Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΘΗΝΑ 2013

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ, τόμος τρίτος
© Copyright 2013: Ακαδημία Αθηνών
Κέντρον Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού
Αναγνωστοπούλου 14, 106 73 Αθήνα

Academy of Athens
Modern Greek History Research Center
14, Anagnostopoulou Street, 106 73 Athens, Greece

ISSN: 1791-4698

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
Κ.Ι.Ε.Ν.
ΑΡΙΘ. ΕΙΣΑΓ.. 17722

ΑΘΗΝΑ 2013

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Μελέτες 9-210

ΜΑΡΙΑ ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ 11-61
Στρατηγικές επιβίωσης τον καιρό της Επανάστασης του 1821 στις Κυκλάδες. Ο υποπρόξενος της Ολλανδίας στη Σαντορίνη Χριστόδουλος Γίζης

ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ Π. ΣΤΕΡΓΕΛΛΗΣ 63-73
Νέες αρχειακές πληροφορίες για το δράμα του Οδυσσέα Ανδρούτσου

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΠΡΕΓΙΑΝΝΗ 75-104
Εκσυγχρονιστικά πρότυπα έναντι προστατευτικών μέτρων; Μεσοπολεμικές πρακτικές για την ελληνική αγροτική οικονομία

ΕΛΣΑ ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗ 105-167
«Η πύκνωσις του αραιοτάτου βασιλείου των κολλίγων» της Χαλκιδικής. Η αποκατάσταση των προσφύγων και το μετοχειακό ζήτημα κατά τον μεσοπόλεμο

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ Σ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ 169-188
Το δίκαιο και η νομική επιστήμη υπό το καθεστώς της 4ης Αυγούστου

ΣΩΤΗΡΗΣ ΡΙΖΑΣ 189-210
Η υποψηφιότητα της Ελλάδας για ένταξη και η διεύρυνση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας στη νότια Ευρώπη

Ειδικό αφιέρωμα:
Χερσαίες συγκοινωνίες στην Ελλάδα: όψεις διαχείρισης του χώρου 211-322

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΠΡΕΓΙΑΝΝΗ 213-217
Εισαγωγή

ΦΩΤΕΙΝΗ ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 219-240
Η τεχνική ορολογία στα στρατιωτικά περιοδικά του 19ου αιώνα: προβλήματα ερμηνείας

ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΥ 241-278
Η πολιτική δημοσίων έργων στην Ελλάδα του 19ου αιώνα

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Κ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ 279-304
Ο πρώτος σιδηρόδρομος του Ελληνικού Κράτους. Από τον ατμοκίνητο σιδηρόδρομο Αθηνών-Πειραιώς στον «Ηλεκτρικό» Κηφισιάς-Πειραιά

ΜΑΡΓΑΡΙΤΑ ΔΡΙΤΣΑ 305-322
Συγκοινωνίες και Τουριστική Ανάπτυξη. Σημειώσεις Ιστορίας

Μνήμη Πέτρου Μάτση, Ελένης Μπελιά 323-328

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Μαρία Σπηλιωτοπούλου

ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΕΠΙΒΙΩΣΗΣ ΤΟΝ ΚΑΙΡΟ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ 1821 ΣΤΙΣ ΚΥΚΛΑΔΕΣ: Ο ΥΠΟΠΡΟΞΕΝΟΣ ΤΗΣ ΟΛΛΑΝΔΙΑΣ ΣΤΗ ΣΑΝΤΟΡΙΝΗ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΣ ΓΙΖΗΣ

Ο Χριστόδουλος Γίζης ορίστηκε υποπρόξενος της Ολλανδίας στη Σαντορίνη στις αρχές του 1817 χωρίς να αναγνωριστεί ποτέ από τις οθωμανικές ή, αργότερα, από τις ελληνικές επαναστατικές αρχές.[1] Παρά τον αμφισβητούμενο χαρακτήρα της ιδιότητάς του, θα ασκεί τα καθήκοντα του υποπροξένου και θα αλληλογραφεί τακτικά με την Πρεσβεία της Ολλανδίας στην Κωνσταντινούπολη.[2]

Η αλληλογραφία του είναι η μόνη γνωστή προξενική που διαθέτουμε με σημαντική πληρότητα από τη Σαντορίνη κατά την επαναστατική περί-

---

1. Gaspard Testa (Testa) προς Christodulo Chigi (Chigi), 28/2/1817, The Nationaal Archief, Diplomatic archive, Embassy and consulate archives, Archive of the Legation to Turkey and Levant, 1814-1872, Section 1, 1814-1830, 143-144 Correspondence with Dutch consul at Santorini 1817-1830 (Santorini 1/) 143. Σχετικά με τους τύπους του ονόματος «Γίζη» σημειώνουμε ότι στο παρόν χρησιμοποιείται ο επικρατέστερες ελληνικός τύπος των εγγράφων της περιόδου, ενώ στις παραπομπές από την αλληλογραφία ο τύπος «Chigi» με τον οποίο υπογράφει ο ίδιος ο Χριστόδουλος. Για την ενετική οικογένεια από την οποία, όπως θα δούμε, κατάγεται ο Γίζης έχει επικρατήσει, ωστόσο, ο τύπος «Γύζης».

2. Η πρώτη μορφή του παρόντος αποτέλεσε ανακοίνωση στη συνάντηση «Ολλανδικά Αρχεία και Ελληνική Ιστορία. Παρουσιάσεις μελετών βασιζόμενων σε ολλανδικό αρχειακό υλικό. Συζήτηση για τις δυνατότητες περαιτέρω ερευνητικής αξιοποίησής του», που οργάνωσε το Ολλανδικό Ινστιτούτο Αθηνών στις 14 Δεκεμβρίου 2009. Ευχαριστώ και από εδώ το Ινστιτούτο που μου έδωσε τη δυνατότητα να μελετήσω συστηματικά σημαντικό μέρος της αλληλογραφίας των προξένων της Ολλανδίας στις Κυκλάδες.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

οδο και έως το 1832.[3] Είναι επίσης η μόνη γνωστή πηγή της περιόδου από το νησί που συνδυάζει τον ιδιωτικό με το δημόσιο χαρακτήρα και μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη οικογενειακών και ευρύτερων πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών φαινομένων σε σημαντικό βαθμό, συμπληρώνοντας τις πληροφορίες από τα δημοσιευμένα, γνωστά έγγραφα δημόσιου χαρακτήρα.

Θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε την περίοδο της Επανάστασης, όπως αναδεικνύεται από την εμπειρία του Γίζη στις διαθέσιμες πηγές. Επισημαίνουμε ότι η περαιτέρω συστηματική έρευνα στα ολλανδικά αρχεία, κυρίως σε εκείνα του Γενικού Προξενείου της Σμύρνης, με το οποίο και ο Γίζης είχε σποραδική αλληλογραφία,[4] αλλά και στα αρχεία της Πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη,[5] μπορεί να συμβάλλει ουσιαστικά στη γνώση μας για την Επανάσταση, στο επίπεδο της μικροϊστορίας του κάθε νησιού και συνολικά του χώρου των Κυκλάδων.

Ο Γίζης φωτίζει τα πράγματα από την πλευρά και τις πρακτικές καθολικού κατοίκου των Κυκλάδων, ο οποίος δεν υποστηρίζει την Επανάσταση και θα καταλήξει να χάσει σημαντικό μέρος της περιουσίας και της κοινωνικής του επιφάνειας, φαινόμενα που δεν αποτελούσαν εξαίρεση στα νησιά. Δεν είναι η βίωση της Επανάστασης από τους πρωταγωνιστές ή εκείνους που συμμετείχαν στους αγώνες της ηπειρωτικής χώρας και των ναυτικών νησιών, αλλά η βίωσή της από τους νησιώτες που βρίσκονται έξω από τα πεδία των μαχών και κυρίως από τους Καθολικούς, ορισμένοι από τους οποίους είναι και αντιπρόσωποι ευρωπαϊκών δυνάμεων ή προστατευόμενοί τους.

---

3. Στην περίοδο που ακολούθησε την ίδρυση του ελληνικού κράτους η σχετική αλληλογραφία εξακολουθεί να είναι σπάνια, όπως μαρτυρεί η περίπτωση του Γάσπαρη Ντελέντα, Προξένου της Βρετανίας στο νησί από την προεπαναστατική περίοδο, του οποίου σώζεται μόνο μια επιστολή. Βλ. Gaspard Delenda προς Earl of Aberdeen, 10/8/1844, The National Archives, Foreign Office, General Correspondence before 1906, Greece, FO 32/132 Consuls at Patras, Syra, Tinos, Santorin, Piraeus, Crowe, Wilkinson, Vitalis, Delenda, Green, Foreign various and Consular domestic, φ. 156-158 (Delenda FO32/132).

4. Testa προς Chigi, 1/7/1823 και 19/5/1830 Santorini 1/144. Σχετικά με το Γενικό Προξενείο της Σμύρνης βλ. E. Frangakis-Syrett, "Commercial Practices and Competition in the Levant: The British and the Dutch in Eighteenth-Century Izmir", A. Hamilton, A. H. de Groot, M. H. van den Boogert (επιμ.), *Friends and Rivals in the East. Studies in Anglo-Dutch Relations in the Levant from the Seventeenth to the Early Nineteenth Century*, Brill etc 2000, σ. 135-158. J. Schmidt, *From Anatolia to Indonesia: Opium Trade and the Dutch Community of Izmir, 1820-1940*, Istanbul και Leiden 1998.

5. B. J. Slot - D. Koster, *Dutch archives and Greek history. A guide to Dutch archives and libraries concerning the history of the Greeks and the Greek world between 1250 and 1940*, Αθήνα 2007, σ. 12-13.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Στο τοπικό επίπεδο, το σημαντικότερο στοιχείο που αναδεικνύει η μαρτυρία του Γίζη είναι οι συγκρούσεις στο εσωτερικό των δυο θρησκευτικών κοινοτήτων, της καθολικής και της ορθόδοξης, και οι γενικότερες κοινωνικές συγκρούσεις στο νησί, όπως και οι αντιδράσεις των νησιωτών προς την κεντρική επαναστατική διοίκηση. Οι συγκρούσεις αυτές, με αφορμή τη στάση των κατοίκων προς την Επανάσταση, ήταν το αποτέλεσμα συσχετισμών και συμμαχιών που αναπτύχθηκαν τα πρώτα, ρευστά χρόνια της Επανάστασης, κυρίως, και αντανακλούσαν βαθύτερες δυναμικές, που διαπερνούσαν τα όρια των δυο θρησκευτικών κοινοτήτων, στο περιθώριο της Επανάστασης.[6]

Τα φαινόμενα αυτά δεν ερμηνεύονται ικανοποιητικά ακολουθώντας τα στερεότυπα της παλαιότερης ιστοριογραφίας, που βασίζεται σε δημόσια έγγραφα και όπου τονίζεται η μη συμμετοχή των Κυκλαδιτών στην Επανάσταση ή και ο αρνητικός ρόλος των «τουρκόφιλων» Καθολικών.[7] Πτυχές των φαινομένων, ωστόσο, μπορούν να κατανοηθούν μέσα από τη λειτουργία των δικτύων συγγένειας και αλληλεγγύης, αλλά και αντιπαλότητας, όπως αποτυπώνονται στις οικογενειακές και προσωπικές επιλογές του Γίζη και άλλων παλαιών οικογενειών.

Η αλληλογραφία του Γίζη μας επιτρέπει, επίσης, να προσεγγίσουμε με αμεσότητα πλευρές της καθημερινότητας των Σαντορινιών και της οικονομικής τους δραστηριότητας, όπως το εμπόριο και ο δανεισμός, που δεν έχουν τεκμηριωθεί με κανονικότητα. Το ίδιο ισχύει για τη διακίνηση αρχαιοτήτων, η οποία θα τον απασχολήσει στο πλαίσιο των καθηκόντων του.

Αλληλογραφία

Η Ολλανδία είχε συνάψει από το 1612 διπλωματικές σχέσεις με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, που της παραχώρησε διομολογήσεις. Στα μέσα του

---

6. «Παράλληλα» με την Επανάσταση έζησαν, εξάλλου, και πολλοί κάτοικοι περιοχών που υπήρξαν πεδία μαχών. Βλ. Α Πολίτης, «Χρήμα, μόρφωση και πατρίδα. Από τον έμπορο Λουκά Τζίφο στον *Λουκή Λάρα* του Βικέλα», *Παλίμψηστον* 23 (2008), σ. 17-18.

7. Βλ. χαρακτηριστικά *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΒ΄, Αθήνα 1975, σ. 102. Ζ. Βάος, «Σελίδες τοῦ 1821 ἀπὸ τὴν Μῆλον καὶ τὰς Κυκλάδας», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν* Θ΄ (1971-1973), σ. 251, 326 κ.α. Η ιστοριογραφία, ωστόσο, που αναπτύχθηκε με αφορμή την επέτειο των 150 χρόνων από την Επανάσταση ανέδειξε πηγές απαραίτητες για τη μελέτη της περιόδου. Η εκτενής, σχολιασμένη συλλογή εγγράφων από το Αρχείο Ύδρας και τα Γενικά Αρχεία του Κράτους, κυρίως, του Ζ. Βάου είναι πολύτιμη για τις Κυκλάδες. Βλ. *Στο ίδιο*, σ. 180-469.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

17ου αι. το ολλανδικό ενδιαφέρον μειώθηκε σε μεγάλο βαθμό, αλλά μετά το 1630 η Σμύρνη αποκτά σταδιακά κεντρική θέση στο ολλανδικό εμπόριο και στα τέλη του αιώνα θα κυκλοφορούν στο Αιγαίο ολλανδικά πολεμικά για να προστατεύουν τους Ολλανδούς εμπόρους. Με αφετηρία τη Σμύρνη διευρύνονται από τα μέσα του 18ου αι. οι εμπορικές σχέσεις Ελλήνων και Ολλανδών και οι πρώτοι Έλληνες έμποροι εγκαθίστανται στο Άμστερνταμ.[8]

Η Επανάσταση του 1821 συγκέντρωσε την προσοχή της ολλανδικής διπλωματίας στην Κωνσταντινούπολη, όπως ήταν αναμενόμενο. Η γενική πολιτική της Ολλανδίας ήταν σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις φιλοτουρκική και, επειδή το 1821 αντιμετώπιζε τις κινήσεις ανεξαρτησίας του Βελγίου από το βασίλειό της, δεν έβλεπε με συμπάθεια ανάλογες κινήσεις σε άλλες περιοχές. Οι πρόξενοί της στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κράτησαν συνήθως ουδέτερη στάση, ενώ οι ελληνικές επαναστατικές αρχές δεν τους αναγνώρισαν τα φορολογικά τους προνόμια, όπως θα διαπιστώσουμε και στη συνέχεια. Μικρό φιλελληνικό ρεύμα δημιουργήθηκε στις Κάτω Χώρες το 1824, που όμως έσβησε μετά το 1827-1828, εξ αιτίας των ειδήσεων για την πολιτική αστάθεια και για τα εγκλήματα στις επαναστατημένες περιοχές, και κυρίως αργότερα εξαιτίας της δολοφονίας του Καποδίστρια.[9]

Στη Σαντορίνη η παρουσία της ολλανδικής πλευράς δεν θα είναι ισχυρή. Το νησί δεν έχει μεγάλη σημασία στους σχεδιασμούς της και δεν αποτελεί κομβικό πέρασμα για τα πλοία της, όπως θα δούμε. Έχει όμως σημασία ως πηγή πληροφοριών για τις κινήσεις του ελληνικού και του οθωμανικού στόλου κυρίως, καθώς είναι το νοτιότερο νησί των Κυκλάδων, το πιο κοντινό στην Κρήτη.

Το ολλανδικό ενδιαφέρον για τα ελληνικά πράγματα μειώνεται σημαντικά με τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους. Οι Έλληνες κατέχουν πλέον μικρή θέση στο ολλανδικό εμπόριο με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ενώ η παροικία τους στο Άμστερνταμ διαλύεται στα μέσα του 19ου αι. και το εμπόριο με την Ελλάδα θα είναι σχεδόν ανύπαρκτο.[10]

---

8. B. J. Slot, «Σχέσεις Ολλανδίας και Ελλάδος από τον ΙΖ΄ αιώνα μέχρι τον Καποδίστρια», *Παρνασσός* ΙΘ΄/2 (1977), σ. 263-264. A. H. de Groot, «Dragomans' Careers: Change of Status in Some Families Connected with the British and Dutch Embassies at Istanbul, 1785-1829», A. Hamilton, A. H. de Groot, M. van den Boogert (επιμ.), *ό.π.*, σ. 223-225. B. J. Slot - D. Koster, *ό.π.*, σ. 10-11.

9. B. J. Slot, «Σχέσεις Ολλανδίας και Ελλάδος», *ό.π.*, σ. 281-285.

10. B. J. Slot - D. Koster, *ό.π.*, σ. 11.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ο Χριστόδουλος Γίζης αναλαμβάνει υποπρόξενος μετά από προσπάθειες δύο σχεδόν χρόνων και με τη μεσολάβηση του Γενικού Προξένου της Ολλανδίας στη Σμύρνη D. J. de Hochepied. Ο τελευταίος κατά κανόνα πρότεινε στην Πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης εκείνους που θεωρούσε κατάλληλους να αναλάβουν προξενικά καθήκοντα στο Αιγαίο, έχοντας γνωρίσει προσωπικά τους ίδιους ή συγγενείς τους. Υπέρ του Γίζη μεσολάβησε και ο καθολικός Επίσκοπος Σαντορίνης, που συνδεόταν με τους πρεσβευτές των ευρωπαϊκών δυνάμεων.[11]

Το Υποπροξενείο στη Σαντορίνη είχε σταματήσει να λειτουργεί για εξήντα χρόνια και ανασυστάθηκε στο πλαίσιο της γενικότερης αναβάθμισης της ολλανδικής παρουσίας στις σκάλες της Ανατολής. Ο Γίζης θα έχει την υποχρέωση, όπως και οι άλλοι αντιπρόσωποι της Ολλανδίας στα νησιά, να διατηρεί συστηματική και λεπτομερή αλληλογραφία με την Πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη, να προστατεύει τα ολλανδικά εμπορικά συμφέροντα και να συμβάλλει στην ασφαλή ναυσιπλοΐα των εμπορικών και πολεμικών πλοίων υπό ολλανδική σημαία, σύμφωνα και με τις διομολογήσεις της Ολλανδίας με την Πύλη.[12]

Την περίοδο εκείνη διατηρούσαν υποπροξενεία στο νησί, εκτός από την Ολλανδία, η Γαλλία, η Βρετανία, η Ρωσία, η Πρωσία, η Ισπανία και η Αυστρία. Κατά τη διάρκεια της Επανάστασης το βρετανικό Υποπροξενείο αναβαθμίστηκε σε Προξενείο, ενώ το Υποπροξενείο της Δανίας καταργήθηκε.[13] Η Ολλανδία, εξάλλου, όπως και άλλες δυνάμεις, διατηρούσε αντιπροσώπους σε πολλά νησιά των Κυκλάδων (Μήλο, Νάξο, Τήνο, Σύρο, Σίφνο, Κέα για μικρό διάστημα), στον ευρύτερο χώρο του Αιγαίου, όπως στη Ρόδο, αλλά και της Ανατολικής Μεσογείου, όπου ιδιαίτερα σημαντικά ήταν τα προξενεία στη Θεσσαλονίκη, την Αλεξάνδρεια και φυσικά το Γενικό Προξενείο στη Σμύρνη.[14]

Η αλληλογραφία μεταξύ Πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη και Γίζη (1815-1835) περιλαμβάνει 192 έγγραφα, τα οποία συγκεντρώνονται κυρίως

---

11. De Hochepied προς Testa 15/12/1815. Testa προς Chigi, 28/1/1817, Santorini 1/144. Chigi προς Testa, 23/2/1824, Santorini 1/143. Βλ. και B. J. Slot, «Σχέσεις Ολλανδίας και Ελλάδος», *ό.π.*, σ. 269.

12. Βλ. κυρίως Testa προς Chigi, 28/2/1817 και 22/8/1817, Santorini 1/144.

13. Chigi προς Testa, 1/6/1820, 31/1/1822 Santorini 1/143. Abbé Pègues, *Histoire et phénomènes du volcan et des iles volcaniques de Santorin*, Παρίσι 1842, σ. 85, 119.

14. Testa προς Chigi, 9/1/1822 όπως και την χαρακτηριστική εγκύκλιο του Testa 10/9/1824, Santorini 1/144. B. J. Slot, «Σχέσεις Ολλανδίας και Ελλάδος», *ό.π.*, σ. 269-270.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

στα πρώτα χρόνια της Επανάστασης (1822-1825),[15] που υπήρξαν ιδιαίτερα κρίσιμα για τη Σαντορίνη και τα άλλα νησιά των Κυκλάδων. Η πληρότητα της αλληλογραφίας ποικίλλει για λόγους τους οποίους δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε. Οι επιστολές σώζονται με ελάχιστα κενά έως τα πρώτα επαναστατικά χρόνια (1815-1824), όταν ο Γίζης αλληλογραφεί με τον Gaspar A. Testa, επικεφαλής της διπλωματικής αντιπροσωπείας. Αντίθετα, από την αλληλογραφία με τον Ολλανδό πρεσβευτή τα επόμενα τέσσερα χρόνια (1825-1829) διαθέτουμε σχεδόν αποκλειστικά τις επιστολές του Γίζη και μόνο έμμεσα πληροφορούμαστε τη στάση της ολλανδικής πλευράς. Στη συνέχεια η αλληλογραφία σώζεται στο σύνολό της, είναι όμως σποραδική (15 επιστολές), καθώς από τα μέσα του 1829 η Σαντορίνη βρίσκεται έξω από τους εμπορικούς δρόμους του Αιγαίου.[16]

Ο Γίζης γράφει ο ίδιος τις επιστολές του, εκτός από ελάχιστες που συντάσσονται από το γιό του Μιχελή ή τρίτο πρόσωπο, όταν αυτός ασθενεί.[17] Γράφουν ιταλικά, σε απλή και συνήθως σωστή γλώσσα. Γνώριζαν όμως και γαλλικά, ο Μιχελής τουλάχιστον, καθώς όχι μόνο όλες οι επιστολές της ολλανδικής πλευράς είναι στα γαλλικά, αλλά και ο ίδιος συντάσσει επιστολή στα γαλλικά, ενώ ο Χριστόδουλος υπογράφει μια από τις τελευταίες επιστολές που γράφει για λογαριασμό του ο γιος του στα γαλλικά.[18] Τα ιταλικά

---

15. B. J. Slot - D. Koster, *ό.π.*, σ. 37-41. Τα δυο τρίτα των εγγράφων συντάσσονται την περίοδο της Επανάστασης, ενώ στο διάστημα 1822-1825 συντάσσονται τα μισά συνολικά έγγραφα.

16. Testa προς Chigi, 29/7/1835, Santorini 2/288, σχετικά με την εξόφληση δανείου που είχε παραχωρήσει σε κάτοικο της Σαντορίνης όπως θα δούμε στη συνέχεια. Πρόκειται κατά κύριο λόγο για επιστολές του Γίζη προς τον G. Testa και αργότερα τον J. Baron de Zuylen van Nyevelt (Nyevelt), Πρεσβευτή της Ολλανδίας (62,50%), του Testa προς τον Γίζη (26,04%), διάφορα υπηρεσιακά ή άλλα έγγραφα (7,29%), μία επιστολή του γιού του Χριστόδουλου Γίζη προς την Πρεσβεία, δύο επιστολές του Γενικού Προξένου Σμύρνης de Hochepied προς την Πρεσβεία και άλλες δύο του Γίζη προς τον Hochepied, μία μόνο επιστολή του Πρεσβευτή van Nyevelt προς τον Γίζη και το μπεράτι του Καπουδάν Πασά για τον Γίζη. Επίσης περιλαμβάνεται αχρονολόγητο κείμενο άγνωστου συγγραφέα επτά σελίδων για τη Σαντορίνη, περιηγητικού χαρακτήρα, το οποίο έστειλε ο γιός του Χριστόδουλου Γίζη στον Πρεσβευτή που μόλις είχε αναλάβει καθήκοντα στην Κωνσταντινούπολη. Από το περιεχόμενο των επιστολών γνωρίζουμε ότι λείπουν τέσσερις (3% του συνόλου της περιόδου), αλλά μπορούμε σε γενικές γραμμές να εκτιμήσουμε το αντικείμενό τους βάσει εκείνων που προηγούνται και εκείνων που ακολουθούν.

17. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει και ο ίδιος. Βλ. π.χ. Chigi προς [Testa], 12/4/1820, Santorini 1/143.

18. Michel Ghigi προς Nyevelt, 25/3/1829, Santorini 1/143. Chigi προς Testa, 12/4/1832,

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ήταν διαδεδομένα στο νησί. Το 1827 μάλιστα ανέβηκε θεατρική παράσταση στη γλώσσα αυτή.[19] Τα γαλλικά διδάσκονταν στο σχολείο που λειτουργούσε για τα αγόρια από το γαλλικό καθολικό τάγμα των Λαζαριστών από το 1783.[20] Δεν είναι γνωστή η γλώσσα που χρησιμοποιούσαν οι άλλοι προξενικοί αντιπρόσωποι, πάντως ο πρόξενος της Βρετανίας φαίνεται ότι αλληλογραφούσε στα γαλλικά.[21]

Ο Γίζης ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις του αξιώματός του και του κύριου συνομιλητή του, του Testa, και θα έχει τακτικότατη, όσο το επιτρέπουν οι συνθήκες, αλληλογραφία. Οι επιστολές μεταφέρονταν μέσω άλλων προξενείων της Ολλανδίας, από κάποιους Ολλανδούς εμπόρους ή αξιωματούχους που περνούσαν από το νησί ή, κυρίως, από γειτονικά νησιά ή από Σαντορινιούς και άλλους που ταξίδευαν στην Κωνσταντινούπολη ή τη Σμύρνη.[22]

Ο G. Testa συγκέντρωσε μεγάλο πλούτο πληροφοριών κατά την Επανάσταση από τους κατά τόπους προξένους και υποπροξένους της Ολλανδίας, από τους οποίους ζητούσε λεπτομερείς αναφορές.[23] Ανήκε σε μια από τις σημαντικότερες οικογένειες των Λεβαντίνων δραγομάνων της Κωνσταντινούπολης. Οι ιδιαίτερα κοσμοπολίτικες αυτές οικογένειες, ποικίλης καταγωγής και διαφορετικού θρησκεύματος ή δόγματος, είχαν συγκροτήσει ισχυρά οικογενειακά και συντεχνιακά δίκτυα, αποτέλεσμα μακροχρόνιων ενδογαμιών και κοινωνικών συναναστροφών, που τις καθιστούσαν περιζήτητες στις πρεσβείες της Κωνσταντινούπολης. Τα δίκτυα αυτά τους επέτρεψαν να προ-

---

The Nationaal Archief, Diplomatic archive, Embassy and consulate archives, Archives of the Legation to Turkey and Levant, 1814-1872, Section 2, 1831-1857, 288 Correspondence with Dutch consular post at Santorini (Santorini 2/288).

19. *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, αριθ. φύλλου 34, 5 Μαρτίου 1827, Ακαδημία Αθηνών~Αρχειακή συλλογή ΚΕΙΝΕ~Αρχείο Κωλέττη~Αρχείο Ιωάννη Κωλέττη (Τμήμα Ιδρύματος Τοσίτσα)~158~0003 http://psifiakaarxeia.academyofathens.gr/rec.asp?id=98116.

20. Abbé Pègues, *ό.π.*, κυρίως σ. 466-467. Ἰ. Δακορώνιας, «Καθολικὰ Τάγματα ἐν Θήρᾳ», Μ. Δανέζης (επιμ.), *Σαντορίνη*, Αθήνα 1971 (*Σαντορίνη 1971*), σ. 175.

21. Delenda FO32/132. Η βρετανική Πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη απευθυνόταν και στα ιταλικά στους προξένους του Αρχιπελάγους. Βλ. E. Prevelakis - H. Gardikas-Katsiadakis, *Correspondence between the Foreign Office and the British Embassy and consulates in the Ottoman Empire 1820-1833*, Αθήνα 2003, 1982.

22. Βλ. χαρακτηριστικά Chigi προς Testa, 20/3/1823, 25/3/1824, 23/4/1825 και 10/5/1825, Santorini 1/143. Όταν μετά την Επανάσταση η Σαντορίνη βρεθεί έξω από τους εμπορικούς δρόμους, ο Γίζης θα έχει σπάνιες ευκαιρίες να στείλει επιστολή στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. Chigi προς Testa 2/3/1831, Santorini 2/288.

23. B. J. Slot - D. Koster, *ό.π.*, σ. 11. B. J. Slot, «Σχέσεις Ολλανδίας και Ελλάδος», *ό.π.*, σ. 281-282.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σφέρουν τις υπηρεσίες τους σε πολλές και διαφορετικές δυνάμεις, ανεξάρτητα από την καταγωγή ή και το θρήσκευμά τους, και να αντιμετωπίσουν τις πολιτικές αλλαγές στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τη νεότερη περίοδο (1785-1829) πολύ αποτελεσματικότερα από άλλες ελίτ. Ο επικεφαλής δραγομάνος της πρεσβείας ήταν ο κύριος πολιτικός σύμβουλος του πρεσβευτή και η βασική πηγή των πολιτικών του πληροφοριών, καθώς οι ξένοι διπλωμάτες δεν μπορούσαν στο μικρό διάστημα της θητείας τους να συγκροτήσουν προσωπικά δίκτυα.[24]

Η οικογένεια Testa ήταν γενοβέζικης καταγωγής και είχε εγκατασταθεί στην Κωνσταντινούπολη πριν από το 1453. Μέλη της υπηρέτησαν ως δραγομάνοι στις πρεσβείες της Αυστρίας, της Γαλλίας, της Βενετίας, της Πρωσίας, της Τοσκάνης και βέβαια της Ολλανδίας, λαμβάνοντας διαφορετικές υπηκοότητες, ενώ οι γαμήλιες στρατηγικές που ακολούθησε την συνέδεσαν με τις επιφανέστερες οικογένειες των Λεβαντίνων δραγομάνων. Ο μεγαλύτερος αδερφός του Testa είχε υπηρετήσει στην ολλανδική Πρεσβεία στις αρχές του 19ου αι., ενώ ο ίδιος είχε ξεκινήσει στα τέλη του 18ου ως μαθητευόμενος δραγομάνος και αναλαμβάνει επιτετραμμένος το 1808. Η καριέρα του θα ακολουθήσει τις ιστορικές περιπέτειες της Ολλανδίας, που το 1810-1814 προσαρτάται στη Γαλλία και αργότερα επανακτά την ανεξαρτησία της. Θα είναι επικεφαλής της ολλανδικής Πρεσβείας για μεγάλα διαστήματα και θα ολοκληρώσει τη σταδιοδρομία του στα τέλη του 1832 ως καγκελάριος.[25]

Θα διατηρήσει την επαφή του με τον Γίζη για να εξυπηρετεί προσωπικές ή οικογενειακές υποθέσεις.[26]

Ο Γίζης ενημερώνει τον Testa για όσα συμβαίνουν στη Σαντορίνη και την ευρύτερη περιοχή, με έμφαση στις κινήσεις των αντιμαχόμενων στόλων. Παράλληλα μεταφέρει όσες πληροφορίες διαθέτει για τα γεγονότα της Επανάστασης σε άλλα σημεία του ελλαδικού χώρου, τις πολιτικές εξελίξεις και τις εμφύλιες διαμάχες των Ελλήνων. Η σαφής του θέση εναντίον των επαναστατημένων δεν επηρεάζει την αντικειμενικότητά του, ενώ η ακρίβεια των αναφορών που διαβιβάζει εξαρτάται από τις δυνατότητες πληροφόρησης

---

24. A. H. de Groot, «Dragomans' Careers», *ό.π.*, σ. 225-226, 237-238, 245-246. B. J. Slot - D. Koster, *ό.π.*, σ. 11.

25. B. J. Slot - D. Koster, *ό.π.*, σ. 228, 240-241, και για την οικογένεια Fonton 238, 240. *Ἔγγραφα τοῦ Ἀρχείου Χάγης περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, ἐκδιδόμενα ὑπὸ Γ. Ζώρα, Αθήνα 1991, σ. 217.

26. Testa προς Chigi, 20/6/1832, Chigi προς Testa, 18/8/1832, Testa προς Chigi, 11/12/1832, 29/7/1835, Santorini 2/288.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

που έχει αλλά και το ενδιαφέρον του για όσα επηρέαζαν την κατάσταση στη Σαντορίνη, όπως ήταν οι διαμάχες ανάμεσα στα τρία μεγάλα ναυτικά νησιά ή η στάση των νησιών αυτών προς τις Κυκλάδες.[27] Οι πληροφορίες του π.χ. για την Κρήτη ή την Κάσο είναι άμεσες και ακριβείς, ενώ γεγονότα σε απομακρυσμένες περιοχές, όπως ο θάνατος του Μπάυρον, μπορεί να τα μεταφέρει λανθασμένα.[28] Ελάχιστες ευκαιρίες θα έχει, πάντως, να προστατεύσει άμεσα τα ολλανδικά συμφέροντα, γιατί μόλις σε επτά περιπτώσεις πλοία με ολλανδική σημαία θα προσεγγίσουν στο νησί.[29]

Την περίοδο που αλληλογραφεί με τον Πρεσβευτή της Ολλανδίας το ενδιαφέρον της Επανάστασης έχει μεταφερθεί κυρίως στην ηπειρωτική Ελλάδα, οπότε οι πληροφορίες του είναι περιορισμένες και το κυρίαρχο ζήτημα ως προς τη Σαντορίνη και τα άλλα νησιά των Κυκλάδων είναι η αυξανόμενη κυριαρχία των πειρατών και η ιδιαίτερα περιορισμένη εμπορική κίνηση.

Οι επιστολές του Γίζη περιέχουν πλήθος στοιχείων, καθώς προσπαθεί με κάθε τρόπο να ικανοποιήσει τις απαιτήσεις της ολλανδικής πλευράς και να εξασφαλίσει τη μεγαλύτερη δυνατή εύνοια και προστασία εκ μέρους της. Αντίθετα οι επιστολές του Testa είναι σύντομες και μάλλον διεκπεραιωτικές. Συμβαίνει να απαντά ακόμα και σε δέκα επιστολές του Γίζη με μία μόνη δική του, ενδεικτικό της μικρής σημασίας του νησιού για την Ολλανδία.[30] Το ίδιο θα πρέπει να ίσχυε και για τις επιστολές του Πρεσβευτή Nyevelt, κρίνοντας από το περιεχόμενο των απαντήσεων ή των άλλων αναφορών του Γίζη. Η συμβολή του Testa στη συγκρότηση του περιεχομένου της αλληλογραφίας του Γίζη ήταν, ωστόσο, καθοριστική. Εκείνος πρώτος πίεσε όλους τους προξένους και υποπροξένους της Ολλανδίας να του αναφέρουν σε τακτική βάση κάθε γεγονός σχετικό με τις κατά τόπους εξελίξεις στη διάρκεια της Επανάστασης. Επιπλέον μεταφέρει πληροφορίες γενικού ενδιαφέροντος, όπως ο θά-

---

27. Σχετικά με τις διαμάχες μεταξύ Ύδρας, Σπετσών και Ψαρών βλ. χαρακτηριστικά Chigi προς Testa, 26/7/1822 και 17/9/1823, Santorini 1/143.

28. Τον τελευταίο τοποθετεί στο Ναύπλιο. Βλ. Chigi προς Testa, 30/3/1824, Santorini 1/143.

29. Ολλανδικό πολεμικό περνά πριν την Επανάσταση, αργότερα θα περάσουν άλλα δυο (1824 και 1830), το 1825 περνά άλλο πολεμικό που συνδράμει την εκστρατεία συλλογής αρχαιοτήτων της ολλανδικής κυβέρνησης, όπως θα δούμε και παρακάτω. Ολλανδικά εμπορικά ή έμποροι προστατευόμενοι της Ολλανδίας περνούν 1825, 1828 και 1824 αντίστοιχα. Βλ. Chigi προς Testa, 14/4/1819, 18/5/1824, 22/7/1830, 29/5/1825, 23/2/1824, 30/11/1825 και Chigi προς Nyevelt, 10/9/1828, Santorini 1/143.

30. Testa προς Chigi, 17/7/1824, Santorini 1/144, όπου απαντά σε επιστολές που είχε στείλει ο Γίζης τους προηγούμενους επτά σχεδόν μήνες.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

νατος του Πατριάρχη Ευγενίου Β΄ και η εκλογή του Άνθιμου Γ΄, αλλά και σχετικές με την εξέλιξη της Επανάστασης, όπως η καταστροφή της Χίου και των Ψαρών.[31] Επίσης διαβιβάζει στον Γίζη γενικές κατευθυντήριες οδηγίες, εγκυκλίους ή αλληλογραφεί σχετικά με τις αρχαιότητες που κατά καιρούς ζητούσε να του στείλει ή τις οικονομικές δοσοληψίες που έχει με Σαντορινιό έμπορο.

Οικογένειες και αξιώματα

Οι πρόξενοι και οι υποπρόξενοι των ευρωπαϊκών δυνάμεων στη Σαντορίνη κατάγονται από ισχυρές, παλαιές καθολικές οικογένειες που συνήθως συνδέονται με στενούς δεσμούς συγγένειας. Συμβαίνει επίσης τα προξενικά αξιώματα να μεταβιβάζονται από γενιά σε γενιά στην ίδια οικογένεια. Πρακτικές κοινές στις Κυκλάδες, όπου οι πρόξενοι μπορούσαν να είναι και ξένοι έμποροι, πρόσφατα εγκατεστημένοι.[32] Εδώ θα αναφερθούμε κυρίως στις οικογένειες προξένων που συνδέονταν άμεσα με τον Χριστόδουλο Γίζη.

Οι Καθολικοί δεν είχαν ποτέ ισχυρή πληθυσμιακή παρουσία στο νησί και από τα μέσα του 16ου αι. έως τα τέλη της Επανάστασης δεν ξεπερνούσαν το 3-9% των κατοίκων. Ενώ ο γενικός πληθυσμός αυξάνεται, οι Καθολικοί μειώνονται σταθερά από τις αρχές του 18ου αι., λόγω της δυναμικής του πληθυσμού των Ορθόδοξων και των μεικτών γάμων που συνάπτουν σε ορθόδοξο δόγμα. Το 1821 αποτελούσαν το 5% σε σύνολο 17.000 περίπου κατοίκων (650 άτομα) και το 1828 το 2,5% σε σύνολο 20.000 (500 άτομα).[33] Από τις

---

31. Testa προς Chigi, 20/8/1822, 18/6/1822, 17/7/1824, Santorini 1/144.

32. Οι γάμοι μεταξύ συγγενών αποτελούσαν κοινή πρακτική στις ισχυρές καθολικές οικογένειες των Κυκλάδων, για τις οποίες ωστόσο δεν διαθέτουμε επαρκή στοιχεία συγκροτημένων οικογενειακών στρατηγικών σε βάθος χρόνου, όπως συμβαίνει στη Σαντορίνη. Βλ. A. Kasdagli, *Land and marriage settlements in the Aegean. A case study of seventeenth-century Naxos*, Βενετία 1999, σ. 239. Σχετικά με ξένους εμπόρους που αναλαμβάνουν υποπρόξενοι της Ολλανδίας χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Giacomo Rota στην Κέα. Βλ. The Nationaal Archief, Diplomatic archive, Embassy and consulate archives, Archive of the Legation to Turkey and Levant, 1814-1872, Section 1, 1814-1830, 176 Κέα 1820-1824. B. J. Slot - D. Koster, *ό.π.*, σ. 39.

33. Η Σαντορίνη ήταν το πιο πυκνοκατοικημένο νησί των Κυκλάδων. Ο γενικός πληθυσμός υπολογίζεται κατά προσέγγιση, καθώς οι σχετικές πηγές έχουν καθαρά προστατιστικό χαρακτήρα. Τα στοιχεία για τους Καθολικούς, όμως, προέρχονται από τους απεσταλμένους του Πάπα που περιοδικά επισκέπτονται το νησί και είναι ακριβή. Βλ. B. J. Slot, *Archipelagus Turbatus. Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1500-1718*, Istanbul 1982, τ. I, σ. 15. G. Hofmann «Vescovadi Cattolici della Grecia, V Thera (Santorini)», *Orientalia Christiana Analecta*, 130 (1941), σ. 11-13, 24. Abbé Pègues, *ό.π.*, σ. 429-430, 472-473. M. Χου-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών | Academy of Athens

αρχές του 19ου αι. τείνουν να συγκεντρώνονται στη νέα πρωτεύουσα του νησιού, τα Φηρά, όταν εγκαταλείπεται οριστικά λόγω κατολισθήσεων ο Σκάρος, η πρώτη πρωτεύουσα, όπου κατοικούσαν οι ισχυρές καθολικές οικογένειες, λειτουργούσαν καθολικές μονές και εκκλησίες και είχε την έδρα του ο καθολικός Επίσκοπος.[34] Το 1825 χτίζουν νέο καθεδρικό ναό στα Φηρά.[35]

Οι κάτοικοι των δυο δογμάτων διατηρούσαν ξεχωριστές αυτοδιοικούμενες κοινότητες και παράλληλα λειτουργούσε η «Κοινή Καγκελαρία», όπου ρυθμίζονταν από κοινού τα σημαντικά ζητήματα, όπως ο επιμερισμός της φορολογικής απαίτησης. Οι κοινότητες λειτουργούσαν σε συνεργασία με τους επισκόπους των δυο δογμάτων και διατηρούσαν μεταξύ τους τις πιο αρμονικές σχέσεις από όλες τις αντίστοιχες θρησκευτικές κοινότητες των Κυκλάδων.[36]

Στη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας η κοινωνία της Σαντορίνης παρουσίαζε μεγάλες ανισότητες. Ένας μικρός αριθμός κατοίκων διέθετε ιδιαίτερα σημαντική οικονομική επιφάνεια, ένας σημαντικότερος αριθμός μέση επιφάνεια και το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού χαμηλή, ορισμένοι μάλιστα βρισκόντουσαν σε απόλυτη ένδεια. Οι τελευταίοι, τουλάχιστον τον 17ο αι., θα πρέπει να αποτελούσαν το 5% του πληθυσμού, ποσοστό ανάλογο με εκείνο των Καθολικών. Η διαστρωμάτωση αυτή δεν φαίνεται ότι μεταβλήθηκε ουσιαστικά μεταξύ 17ου και 18ου αι. ως προς την αναλογία μεγε-

---

λιαράκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξη της Ελλάδος, 1821-1971*, Αθήνα 1973, τ. Α΄, μέρος πρώτο, σ. 32. Δ. Δημητρόπουλος, *Μαρτυρίες για τον πληθυσμό των νησιών του Αιγαίου, 15ος-αρχές 19ου αιώνα*, Αθήνα 2004, σ. 185-188. Ν. Κεφαλληνιάδης, «Η εσωτερική κατάστασις της Σαντορίνης κατά το έτος 1828», *Σαντορίνη* 1971, σ. 115.

34. Ο Σκάρος εγκαταλείπεται σταδιακά από τον 18ο αι. Βλ. Ι. Παπαμανώλης, *Ἡ νῆσος Θήρα-Σαντορίνη*, Πειραιάς 1932, σ. 85. G. Hofmann, *ό.π.*, σ. 205-217. Ι. Δελένδας, *Οι καθολικοί της Σαντορίνης. Συμβολή στην ιστορία των Κυκλάδων*, Αθήνα 1949, σ. 144-153. Ι. Δε Κιγάλλας, *Γενική στατιστική της νήσου Θήρας*, Ερμούπολη 1850, σ. 35-37.

35. Abbé Pègues, *ό.π.*, σ. 473-474, 478.

36. Ε. Κούκκου, *Οι κοινοτικοί θεσμοί στις Κυκλάδες κατά την Τουρκοκρατία*, Αθήνα 1980, σ. 79, 159-170, 123, 125-126. Α. Τσελίκας, *Μαρτυρίες από τη Σαντορίνη (1573-1819). Έκθεση ιστορικών εγγράφων*, Αθήνα 1985, σ. 61-63. Βλ. και B. J. Slot, *Archipelagus Turbatus*, *ό.π.*, σ. 105, όπου όμως υποστηρίζεται ότι η λειτουργία δύο κοινοτήτων οφειλόταν στη γεωγραφική κατανομή των κατοίκων των δύο δογμάτων. Σχετικά με τις σχέσεις των δύο θρησκευτικών κοινοτήτων και τις κατά καιρούς διαμάχες που σημειώνονται βλ. κυρίως Ι. Δελένδας, *ό.π.*, σ. 39, 90-106, 151, 166. Μ. Γεδεών, «Συμβολαί εις την ιστορίαν των μεταξύ των Εκκλησιών σχέσεων», *Εκκλησιαστική Αληθεια* Θ΄ (1888-1889), σ. 175. Α. Ορλάνδος, Α., «Η Ἱπισκοπή της Σαντορήνης (Παναγία της Γωνιάς)», *Σαντορίνη 1971*, σ. 149-150. B. J. Slot, *Archipelagus Turbatus*, *ό.π.*, σ. 61, 180-182, 224. Π. Ν. Γρηγορίου, *Σχέσεις Καθολικών και Ορθοδόξων*, Αθήνα 1958, σ. 25-38.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

θών, άλλαξε, ωστόσο, η σύνθεση των κοινωνικών ομάδων. Παράλληλα με τις καθολικές οικογένειες, απογόνους φεουδαλικών οικογενειών που είχαν εγκατασταθεί στο νησί στη διάρκεια της Φραγκοκρατίας ή ορθόδοξων που προσηλυτίστηκαν στον καθολικισμό την ίδια εκείνη περίοδο, και οι οποίες κυρίως συγκροτούσαν αρχικά την ανώτερη κοινωνική ομάδα, εμφανίζονται να διαθέτουν μεγάλη οικονομική επιφάνεια και νέες καθολικές οικογένειες που εγκαθίστανται στο νησί, καθώς και κάποιες ορθόδοξες.[37]

Τον 18ο αι., μετά το τέλος του τουρκοβενετικού πολέμου το 1699, αναπτύχθηκε ιδιαίτερα ο εμπορικός στόλος της Σαντορίνης και λειτούργησαν ναυπηγεία στο νησί. Η ανάπτυξη κορυφώθηκε στις αρχές του 19ου, επειδή με την αύξηση του πληθυσμού αυξήθηκε και το διαθέσιμο ανθρώπινο δυναμικό. Το 1813 το νησί διέθετε 32 πλοία, συνολικής χωρητικότητας 2.560 τόνων, με 480 άνδρες, που το κατέτασσαν όγδοο ως προς τον αριθμό των πλοίων μεταξύ των 21 νησιών του Αιγαίου και τέταρτο ως προς τον αριθμό των ναυτικών. Το 1821 διέθετε πλοία συνολικής χωρητικότητας 5.000 τόνων.[38] Στη διάρκεια της Επανάστασης όλα σχεδόν ταξίδευαν με ξένες σημαίες, κυρίως της Σαρδηνίας και της Ρωσίας, αλλά και της Αυστρίας, Γαλλίας και Αγγλίας, όπως και στα άλλα νησιά.[39] Το 1828, εξάλλου, διέθετε 25 πλοία με ξένες σημαίες, που εμπορεύονταν κυρίως με τη Ρωσία.[40]

---

37. F. Richard, *Relation de ce qui c'est passé de plus remarquable à Saint-Erini*, Παρίσι 1657, σ. 245, 247. Μαρία Σπηλιωτοπούλου, *Η Σαντορίνη στην Τουρκοκρατία. Κοινωνικές και οικονομικές πρακτικές στο πλαίσιο της οικογένειας*, διδακτορική διατριβή, Ρέθυμνο 2005, http://elocus.lib.uoc.gr/dlib/b/0/0/metadata-dlib-8175f30856b3e38bef970e3f1367cc4_123538 8315.tkl, σ. 56-59. Αντίστοιχη είναι η κοινωνική διαστρωμάτωση και τα χαρακτηριστικά των περιουσιών και σε άλλα νησιά των Κυκλάδων ή του ευρύτερου αιγαιακού χώρου. Βλ. Σ. Ι. Ασδραχάς, «Κατακερματισμός της αγροτικής ιδιοκτησίας: το παράδειγμα της Πάτμου», *Ζητήματα Ιστορίας*, Αθήνα 1983, σ. 65-70. Ε. Λιάτα, *Η Σέριφος κατά την τουρκοκρατία (17ος-19ος αι.)*, Αθήνα 1987, σ. 136. S. Lazari, *Economies et sociétés des iles de la Mer Egeé pendant l' Occupation Ottommane. Le cas de Mykonos*, διδακτορική διατριβή, Παρίσι 1989, σ. 262.

38. E. Y. Kolodny, *La population des iles de la Grèce*, Aix-en-Provence 1974, σ. 54. Β. Σφυρόερας, «Οικονομικά της Σαντορίνης κατά τον τελευταίον αιώνα της Τουρκοκρατίας», *Σαντορίνη 1971*, σ. 103-104. F.C.H.L., Pouqueville, *Voyage en Grèce*, Παρίσι² 1826-1827, τ. VI, σ. 294-297. Γ. Β. Λέων, «Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία (1453-1850), *Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία (1453-1850)*, Αθήνα 1972, σ. 44-46. Μ. Συναρέλλη, *Δρόμοι και λιμάνια στην Ελλάδα 1830-1880*, Αθήνα 1989, σ. 124-125. Κ. Σβολόπουλος, «Ο ελληνικός εμπορικός στόλος κατά τας παραμονάς του Αγώνος της ανεξαρτησίας», *Ο Ερανιστής* Ι΄ (1972-1973), σ. 190-193. Κ. Παπαθανασόπουλος, *Ελληνική εμπορική ναυτιλία 1833-1856. Εξέλιξη και αναπροσαρμογή*, Αθήνα 1983, σ. 28.

39. Chigi προς Testa, 8/8/1822 και 3/12/1822, Santorini 1/143.

40. Ν. Κεφαλληνιάδης, *ό.π.*, σ. 116.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Η ναυτιλία και το εμπόριο συνδέονταν άμεσα με την αγροτική παραγωγή, κατά κύριο λόγο με την αμπελοκαλλιέργεια, καθώς το κρασί ήταν κατεξοχήν εμπορευματικό προϊόν. Ενδεικτικά για την υψηλή απόδοση της αμπελοκαλλιέργειας σημειώνουμε ότι στα τέλη του 17ου αιώνα ο φόρος που βαρύνει το κρασί εξυπηρετούσε το 58,32% της έγγειας προσόδου, ενώ η δεκάτη των σιτηρών μόλις το 24,20%, αν και η έκταση των χωραφιών ήταν τριπλάσια από εκείνη των αμπελιών.[41] Η αμπελοκαλλιέργεια κυριάρχησε σταδιακά από τον 18ο αι., καθώς αυξήθηκε η ζήτηση των σαντορινιών κρασιών, και έφθασε τον επόμενο αιώνα σε επίπεδα μονοκαλλιέργειας.[42] Στη διάρκεια της Επανάστασης το κρασί εξάγεται στο Αιγαίο, τη Μαύρη Θάλασσα και τον ευρύτερο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου.[43]

Από τα μέσα του 18ου αι. και τις αρχές του 19ου, με την ανάπτυξη του εμπορίου και της ναυτιλίας, οι περιουσίες παρουσιάζουν υψηλό βαθμό εκχρηματισμού που δεν περιορίζεται στους ιδιαίτερα εύπορους, ενδεικτικό συνολικότερων μεταβολών στο οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο.[44]

Με την παραχώρηση διομολογήσεων στις ευρωπαϊκές δυνάμεις, οι καθολικοί κάτοικοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας καθίστανται «προστατευόμενοι», υπήκοοι της Γαλλίας και άλλων ευρωπαϊκών χωρών, κυρίως της Αυστρίας, εξασφαλίζοντας ιδιαίτερα προνόμια ως προς την άσκηση της θρησκευτικής τους λατρείας αλλά και του εμπορίου.[45] Στη Σαντορίνη, όπως και γενικότερα στις Κυκλάδες, ο σύνδεσμος με τη Γαλλία των καθολικών κατοίκων και των μισσιοναρίων, Ιησουιτών και αργότερα Λαζαριστών είναι στε-

---

41. Όπως σχηματικά υπολογίζεται από το κατάστιχο έγγειου φόρου της Σαντορίνης του 1670. Βλ. Ε. Μπαλτά - Μ. Σπηλιωτοπούλου, «Έγγεια ιδιοκτησία και φορολογική απαίτηση στη Σαντορίνη τον 17ο αιώνα», *Μνήμων* 18 (1996), σ. 116. Ε. Μπαλτά, «Από το φορολογικό τεκμήριο στην αγροτική οικονομία: Οι καλλιέργειες στη Σαντορίνη τον 18ο αιώνα», *Τα Ιστορικά* 6 (1986), σ. 292, 296.

42. B. J. Slot, *Archipelagus Turbatus*, *ό.π.*, σ. 33. Μ. Σπηλιωτοπούλου, «Στη Σαντορίνη του 17ου και 18ου αιώνα: αγοραπωλησίες ακινήτων», *Τα Ιστορικά* 17 (1992), σ. 247-249. Σ. Κουράκου-Δραγόνα, «Το κρασί της Σαντορίνης. Μαρτυρίες στα κείμενα των ξένων περιηγητών», *Ο σαντορίνη της Σαντορίνης*, Αθήνα 1994, σ. 46-51.

43. Chigi προς Testa, 22/12/1822, 8/1/1824, Santorini 1/143. Ι. Ν. Δελένδας, «Ταξιδιώτες του 17ου-19ου αιώνα στη Σαντορίνη», Ι. Μ. Δανέζης (επιμ.), *Σαντορίνη. Θήρα, Θηρασία, Ασπρονήσι, Ηφαίστεια*, Αθήνα 2001, (*Σαντορίνη* 2001), σ. 294.

44. Την εξέλιξη μπορούμε να παρακολουθήσουμε κυρίως όσον αφορά την καθολική κοινότητα, σε ορισμένες, όμως, περιπτώσεις και την ορθόδοξη. Βλ. Μ. Σπηλιωτοπούλου, *Η Σαντορίνη στην Τουρκοκρατία*, *ό.π.*, σ. 503-504.

45. Ειδικότερα για τους αντιπρόσωπους της Ολλανδίας βλ. B. J. Slot - D. Koster, *ό.π.*, σ. 11.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

νός. Εξάλλου, ορισμένοι Σαντορινιοί, ανεξαρτήτως δόγματος, είχαν εξασφαλίσει την προστασία της Βρετανίας.[46]

Υποπρόξενος, και αργότερα Πρόξενος, της Βρετανίας είχε οριστεί ήδη πριν από την Επανάσταση ο Γάσπαρης Ντελέντας, που διέθετε ισχυρές και χρήσιμες διασυνδέσεις εκτός Σαντορίνης και κατοικούσε για μεγάλα διαστήματα στην Κωνσταντινούπολη και μετά την Επανάσταση στην Αθήνα.[47] Ο Ντελέντας κατάγεται από επιφανή καθολική οικογένεια και η οικογενειακή του ιστορία αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα των δεσμών συγγένειας καθώς και των γαμήλιων στρατηγικών των καθολικών οικογενειών από τις οποίες προέρχονταν οι πρόξενοι και οι υποπρόξενοι της Σαντορίνης.[48]

Η οικογένεια Ντελέντα, ή Δελένδα, όπως συναντάται στις αρχές του 19ου αι., καταγόταν από την Ισπανία[49] και είχε διάφορους κλάδους στη Σαντορίνη, όπου η παρουσία της καταγράφεται από τα τέλη του 16ου αι.[50] Οι γαμήλιες στρατηγικές της χαρακτηρίζονται από τη μεγάλη συχνότητα γά-

---

46. Βλ. Richard, *ό.π.*, σ. 44, 48, 91, 123. Abbé Pègues, *ό.π.*, σ. 455, 608, 618. G. Hofmann, *ό.π.*, σ. 10.

47. Chigi προς Testa, 1/6/1820 και 7/1/1830, Santorini 1/143. Michele Chigi προς Testa, 11/3/1830, Santorini 1/143. Βλ. επίσης Α. Δρακάκης, «Άγγλοι Πρόξενοι εις τας Κυκλάδας κατά την Επανάστασιν του 1821», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν* Δ΄ (1964), σ. 118, 124. Σημειώνουμε ότι η επιστολή του Γάσπαρη Ντελέντα, του 1844, συντάσσεται στην Αθήνα. Βλ. Delenda FO32/132.

48. Μπορούμε να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη της ευρύτερης οικογένειάς του ανασυστήνοντας το γενεαλογικό της δέντρο βάσει των γενεαλογικών δέντρων και των νοταριακών εγγράφων του Αρχείου της Καθολικής Επισκοπής της Σαντορίνης (ΑΚΕ). Πρόκειται για τα γενεαλογικά δέντρα για: την οικογένεια Νταρζέντα και το μπενεφίτζιο του Μαρίνου Νταρζέντα, την οικογένεια Ντεκιγάλα/Σιγάλα, το μπενεφίτζιο Μαρίας Ντελέντα συζύγου του Πιέρου Ντεκιγάλα, την οικογένεια Ντακορώνια, το μπενεφίτζιο του Νικολού Γίζη, το μπενεφίτζιο της Μαρουλίας Ρενιέρη, οικογένεια Μαθά, οικογένεια Ντελέντα και το μπενεφίτζιο Γεώργη Ντελέντα, οικογένεια Μπαζέγιου και το μπενεφίτζιο του Μάρκου Μπαζέγιου, το μπενεφίτζιο της Μαργαρίτας Σιγάλα συζύγου του Τζάνε Γίζη, οικογένεια Άλμπυ, οικογένεια Γαβρά και το μπενεφίτζιο που ιδρύει στην εκκλησία του Αγίου Αντωνίου, ΑΚΕ, ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Θ΄ Γενεαλογικά δέντρα. Τα γενεαλογικά δέντρα συντάχθηκαν τον 19ο αι., βάσει κυρίως των βιβλίων γάμων, βαπτίσεων και θανάτων των καθολικών ενοριών, καθώς και των νοταριακών εγγράφων, μέρος των οποίων σώζεται στο ΑΚΕ.

49. Πρόγονός της μαρτυρείται μεταξύ των Φράγκων στην Αθήνα, στα τέλη του 14ου αιώνα, ενώ άλλος λαμβάνει φέουδο στη Νάξο στα μέσα του 15ου. Βλ. Μ. Α. Δανέζης, *Σαντορίνη 1939-1940. Γενική έκθεσις της γεωλογικής, ιστορικής, κοινωνικής, οικονομικής, τουριστικής και πολιτιστικής εν γένει εξελίξεως της νήσου*, Αθήνα 1940, σ. 252-254. K. Hopf, *Chroniques Grèco-Romanes*, Βερολίνο 1873, σ. 496-497.

50. Αγορά μισέρ Αντώνη Ντελέντα, 14/12/1596, ΑΚΕ, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Γ΄ Αγορές, φάκ. 1 υποφ. α΄.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών | Academy of Athens

μών μεταξύ συγγενών, που κορυφώθηκε στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα, καλύπτοντας τις μισές περίπου περιπτώσεις. Ο ίδιος ο Γάσπαρης Ντελέντας παντρεύεται την πρώτη του ξαδέρφη. Συχνοί ήταν και οι γάμοι με μέλη της οικογένειας Άλμπυ, που κατείχε το αξίωμα του υποπροξένου της Γαλλίας, αν και ο βαθμός ενδογαμίας των Ντελέντα ήταν χαμηλότερος από εκείνο των Άλμπυ. Η οικογένεια ήταν, επιπλέον, προσανατολισμένη προς την καθολική Εκκλησία, με αποτέλεσμα ένα ή περισσότερα μέλη κάθε πυρηνικής οικογένειας να ακολουθούν το ιερατικό ή μοναστικό σχήμα και δύο μέλη της να γίνουν καθολικοί Επίσκοποι Σαντορίνης. Ο πρώτος, το 1775, ήταν άμεσος συγγενής του Γάσπαρη Ντελέντα, ενώ ο δεύτερος και συνονόματός του, Γάσπαρης Ντελέντας, που αναλαμβάνει το 1815 και παραμένει μέχρι το θάνατό του το 1825, είναι επίσης συγγενής, δεν μπορούμε όμως να αποκαταστήσουμε ακριβώς τη σχέση που τους συνέδεε.[51]

Ο Γάσπαρης Ντελέντας συνδεόταν εξ αγχιστείας με την οικογένεια Γίζη και ο προπάππους της συζύγου του Νικολός Γίζης κατείχε το αξίωμα του προξένου της Βρετανίας στις αρχές του 18ου αι., γεγονός που επικαλείται αργότερα ο Χριστόδουλος Γίζης για να αποδείξει ότι δεν ήταν υπόχρεος κεφαλικού φόρου και επομένως μπορούσε να αναλάβει αντιπρόσωπος της Ολλανδίας.[52] Γιός του αδερφού του, ο Αντώνης Ντελέντας, κατέχει το αξίωμα του υποπροξένου της Αυστρίας,[53] ενώ συγγενής του ήταν και ο Υποπρόξενος της Ρωσίας Ντελέντας που πέθανε το 1820.

Τον τελευταίο αυτόν Ντελέντα διαδέχθηκε στο Υποπροξενείο της Ρωσίας ο Βασίλειος Μαρκεζίνης από την Κεφαλλονιά, που είχε πρόσφατα εγκατασταθεί στο νησί και διέμενε προσωρινά στην Κωνσταντινούπολη. Ο συγκεκριμένος υποπρόξενος αποτελεί κατεξοχήν παράδειγμα μέλους ορθόδοξης οικογένειας που εμφανίζεται να παίζει ρόλο στη δημόσια ζωή της Σαντορίνης από τις αρχές του 19ου αι. Να σημειώσουμε ότι το Υποπροξενείο αυτό έχει μεγάλη επιρροή, καθώς το εμπόριο κρασιού της Σαντορίνης γινόταν σε μεγάλο βαθμό με τη Ρωσία, όπου είχε ιδρυθεί και παροικία Σαντορι-

---

51. Ο Πέτρος Ντελέντας έγινε Επίσκοπος το 1775. Βλ. Δ. Ν. Κασαπίδης, «Θηραϊκής καταγωγής βικάριοι στην καθολική εκκλησία Μήλου-Κιμώλου», *Anno Domini* τ. Ι (MMIII) (=2003), σ. 41-45. Σχετικά με τον Γάσπαρη Ντελέντα βλ. Δελένδας, Οι καθολικοί ... *ό.π.*, σ. 202, 217. G. Hofmann, *ό.π.*, σ. 122-126. Chigi προς Nyevelt, 25/9/1825, Santorini 1/143 για το θάνατό του.

52. Chigi προς [Testa], [9/2/1816], Santorini 1/144.

53. Η συγγένεια με τον Αντώνη Ντελέντα διαπιστώνεται από το γενεαλογικό δέντρο της ευρύτερης οικογένειας. Βλ. και Abbé Pègues, *ό.π.*, σ. 119. Chigi προς Testa, 1/6/1820, Santorini 1/143.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

νιών από τα τέλη του 18ου αι., και ότι πολλά σαντορινιά πλοία ταξίδευαν με ρωσική σημαία.[54]

Υποπρόξενος της Γαλλίας είχε αναλάβει ο Γουλιέλμος Άλμπυ τουλάχιστον από το 1814[55], από γαλλική οικογένεια, ιδιαίτερα μεγάλης οικονομικής επιφάνειας, που είχε εγκατασταθεί στη Σαντορίνη το 1690. Οι Άλμπυ διατηρούν σταθερά το καθολικό δόγμα και τη γαλλική υπηκοότητα τουλάχιστον έως τα μέσα του 19ου αι. και παράλληλα κατέχουν το αξίωμα του υποπροξένου της Γαλλίας.[56]

Οι Άλμπυ ακολουθούν γαμήλιες στρατηγικές που χαρακτηρίζονται από μεγάλο βαθμό ενδογαμίας, συνάπτοντας γάμους με συγγενείς έως και τετάρτου βαθμού, πρακτική που εντείνεται στα τέλη του 18ου και αρχές του 19ου αι. Την ίδια περίοδο ο βαθμός συγγένειας των συζύγων γίνεται στενότερος, με αποτέλεσμα να πυκνώνουν οι περιπτώσεις γάμων μεταξύ συγγενών πρώτου βαθμού, εξ αγχιστείας κατά κανόνα. Στις ενδογαμίες αυτές οφείλονται σε μεγάλο βαθμό και οι συχνά αποκλίνουσες ηλικίες γάμου των μελών τους, που παντρεύονται πολύ νέα ή σε πολύ μεγαλύτερη ηλικία ή ο/η σύζυγός τους έχει σημαντική διαφορά ηλικίας σε σχέση με τους μέσους όρους που ίσχυαν

---

54. Chigi προς Testa, 12/2/1820, 1/6/1820, 12/9/1820, Santorini 1/143. Testa προς Chigi, 8/4/1820, Santorini 1/144. Γ. Μαρίνος, «Ιστορικές αναδρομές (Σταχυολόγησις από την Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος: Σπ. Β. Μαρκεζίνη)», *Σαντορίνη 1971*, σ. 108, 113. Το προξενείο δημιουργείται το 1783 όταν άρχισε και η εγκατάσταση Σαντορινιών με ευνοϊκούς όρους στην περιοχή της Κριμαίας, στο Τανγκαρόκ, αφού ήδη με τη Συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζίκ (1774) τα εμπορικά των νησιών ταξίδευαν με ρωσική σημαία. Βλ. Μ. Μηνδρινός, «Τουρκοκρατούμενη Θήρα - Απελευθερωτικά αυτής κινήματα», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν* Θ΄ (1971-1973), σ. 727-728. Βλ. και Β. Καρδάσης, *Έλληνες ομογενείς στη Νότια Ρωσία, 1775-1861*, Αθήνα 1998, 47-49, 58-62, όπου πάντως δεν αναφέρονται Σαντορινιοί.

55. Σύμβαση ανταλλαγής μεταξύ αυθέντη Γουλιέλμου Άλμπυ, Κόνσολου Φράντζιας και σιόρ ντον Γιοζέππου Σιγάλα, 3/3/1814, ΑΚΕ, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, ΙΑ΄ Ανταλλαγές, φάκ. 1 υποφ. γ΄.

56. Για τη μελέτη της οικογένειας Άλμπυ ανασυστήνεται το γενεαλογικό της δέντρο σε βάθος τεσσάρων γενεών βάσει του δέντρου της που βρίσκεται στο ΑΚΕ, των δέντρων άλλων οικογενειών και των σχετικών νοταριακών εγγράφων του Αρχείου. Βλ. κυρίως γενεαλογικά δέντρα για: οικογένεια Άλμπυ, οικογένεια Ντεκιγάλα/Σιγάλα, οικογένεια Μπότζη και την αφιέρωση της Κατερίνας Μπότζη, την αφιέρωση του Γιακουμάκη Σιγάλα, οικογένεια Ντελέντα και την αφιέρωση του Γεώργη Ντελέντα, οικογένεια Μαθά, οικογένεια Ντακορώνια, την αφιέρωση του Σίφη Νταρζέντα, οικογένεια Σιγάλα Πύργου, το μπενεφίτζιο Γεώργη Ντακορώνια, ΑΚΕ, ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Θ΄ Γενεαλογικά δέντρα. Βλ. και Ι. Δελένδας, *ό.π.*, σ. 163. L. Lacroix, «Σαντορίνη», *Κυκλαδικά* Α΄ (1956), σ. 174. Δ. Ν. Κασαπίδης, «Άγνωστα ιστορικά και γενεαλογικά στοιχεία για τον θηραϊκό οίκο Άλβυ (Alby) και τους ιησουίτες πατέρες Λάζαρο Άλβυ (1704-1748) και Ιωάννη Άλβυ (1733-1808)», *Mesogeios* 4 (1999), σ. 89-102.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

στο νησί.[57] Παντρεύονται κυρίως με μέλη της οικογένειας Ντελέντα, όπως ήδη αναφέραμε, ή με μέλη της δικής τους ευρύτερης οικογένειας. Καθώς, παράλληλα, οι πυρηνικές οικογένειες των Άλμπυ είχαν περισσότερα παιδιά από το μέσο όρο, μεγάλο ήταν το ποσοστό των άγαμων απογόνων και συνήθως ένα ή περισσότερα παιδιά γίνονται ιερωμένοι/μοναχοί, κυρίως τα αγόρια. Οι οικογενειακές αυτές στρατηγικές συμβάλλουν καθοριστικά στη συγκρότηση πολύ μεγάλων περιουσιών, αλλά δεν θα επιτρέψουν την ανάπτυξη της οικογένειας, η οποία έσβησε στα τέλη του 19ου αι. περίπου.

Διευκρινίζουμε ότι στην καθολική Εκκλησία ο τρόπος υπολογισμού των βαθμών της συγγένειας είναι ιδιαίτερα απλός, τόσο για να εξασφαλίζονται τα κληρονομικά δικαιώματα όσο και για να μην υπάρχει ο κίνδυνος να τελεστούν άκυροι γάμοι. Ξεκινώντας από τον κοινό πρόγονο προστίθεται ένας βαθμός για κάθε γενιά, ενώ για τους συγγενείς εκ πλαγίου υπολογίζεται μόνο η συγγένειά τους προς τον κοινό πρόγονο. Έτσι π.χ. τα αδέρφια είναι συγγενείς πρώτου βαθμού, όπως και τα παιδιά με τους γονείς, τα πρώτα ξαδέρφια δεύτερου βαθμού, τα δεύτερα ξαδέρφια τρίτου, ενώ θείος με παιδί αδερφού είναι επίσης συγγενείς πρώτου βαθμού, θείος με παιδί πρώτου ξαδέρφου δεύτερου βαθμού κλπ.[58]

Ο ίδιος ο Γουλιέλμος Άλμπυ, δευτερότοκος γιός του Λάζαρου και της Κατερίνας Ντελέντα που είχαν πέντε γιούς και τέσσερις κόρες, παντρεύτηκε σε ηλικία 28 ετών την Εργινούσα Ντελέντα του Νικολού και της Πλυτούς Άλμπυ, με την οποία τον συνέδεε συγγένεια τρίτου βαθμού. Το ζευγάρι προικοδοτείται το 1801 με αγαθά πολύ μεγάλης αξίας και δεν θα αποκτήσει παιδιά.[59] Ο Γουλιέλμος αναλαμβάνει υποπρόξενος, αξίωμα που κατείχε προηγουμένως ο θείος του Γιοζέππος, πρώτος ξάδερφος του πατέρα του. Ο Γιοζέππος Άλμπυ

---

57. Η μέση ηλικία γάμου των αντρών στη Σαντορίνη ήταν τα 27 και των γυναικών τα 23, ενώ ο γαμπρός έτεινε να είναι μεγαλύτερος από τη νύφη κατά δυο έως τέσσερα χρόνια, σύμφωνα με τα στοιχεία των γενεαλογικών δέντρων του ΑΚΕ που αναφέρονται κυρίως στους Καθολικούς. Βλ. Μ. Σπηλιωτοπούλου, *Η Σαντορίνη στην Τουρκοκρατία*, *ό.π.*, σ. 91-96.

58. A. Esmein, *Le mariage en droit canonique*, Παρίσι 1929, τ. 1ος, σ. 80-81, 388-392 κυρίως. Στην ορθόδοξη Εκκλησία ο υπολογισμός των βαθμών της συγγένειας είναι διαφορετικός και ως προς τους συγγενείς ευθείας γραμμής αλλά κυρίως ως προς τους εκ πλαγίου, όπου προστίθενται οι βαθμοί της συγγένειας. Τα αδέρφια είναι συγγενείς δεύτερου βαθμού π.χ., τα πρώτα ξαδέρφια τέταρτου, ενώ θείος με παιδί δεύτερου εξαδέρφου είναι συγγενείς έβδομου βαθμού. Βλ. Κ. Γ. Πιτσάκης, *Το κώλυμα λόγω συγγενείας εβδόμου βαθμού εξ αίματος στο βυζαντινό δίκαιο*, Αθήνα Κομοτηνή 1985, σ. 2, 5, 384, 393.

59. Βλ. το προικοδωρητήριο των μελλονύμφων, 22/7/1801, ΑΚΕ, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Δ΄ Προικοσύμφωνα, φάκ. 6 υποφ. α΄.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

είχε αποκτήσει δύο κόρες και έξι γιούς, από τους οποίους κανείς δεν ανέλαβε υποπρόξενος. Η κόρη του Μαρία, ωστόσο, το νεότερο παιδί της οικογένειας, θα παντρευτεί τον Χριστόδουλο Γίζη, Υποπρόξενο της Ολλανδίας αργότερα. Ο γάμος τους γίνεται το 1801, όπως και του Γουλιέλμου Άλμπυ.

Ο Γίζης, όπως κάθε υποψήφιος πρόξενος ή υποπρόξενος, για να αναγνωριστεί από τις οθωμανικές αρχές όφειλε να αποδείξει ότι ήταν «φράγκος» και όχι ραγιάς, ότι δεν ήταν δηλαδή υπόχρεος κεφαλικού φόρου. Η δυτικοευρωπαϊκή καταγωγή αποτελούσε προαπαιτούμενο για την επιλογή του και η ολλανδική πλευρά είχε λάβει σχετική διαβεβαίωση από τον Γενικό της Πρόξενο στη Σμύρνη και τον καθολικό Επίσκοπο Σαντορίνης. Η θέση του υποπροξένου στο νησί είχε εξάλλου μείνει κενή από τότε που ο τελευταίος είχε αποδειχθεί ραγιάς.[60] Ο καθολικός Γίζης δεν αποτελεί ωστόσο τυπική περίπτωση αντιπροσώπου ευρωπαϊκής δύναμης. Ο ίδιος ισχυρίζεται ότι η οικογένειά του είχε εγκατασταθεί στη Σαντορίνη στις αρχές του 15ου αι. περίπου, προειδοποιεί, όμως, την ολλανδική πλευρά ότι δεν θα είναι εύκολο να εκδοθεί το σχετικό φιρμάνι, καθώς δεν διαθέτει πρωτότυπα αποδεικτικά έγγραφα και δεν γνωρίζει ποιος ακριβώς ήταν ο πρώτος πρόγονός του που έφτασε στη Σαντορίνη. Για να ενισχύσει τη θέση του αναφέρει ότι το 18ο αι. είχε αποδοθεί σε συγγενή του Γίζη το υποπροξενείο της Βρετανίας, γεγονός πραγματικό όπως διαπιστώσαμε ήδη.[61]

Η οικογένεια Γίζη της Σαντορίνης καταγόταν από την ενετική οικογένεια Γύζη, που κατείχε στη Φραγκοκρατία την Τήνο, τη Μύκονο, τη Σκόπελο, τη Σκιάθο, τη Σκύρο και τμήμα της Εύβοιας.[62] Δεν είναι γνωστό πότε και πώς απόγονοί της εγκαταστάθηκαν στη Σαντορίνη, όπου θα ανήκουν κυρίως στο ορθόδοξο δόγμα, όντας η μόνη ορθόδοξη οικογένεια που κατοικούσε στο καστέλι του Σκάρου, την καθολική πρωτεύουσα. Οι απευθείας πρόγονοι του Χριστόδουλου Γίζη κατείχαν κληρονομικά σχεδόν το αξίωμα του Κοινού Καγκελαρίου, του Γραμματέα δηλαδή του σώματος που συγκροτούσαν η ορθόδοξη και η καθολική κοινότητα.[63] Σημαντική συμβολή τους στο δη-

---

60. De Hochepied προς Testa, 15/12/1815 και 15/3/1816, και Testa προς Chigi, 28/1/1817, 28/2/1817, 22/8/1817, Santorini 1/144.

61. Chigi προς [Testa], [9/2/1816], Santorinin 1/144 και σχετική επιβεβαίωση το 1844 από τον πρόξενο της Βρετανίας Γάσπαρη Ντελέντα, Delenda FO32/132.

62. R .J. Loenertz, *Les Ghisi, dynastes vénitiens dans l'Archipel, 1207-1390*, Φλωρεντία 1975. B. J. Slot, *Archipelagus Turbatus*, *ό.π.*, σ. 36, 381.

63. G. Hofmann, *ό.π.*, σ. 22. Ι. Δελένδας, *ό.π.*, σ. 172-174. Δ. Δεναξάς, *Η ιερά μητρόπολις Θήρας, οι σεβ. επίσκοποι και παν. μητροπολίται αυτής, 1592-1931*, Πειραιάς 1933, σ. 14. Δ. Ν.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

μόσιο χώρο, χαρακτηριστική της οικονομικής τους επιφάνειας αλλά και ένδειξη της ιδιότυπης σχέσης και των ισχυρών ερεισμάτων που είχαν με την καθολική κοινότητα, υπήρξε η ίδρυση της ορθόδοξης γυναικείας μονής του Αγίου Νικολάου στα μέσα του 17ου αι. Η μονή χτίστηκε αρχικά στο Σκάρο και στις αρχές του 19ου αι. σε νέα εγκατάσταση στα Φηρά και διατηρούσε στενούς πνευματικούς δεσμούς με τον καθολικισμό, λειτουργώντας σε αρκετούς τομείς από κοινού με τη γειτονική καθολική μονή των Δομινικανίδων, φαινόμενα που δεν αποτελούν τον κανόνα στις Κυκλάδες.[64] Η μονή θα εορτάσει και την ενθρόνιση του νέου Πάπα το 1823.[65]

Η οικογένεια ακολούθησε ιδιαίτερα δυναμικές και ευέλικτες γαμήλιες στρατηγικές, συνάπτοντας με μεγάλη συχνότητα μεικτούς γάμους, στο καθολικό ή το ορθόδοξο δόγμα, επιδιώκοντας και επιτυγχάνοντας να εξασφαλίζει συζύγους μεγάλης οικονομικής επιφάνειας ανεξαρτήτως δόγματος. Με τον τρόπο αυτό ένας κλάδος καταλήγει καθολικός στις αρχές του 19ου αι. Οι στρατηγικές αυτές διαφοροποιούνται σημαντικά από τις κοινές πρακτικές στο νησί, όπου οι Καθολικοί μικρότερης οικονομικής επιφάνειας έτειναν να συνάπτουν μεικτούς γάμους στο ορθόδοξο δόγμα και να αφομοιώνονται, όσοι είχαν μεγαλύτερη επιφάνεια παντρεύονταν Καθολικούς, έστω και στενούς συγγενείς τους όπως είδαμε και παραπάνω, ενώ οι Ορθόδοξοι κατά κανόνα επέλεγαν ορθόδοξους συζύγους. Παράλληλα οι Γίζη ακολουθούν τις πρακτικές των ισχυρών καθολικών οικογενειών, αν και σε μικρότερο βαθμό, καθώς συνάπτουν και γάμους με στενούς συγγενείς, συχνά μέλη της οικογένειας Μαθά, ή συγκροτούν ζευγάρια όπου η ηλικία των συζύγων αποκλίνει από τους μέσους όρους.[66]

Κασαπίδης, «Συμβολή στην ιστορία και γενεαλογία των Κυκλαδικών οικογενειών. Ο οίκος Γκύζη της Σαντορίνης», *Ενδοχώρα* 269-70 (Αύγουστος Σεπτέμβριος 2000), σ. 49-52.

64. Το ιδρυτικό της μονής 6/12/1651, ΑΚΕ, ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Α΄ Δικαιοπρακτικά έγγραφα, φάκ. 1 υποφ. 5. Βλ. και G. Hofmann, *ό.π.*, σ. 21,30,31,91,94,174-175. F. Richard, *ό.π.*, σ. 300-301. Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικοί Πίνακες, Ειδήσεις ιστορικαί βιογραφικαί περί των Πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως από Ανδρέα του Πρωτοκλήτου μέχρις Ιωακείμ Γ΄ του από Θεσσαλονίκης*, 36-1884, Κωνσταντινούπολη 1304 [=1886], σ. 613. Ι. Δελένδας, Οι καθολικοί... *ό.π.*, σ. 174-175. Δ. Δεναξάς, *ό.π.*, σ. 74-75. Μ. Ε. Μηνδρινός, «Η ιερά πατριαρχική και σταυροπηγική Μονή Αγίου Νικολάου Σαντορίνης (παλαιά και νέα)», *Σαντορίνη 1971*, 161-164.

65. Chigi προς Testa, 20/12/1823, Santorini 1/143.

66. Οι Γίζη είναι από τις ελάχιστες ορθόδοξες οικογένειες που μπορούμε να παρακολουθήσουμε σε βάθος χρόνου από τις αρχές του 17ου αι. Η ανασύσταση του γενεαλογικού τους δέντρου σε βάθος επτά γενεών γίνεται βάσει κυρίως προικοδωρητηρίων και διαθηκών του ΑΚΕ αλλά και στοιχείων που συναντώνται στα γενεαλογικά δέντρα του ΑΚΕ. Τα τε-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Από τα πέντε αδέρφια που ιδρύουν τη μονή του Αγίου Νικολάου, δύο αδερφές γίνονται μοναχές και ένας αδερφός, ο οποίος ήταν ιερομόναχος ήδη πριν την ίδρυση του μοναστηριού, αναλαμβάνει οικονόμος. Αργότερα και άλλα κορίτσια της οικογένειας θα γίνουν καλόγριες εκεί. Επίσης σημαντικό ποσοστό των άγαμων αγοριών της ευρύτερης οικογένειας ακολουθούν το ιερατικό σχήμα, στο ορθόδοξο ή το καθολικό δόγμα. Ο Ζαχαρίας Γίζης, εξάλλου, απόγονος μεικτού γάμου, έγινε ορθόδοξος Επίσκοπος Σαντορίνης στα τέλη του 17ου αι. Ο Ζαχαρίας διατηρούσε στενές σχέσεις με την καθολική Εκκλησία και μετείχε σε καθολικές λειτουργίες και λιτανείες, ζητώντας να μην ισχύει για τον ίδιο η σχετική εκκλησιαστική απαγόρευση, καθώς η μητέρα του και πολλοί συγγενείς του ήταν Καθολικοί. Λόγω των κατηγοριών που του αποδόθηκαν, το 1736 κλήθηκε από τον Πατριάρχη στην Κωνσταντινούπολη για να απολογηθεί και εκεί προχώρησε σε «ομολογία πίστεως» και απαλλάχθηκε.[67]

Η καταγωγή του Χριστόδουλου Γίζη είναι χαρακτηριστική των στρατηγικών της ευρύτερής οικογένειάς του. Ο ορθόδοξος πατέρας του Μιχελής παντρεύτηκε σύμφωνα με το ορθόδοξο δόγμα, στα 17 του χρόνια, την καθολική Μαρούσα Μαθά, 15 χρονών. Η Μαρούσα ήταν ανιψιά του, κόρη του δεύτερου ξαδέρφου του Νικολού Μαθά.[68] Το ζευγάρι απέκτησε τέσσερα παιδιά, δύο γιούς και δύο κόρες που βαπτίστηκαν ορθόδοξα, αλλά με τους γάμους τους τα τρία έγιναν καθολικά, οι κόρες και ο Χριστόδουλος. Πρόκειται για τον κλάδο της οικογένειας που καταλήγει καθολικός, παρά την πρόνοια για τη διατήρηση του ορθόδοξου δόγματος που είχε λάβει ο πατέρας τους, ο οποίος πέθανε νέος, πριν από τους γάμους των παιδιών του.[69] Ο Χριστόδουλος παντρεύτηκε 25 χρονών την καθολική Μαρία Άλμπυ, κόρη του Προξένου της Γαλλίας, πέντε χρόνια μεγαλύτερή του. Απέκτησαν τρία παι-

---

λευταία αφορούν καθολικές οικογένειες και περιλαμβάνουν μέλη της οικογένειας λόγω των μεικτών γάμων που συνάπτουν. Βλ. κυρίως γενεαλογικά δέντρα για: το μπενεφίτζιο του πρε Λουκά Συρίγου, οικογένεια Γαβρά και το μπενεφίτζιο που ιδρύει, οικογένεια Νταρζέντα, το μπενεφίτζιο του Κωσταντή Συρίγου Βασάλου, οικογένεια Μαθά, οικογένεια Άλμπυ, οικογένεια Ντακορώνια και το μπενεφίτζιο Νικολού Ντακορώνια, το μπενεφίτζιο Μάρκου Μπαζέγιου, ΑΚΕ, ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Θ΄ Γενεαλογικά δέντρα.

67. Ι. Δεναξάς, *ό.π.*, σ. 14-15. G. Hofmann, *ό.π.*, σ. 29, 30, 96. B. J. Slot, *Archipelagus Turbatus*, σ. 245.

68. Το ζευγάρι προικοδοτήθηκε με ακίνητα, κινητά και χρήμα σε μετρητά και ομολογίες μεγάλης συνολικά αξίας. Βλ. προικοσύμφωνο 1/4/1761, ΑΚΕ, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Δ΄ Προικοσύμφωνα, φάκ. 5 υποφ. α΄.

69. Βλ. διαθήκη Μιχελή Γίζη, 12/11/1777, ΑΚΕ, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Α΄ Διαθήκες, φάκ. 5 υποφ. δ΄, όπου κληροδοτεί το μεγαλύτερο τμήμα της περιουσίας του στον γιό του Νικολό «αν γίνει και στέκει ρωμαίος».

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

δά που βαπτίστηκαν καθολικά. Δεν διαθέτουμε το έγγραφο προικοδότησης της Μαρίας Άλμπυ, αλλά γνωρίζουμε ότι ο Χριστόδουλος προικοδοτήθηκε με αγαθά πολύ μεγάλης αξίας, μεταξύ άλλων και με περισσότερα από είκοσι χωράφια, επτά αμπέλια, 5.000 γρόσια σε μετρητά και ομολογίες, εξοπλισμένη αποθήκη κρασιού, καθώς και κρασί σε βαρέλια. Τα προικώα του ήταν ενδεικτικά και των δραστηριοτήτων που ανέπτυξε.[70]

Προξενικές ιστορίες

Όπως αναφέρει με ειλικρίνεια ο Γίζης το 1816, επιθυμούσε να αναλάβει το Υποπροξενείο για να υπηρετήσει τα συμφέροντα της Ολλανδίας αλλά και για να είναι ο ίδιος ασφαλής στους επικίνδυνους εκείνους καιρούς.[71] Θα απαλλασσόταν επίσης από τον κεφαλικό φόρο, όπως όλο το προσωπικό της Πρεσβείας και των προξενείων της Ολλανδίας και των άλλων Δυνάμεων στις οποίες είχαν παραχωρηθεί διομολογήσεις, και δεν θα υπαγόταν σε όλες τις περιπτώσεις στους τοπικούς δικαστές. Δεν ήταν σπάνιες άλλωστε οι περιπτώσεις που, ακριβώς λόγω αυτών των προνομίων, Έλληνες έμποροι αγόραζαν από την Πρεσβεία τις πλεονάζουσες θέσεις διερμηνέων που είχε εξασφαλίσει και χρησιμοποιούσαν τα έγγραφα «ελεύθερης διέλευσης» για να διευρύνουν τις εμπορικές τους δραστηριότητες.[72]

Οι πρόξενοι και οι υποπρόξενοι της Ολλανδίας, όπως και της Βρετανίας, ήταν άμισθοι και μάλιστα κατέβαλαν οι ίδιοι τα έξοδα για την έκδοση των εγγράφων αναγνώρισής τους από τις οθωμανικές αρχές.[73] Αλλά εκτός από την ώθηση στις οικονομικές τους δραστηριότητες που τους εξασφάλιζε το αξίωμά τους, είχαν πρόσθετα έσοδα στα νησιά και τα λιμάνια των παραλίων, από τέλη που τους κατέβαλαν τα πλοία συμφερόντων της χώρας που αντιπροσώπευαν. Καθώς ήταν σχεδόν ανύπαρκτα τα άμεσα έσοδα από την άσκηση του αξιώματός του, ο Γίζης θα ζητήσει επανειλημμένα ένα μικρό αντιμίσθιο για τα έξοδά του, χωρίς επιτυχία.[74]

---

70. Βλ. κυρίως ινβεντάριο αφέντη Χριστόδουλου Γίζη, 21/4/1801, ΑΚΕ, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Δ΄ Προικοσύμφωνα, φάκ. 6 υποφ. α΄.

71. Chigi προς [Testa], [9/2/1816], Santorini 1/144.

72. B. J. Slot - D. Koster, *ό.π.*, σ. 11.

73. A. H. De Groot, *The Ottoman Empire and the Dutch Republic. A History of the Earliest Diplomatic Relations, 1640-1930*, Leiden/Istanbul 1978, σ. 88, 97. De Hochepied προς Testa, 15/12/1815 και 15/3/1816, Santorini 1/144. Βλ. και Delenda FO32/132.

74. Chigi προς Testa, 8/8/1825 και αργότερα Chigi προς Nyevelt, 26/5/1829, Santorini 1/143.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Τα μόνα επίσημα έγγραφα που διέθετε ήταν η πατέντα που του είχε στείλει ο Testa στις αρχές του 1817 και βεζιρικό έγγραφο του 1818 με το οποίο απαλλασσόταν από την καταβολή κεφαλικού φόρου, τα οποία είχαν εκδοθεί προσωρινά, υπό τον όρο να αποδείξει εγγράφως ότι δεν ήταν ραγιάς.[75] Ο Γίζης ομολογούσε ότι δεν είχε αποδεικτικά έγγραφα από την Κοινή Καγκελαρία, όπως είχε συμβεί στο παρελθόν και με άλλους προξένους, από τους οποίους, ωστόσο, οι οθωμανικές αρχές δεν τα είχαν ζητήσει για να τους αναγνωρίσουν.[76] Ο Testa, όμως, χωρίς αποδείξεις δεν θα μπορεί να του εξασφαλίσει επίσημη αναγνώριση.[77]

Ο Γίζης προσπαθούσε να αναγνωριστεί έστω από τις κοινοτικές αρχές της Σαντορίνης, ώστε να μην του επιμερίζουν κεφαλικό φόρο. Στις αρχές του 1821 επικρατεί η γνώμη του καθολικού Επισκόπου, που είχε λόγο στην κατανομή του κεφαλικού φόρου στο εσωτερικό της καθολικής κοινότητας, ο οποίος υποστήριξε ότι θα έπρεπε να περιμένουν τα επίσημα τουρκικά έγγραφα για να τον αναγνωρίσουν και να τον απαλλάξουν από τον κεφαλικό, παρά τις αντίθετες απόψεις των προκρίτων και των άλλων υποπροξένων.[78] Το φθινόπωρο φαίνεται να λύνεται το ζήτημα της αναγνώρισής του, αφού η Σαντορίνη έχει προσχωρήσει στην Επανάσταση, όταν ο Γίζης διαβάζει την πατέντα του 1817 στους προκρίτους και υψώνει την ολλανδική σημαία, όπως τον είχε συμβουλεύσει και ο Testa, που γενικότερα του ζητούσε να τηρεί διαλλακτική στάση.[79] Στα τέλη του ίδιου χρόνου, χωρίς καμία αναφορά στην ευρωπαϊκή του καταγωγή ή σε τυχόν σχετικές έγγραφες αποδείξεις ή μαρτυρίες, ο Γίζης τονίζει στον Testa ότι και οι πρόγονοι άλλων προξένων ήταν ραγιάδες, ωστόσο οι συνάδερφοί του είχαν πάψει να πληρώνουν κεφαλικό φόρο αμέσως μόλις είχαν οριστεί πρόξενοι από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις.[80] Θα είναι πλέον αργά για οποιαδήποτε αναγνώριση εκ μέρους της Πύλης, που δεν συνδιαλέγεται με τους επαναστάτες.[81] Επίσημα έγγραφα της

---

75. Testa προς Chigi, 28/2/1817 και 22/8/1817, οθωμανικό έγγραφο 26/8/1818, Testa προς Chigi, 30/3/1819 και 29/4/1822, Santorini 1/144. Το ζήτημα της αναγνώρισής του και άλλα σχετικά με το αξίωμά του θα τον απασχολούν συνεχώς και σχετική μνεία συναντάται στις μισές σχεδόν επιστολές που ανταλλάσσει με την ολλανδική πλευρά.

76. Chigi προς Testa, 17/5/1819 και 1/6/1820, Santorini 1/143.

77. Testa προς Chigi, 1/11/1820, Santorini 1/144.

78. Chigi προς Testa, 5/2/1821, Santorini 1/143.

79. Chigi προς Testa, 1/10/1821, Santorini 1/143. Testa προς Chigi, 18/4/1821, Santorini 1/144.

80. Chigi προς Testa, 15/12/1821, Santorini 1/143.

81. Testa προς Chigi, 29/4/1822, Santorini 1/144.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών | Academy of Athens

ολλανδικής κυβέρνησης θα λάβει μόλις στα τέλη του 1829 και δυο χρόνια αργότερα θα ζητήσει να τεθεί υπό βρετανική προστασία, καθώς η Ολλανδία δεν είχε διπλωματικές σχέσεις με την Ελλάδα.[82]

Η αναγνώρισή του από την καθολική και την ευρύτερη κοινότητα του νησιού, όπως και από τις επαναστατικές αρχές θα είναι προβληματική και ασταθής, με αποτέλεσμα να υπόκειται σε φορολόγηση προεπαναστατικά αλλά και σε όλη τη διάρκεια της Επανάστασης. Στην Επανάσταση όμως φορολογούνται και οι άλλοι υποπρόξενοι. Η θέση του θα υπονομευθεί από τον καθολικό Επίσκοπο, που είχε αρχικά εγγυηθεί για λογαριασμό του στην ολλανδική πλευρά, αλλά και από τον Υποπρόξενο της Γαλλίας, για λόγους που δεν γνωρίζουμε ακριβώς. Θα δεχθεί προσωπικές επιθέσεις και εκβιασμούς από τυχωδιώκτες και όργανα της Ελληνικής Προσωρινής Διοίκησης και αρκετές φορές έως το 1823 θα σκεφθεί να εγκαταλείψει ο ίδιος ή τουλάχιστον μέλη της οικογένειάς του το νησί.[83]

Η θέση του Γίζη βελτιώνεται την άνοιξη του 1823, όταν πρώτη φορά θα τον αναγνωρίσει έμπρακτα ο καθολικός Επίσκοπος, που τον επισκέπτεται εθιμοτυπικά το Πάσχα, όπως και τους άλλους υποπροξένους. Το φθινόπωρο της ίδιας χρονιάς προσεγγίζει το νησί και το πρώτο εμπορικό που ταξιδεύει υπό ολλανδική σημαία, το οποίο θα συνδράμει ο Γίζης.[84]

Ο Γίζης ζητούσε επίμονα να προσεγγίσει τη Σαντορίνη ολλανδικό πολεμικό για να φανεί στους κατοίκους ότι η Ολλανδία ήταν χώρα με κύρος, που μπορούσε να προστατεύσει αποτελεσματικά τους Καθολικούς από τις αυθαιρεσίες των επαναστατημένων. Με την άφιξη του πολεμικού θα ενισχυόταν, φυσικά, και το δικό του κύρος. Παρά τις αρχικές διαβεβαιώσεις της, η ολλανδική πλευρά γρήγορα θα ομολογούσε ότι η προστασία των Καθολικών αλλά και της ολλανδικής σημαίας δεν μπορούσε παρά να γίνει από τη Γαλλία, καθώς η ίδια διέθετε ελάχιστα πολεμικά σκάφη στο Αιγαίο. Ενδεικτική, εξάλλου, της ρευστότητας της κατάστασης και των ολλανδικών εκτιμήσεων

---

82. Chigi προς Testa, 7/1/1830, Santorini 1/143 και 2/3/1831, Santorini 2/288.

83. Βλ. κυρίως Chigi προς Testa, 27/6/1818, 5/2/1821, 15/12/1821, 17/1/1822, 29/8/1822, 31/1/1822, Chigi προς Nyevelt, 2/5/1827, 30/3/1828, Santorini 1/143. Testa προς Chigi, 30/3/1819, 1/11/1822, Santorini 1/144. Οι επιθέσεις εντάσσονται στη γενικότερη αναταραχή που εκδηλώνεται στο νησί, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια. Πρόταση να φύγει από τη Σαντορίνη θα του κάνει και ο Testa, ενώ αργότερα θα πάει για μικρό διάστημα στη Σμύρνη για λόγους υγείας. Βλ. Testa προς Chigi, 29/4/1822, Santorini 1/144. Chigi προς Nyevelt, 26/5/1829, Santorini 1/143.

84. Chigi προς Testa, 9/5/1823 και 21/10/1823, Santorini 1/143.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ήταν η πρόθεση των Ολλανδών να καταργήσουν τη θέση του υποπροξένου στο νησί μέχρι να τεθεί η Σαντορίνη ξανά υπό την κυριαρχία της Πύλης και εφόσον δεν μπορούσε να αποκατασταθεί άμεσα το κύρος του Γίζη. Σε αυτή την περίπτωση ο Γίζης θα εγκατέλειπε το νησί, όπως είχε κάνει ο Υποπρόξενος της Ολλανδίας στη Τζιά από την αρχή της Επανάστασης.[85] Ο τελευταίος, όμως, ήταν ξένος έμπορος και μπορούσε εύκολα να φύγει, καθώς δεν θα πρέπει να είχε δεσμούς με το νησί.[86]

Οι σχέσεις του Γίζη με τους αντιπροσώπους των άλλων δυνάμεων καθορίζονται κατά κύριο λόγο από τοπικούς ή και οικογενειακούς ανταγωνισμούς και αλληλεγγυότητες, στοιχεία που δεν είναι πάντα ανιχνεύσιμα. Οι σχέσεις που διαμορφώνονται κατά τη διάρκεια της Επανάστασης μεταξύ των ευρωπαϊκών δυνάμεων δεν φαίνεται να παίζουν πρώτο ρόλο. Οι τρεις Μεγάλες Δυνάμεις (Βρετανία, Γαλλία και Ρωσία) συνεργάζονται σταθερά με την Ολλανδία και κατά την απουσία των πρεσβευτών τους από την Κωνσταντινούπολη ή τη διακοπή των διπλωματικών τους σχέσεων με την Πύλη εκπροσωπούνται από τον Πρεσβευτή της Ολλανδίας. Ο τελευταίος, όπως και οι πρόξενοι της Ολλανδίας, αναλαμβάνει σε αυτή την περίπτωση και τους προστατευόμενους της Βρετανίας. Επίσης ενεργεί και ως διαμεσολαβητής μεταξύ Πύλης και των τριών Δυνάμεων.[87] Επίσης γαλλική και ολλανδική μοίρα θα κινούνται από κοινού στο Αιγαίο για να προστατεύουν τα εμπορικά τους συμφέροντα.[88] Ο Γίζης, όμως, θα υποστηρίζει σταθερά ότι ο Υποπρόξενος της Γαλλίας δεν είναι σε θέση να προστατεύει τους Καθολικούς, ενώ θα εκθειάζει την αποτελεσματικότητα της προστασίας της Βρετανίας και τις ενέργειες του Προξένου της, με τον οποίο είχε και συγγενική σχέση.[89]

---

85. Για το όλο θέμα, όπως εξελίσσεται το 1822 κυρίως βλ. Testa προς Chigi, 9/1/1822, Santorini 1/144. Chigi προς Testa, 31/1/1822, Santorini 1/143. Testa προς Chigi, 7/10/1822 και 1/11/1822, Santorini 1/144. Το αίτημα του Γίζη για ολλανδικό πολεμικό διατρέχει την αλληλογραφία, όπως και οι αναφορές του για αντίστοιχες επισκέψεις που πραγματοποιούνται σε γειτονικά νησιά αλλά όχι στη Σαντορίνη. Βλ. π.χ. Chigi προς Testa, 9/5/1823, Santorini 1/143.

86. Την ίδια πρακτική ακολουθούν και πρόξενοι άλλων δυνάμεων στις ηπειρωτικές περιοχές, όπως οι πρόξενοι της Γαλλίας και της Ολλανδίας στην Αθήνα, που είναι επίσης ξένοι. Βλ. R. B. Halbertsma, *Scholars, Travelers and Trade. The pioneer years of the National Museum of Antiquities in Leiden, 1818-40*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2003, σ. 54.

87. A. H. de Groot, «Dragomans' Careers», *ό.π.*, σ. 235. E. Prevelakis - H. Gardikas-Katsiadakis, *ό.π.*, 5157, 5189, 5564, 5665, 5716-5721, 5740-5741.

88. E. Prevelakis - H. Gardikas-Katsiadakis, *ό.π.*, 526, 5197.

89. Βλ. εδώ παραπάνω.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ο τελευταίος θα έχει και αλληλογραφία μικρής έκτασης με την ολλανδική Πρεσβεία.[90]

Διαφορετική ήταν η περίπτωση του Υποπροξένου της Ρωσίας, εναντίον του οποίου καταφέρεται έντονα κάποτε, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια, καθώς εκείνος ενδυνάμωνε το κύρος του κατά τη διάρκεια της Επανάστασης συνεχώς, αντιπροσωπεύοντας μια ορθόδοξη δύναμη που διέθετε πολλούς προστατευόμενους στο νησί και ενεργούσε ως αντίβαρο στη γαλλική προστασία.

Η αντιπαλότητα του Γίζη με τον Άλμπυ, δεύτερο ξάδερφο της γυναίκας του, συγγενική σχέση στην οποία δεν αναφέρεται ο ίδιος, διατρέχει την αλληλογραφία του και αφορά ζητήματα κύρους αλλά και ζητήματα ουσιαστικά για την καθολική κοινότητα, όπως η προστασία και η φορολόγηση. Η προστασία που παρείχε ενεργά η Γαλλία στους Καθολικούς στη διάρκεια της Επανάστασης, η σημαντική ετήσια χορηγία που πρόσφερε στην καθολική Επισκοπή της Σαντορίνης και το γεγονός ότι ήταν Γάλλοι οι μισσιονάριοι Λαζαριστές, των οποίων ο επικεφαλής θα αναλάβει και επικεφαλής της Επισκοπής μετά το θάνατο του Επισκόπου,[91] παρείχαν αυξημένο κύρος στο Υποπροξενείο του Άλμπυ. Εκείνος θα προσπαθεί να ισχυροποιήσει ακόμα περισσότερο τη θέση του και το 1825 θα βρεθεί σε αντιπαράθεση όχι μόνο με τον Γίζη αλλά και με το σύνολο των αντιπροσώπων των ευρωπαϊκών δυνάμεων, με αφορμή τις θέσεις τους σχετικά με το νέο καθεδρικό ναό των Φηρών.[92] Ο Γίζης αποδίδει την ισχύ του Άλμπυ στο γεγονός ότι διέθετε πολλούς συγγενείς στην καθολική κοινότητα που τον υπερασπίζεται, επιβεβαιώνοντας τις στρατηγικές της συγκεκριμένης οικογένειας. Επιπλέον σημειώνει ότι ο Άλμπυ είχε την υποστήριξη του καθολικού κλήρου, που επηρεαζόταν από τη Γαλλία.[93]

Το αξίωμα του Γίζη, παρά την μάλλον αμφιλεγόμενη προστασία που του παρείχε, του επιτρέπει να έχει πρόσβαση στα δίκτυα που συγκροτούν οι άλλοι υποπρόξενοι και πρόξενοι της Ολλανδίας στις Κυκλάδες και τη Σμύρ-

---

90. B. J. Slot - D. Koster, *ό.π.*, 39.

91. Η ελληνική Επανάσταση συμπίπτει με την περίοδο της Παλινόρθωσης στη Γαλλία και το καθεστώς του Λουδοβίκου ΙΗ΄ που χαρακτηριζόταν από κληρικαλισμό. Οι Λαζαριστές, εξάλλου, ενεργούσαν ως απεσταλμένοι του βασιλιά της Γαλλίας με τη σύμφωνη γνώμη του Πάπα. Βλ. J. P. Moisset, *Ιστορία του Καθολικισμού*, Αθήνα 2011, σ. 332, 339-341. Abbé Pègues, *ό.π.*, σ. 466, 475.

92. Βλ. και εδώ παρακάτω.

93. Chigi προς Testa, 3/12/1822, Santorini 1/143.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

νη.[94] Μέσω αυτών λαμβάνει πληροφορίες για την Επανάσταση και τις συνθήκες που διαμορφώνονται και παράλληλα διευρύνει τις εμπορικές του δραστηριότητες, εξασφαλίζοντας ολλανδική προστασία σε όποιο πλοίο μετέφερε κρασί παραγωγής του.[95] Παρέχει προστασία και σε κάποιους στενούς του συγγενείς, με τους οποίους εμπορευόταν από κοινού, και με κάθε ευκαιρία εξυπηρετεί τον Testa και αργότερα τον Πρεσβευτή Nyevelt, προσδοκώντας περαιτέρω οφέλη. Στέλνει δώρο τακτικά στην Πρεσβεία βαρελάκια με κρασί παραγωγής του και επιχειρεί να το προωθήσει στην ολλανδική αγορά δειγματίζοντάς το στον Πρεσβευτή. Ισχυρίζεται, μάλιστα, ότι είχε δημιουργήσει ειδικό κρασί ακολουθώντας τις ολλανδικές προτιμήσεις.[96]

Κινούμενος στα στενά και ευρύτερα οικογενειακά πλαίσια ορίζει Γραμματέα του Υποπροξενείου τον γιό του Μιχελή, ο οποίος διαθέτει, όπως και ο ίδιος ο Χριστόδουλος, ολλανδικό διαβατήριο για τις μετακινήσεις του και χρησιμοποιεί ως προσωπικό ένα ή δύο συγγενικά του πρόσωπα, κυρίως τον Άγγελο Μαθά, επίσης με ολλανδικό διαβατήριο. Ο τελευταίος εμπορεύεται στο Τανγκαρόκ της Ρωσίας, όπου υπήρχε παροικία Σαντορινιών εμπόρων από τα τέλη του 18ου αι.[97] Συνδυάζοντας, εξάλλου, και πάλι την προξενική του ιδιότητα με τα ιδιωτικά του συμφέροντα επενδύει μετρητά σε δανεισμό και ενεργεί ως αντιπρόσωπος του Testa και της κυρίας Fonton, μέλους επίσης οικογένειας Λεβαντίνων δραγομάνων της Κωνσταντινούπολης με την οποία συνδεόταν η οικογένεια Testa,[98] που αναπτύσσουν ανάλογη δραστηριότητα στη Σαντορίνη. Την ιστορία παρακολουθούμε καθώς εξελίσσεται το ζήτημα των οφειλών του Σαντορινιού Γάσπαρη Σιγάλα, το οποίο τεκμηριώνει την ανάπτυξη δικτύων δανεισμού για τη χρηματοδότηση του εμπορίου της Σαντορίνης, το πλέγμα προστασίας κάτω από το οποίο δραστηριοποιούνται οι νησιώτες έμποροι, καθώς και τις διαδρομές που ακολουθεί το εμπόριο.[99] Να σημειώσουμε ότι οι Λεβαντίνοι επιτετραμμένοι στις πρεσβείες

---

94. Π. χ. Chigi προς Testa, 30/9/1822, 5/10/1822, 29/11/1823, Santorini 1/143.

95. Βλ. χαρακτηριστικά Chigi προς Testa, 6/10/1823 και 10/11/1823, Santorini 1/143.

96. Chigi προς [Testa], 1/4/1817 και Chigi προς Nyevelt, 18/10/1825, 2/3/1826, Santorini 1/143.

97. Chigi προς Nyevelt, 3/1/1826, Santorini 1/143. Ο Γίζης παρέχει στον πιλότο του Υποπροξενείου Άγγελο Μαθά έγγραφο ελεύθερης διέλευσης και στη συνέχεια ο Πρεσβευτής Nyevelt εκδίδει το σχετικό διαβατήριο βλ. 12/3/1826 και 28/4/1826, *ό.π.* Βλ. επίσης Testa προς Chigi, 1/12/1824, Santorini 1/144.

98. Βλ. εδώ παραπάνω.

99. Το θέμα διατρέχει τις μισές σχεδόν επιστολές που ανταλλάσσονται για πέντε χρόνια

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

της Κωνσταντινούπολης και οι οικογένειές τους, όπως και στα μεγάλα προξενεία, δραστηριοποιούνται ευρύτερα στον συγκεκριμένο τομέα και ο Testa δάνειζε και συλλογικά σώματα, όπως τις κοινότητες της Πάρου και της Κέας προεπαναστατικά.[100]

Το 1818 ο Testa και η κυρία Fonton είχαν δανείσει 1.000 γρόσια στον Γάσπαρη Σιγάλα, που έβαλε υποθήκη ένα αμπέλι του. Στον ίδιο είχε δανείσει κάποιο ποσό και ο Γίζης. Το 1820 ο Σιγάλας εμφανίζεται να οφείλει συνολικά 7.270 γρόσια στους δύο ξένους δανειστές του, καθώς και αδιευκρίνιστο ποσό σε Σαντορινιούς που επίσης διεκδικούν το υποθηκευμένο αμπέλι ή άλλα ακίνητά του.[101] Ο αδερφός του Μάρκος Σιγάλας είχε και εκείνος δανειστεί 1.000 γρόσια από τον Testa το 1818, με επιτόκιο 12% για έξι χρόνια.[102] Τα αδέρφια διεξάγουν από κοινού εμπόριο μικρής κλίμακας με αγροτικά προϊόντα και καπνό στις Κυκλάδες, ευρύτερα στην Ανατολική Μεσόγειο, καθώς και στη Μαύρη Θάλασσα, με ναυλωμένα συνήθως καΐκια, ενώ ένας τρίτος αδερφός τους δραστηριοποιείται στο Ηράκλειο.[103] Ωστόσο, το εμπόριο θα καταστεί ζημιογόνο, κυρίως από το 1823, λόγω των γενικευμένων συγκρούσεων στο Αιγαίο, της πειρατείας αλλά και κάποιων επιδημιών.[104]

(18201825) και συνεχίζει να απασχολεί την αλληλογραφία έως το τέλος, καθώς δεν θα έχει λυθεί ούτε το 1835. Πρόκειται συνολικά για 57 επιστολές (29,68% των εγγράφων), σε ορισμένες από τις οποίες αποτελεί το αποκλειστικό αντικείμενο. Παρά τον όγκο των εγγράφων δεν είναι ξεκάθαρες όλες οι πλευρές του θέματος.

100. *Έγγραφα του Αρχείου Χάγης*, *ό.π.*, σ. 205-214, όπου έγγραφα σχετικά με «Δάνεια Ολλανδού διπλωμάτου προς τας κοινότητας Πάρου και Κέας». B. J. Slot, «Σχέσεις Ολλανδίας και Ελλάδος», *ό.π.*, 271. Ο Γενικός Πρόξενος της Ολλανδίας στη Σμύρνη Jacob Van Lennep, που διαθέχθηκε τον de Hochepied, θα αναπτύξει πολύ ευρύτερες δραστηριότητες, καθώς ο ίδιος και η οικογένειά του κυριάρχησαν στο ολλανδικό εμπόριο οπίου που διεξαγόταν κυρίως μέσω Σμύρνης. Βλ. J. Schmidt, *From Anatolia to Indonesia: Opium Trade and the Dutch Community of Izmir, 1820-1940*, Istanbul – Leiden 1998.

101. Chigi προς Testa, 23/6/1820 και 25/6/1820, Santorini 1/143. Οι παραπομπές γίνονται κυρίως στα έγγραφα με συγκεντρωτικά στοιχεία.

102. Testa προς Chigi, 12/1/1821, Santorini 1/144. Το επιτόκιο παραπέμπει σε δάνειο για ναυτιλιακές δραστηριότητες. Βλ. Μ. Σπηλιωτοπούλου, *Η Σαντορίνη στην Τουρκοκρατία*, *ό.π.*, σ. 375. Βλ. και Β. Κρεμμυδάς, *Εμπορικές πρακτικές στο τέλος της Τουρκοκρατίας. Μυκονιάτες έμποροι και πλοιοκτήτες*, Αθήνα 1993, σ. 162-168 για τις αντίστοιχες πρακτικές στη Μύκονο στα τέλη της οθωμανικής κυριαρχίας.

103. Chigi προς Testa, 31/1/1822, 6/5/1822, 8/8/1822 και 7/10/1822, Santorini 1/143.

104. Τα φαινόμενα είχαν εκδηλωθεί από το 1822 αλλά εντείνονται από το 1823. Βλ. Chigi προς Testa, 13/3/1822, 24/1/1823, 13/3/1823, 15/6/1823, 29/11/1823 και αργότερα 20/11/1824 για το γενικότερο κλίμα ανασφάλειας, Santorini 1/143. Το 1828 ο πόλεμος μεταξύ Ρωσίας και Τουρκίας θα αποτελέσει επιπλέον αρνητικό παράγοντα για το εμπόριο των Σαντορινιών και

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ο Testa, ενεργώντας και για λογαριασμό της Fonton, προσπαθεί από το 1820 να εισπράξει τα οφειλόμενα, εξουσιοδοτώντας αρχικά τον καθολικό Επίσκοπο Σαντορίνης, που φαίνεται να αδιαφορεί, και στη συνέχεια τον Γίζη από κοινού με τον Υποπρόξενο της Γαλλίας. Παράλληλα ζητά και τη μεσολάβηση του Δραγομάνου του Στόλου, υπεύθυνου για τα νησιά, που επισκέπτεται τη Σαντορίνη.[105] Οι αδερφοί Σιγάλα, ωστόσο, απολαμβάνουν πολλαπλή προστασία και στο εμπόριο αλλά και έναντι των δανειστών τους. Είναι προστατευόμενοι του Υποπροξένου της Ρωσίας στη Σαντορίνη και εμπορεύονται υπό ρωσική σημαία, ενώ ένας από τους υπόλοιπους αδερφούς τους, ο Νικολός Σιγάλας, αναλαμβάνει Υποπρόξενος της Ισπανίας. Παράλληλα χρησιμοποιούν και σημαία Σαρδηνίας.[106]

Ο Testa επιδιώκει σταθερά να εξοφληθεί σε χρήμα και δεν θα συμβιβαστεί, όπως άλλοι δανειστές των Σιγάλα που αρκέστηκαν στην εξόφληση του ενός πέμπτου των οφειλών σε ακίνητα. Θα παρακολουθεί τις κινήσεις των αδερφών στα διάφορα λιμάνια, μέσω του Χριστόδουλου Γίζη ή και των κατά τόπους προξενείων και υποπροξενείων της Ολλανδίας ή της Βρετανίας, μήπως καταφέρει να τους αναγκάσει να του καταβάλουν τα χρωστούμενα εκτός Σαντορίνης. Παράλληλα ο Γίζης θα τους ασκεί πίεση στο νησί.[107]

Όταν το καλοκαίρι του 1824 πεθαίνει ο Γάσπαρης Σιγάλας, θα αφήσει συνολικά χρέη 59.000 γροσίων προς διάφορους δανειστές εντός και εκτός Σαντορίνης και ακίνητη περιουσία αξίας 16-18.000 γροσίων. Ενδεικτικό της κλίμακας των μεγεθών είναι το γεγονός ότι το 1823 το ύψος της δεκάτης που οι επαναστατικές αρχές απαιτούσαν από το νησί ήταν 35.000 γρόσια. Σύμφωνα με τις τοπικές συνήθειες, πρώτα θα εξοφλούνταν οι Σαντορινιοί δανειστές και στη συνέχεια οι ξένοι, προφανώς μόνο ως προς ένα μικρό μέρος της οφειλής. Ο Testa και η κυρία Fonton, πάντως, θα συνεχίσουν να δι-

---

του ίδιου του Γίζη, βλ. Chigi προς Nyevelt, 26/5/1829, Santorini 1/143. Για τις επιδημίες βλ. και Ζ. Βάος, *ό.π.*, σ. 339. Στην πειρατεία θα αναφερθούμε εξετάζοντας τα της Επανάστασης στη συνέχεια.

105. Οι πρώτες σχετικές επιστολές που ανταλλάσσονται είναι από τον Testa προς τον Γίζη στις 8/4/1820, Santorini 1/144 και η απάντηση του Γίζη στις 12/6/1820, Santorini 1/143. Βλ. επίσης Chigi προς Testa, 12/9/1820 και 1/11/1820, Santorini 1/143. Testa προς Chigi, 17/7/1824, Santorini 1/144.

106. Testa προς Chigi, 12/1/1821, Santorini 1/144. Chigi προς Testa, 31/1/1822 και 26/5/1822, Santorini 1/143.

107. Testa προς Chigi, 1/7/1823 και 7/7/1824, Santorini 1/144. Chigi προς Testa, 15/12/1821 και 17/12/1824, Santorini 1/143.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

εκδικούν το σύνολο των δανείων που είχαν παραχωρήσει και παρά τις συνεχείς προσπάθειές τους, ακόμα και την αποστολή ολλανδικού πολεμικού στο νησί για τις σχετικές διαπραγματεύσεις, δεν θα καταφέρουν να εισπράξουν το παραμικρό.[108]

Στο πλαίσιο των προξενικών καθηκόντων του, αλλά και των εμπορικών του δραστηριοτήτων, ο Γίζης διακινεί και αρχαιότητες. Η δραστηριότητα αυτή αναπτύσσεται σε ανταγωνισμό με άλλους υποπροξένους, της Γαλλίας κυρίως και της Ρωσίας, που επίσης εξυπηρετούν τις δυνάμεις που αντιπροσωπεύουν, καθώς από τις αρχές του 19ου αι. έχει ενταθεί το ενδιαφέρον και η ζήτηση αρχαιοτήτων από κράτη και ιδιώτες στη Δυτική Ευρώπη.[109] Είναι, άλλωστε, το μόνο ουσιαστικά ζήτημα για το οποίο παρεμβαίνει δυναμικά η ολλανδική πλευρά στη Σαντορίνη. Η αλληλογραφία με τον Γίζη τεκμηριώνει τις πρώιμες, συστηματικές ενέργειες για τον εντοπισμό και το εμπόριο αρχαιοτήτων.

Δεν είναι σαφής η περίοδος στην οποία χρονολογούνται οι αρχαιότητες από τη Σαντορίνη, αλλά και την Ανάφη, που διακινούνται στη διάρκεια της Επανάστασης. Είναι όμως βέβαιο ότι δεν πρόκειται για ευρήματα του προϊστορικού πολιτισμού που άνθισε στο Ακρωτήρι. Ο τελευταίος έγινε γνωστός μετά τα μέσα του 19ου αι., αν και είχαν υπάρξει το 1829 κάποια πρόδρομα ευρήματα που δεν είχαν εκτιμηθεί.[110]

Η ολλανδική Πρεσβεία και στη συνέχεια το Προξενείο της Σμύρνης αναλαμβάνουν να προμηθεύουν αρχαιότητες στο Εθνικό Μουσείο Αρχαιοτήτων της χώρας, που διευρύνει τις συλλογές του από το 1818 και θα ανοίξει στο κοινό είκοσι χρόνια αργότερα στο Leiden.[111] Ο Testa παρέχει στον

---

108. Chigi προς Testa, 17/12/1824 Santorini 1/143. Testa προς Chigi, 26/5/1826, Santorini 1/144 και 29/7/1835, Santorini 2/288. Σχετικά με τη φορολογική απαίτηση του 1823 βλ. Α. Λιγνός, *Αρχείον της κοινότητος Ύδρας, 1778-1832*, τ. 9, Πειραιάς 1927, σ. 76 κ.εξ.

109. Α. Κόκκου, *Η μέριμνα για τις αρχαιότητες στην Ελλάδα και τα πρώτα μουσεία*, Αθήνα 1977, σ. 17-20, 34 κ.εξ. για την κρίσιμη περίοδο μετά την κήρυξη της Επανάστασης. Χαρακτηριστικό για το ενδιαφέρον της γαλλικής πλευράς είναι και το γεγονός ότι επισκέπτεται τρεις φορές το νησί ο Πρόξενος της Γαλλίας στην Αθήνα, L. F. Fauvel, γνωστός έμπορος αρχαιοτήτων που οργάνωνε και ανασκαφές, ενώ ο Άλμπυ πραγματοποιεί ανασκαφές το 1814 με εντολή του Πρεσβευτή της Γαλλίας στην Πύλη. Βλ. Abbé Pègues, *ό.π.*, σ. 74, 85.

110. Abbé Pègues, *ό.π.*, σ. 70-74. I. Tzahili, «Excavations on Thera and Therasia in the 19th Century: A Chronicle», *Journal of Mediterranean Archeology* 18/2 (2005), σ. 231-235. Βλ. και Ι. Τζαχίλη, *Οι αρχές της Αιγαιακής Προϊστορίας. Οι ανασκαφές στη Θήρα και τη Θηρασιά τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 2006.

111. R. Halbertsma, *ό.π.*, σ. 2-4.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Γίζη ειδικό εργαλείο για τον εντοπισμό αρχαιοτήτων και τον προτρέπει να του στέλνει αρχαία νομίσματα. Εκείνος ανταποκρίνεται άμεσα και στέλνει 28 νομίσματα στην Κωνσταντινούπολη μαζί με ένα βαρελάκι κόκκινο, γλυκό κρασί.[112] Από τότε θα αναζητεί, θα προσφέρει ή θα προμηθεύει αρχαιότητες και με δική του πρωτοβουλία, για να εξασφαλίζει την εύνοια της ολλανδικής πλευράς, η οποία όμως δεν διατηρεί σταθερή πολιτική. Δεν είναι σαφές σε όλες τις περιπτώσεις εάν τα ευρήματα προορίζονται για το ολλανδικό κράτος ή προσωπικά για τους αντιπροσώπους του στην Κωνσταντινούπολη.

Το 1823 εντοπίζονται στη γειτονική Ανάφη αγάλματα και άλλες αρχαιότητες, για τα οποία ενδιαφέρονταν ο Αυτοκράτορας της Αυστρίας και ο Υποπρόξενος της Γαλλίας, ο Άλμπυ. Ο Άλμπυ προλαβαίνει να αγοράσει πρώτος εκείνα που προσπαθούσε να προμηθευτεί ο Γίζης, ενώ στη συνέχεια ο Testa ζητά από τον τελευταίο να μην προχωρήσει σε οποιαδήποτε αγορά. Ο Γίζης συμμορφώνεται, αλλά τον επόμενο χρόνο παρέχει αναλυτικές πληροφορίες για διάφορα σημεία της Ανάφης όπου υπάρχουν αρχαιότητες, την ίδια περίοδο που ολλανδικό πολεμικό θα πλεύσει στην Αμοργό για να μεταφέρει αρχαία ευρήματα.[113]

Τον επόμενο χρόνο σημειώνεται σημαντική μεταστροφή της ολλανδικής πολιτικής. Με στόχο πάντα τον εμπλουτισμό των συλλογών του Εθνικού Μουσείου Αρχαιοτήτων οργανώνεται αποστολή αναζήτησης και μεταφοράς αρχαιοτήτων στην Ανατολική Μεσόγειο, με επικεφαλής τον Φλαμανδό πρώην Συνταγματάρχη B. E.A. Rottiers, με την υποστήριξη του ολλανδικού πολεμικού ναυτικού. Η όλη επιχείρηση, με ασαφή στοιχεία κρατικής εκστρατείας, είχε μάλλον τυχοδιωκτικό χαρακτήρα. Ο επικεφαλής της ήταν αμφιλεγόμενο πρόσωπο και φαίνεται ότι απέτυχε να εξασφαλίσει ή να συντονίσει την επιτόπια συνδρομή που θα του εξασφάλιζε ικανοποιητικά απο-

---

112. Testa προς Chigi, 18/6/1818 και 30/3/1819, Santorini 1/144. Chigi προς Testa, 14/4/1819, Santorini 1/143. Βλ. και Chigi προς Testa, 9/3/1822, 13/3/1823 και αργότερα Chigi προς Nyevelt, 30/7/1827, Santorini 1/143. Το ενδιαφέρον των Ευρωπαίων για τα νομίσματα χρονολογείται ήδη από τον 14ο-16ο αι., ενώ αργότερα στρέφονται και στα μνημεία. Βλ. Α. Κόκκου, *ό.π.*, σ. 6.

113. Chigi προς Testa, 13/3/1823, Santorini 1/143, απάντηση του Testa 15/4/1823, Santorini 1/144 και ανταπάντηση του Γίζη 26/5/1823, Santorini 1/143. Για το 1824 βλ. Chigi προς Testa, 2/3/1824, Santorini 1/143 και την άμεση απάντηση του Testa 19/3/1824, Santorini 1/144. Ο Γίζης αναφέρεται κυρίως σε ένα «αρχαίο φρούριο» στην Αμοργό, που προφανώς ήταν ο αρχαίος ναός ο οποίος θα ανασκαφεί αργότερα. Βλ. Β. Πετράκος, *Η ελληνική ανταπάτη του Λοδοβίκου Ross*, Αθήνα 2009, σ. 335.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τελέσματα.[114] Ο Rottiers θα πραγματοποιήσει έρευνες στα νησιά του Αιγαίου (1824-1826) με τη βοήθεια των αντιπροσώπων της Ολλανδίας, σύμφωνα και με τις οδηγίες του ολλανδικού υπουργείου Εξωτερικών που τους είχαν διαβιβαστεί. Μετά από ανασκαφές στη Μήλο, φτάνει στη Σαντορίνη στα τέλη του καλοκαιριού του 1825, αλλά δεν γνωρίζουμε εάν θα μεταφέρει από εκεί ή από την Αμοργό αρχαία ευρήματα. Ο Γίζης, πάντως, θα προσπαθήσει να επωφεληθεί από την επίσκεψή του για να προωθήσει το κρασί του στην ολλανδική αγορά, όπου υπήρχε ζήτηση, σύμφωνα με τον Rottiers.[115]

Όταν η Σμύρνη καθίσταται σταδιακά η σημαντικότερη αγορά αρχαιοτήτων, ο Γίζης θα αναζητά από το 1826 ευρήματα για λογαριασμό του εκεί Γενικού Προξένου της Ολλανδίας J. van Lennep, με πενιχρά αποτελέσματα στην αρχή.[116] Το 1829, και ενώ πλέον ο Καποδίστριας αναπτύσσει μέριμνα για τις αρχαιότητες, ο ίδιος ο Γίζης πηγαίνει στη Σμύρνη, για λόγους υγείας, και μεταφέρει δύο κιβώτια με αρχαιότητες για να τα προσφέρει στον Πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη ως ενθύμιο, χωρίς να απαιτεί καταβολή των ἐξόδων του.[117] Την ίδια χρονιά, αργότερα, προσεγγίζει τη Σαντορίνη γαλλικό πολεμικό και οι Γάλλοι υψώνουν τη σημαία τους στο ηφαίστειο, ενέργεια που ίσως συνδέεται με τη δραστηριότητα της Γαλλικής Επιστημονικής Αποστολής που συνόδευε το γαλλικό εκστρατευτικό σώμα στον Μοριά. Μέλη της Αποστολής είναι βέβαιο, πάντως, ότι βρέθηκαν στη Σαντορίνη το φθινόπωρο του 1829.[118]

Το 1830 ο Γίζης πραγματοποιεί ο ίδιος ανασκαφές στη Σαντορίνη σε χωράφια ιδιωτών και της ορθόδοξης μονής του Προφήτη Ηλία, μαζί με τους ιδιοκτήτες και τον ηγούμενο. Βρίσκουν τουλάχιστον είκοσι αρχαία αγγεία, λυχνίες, μαρμάρινη επιγραφή και ένα μικρό άγαλμα, αλλά ο Έπαρχος που διοικούσε το νησί τους σταματά, καθώς είχαν πλέον απαγορευτεί οι ιδιωτικές

---

114. Βλ. Halbertsma, *ό.π.*, σ. 54-56 και για την αποστολή στο Αιγαίο σ. 57-67. Βλ. και B. J. Slot, «Σχέσεις Ολλανδίας και Ελλάδος», *ό.π.*, σ. 272. B. J. Slot - D. Koster, *ό.π.*, σ. 55. Α. Κόκκου, *ό.π.*, σ. 39-41. I. Tzahili, *ό.π.*, σ. 233, σχετικά με αντίστοιχες γαλλικές αποστολές, οι οποίες με επιστημονική επίφαση συνόδευαν στρατιωτικές εκστρατείες στην Αίγυπτο, την Πελοπόννησο και αργότερα την Αλγερία.

115. Testa προς Chigi, 10/9/1824, Santorini 1/144, επιστολή με την οποία του διαβιβάζει και την εγκύκλιο του υπουργείου Εξωτερικών με χρονολογία 30/7/1824. Βλ. επίσης Chigi προς Testa, 20/11/1824, 8/8/1825, 25/9/1825 και 18/10/1825 Santorini 1/143. Σημειώνουμε ότι πολλά σημεία της δραστηριότητάς του Rottiers παραμένουν ασαφή.

116. Chigi προς Nyevelt, 30/7/1827, Santorini 1/143. Βλ. και R. Halbertsma, *ό.π.*, σ. 68.

117. Chigi προς Nyevelt, 19/6/1829, Santorini 1/143.

118. Chigi προς Nyevelt, 27/7/1829, Santorini 1/143. Σχετικά με τη Γαλλική αποστολή βλ. I. Tzahili, *ό.π.*, σ. 234.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ανασκαφές και η εξαγωγή αρχαιοτήτων. Ο Γίζης, που φέρεται να αγνοεί την απαγόρευση, υποστηρίζει ότι κανείς δεν είχε ενοχληθεί από τις ανασκαφές, ούτε οι υποπρόξενοι και πρόξενοι των άλλων δυνάμεων, μόνο ο Υποπρόξενος της Ρωσίας που είχε μεγάλη επιρροή στη διοίκηση τον είχε κακολογήσει. Τον επόμενο χρόνο θα σταματήσει τις συγκεκριμένες προσπάθειες, καθώς ενημερώνεται από την Πρεσβεία ότι η Ολλανδία δεν θα προμηθεύεται επισήμως αρχαιότητες με αυτόν τον τρόπο.[119]

Η ζήτηση αρχαιοτήτων εκ μέρους της ολλανδικής πλευράς δεν εκλείπει μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Ενώ το 1842 ο βασιλιάς της Ολλανδίας Γουλιέλμος Β΄ ενισχύει χρηματικά την Αρχαιολογική Εταιρεία στο έργο της αναστύλωσης του Παρθενώνα και εκλέγεται επίτιμο μέλος της,[120] ο Γίζης θα είναι μεταξύ εκείνων που εξασφάλιζαν συνεχή ροή αρχαιοτήτων από την ευρύτερη περιοχή της Μεσογείου στο Μουσείο του Leiden, αγοράζοντας για λογαριασμό του αρχαίο γλυπτό από τις Κυκλάδες το 1835.[121] Τον ίδιο χρόνο μαρτυρείται στη Σαντορίνη η ύπαρξη συλλογής αρχαιοτήτων στην κατοχή του Υποπροξένου της Γαλλίας Άλμπυ, που επιθυμούσε να την πουλήσει στον επικεφαλής της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Ludwig Ross. Είναι πιθανό ορισμένα ευρήματα να αγοράστηκαν τότε, καθώς εντοπίζονται το 1836 στην Αθήνα.[122] Η συλλογή αγγείων από τη Σαντορίνη, εξάλλου, που δωρίζεται το 1858 στο Πανεπιστήμιο Αθηνών,[123] ίσως είχε συγκροτηθεί και από τις ανασκαφές του 1830 του Γίζη, ο οποίος ποτέ δεν μπόρεσε να βγάλει από το νησί τα ευρήματά του.

Επανάσταση, φορολογία και πειρατεία

Από την κήρυξη της Επανάστασης και μέχρι το τέλος της επαναστατικής περιόδου ο Γίζης θα ζητά συνεχώς, θα ικετεύει κάποτε, να προσεγγίσει στη

---

119. Chigi προς Testa, 8/3/1830 και 29/5/1830, Santorini 1/143. Testa προς Chigi, 5/5/1831 και Chigi προς Testa, 27/5/1831, Santorini 2/288. Σχετικά με τις διασκορπισμένες αρχαιότητες που είναι ορατές το 1835 στο Μέσα Βουνό της Σαντορίνης, όπου και οι ανασκαφές του Γίζη, βλ. I. Tzahili, *ό.π.*, σ. 236. Abbé Pègues, *ό.π.*, σ. 72, 77, 85 για τις ανασκαφές εκεί του Άλμπυ το 1814. Οι προσπάθειες για την προστασία των αρχαιοτήτων εκ μέρους των επαναστατικών αρχών χρονολογούνται από το 1822, εντείνονται από το 1825 και παγιώνονται το 1828-1829, αν και οι λαθραίες εξαγωγές συνεχίζονται. Βλ. Α. Κόκκου, *ό.π.*, σ. 34 κ.εξ.

120. Β. Πετράκος, *ό.π.*, σ. 525.

121. R. Halbertsma, *ό.π.*, σ. 148.

122. Β. Πετράκος, *ό.π.*, σ. 87, 88.

123. Α. Κόκκου, *ό.π.*, σ. 182-183.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Σαντορίνη ολλανδικό πολεμικό για να προστατεύσει τους Καθολικούς και τον ίδιο προσωπικά από τους «επαναστατημένους» ή και τους πειρατές. Καθώς η ολλανδική πλευρά είχε άλλες προτεραιότητες και χρησιμοποιούσε τα πολεμικά αποκλειστικά για την προστασία των πλοίων ολλανδικών συμφερόντων, θα προσπαθεί να την προσελκύσει και με αναφορές σε αρχαία ευρήματα που θα κάλυπταν τις ανάγκες της και θα απαιτούσαν πολεμικό πλοίο για τη μεταφορά τους.[124] Την άνοιξη του 1824 εμφανίζεται ολλανδικό πολεμικό πρώτη φορά, όπως είδαμε παραπάνω, και μια τελευταία φορά με την αποστολή του Rottiers τον επόμενο χρόνο, επιβεβαιώνοντας την τακτική του Γίζη.[125]

Τα περισσότερα νησιά των Κυκλάδων ύψωσαν τη σημαία της Επανάστασης τον Απρίλιο ή Μάιο του 1821: στις 5 Μαΐου προσχώρησε η Σαντορίνη, μετά και από σχετική προκήρυξη που έστειλε η Ύδρα, επικεφαλής των τριών ναυτικών νησιών, με την οποία ζητούσε από τους νησιώτες να συντρέξουν την Επανάσταση με όλες τους τις δυνάμεις. Οι Κυκλάδες δεν αποτέλεσαν πεδία μαχών, αλλά ορισμένοι κάτοικοί τους πολέμησαν με τις επαναστατικές δυνάμεις στα μέτωπα του αγώνα. Τούρκοι κάτοικοι ή οθωμανικές αρχές υπήρχαν σε ελάχιστα νησιά προεπαναστατικά, ενώ την άνοιξη του 1821 δεν υπήρχε σε κανένα οθωμανική φρουρά. Τα ζητήματα που κυριάρχησαν στη διάρκεια της Επανάστασης ήταν ότι δεν ήταν παρών ο ελληνικός στόλος για να αντιμετωπίσει τυχόν προσβολή των νησιών από τον τουρκικό στόλο, ότι οι επαναστατικές αρχές επέβαλαν συνεχώς και σε υψηλότερο βαθμό φόρους για τον εξοπλισμό του ελληνικού στόλου, προσχηματικό ή ουσιαστικό, καθώς και ότι κυριαρχούσαν πειρατές στο Αιγαίο. Οι φόβοι και η ανασφάλεια των νησιωτών ενισχύθηκαν μετά την καταστροφή της Χίου, το Μάρτιο του 1822, και τις καταστροφές Κάσου και Ψαρών, τον Ιούνιο του 1824. Επιπλέον, καθώς βρίσκονταν μακριά από το διοικητικό κέντρο της Επανάστασης, τον πρώτο χρόνο αλλά και αργότερα, οι τοπικές αρχές δεν είχαν ακριβείς οδηγίες και οι κάτοικοι συχνά έπρεπε να αντιμετωπίσουν ανίκανους και αυταρχικούς Επάρχους, που διόριζε η Προσωρινή Διοίκηση, καθώς και ανεξέλεγκτους επαναστάτες, γηγενείς ή μη. Τα φαινόμενα αυτά προκάλεσαν αναταραχές ακόμα και εξεγέρσεις εναντίον των επαναστατικών, κεντρικών και

---

124. Βλ. χαρακτηριστικά Chigi προς Testa, 13/3/1823, 10/11/1823, 2/3/1824, Santorini 1/143. Testa προς Chigi, 18/6/1822, 20/8/1822, Santorini 1/144.

125. Σχετικά με την πρώτη προσέγγιση και τον αντίκτυπό της βλ. Chigi προς Testa, 18/5/1824, Santorini 1/143, Testa προς Chigi, 17/7/1824, Santorini 1/144, όπου αμφισβητεί τη χρησιμότητα της επιχείρησης, και την απάντηση του Γίζη, 17/12/1824, Santorini 1/143.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τοπικών, αρχών.[126] Οι αναταραχές εκδηλώθηκαν πρώτα και με μεγαλύτερη διάρκεια στη Σαντορίνη, με όρους που δημιουργούσαν συνθήκες επικείμενου «εμφυλίου».[127]

Είναι γνωστό από τις δημοσιευμένες πηγές της περιόδου ότι οι κάτοικοι της Σαντορίνης εξεγέρθηκαν το 1822 εναντίον του πρώτου Επάρχου Ευάγγελου Ματζαράκη, τον εκδίωξαν και εξέλεξαν το καλοκαίρι ντόπιους πρόκριτους απαιτώντας να διοικούνται και να δικάζονται από εκείνους. Οι Αρμοστές των Νήσων, υπεύθυνοι εκ μέρους της Προσωρινής Διοίκησης για την περιοχή, αναγνώρισαν το αίτημα των Σαντορινιών, το οποίο υποστήριξε και ο εξόριστος από τον Έπαρχο ορθόδοξος Επίσκοπος. Αναγνώρισαν κυρίως ότι μέσα στη γενικευμένη ταραχή δεν ήταν δυνατό να εισπραχθούν η δεκάτη και οι άλλοι φόροι. Ορίστηκε νέος Έπαρχος, χειρότερος, στη συνέχεια ένας τρίτος, ο Ιωάννης Κοκκώνης, μάλλον καταλληλότερος, ενώ από το 1823 πληρεξούσιοι του νησιού συμμετέχουν στις συνεννοήσεις για το ύψος του φόρου που θα βαρύνει το νησί και συνολικά την Επαρχία της Σαντορίνης. Συνεχείς προστριβές, κάποτε και συγκρούσεις, θα έχουν οι Σαντορινιοί, όπως και οι άλλοι Κυκλαδίτες, με τα τρία ναυτικά νησιά (Ύδρα, Σπέτσες και Ψαρά) που συχνά εισπράττουν και διαχειρίζονται τις έκτακτες και τακτικές εισφορές τους και φτάνουν μέχρι του σημείου να κουρσεύουν κάποτε τα πλοία τους ή να λεηλατούν τα νησιά τους. Όπως και σε άλλα νησιά, οι επαναστατικές αρχές θα θεωρήσουν τους αντιπροσώπους των ξένων δυνάμεων ως τα κύρια αντεπαναστατικά στοιχεία.[128]

---

126. Βλ. κυρίως Ζ. Βάος, *ό.π.*, σ. 194 κ.εξ., 270-272. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, *ό.π.*, σ. 281, 294-295, 353, 595. Ειδικότερα για τη Σαντορίνη, όπου δεν υπήρχε εκπρόσωπος της οθωμανικής διοίκησης από το φθινόπωρο του 1820, ούτε Τούρκοι κάτοικοι μετά τα μέσα του 17ου αι., βλ. J. Pitton de Tournefort, *Relation d'un voyage fait au Levant*, Παρίσι 1717, σ. 271. Abbé Pègues, *ό.π.*, σ. 20, 473. B. J. Slot, *Archipelagus Turbatus*, *ό.π.*, σ. 14, 101, 174, 198. Ε. Κούκκου, *Οι κοινοτικοί θεσμοί*, *ό.π.*, σ. 123. Για την περίοδο της Επανάστασης βλ. κυρίως Μ. Ε. Μηνδρινός, «Τουρκοκρατούμενη Θήρα», *ό.π.*, σ. 718-746. Βλ. επίσης του ίδιου, *Η εύρεσις της Τιμίας Ζώνης της Θεοτόκου στη Σαντορίνη (10 Οκτωβρίου 1830)*, Σαντορίνη 1998, σ. 23.

127. Όπως θα συμβεί αργότερα και στην Τήνο. Βλ. Ζ. Βάος, *ό.π.*, σ. 241, 283.

128. Βλ. Ζ. Βάος, *ό.π.*, σ. 233-251 κυρίως, και 256, 265-266. Μ. Μηνδρινός, «Τουρκοκρατούμενη Θήρα», *ό.π.*, σ. 734-746. Μητροπολίτης Παντελεήμων (Ρίζος), «Ζαχαρίας Κυριακός, Μητροπολίτης Σαντορίνης (1814-1842)», *Σαντορίνη* 2001, σ. 365. Abbé Pègues, *ό.π.*, σ. 620. Βλ. και *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, *ό.π.*, σ. 595. Σχετικά με τις απαιτήσεις των ναυτικών νησιών βλ Ζ. Βάος, *ό.π.*, σ. 207 για τις υπέρογκες απαιτήσεις των Ψαριανών, για τις οποίες διαμαρτύρονται και οι Αρμοστές των Νήσων. Ο Βάος αποδίδει την οξύτατη κατάσταση όχι μόνο στις άστοχες ενέργειες του Επάρχου αλλά και στο γεγονός ότι σε νησιά όπως η Σαντορίνη

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ο Χριστόδουλος Γίζης ερμηνεύει τα επαναστατικά φαινόμενα με όρους οικογενειακών στρατηγικών, όπως σίγουρα έκαναν και άλλα μέλη παλαιών οικογενειών. Επιβεβαιώνει τα στοιχεία των δημοσιευμένων πηγών και επιπλέον παρέχει σημαντικές πληροφορίες για συγκεκριμένα γεγονότα, αλλά κυρίως για γενικότερα κοινωνικά φαινόμενα. Η αλληλογραφία του συμβαίνει να είναι αρκετά αποσπασματική σε κάποια σημεία, ωστόσο δεν έγραφε ελεύθερα, καθώς οι επαναστατικές αρχές ήλεγχαν τις επιστολές του, κάποτε τις κατακρατούσαν ή τον κατηγορούσαν ως κατάσκοπο.[129] Αυτολογοκρίνεται και πιθανόν μεταφέρει προφορικά στην ολλανδική πλευρά κάποιες απόψεις ή στοιχεία με προστατευόμενούς του εμπόρους που περνούν από την Κωνσταντινούπολη. Γράφοντας από τη Σμύρνη θα είναι οξύτερος εναντίον της Επανάστασης.[130] Δεν παίρνει ούτε σαφή δημόσια θέση εναντίον των επαναστατημένων ή αργότερα των επαναστατικών αρχών που εγκαθίστανται στο νησί, όπως μάλλον κάνουν και οι άλλοι αντιπρόσωποι των ξένων δυνάμεων, αντίθετα με τη στάση που κράτησαν πρόξενοι σε άλλα νησιά.[131]

Τουλάχιστον από το φθινόπωρο του 1821 οι κάτοικοι διχάστηκαν μεταξύ υποστηρικτών και μη της Επανάστασης. Οι συγκρούσεις που θα σημειωθούν δεν αποτελούν αντιπαράθεση μεταξύ Ορθόδοξων και Καθολικών αλλά χαρακτηρίζουν την ανάδυση νέας κοινωνικής πραγματικότητας, των «εξεγερμένων επαναστατών».[132] Καθώς με την Επανάσταση επιταχύνονται οι εξελίξεις, ο διχασμός των κατοίκων αντανακλά τη σταδιακή κυριαρχία ανερχόμενων ορθόδοξων οικογενειών και την υποχώρηση παλαιών καθολικών και ορθόδοξων οικογενειών, που διέθεταν μεγάλη οικονομική επιφά-

---

«πολλοί κάτοικοι ήσαν Δυτικού δόγματος». Ωστόσο, αν αυτό ίσχυε στην Σύρο ή την Τήνο, δεν ίσχυε στη Σαντορίνη με τους ελάχιστους Καθολικούς. βλ. *στο ίδιο*, σ. 233. Τα γεγονότα καταγράφει και ο Γίζης, βλ. κυρίως Chigi προς Testa, 8/8/1822, 29/8/1822, 26/7/1822, 23/2/1824, Santorini 1/143. Σχετικά με τον ρόλο των υποπροξένων όπως τον αντιλαμβάνονταν οι αρχές βλ. χαρακτηριστικά εδώ παρακάτω την αναφορά του Επάρχου του 1824.

129. Βλ. χαρακτηριστικά Chigi προς Testa, 9/6/1822, 25/3/1824, 17/12/1824 και αργότερα 8/8/1825, Santorini 1/143. Βλ. και Ζ. Βάος, *ό.π.*, σ. 315.

130. Chigi προς Nyevelt, 26/5/1829, Santorini 1/143.

131. Όπως π.χ. στην Τήνο όπου με διαφορετική δυναμική, λόγω του μεγάλου αριθμού των καθολικών κατοίκων, φαίνεται ότι οι πρόξενοι έπαιξαν ενεργό ρόλο εναντίον της Επανάστασης και επιχείρησαν να πείσουν τους κατοίκους να δηλώσουν υποταγή στους Τούρκους. Βλ. Ζ. Βάος, *ό.π.*, σ. 185-186.

132. Όπως τους χαρακτηρίζει ο Γίζης, βλ. Chigi προς Testa, 31/1/1822, Santorini 1/143. Ανάλογη στάση φαίνεται ότι είχαν πρόξενοι και υποπρόξενοι διάφορων δυνάμεων στη Μήλο και τη Σίφνο. Βλ. Ζ. Βάος, *ό.π.*, σ. 294-295.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

νεια προεπαναστατικά. Από τις οικογένειες εκείνες προέρχονταν οι πρόκριτοι των δυο θρησκευτικών κοινοτήτων, ο καθολικός Επίσκοπος, όπως και οι υποπρόξενοι (εκτός από εκείνον της Ρωσίας), εναντίον των οποίων θα στραφούν οι επαναστατημένοι.[133] Οι Καθολικοί πάντως θα τηρήσουν ενιαία, παθητική στάση. Δεν θα προσχωρήσουν στην Επανάσταση, ούτε θα στραφούν ενεργά εναντίον της. Το 1824 εκδηλώθηκε ρήγμα και στο εσωτερικό της καθολικής κοινότητας, με στοιχεία εκκοσμίκευσης, τα οποία και χαρακτηρίζουν όλη την επαναστατική περίοδο.

Το φθινόπωρο του 1821 η Γαλλία επιβεβαιώνει την προστασία της προς τους Καθολικούς του νησιού με εμπορικό πλοίο που φτάνει στο νησί και στο πλαίσιο αυτό επιδιώκει την ειρηνική συμβίωση των δυο θρησκευτικών κοινοτήτων.[134] Στα τέλη Νοεμβρίου του 1821 εκδηλώνονται οι πρώτες συγκρούσεις μεταξύ κατοίκων που έχουν προσχωρήσει στην Επανάσταση και όσων φοβούνται τους Τούρκους και τηρούν μάλλον ουδέτερη στάση. Οι επαναστάτες «κατάγονται από μακρινά καστέλια». Η προστασία της Γαλλίας, που επεκτείνεται στους Ορθόδοξους, δεν ήταν αρκετή για να προστατέψει τους Καθολικούς, τους υποπροξένους, αλλά ούτε τον ορθόδοξο Επίσκοπο και αρκετούς ορθόδοξους προκρίτους. Οι επαναστάτες επιτίθενται συνεχώς εναντίον τους επιχειρώντας με βιαιότητα να εισπράξουν τη δεκάτη του κρασιού, όπως εκείνοι την υπολόγιζαν και παρά το γεγονός ότι είχε ήδη καταβληθεί.[135] Ο Γίζης θα πέσει και θύμα ληστών, που δρουν στο νησί σε ομάδες 20 έως και 80 ατόμων, και με εκβιασμούς και απειλές για τη ζωή του θα του αποσπάσουν μεγάλα χρηματικά ποσά.[136] Το καλοκαίρι του 1822 σημειώνεται γενικευμένη αναταραχή, όταν εκπρόσωπος των επαναστατικών αρχών φτάνει για να συλλέξει τη δεκάτη μαζί με έκτακτους φόρους και πολύτιμα κινητά

---

133. Δεν θα αναφερθούμε εδώ στις οικογένειες των επαναστατημένων. Σημειώνουμε, πάντως, ότι μεταξύ των επτά Σαντορινιών που αγωνίστηκαν ως αξιωματικοί με τις δυνάμεις της Επανάστασης στα διάφορα μέτωπα του αγώνα δεν περιλαμβάνονται μέλη παλαιών οικογενειών. Βλ. Ζ. Βάος, *ό.π.*, σ. 446-449. Το ίδιο, σε μικρότερο βαθμό, ισχύει για τους πληρεξούσιους της Σαντορίνης και τους συμβούλους του Επάρχου. Βλ., *στο ίδιο*, σ. 258, 267. Ο ορθόδοξος Επίσκοπος ήταν, εξάλλου, μέλος της Φιλικής Εταιρείας. Βλ. Μητροπολίτης Παντελεήμων (Ρίζος), *ό.π.*, σ. 365.

134. Chigi προς Testa, 1/10/1821, Santorini 1/143. Η προστασία δεν καθιστούσε τους Καθολικούς «προστατευόμενους», υπηκόους δηλαδή της Γαλλίας, αλλά αποτελούσε μια κάποια εγγύηση για τη ζωή και την περιουσία τους, ίσως σε ορισμένες περιπτώσεις και εξαίρεση από έκτακτες εισφορές.

135. Chigi προς Testa, 30/11/1821, Santorini 1/143.

136. Chigi προς Testa, 5/12/1821, 17/1/1822, 6/5/1822, Santorini 1/143.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

από τις εκκλησίες, για την ενίσχυση του στόλου.[137] Οι Καθολικοί, ιδιαίτερα οικογένειες μεγάλης οικονομικής επιφάνειας, δέχονται επιθέσεις από επαναστατημένους ντόπιους και ξένους, Σπετσιώτες, που λεηλατούν και εκκλησίες τους.[138] Ο Γίζης επιμένει ότι μόνο λίγες οικογένειες έχουν προσχωρήσει στην Επανάσταση, δύο οικογένειες προκρίτων κυρίως, που είχαν συνάψει γάμους μεταξύ τους, και τέσσερις οικογένειες «αγροτών». Εκείνοι ήθελαν να «θυσιάσουν» τους Καθολικούς, που μάταια περίμεναν να φανεί η τουρκική αρμάδα για να τους υπερασπιστεί.[139] Χωρίς να συνειδητοποιεί τη δυναμική της Επανάστασης, ελπίζει ότι η κατάσταση θα ομαλοποιηθεί σε ένα χρόνο ή και άμεσα, με την εισβολή των Τούρκων στην Πελοπόννησο και την επικράτησή τους στην Κρήτη, αλλά από το φθινόπωρο, που πολλαπλασιάζονται οι επιτυχίες των «Ελλήνων», προετοιμάζεται για ένα δύσκολο και επικίνδυνο χειμώνα.[140]

Η προστασία της Γαλλίας παραμένει προβληματική, καθώς φαίνεται ότι οι επαναστάτες θεωρούν τους Γάλλους «αδέρφια τους» και μόνο η Αγγλία μπορεί να αποτρέψει ενέργειες εναντίον των Καθολικών.[141] Το γεγονός οφείλεται στο ότι ο Υποπρόξενος της Γαλλίας έχει φιλικές σχέσεις με έναν από τους αρχηγούς των επαναστατών. Αντίθετα στη Νάξο και την Τήνο οι Καθολικοί προστατεύονται ουσιαστικά και δεν καταβάλουν δεκάτη και εισφορές.[142] Στα τέλη του χρόνου η ορθόδοξη κοινότητα θα καταβάλει δεκάτη

---

137. Chigi προς Testa, 9/6/1822, Santorini 1/143. Από τον Μάιο η Προσωρινή Διοίκηση είχε αποφασίσει να καταβληθεί «γενική συνεισφορά όλων των κατοίκων της Ελλάδος», εν είδει κεφαλικού και συγκροτήθηκε το σώμα των Αρμοστών των Νήσων του Αιγαίου που θα προχωρούσε στη συλλογή των εισφορών. Παράλληλα αρχίζουν να τοποθετούνται αρχές στα νησιά (έπαρχοι, αντέπαρχοι, κριτές και αστυνόμοι). Η φορολογική απαίτηση θα δημιουργήσει αναταραχές ακόμα και στα νησιά όπως δεν υπήρχαν προγενέστερα προβλήματα. Βλ. Ζ. Βάος, *ό.π.*, σ. 205, 269, 281-283. Φ. Κατσίπης, «Τα πρώτα τακτικά δικαστήρια της απελευθερωθείσης Ελλάδος στη Σαντορίνη», *Σαντορίνη* 1971, σ. 139-140.

138. Chigi προς Testa, 28/6/1822, 30/6/1822, 7/7/1822, Santorini 1/143. Μεταξύ των οικογενειών περιλαμβάνονται και μέλη της οικογένειας Μαθά, συγγενείς του Γίζη. Ανάλογα φαινόμενα εκβιασμών και φόνων, ακόμα, παρουσιάζονται και σε άλλα νησιά, όπως την Άνδρο. Βλ. Ζ. Βάος, *ό.π.*, σ. 232.

139. Βλ. κυρίως Chigi προς Testa, 26/7/1822, 29/8/1822, 30/9/1822, Santorini 1/143.

140. Chigi προς Testa, 31/1/1822, 9/6/1822, 26/7/1822, 5/10/1822 και 6/11/1822. Τις ίδιες εκτιμήσεις σχετικά με το άμεσο τέλος της Επανάστασης είχε και ο Testa, ο οποίος τον Απρίλιο του 1821 είχε θεωρήσει ότι η επανάσταση στη Μολδοβλαχία δεν θα επηρέαζε το Αιγαίο. Βλ. Testa προς Chigi, 18/4/1821, 5/10/1822, Santorini 1/144.

141. Chigi προς Testa, 28/6/1822 και προηγουμένως 20/5/1822 και 9/6/1822, Santorini 1/143.

142. Chigi προς Testa, 5/10/1822 και αργότερα 16/8/1823, Santorini 1/143. Δεν μπορούμε

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

20.000 γροσίων και 2.000 γρόσια σε δώρα, αλλά οι Καθολικοί θα αρνηθούν να συνεισφέρουν οτιδήποτε, καθώς είχαν ήδη πληρώσει 20.000 γρόσια το καλοκαίρι.[143]

Τον επόμενο χρόνο οι καθολικοί και ορισμένοι ορθόδοξοι πρόκριτοι θα αντιπαρατεθούν και πάλι με τους επαναστατημένους κατοίκους και τους ένοπλους Επτανήσιους που τους υποστηρίζουν και θα σημειωθούν πραγματικές μάχες. Τα πράγματα οξύνονταν με τη φρουρά της Σαντορίνης να βρίσκεται υπό τον έλεγχο των Καθολικών και ενώ αναμενόταν νέος Έπαρχος.[144] Οι Επτανήσιοι δρουν ανεξέλεγκτα και προσπαθούν να αποσπάσουν μεγάλα ποσά από καθολικούς προκρίτους, απειλώντας ότι θα τους σκοτώσουν. Σε μια περίπτωση μάλιστα πρόκριτος και η κόρη του πεθαίνουν λίγο μετά την εισβολή ενόπλου τη νύχτα στο σπίτι τους κάτω από αδιευκρίνιστες συνθήκες. Το φαινόμενο ήταν γενικότερο στις Κυκλάδες, όπου, όπως εκτιμούσε ο Γίζης, επιπλέον απειλή αποτελούσαν οι υποπρόξενοι της Ρωσίας. Εκείνοι είχαν επιλέξει τους «χειρότερους» Επτανήσιους, είχαν συνάψει γάμους μαζί τους και είχαν αποκτήσει μεγάλη ισχύ που τους επέτρεπε να εξευτελίζουν τους Καθολικούς. Ήταν οι πιο «πεινασμένοι» και έφερναν τους Καθολικούς

να εκτιμήσουμε ακριβώς το βαθμό στον οποίο η αμφισβήτηση της γαλλικής προστασίας, στην οποία επιμένει ο Γίζης, επηρεάζεται από την προσωπική αντιπαλότητά του με τον Υποπρόξενο της Γαλλίας Άλμπυ, καθώς δεν διαθέτουμε άλλες αντίστοιχες πηγές. Είναι πιθανό η γαλλική προστασία να ήταν περιορισμένη, τουλάχιστον στα πρώτα χρόνια της Επανάστασης, όταν οι Καθολικοί δέχονται επιθέσεις. Αντίθετη εικόνα παρουσιάζει ο Abbé Pègues. Βλ. Abbé Pègues, *ό.π.*, σ. 621-622. Στην Τήνο φαίνεται ότι δημιουργείται ρήγμα μεταξύ των θρησκευτικών κοινοτήτων και συγκρούσεις το καλοκαίρι του 1822, η κατάσταση ομαλοποιείται με την παρέμβαση του Επάρχου προσωρινά και τον επόμενο χρόνο θα είναι όλοι οι κάτοικοι που ξεπερνώντας το ρήγμα θα προσφύγουν στην προστασία των ξένων δυνάμεων, της Γαλλίας κυρίως, για να αντιμετωπίσουν τον Έπαρχο, φαινόμενα που μάλλον παρουσιάζουν κάποιες αναλογίες με εκείνα της Σαντορίνης. Βλ. Ζ. Βάος, *ό.π.*, σ. 251, 281-286.

143. Chigi προς Testa, 3/12/1822 και προηγουμένως 8/8/1822, Santorini 1/143. Ως προς την αναλογία της φορολόγησης των δυο θρησκευτικών κοινοτήτων υπενθυμίζουμε ότι οι Καθολικοί δεν ξεπερνούσαν το 5% του πληθυσμού. Τα ποσά που καταβάλλονται ανέρχονται, σύμφωνα με άλλες πηγές, σε 71.114 γρόσια, ενώ και 38 άνδρες θα στρατολογηθούν στον ελληνικό στόλο. Βλ. Μ. Μηνδρινός, «Τουρκοκρατούμενη Θήρα», *ό.π.*, σ. 743. Βλ. και Abbé Pègues, *ό.π.*, σ. 621-622.

144. Chigi προς Testa, 24/1/1823, όπου αναφορά και στη δράση Επτανησίων στη Σύρο και στις απειλές τους ότι θα στραφούν και εναντίον της Τήνου, 13/3/1822, Santorini 1/143. Οι Έπαρχοι Σαντορίνης, Τήνου και Νάξου πλαισιώνονταν και από ένοπλους Πελοποννήσιους που επίσης δημιουργούσαν αντιδράσεις, επιβαρύνοντας επιπλέον με τα έξοδα διαβίωσής τους τούς νησιώτες. Βλ. Ζ. Βάος, *ό.π.*, σ. 286.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σε απελπισία.[145] Τον χρόνο εκείνο η Σαντορίνη κατέβαλε συνολικά φόρους 80.000 γροσίων περίπου, τακτικούς και έκτακτους, από τους υψηλότερους στο Αιγαίο, ενδεικτικό του πλούτου που είχε συγκεντρώσει από το εμπόριο του κρασιού κυρίως.[146] Ο Γίζης δεν αναφέρεται στον δεύτερο Έπαρχο, Δημήτριο Δραγωνάκο, που κατηγορήθηκε ότι άσκησε διχαστική πολιτική και πήρε το μέρος των «εχθρών του ημετέρου γένους Λατίνων», διενεργώντας εκλογές για τους πληρεξούσιους της Εθνοσυνέλευσης σε κλίμα βίας, καθιστώντας τη συλλογή των φόρων αδύνατη και οδηγώντας το νησί στα πρόθυρα του εμφυλίου[147] και σε «αέναον ταραχήν».[148] Ο Έπαρχος καθαιρέθηκε μετά από προσφυγή των προκρίτων, ορθόδοξων και ορισμένων καθολικών, στους πληρεξούσιους των τριών ναυτικών νησιών το καλοκαίρι του 1823 και τα καθήκοντά του ανέλαβε κατά το μεγαλύτερο μέρος, προσωρινά, ο Αστυνόμος Σαντορίνης.[149] Τον Αύγουστο του 1823, εξάλλου, θα καταπλεύσει ο τουρκικός στόλος στην Πάρο και τη Μήλο, φτάνοντας για τελευταία φορά τόσο κοντά στη Σαντορίνη και τρομοκρατώντας τα νησιά, που είχαν να τον δουν δυο χρόνια και είχαν αρχίσει να μην τον θεωρούν επικίνδυνο. Οι Καθολικοί, «αθώοι», καθώς δεν είχαν επαναστατήσει, καταλήγουν να φοβούνται τους Τούρκους περισσότερο από τους επαναστάτες, μέσα στο γενικότερο κλίμα ανασφάλειας.[150] Η Σαντορίνη, που είχε κυρίως άμεση επαφή με τις εξε-

---

145. Chigi προς Testa, 29/9/1823 και 6/10/1823 Santorini 1/143. Προβλήματα είχαν δημιουργήσει Επτανήσιοι και σε άλλα νησιά, όπως στη Σύρο, ενώ στη Σαντορίνη η δράση τους θα επιβαρύνει τους κατοίκους έως και το 1828. Βλ. Ζ. Βάος, *ό.π.*, σ. 345. Δ. Κατηφόρη, *Η δίωξις της πειρατείας και το Θαλάσσιον Δικαστήριον κατά την πρώτην καποδιστριακήν περίοδον 1828-1829*, Αθήνα 1973, σ. 154.

146. Chigi προς Testa, 29/8/1823, Santorini 1/143. Σύμφωνα με τα δημοσιευμένα έγγραφα είναι βέβαιο ότι το νησί της Σαντορίνης κατέβαλε 35.000 γρόσια για τους τακτικούς φόρους, ενώ η Επαρχία Σαντορίνης (Σαντορίνη, Ίος, Σίκινος, Φολέγανδρος, Αμοργός, Ανάφη και Αστυπάλαια) συνολικά 51.000. Βλ. Α. Λιγνός, *ό.π.*, σ. 76 κ.εξ. Ζ. Βάος, *ό.π.*, σ. 258, 267-268. Ωστόσο, φαίνεται ότι στο τέλος του καλοκαιριού θα έχει καταβάλει 80.000, όπως αναφέρει ο Γίζης, ή 90.000 όπως σημειώνεται από άλλους, προφανώς τακτικούς και έκτακτους μαζί. Βλ. Φ. Κατσίπης, «Συμβάντα κατά την Επανάσταση στη Σαντορίνη», Σαντορίνη 1971, σ. 118. Αυτό που έχει σημασία είναι η τάξη μεγεθών και στην περίπτωση των 35.000 γροσίων η Σαντορίνη καταβάλλει το δεύτερο σε ύψος ποσό, η Τήνος το πρώτο με 40.000 και ακολουθούσε η Νάξος με 34.000. Βλ. Α. Λιγνός, *ό.π.*

147. Σύμφωνα με τον Πληρεξούσιο της Νάξου Νικόλαο Κόντο. Βλ. Ζ. Βάος, *ό.π.*, σ. 316-317.

148. Όπως ανέφερε ο Νικόλαος Ιγγλέσης, Αστυνόμος Σαντορίνης. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 315.

149. *Στο ίδιο*, σ. 318-321.

150. Chigi προς Testa, 13/3/1823, 26/5/1823, 29/9/1823, Santorini 1/143. Βλ. επίσης Ζ. Βάος, *ό.π.*, σ. 310, 325-327. Ορισμένοι κάτοικοι της Μήλου θα δηλώσουν τότε υποταγή στους Οθωμανούς.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

λίξεις στην Κρήτη, θα δεχθεί και οικογένειες προσφύγων από εκεί. Επίσης πληροφορίες για σκλάβους Κρητικούς που πωλούνται στην Αλεξάνδρεια φτάνουν στο νησί από Σαντορινιούς εμπόρους. Σκλάβοι, Τούρκοι εκείνοι, θα βρεθούν αργότερα και στη Σαντορίνη, στην κυριότητα των Επτανησίων που τους είχαν αγοράσει από πειρατές και τελικά τους σκότωσαν.[151] Το 1824, οι «εξεγερμένοι» δρουν ληστρικά πλέον, λεηλατούν σπίτια στα χωριά, καταστρέφουν αμπέλια Καθολικών, στρέφονται και εναντίον των ορθόδοξων μοναχών απαιτώντας χρήματα. Ο τρίτος Έπαρχος, Ι. Κοκώνης, που εγκαθίσταται στις αρχές του χρόνου, ζητά από την καθολική κοινότητα να καταβάλει φόρο ύψους 10.000 γροσίων και απειλεί ότι εάν αρνηθεί θα υποχρεωθεί να καταβάλει 50.000 γρόσια. Ο Γίζης εκτιμά ότι σε αυτή την περίπτωση ορισμένες, τουλάχιστον, οικογένειες Καθολικών θα υποχρεώνονταν να καταφύγουν στη Σμύρνη.[152] Η Γαλλία εμφανίζεται να προστατεύει ενεργά τους Καθολικούς, πολεμικά της προσεγγίζουν το νησί και μεταξύ άλλων ο Υποπρόξενος Άλμπυ αναλαμβάνει να συλλέξει τη δεκάτη τους, μετά από σχετική οδηγία του Γενικού Προξένου της χώρας στη Σμύρνη για να σταματήσουν διαμάχες μεταξύ τους, προφανώς όμως και για να προστατεύονται από αυθαιρεσίες των επαναστατών. Ο Γίζης, πάντως, πίστευε ότι τα έξοδα των γαλλικών πολεμικών επιβάρυναν την καθολική κοινότητα.[153] Οι γενικευμένες συγκρούσεις και οι επιθέσεις εναντίον των Καθολικών θα παύσουν σταδιακά, καθώς φαίνεται ότι ο Έπαρχος ακολούθησε διαλλακτική πολιτική, ενώ το καλοκαίρι δόθηκε και γενική αμνηστία σε όσους είχαν αντιπαρατεθεί με τις επαναστατικές αρχές στη Σαντορίνη και σε άλλα νησιά.[154] Το βέβαιο είναι ότι αρχικά δεν θα υπολογίζει τα δικαιώματα των προστατευόμενων της Ρωσίας και θα συγκρουστεί σφοδρά με την ορθόδοξη κοινότητα, ακόμη και με μοναχούς,[155] προφανώς για να επιβάλει την εξουσία του. Ο Έπαρχος Κοκκώνης, ωστόσο, θα τονίσει σε μια ιδιαίτερα εύγλωττη αναφορά του ότι οι πρόξενοι τηρούν «αντιπολιτευτικήν διαγωγήν» και τρέφουν «παράλογον

---

151. Chigi προς Testa, 30/9/1822, 5/10/1822, 8/1/1824, και σχετικά με τους σκλάβους στη Σαντορίνη 8/8/1825, Santorini 1/143.

152. Chigi προς Testa, 23/2/1824, 25/3/1824, Santorini 1/143.

153. Chigi προς Testa, 8/1/1824, 17/6/1824, 8/12/1824, Santorini 1/1824.

154. Η Προσωρινή Διοίκηση είχε κατανοήσει τα προβλήματα που δημιουργούσαν οι ακατάλληλοι έπαρχοι, όπως στην Τήνο, όπου ξεκίνησαν ταραχές μόλις κόπασαν στη Σαντορίνη και όπου Έπαρχος είχε τοποθετηθεί ο ίδιος Ε. Ματζαράκης που είχε εκδιωχθεί από τους Σαντορινιούς. Βλ. Ζ. Βάος, *ό.π.*, σ. 330 κ.εξ., 340-342, 379-380, και 370 για την αμνηστία.

155. Chigi προς Testa, 9/2/1824, 30/3/1824, Santorini 1/143.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

εναντίωσιν ... εις τα εθνικά δικαιώματα». Καθώς είναι «αυτόχθονες» έχουν μεγάλη επιρροή στον πληθυσμό, τον οποίο παρασύρουν «με δολεράς υποσχέσεις υπερασπίσεως ... από τον πατριωτισμόν». Τα πλοία υπό ρωσική σημαία εμποδίζονται να καταβάλουν τους λιμενικούς φόρους, το ίδιο και όσα φέρουν τη βρετανική σημαία, μετά από ενέργειες των προξένων, και ο Πρόξενος της Γαλλίας «δοξάζεται από τους της Δυτικής Εκκλησίας Σαντορηναίους ως υπερασπιστής της εθελοκαίνου αποξενώσεώς των από τον Ελληνισμόν». Καταγγέλλει το γεγονός ότι υφίσταται ιδιαίτερη καθολική Καγγελαρία, οι Καθολικοί «φανταζόμενοι, ὅτι τὰ ἐν Σαντορήνῃ ὑποστατικά των σχηματίζουσι ξένην τινὰ ἐπαρχίαν καὶ τὴν κοινότητά των ἐξαρτωμένην ἀπὸ τὸ Γαλλικὸν ἐν ταὐτῷ καὶ τὸ Ὀθωμανικὸν κράτος». Καθώς διανέμονται χαρτιά προστασίας, είναι πολλοί οι κάτοικοι που «μεταμορφώνονται εἰς ἀλλοδαποὺς ὑπηκόοους καὶ εἶναι εὔκολον νὰ εὕρῃ τις εἰς τὴν ἰδίαν οἰκογένειαν τὸν πατέρα Ρῶσσον, ἕνα τῶν υἱῶν Γάλλον, ἄλλον Ἄγγλον καὶ ἄλλον Ὁλλανδόν».[156]

Το κύρος του Γίζη ισχυροποιείται, χωρίς να παγιωθεί απολύτως. Δείγμα της αποδοχής που απολαμβάνει θα είναι η συμμετοχή Ορθόδοξων και Καθολικών στις τελετές που οργανώνει τον Ιανουάριο για το θάνατο της συζύγου του Testa, αν και δεν θα συμμετάσχουν οι Επτανήσιοι και ο Έπαρχος.[157] Την ίδια χρονιά θα εμφανιστεί ολλανδικό πολεμικό στο λιμάνι αποδεικνύοντας την ισχύ της Ολλανδίας και βέβαια του ίδιου. Αποτέλεσμα, εξάλλου, της κοινωνικής ειρήνης που είχε επιτύχει η πολιτική του Επάρχου υπήρξε το γεγονός ότι καθολικοί και ορθόδοξοι πρόκριτοι, υποπρόξενοι, καθώς και ο ορθόδοξος κλήρος και ο ορθόδοξος Επίσκοπος θα παρακολουθήσουν τις επιμνημόσυνες τελετές που τέλεσε για το θάνατο του Λόρδου Βύρωνα.[158] Στην τελετή, επίσης, που γίνεται στην εκκλησία των Λαζαριστών για τον θάνατο του βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκου XVIII παρίσταται και ο Έπαρχος, που έδωσε εντολή να χτυπούν για τρεις μέρες και οι καμπάνες των ορθόδοξων εκκλησιών. Στα τέλη του χρόνου το κλίμα επιδεινώνεται πρόσκαιρα, ο Έπαρχος συγκρούεται με τους καθολικούς προκρίτους για αδιευκρίνιστους λόγους, ενώ

---

156. Το έγγραφο έχει ημερομηνία 7/11/1824. Βλ. Ζ. Βάος, *ό.π.*, σ. 298-299. Ανάλογες καταγγελίες για το ρόλο των προξένων γίνονται για τη Σίφνο, τη Μήλο και άλλα νησιά και ήδη από το καλοκαίρι του 1824 η Προσωρινή Διοίκηση θα λάβει μέτρα για «να αναιρεθώσι τα ανίσχυρα των πρακτόρων προνόμοια». Παράλληλα έτεινε να καταργεί τις ιδιαίτερες καγκελαρίες των Καθολικών, όπως είχε γίνει στην Τήνο. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 294-298, 299-301, 318.

157. Testa προς Chigi, 7/7/1824, Santorini 1/144 και Chigi προς Testa, 17/12/1824, Santorini 1/143.

158. Chigi προς Testa, 17/6/1824, Santorini 1/143.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

συγκρούσεις σημειώνονται και μεταξύ των επαναστατημένων στη Σαντορίνη, στις Σπέτσες και σε άλλα νησιά, καθώς κλιμακώνεται ο εμφύλιος.[159]

Την ίδια χρονιά εκδηλώνεται ρήγμα στην καθολική κοινότητα. Ο καθολικός Επίσκοπος έρχεται σε σύγκρουση με το ποίμνιό του και τους καθολικούς πρόκριτους, χωρίς να είναι σαφείς οι λόγοι της στάσης του, πιθανόν όμως να ήταν και ψυχικά άρρωστος. Αφορμή αποτέλεσε η αντίθεσή του στις γιορτές της Αποκριάς, πάγια θέση της καθολικής Εκκλησίας, που όμως δεν είχε δημιουργήσει πρόβλημα στο παρελθόν. Ο Επίσκοπος παρουσίαζε γενικότερη ανάρμοστη συμπεριφορά και είχε αρχίσει να πίνει, ατιμάζοντας την καθολική κοινότητα, που σκόπευε να προσφύγει στην παπική έδρα στη Ρώμη.[160] Συγκρούεται αργότερα και με τον Γίζη προσωπικά, καθώς επιχείρησε να του γκρεμίσει με τα ίδια του τα χέρια τον τοίχο αντιστήριξης που είχε χτίσει για να στηρίξει το σπίτι του, όπως είχαν συμφωνήσει επτά χρόνια πριν.[161] Το κύρος του είχε μειωθεί από τον προηγούμενο χρόνο, όταν είχε έρθει σε αντιπαράθεση με τον Υποπρόξενο της Γαλλίας και ολόκληρη την καθολική κοινότητα επειδή δεν του επέτρεψαν να ταφεί μέλος της οικογένειάς του στο νέο καθεδρικό ναό στα Φηρά.[162]

Ο Επίσκοπος πεθαίνει το φθινόπωρο του 1825 και τα καθήκοντά του θα αναλάβει προσωρινά ο Γάλλος επικεφαλής των Λαζαριστών, Abbé Pègues. Εκείνος είχε ενθουσιαστεί αρχικά με την Επανάσταση, απηχώντας προφανώς στρατηγικές που είχε αναπτύξει το Τάγμα του κατά την περίοδο του Ναπολέοντα, επιβεβαιώνοντας τον σύνδεσμο μεταξύ επαναστατημένων

---

159. Chigi προς Testa, 20/11/1824, Santorini 1/143. Σχετικά με τις αναταραχές στις Κυκλάδες και νησιά του Βορειοανατολικού Αιγαίου βλ. και Chigi προς Testa, 25/4/1824, Santorini 1/143.

160. Chigi προς Testa, 23/2/1824, Santorini 1/143. Ο Abbé Pègues σημειώνει ότι «στα όργια του καρναβαλιού» συμμετείχαν και οι καθολικοί, όπως και στη Γαλλία, χωρίς να αναφέρει οτιδήποτε περί απαγορεύσεων. Βλ. Abbé Pègues, *ό.π.*, σ. 358-359.

161. Chigi προς Testa, 15/4/1825, Santorini 1/143 όπου εσωκλείει μαρτυρία του καθολικού πρόκριτου Πέτρου Άλμπυ που επιβεβαιώνει τις επιθέσεις εναντίον του Γίζη αλλά και εναντίον Ορθοδόξων και Καθολικών που το 1824 γιόρταζαν τις απόκριες στο σπίτι του Γίζη.

162. Chigi προς Testa, 20/12/1823, Santorini 1/143. Η ταφή σε εκκλησίες αποτελούσε πρακτική που ακολουθούσαν σημαντικές καθολικές οικογένειες την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας,, αλλά είχε σταματήσει από τις αρχές του 18ου αι. για λόγους υγιεινής. Βλ. διαθήκη αφέντη Γουλιελμάκη Ντακορώνια, 22/8/1639, ΑΚΕ, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Α΄ Διαθήκες, φακ. 2 υποφ. α΄. Εγκύκλιο του καθολικού Επισκόπου Αλοΐσιου Γουάρκη προς το ποίμνιο της Καθολικής Επισκοπής της Σαντορίνης, 10/1/1729, ΑΚΕ, Ι. Πολιτειακό Τμήμα, Στ΄ Αποφάσεις, φακ. 1 υποφ. ε΄.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

και Γαλλίας που διαπίστωνε ο Γίζης. Σύντομα, ωστόσο, στράφηκε εναντίον της Επανάστασης και στο έργο του για τη Σαντορίνη τονίζει ότι η φορολογία ήταν υπέρμετρη και προκαλούσε αντιδράσεις σε όλους, ιδιαίτερα στους Καθολικούς. Οι τελευταίοι, ιδιαίτερα οι πλουσιότεροι, υφίστανται και την εχθρότητα των επαναστατημένων τα πρώτα χρόνια της Επανάστασης. Απέδιδε τις επιθέσεις που δέχονταν οι Καθολικοί αποκλειστικά σε ξένους, «Έλληνες» δηλαδή που δεν κατάγονταν από το νησί. Ο Pègues διατηρεί ιδιαίτερο σύνδεσμο με τον Υποπρόξενο της Γαλλίας, ενώ δεν αναφέρει οποιαδήποτε ένταση μεταξύ Ορθοδόξων, ή μεταξύ Καθολικών, ούτε σημειώνει κάτι αρνητικό για τον καθολικό Επίσκοπο.[163] Δεν αναφέρεται στην κοινή στάση που κράτησαν ορθόδοξες οικογένειες και Καθολικοί εναντίον της Επανάστασης, σημειώνει όμως τις κοινές προσπάθειες όλων των κατοίκων, ανεξαρτήτως δόγματος, για να αντιμετωπίσουν καταδρομικές εισβολές Κρητικών που λεηλατούσαν τα νησιά το 1828.[164]

Ενώ από 1825 οι σχέσεις των δύο θρησκευτικών κοινοτήτων θα έχουν αποκατασταθεί και δεν θα υπάρξει μνεία συγκρούσεων,[165] το ρήγμα ανάμεσα στους ίδιους τους Καθολικούς δεν θα έχει γεφυρωθεί. Σε αυτό φαίνεται ότι συνέβαλε η γενικότερη στάση του γαλλικού στοιχείου, καθώς μετά το θάνατο του καθολικού Επισκόπου άλλαξαν οι ισορροπίες και ο Υποπρόξενος Άλμπυ και, κυρίως, ο Pègues επιχείρησαν να ελέγξουν τους Καθολικούς και να αποκομίσουν οικονομικά οφέλη, εκμεταλλευόμενοι την προστασία την οποία τους παρείχε η Γαλλία. Ο Pègues ανακαινίζει τον καθολικό καθεδρικό ναό αποδίδοντας αίγλη στη θέση του Άλμπυ εις βάρος των άλλων υποπροξένων, από τους οποίους απαιτούσε υπέρογκα ποσά για να έχουν ανάλογα προνόμια, και συγκρούεται και με τον καθολικό κλήρο.[166] Το 1827 απαγορεύει στους Καθολικούς να παρακολουθήσουν τις θεατρικές παραστάσεις

---

163. Abbé Pègues, *ό.π.*, κυρίως σ. 618-623. Ο Pègues υπήρξε ο δεύτερος επικεφαλής των Λαζαριστών στη Σαντορίνη την περίοδο 1824-1837. Βλ. Ι. Δακορώνιας, «Καθολικά Τάγματα εν Θήρα», *Σαντορίνη* 1971, σ. 175.

164. Abbé Pègues, *ό.π.*, σ. 639-645.

165. Chigi προς Testa, 21/5/1825, Santorini 1/143. Abbé Pègues, *ό.π.*, σ. 465-466. Βλ. και Ι. Ν. Δελένδας, «Ταξιδιώτες του 17ου-19ου αιώνα», *Σαντορίνη* 2001, σ. 294.

166. Το ζήτημα βρίσκεται σε ένταση Οκτώβριο και Νοέμβριο του 1825. Βλ. κυρίως Chigi προς Testa, 17/10/1825, Santorini 1/143, όπου επισυνάπτονται και σχετικές επιστολές του Pègues προς τους υποπροξένους του νησιού και τον ίδιο τον Γίζη. Ο Pègues αναφέρεται στο έργο του μόνο στην ανακαίνιση της εκκλησίας της Αποστολής των Λαζαριστών στα Φηρά. Βλ. Abbé Pègues, *ό.π.*, σ. 467-468.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

που είχε οργανώσει ο καθολικός γιατρός Δομένικος Σαντανώνιος, χωρίς επιτυχία, ωστόσο, δείγμα της περιορισμένης επιρροής που είχε η εκκλησιαστική ηγεσία στους Καθολικούς.[167]

Σε όλη τη διάρκεια της Επανάστασης οι τακτικές και οι έκτακτες εισφορές προς την Προσωρινή Διοίκηση θα συνεχίσουν να επιβαρύνουν βασανιστικά τους κατοίκους της Σαντορίνης και να προκαλούν συγκρούσεις με τις κεντρικές και τοπικές αρχές.[168] Το 1826, στα πλαίσια έκτακτης εισφοράς από τα νησιά, η Σαντορίνη θα επιβαρυνθεί με το υψηλότερο ποσό στις Κυκλάδες, λόγω επιπλέον φόρου στο κρασί, 90.000 γρόσια, με τη Νάξο να ακολουθεί με 43.000. Το υπέρμετρο βάρος θα αναγνωρίσει και η Αντικυβερνητική Επιτροπή της Ελλάδος, επισημαίνοντας όμως ότι το επέβαλαν οι κρίσιμες περιστάσεις.[169]

Ο Γίζης θα καταβάλει τους τακτικούς φόρους όπως και οι άλλοι Καθολικοί, υποπρόξενοι και μη, από το 1822. Θα καταβάλει και τους έκτακτους φόρους, σε αντίθεση με τους υποπροξένους των άλλων ξένων δυνάμεων, κρίνοντας τη θέση του επισφαλή και ακολουθώντας τις οδηγίες της ολλανδικής πλευράς.[170] Το 1825 έρχεται σε σύγκρουση με τις αρχές που τον κατηγορούν ως κατάσκοπο των αντεπαναστατικών δυνάμεων, χωρίς να έχει την υποστήριξη του καθολικού Επισκόπου ή του Pègues που τον διαδέχτηκε.[171] Τον επόμενο χρόνο

---

167. *Γενικὴ Ἐφημερὶς τῆς Ἑλλάδος*, *ό.π.* Ο Δομένικος Σανταντώνιος ήταν πρόξενος της Αγγλίας στην Κρήτη προεπαναστατικά και είχε εγκατασταθεί από το 1821 στο νησί ασκώντας την ιατρική, βλ. Μ. Μηνδρινός, *Η εύρεσις της Τιμίας Ζώνης της Θεοτόκου*, *ό.π.*, σ. 21-24.

168. Σχετικά με τις έκτακτες εισφορές που απαιτούνται από τα νησιά το 1825 και το 1826 βλ. Ζ. Βάος, *ό.π.*, σ. 402, 418-419. Συνολική εκτίμηση της επαναστατικής περιόδου κάνει και ο Σαντορινιός Ν. Ιγγλέσης, που είχε ορισθεί από το 1823 αστυνόμος Σαντορίνης, σε αναφορά του προς τον Καποδίστρια. Βλ. Ν. Κεφαλληνιάδης, *ό.π.*, σ. 115-116.

169. Ζ. Βάος, *ό.π.*, σ. 419, 421-422. Ν. Κεφαλληνιάδης, *ό.π.*, σ. 115.

170. Chigi προς Nyevelt, 17/10/1826, 2/5/1827, 30/7/1827, 30/3/1828, Santorini 1/143. Την ίδια πρακτική ακολούθησαν και οι άλλοι πρόξενοι και υποπρόξενοι της Ολλανδίας στον ελλαδικό επαναστατημένο χώρο. Βλ. B. J. Slot, «Σχέσεις Ολλανδίας και Ελλάδος», *ό.π.*, σ. 281. Ζητήματα σχετικά με τη φορολόγηση απασχολούν σε σημαντικό βαθμό την αλληλογραφία, κυρίως κατά το διάστημα 1821-1824 οπότε σχετική μνεία γίνεται στα δυο τρίτα των επιστολών. Η Προσωρινή Διοίκηση και, στις Κυκλάδες, οι πρόκριτοι των τριών ναυτικών νησιών επιδίωξαν σταθερά να μην εξαιρεθούν από τους τακτικούς φόρους «οι ομογενείς ... αδελφοί Λατίνοι ... ούτε οι υπήκοοι, ούτε οι πρόξενοι και υποπρόξενοι των ξένων δυνάμεων ... οι ξένοι υπήκοοι, και οι πρόξενοι και υποπρόξενοι» και μόνον εκείνοι απαλλάσσονταν από τους έκτακτους φόρους. Οι Καθολικοί σε Σύρο, Τήνο, Νάξο και Σαντορίνη προσπαθούσαν, αντίθετα, να εξαιρεθούν, ενώ γενικά σε όλα τα νησιά των Κυκλάδων η είσπραξη των υψηλών φόρων ήταν προβληματική, όπως ήδη αναφέρθηκε. Βλ. Ζ. Βάος, *ό.π.*, σ. 267-268, 288, 292.

171. Chigi προς Testa, 8/8/1825, 16/9/1825, Santorini 1/143.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

θα παύσει την αντιδικία του με τον Άλμπυ και τον Pègues σχετικά με τον καθεδρικό ναό, υποχωρώντας διαλλακτικά, όπως τον είχε συμβουλεύσει η ολλανδική πλευρά.[172]

Παράλληλα με τις συγκρούσεις και τις επαναστατικές εξελίξεις στο νησί και ευρύτερα στον ελλαδικό χώρο αναπτύσσεται το φαινόμενο της πειρατείας στο Αιγαίο. Η πειρατεία που βρισκόταν σε ύφεση στις Κυκλάδες από τα μέσα του 18ου αι. επανεμφανίζεται σταδιακά κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, με διαφορετικούς όρους πλέον, καθώς ευνοείται από τους αποκλεισμούς που κήρυξε η Προσωρινή Διοίκηση από το 1822. Οι πρώτες επιθέσεις επαναστατημένων εναντίον εμπορικών με ευρωπαϊκή σημαία σημειώνονται ήδη από τις αρχές Απριλίου του 1821. Η διάκριση μεταξύ του δικαιώματος καταδρομής εκ μέρους των επαναστατημένων και της καθαρής πειρατείας δεν ήταν σαφής και οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις, που δεν αναγνώριζαν στους Έλληνες δικαιώματα εμπολέμων, χαρακτήριζαν όλες τις πράξεις πειρατεία. Μόνο η Αγγλία θα αναγνωρίσει δικαιώματα στους Έλληνες, την άνοιξη του 1823, επιτυγχάνοντας να προστατέψει τα εμπορικά της συμφέροντα.[173]

Οι συνθήκες που δημιουργούνται στα νησιά, με την οικονομική κάμψη, τα κύματα προσφύγων που προσελκύονται από την πειρατεία και τον ανεφοδιασμό των Οθωμανών από πλοία με ευρωπαϊκές σημαίες, οδηγούν στην αύξηση των πειρατών. Επιπλέον, λόγω των εμφύλιων συγκρούσεων των επαναστατημένων και του περιορισμένου ελέγχου από την κεντρική διοίκηση, αυξάνεται σταθερά ο αριθμός των ναυτικών / καταδρομέων που μεταλλάσσονται σε πειρατές. Το 1827 θα φτάσουν να αποτελούν το σύνολο σχεδόν των Ελλήνων ναυτικών.[174] Ταυτόχρονα δρουν και πειρατές σε συνεργασία με τον οθωμανικό στόλο.[175]

Ο Γίζης ενημερώνει συστηματικά την ολλανδική πλευρά για την πειρατεία, καθώς οι πληροφορίες αυτές έχουν ζωτική σημασία για τα εμπορικά της συμφέροντα. Στις αναφορές του, όπου δεν διακρίνονται οι καταδρομείς από τους πειρατές, καταγράφει με αμεσότητα τον τρόμο και την απελπισία των νησιωτών από τους «αναρίθμητους» πειρατές, το 1826, ενώ την άνοιξη του 1827 μόνη είδηση θα είναι «η καθημερινή λεηλασία και απανθρωπιά των

---

172. Chigi προς Nyevelt, 24/4/1826, 7/7/1826, Santorini 1/143. Τελικά όλοι οι υποπρόξενοι θα υποχρεωθούν να υποχωρήσουν.

173. Δ. Κατηφόρη, *ό.π.*, σ. 4-12 κ.α. Ζ. Βάος, *ό.π.*, σ. 272, 339.

174. Δ. Κατηφόρη, ό.π, σ. 4-11 και 12 κ.εξ. Abbé Pègues, *ό.π.*, σ. 634-635.

175. Testa προς Chigi, 20/8/1822, Santorini 1/144.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ελλήνων πειρατών». Ο Γίζης θα επαναλαμβάνει σταθερά τις εκκλήσεις του για προστασία από τον ολλανδικό στόλο.[176]

Προσβολές πειρατικές σημειώνονται εναντίον σαντορινιών πλοίων και κοντά στο νησί, ακόμα και μέσα στο λιμάνι το 1823, ενώ την ίδια χρονιά οι πειρατές με ορμητήρια τα γειτονικά νησιά εφορμούν στην ευρύτερη περιοχή και θα παρενοχλήσουν και τον ορθόδοξο Επίσκοπο που επέστρεφε από την Πελοπόννησο.[177] Η πειρατεία στην περιοχή ασκείται από πλοία με σημαία της Ρωσίας ή και άλλων δυνάμεων, από νησιώτες, όπως οι Υδραίοι και οι Σπετσιώτες, αλλά ακόμη και από Σαντορινιούς. Πλήττονται πλοία Ελλήνων και ξένων, καθώς οι διάφορες σημαίες που χρησιμοποιούσαν δεν τους παρέχουν επαρκή προστασία, αν και γαλλικά και αγγλικά πολεμικά καταδιώκουν τους πειρατές.[178] Το καλοκαίρι του 1825 μαρτυρείται εμπόριο πειρατικής λείας στη Σαντορίνη από τον αδερφό του Υποπροξένου της Ρωσίας, την ίδια περίοδο που Επτανήσιοι έχουν Τούρκους σκλάβους στο νησί,[179] ενώ και φυγόδικοι εγκληματίες από την Πελοπόννησο φαίνεται ότι προκαλούν ταραχές.[180] Μετά τον Ιούλιο του 1827 η πειρατεία θα υποχωρήσει και το 1832 μαρτυρούνται μόνο σε άλλα νησιά σποραδικά κρούσματα.[181] αναφορές

176. Chigi προς Nyevelt, 17/10/1826, 29/3/1827, 30/7/1827, 25/8/1827, Santorini 1/143. Οι πρώτες αναφορές στην πειρατεία χρονολογούνται το 1823, όπως και οι εκκλήσεις προς την ολλανδική πλευρά βλ. Chigi προς Testa, 7/7/1823 και αργότερα 29/11/1823, Santorini 1/143. Συνολικά οι αναφορές συγκεντρώνονται κυρίως μεταξύ 1823 και 1826, οπότε και συναντώνται στο ένα τρίτο των επιστολών του Γίζη. Η μεγαλύτερη ένταση της πειρατείας σημειώνεται το 1827 με κέντρα και καταφύγια των πειρατών νησιά των Κυκλάδων και τη Σάμο όπου κατέφυγαν πρόσφυγες από τις τουρκοκρατούμενες περιοχές ή τα κατεστραμμένα νησιά. Βλ. Δ. Κατηφόρη, *ό.π.*, σ. 20 κ.εξ., όπου και για την αγορά κλοπιμαίων που θα αποτελέσει εξαιρετικά επικερδή συναλλαγή.

177. Chigi προς Testa, 15/6/1823, 20/12/1823, Santorini 1/143. Βλ. επίσης Chigi προς Testa, 7/7/1823 και 10/11/1823 σχετικά με πειρατές στην Αμοργό και τα Κουφονήσια. Τα τελευταία είχαν εγκαταλειφθεί από τους κατοίκους τους.

178. Βλ. κυρίως Chigi προς Testa, 15/6/1823, 5/9/1823, 29/9/1823 Santorini 1/143. Chigi προς Nyevelt, 2/3/1826, 4/3/1826, 24/4/1826, Santorini 1/143. Σχετικά με πειρατές από την Ύδρα, τις Σπέτσες, τα Ψαρά, τη Σάμο, την Κάσο και την Κρήτη βλ. και Ζ. Βάος, *ό.π.*, σ. 402. Σημειώνουμε ότι το μόνο πολεμικό πλοίο της Σαντορίνης που φαίνεται ότι έλαβε μέρος στην Επανάσταση ήταν το *Κίμων*, στο οποίο είχε δοθεί και άδεια καταδρομής. Βλ. Φ. Κατσίπης, «Συμβάντα κατά την Επανάσταση», *ό.π.*, σ. 117-120. Πειρατεία από Σαντορινιούς δεν μαρτυρείται από άλλες πηγές, ενώ από τον Γίζη δεν αναφέρεται εάν πρόκειται για το παραπάνω πολεμικό.

179. Chigi προς Testa, 8/8/1825, Santorini 1/143.

180. Ζ. Βάος, *ό.π.*, σ. 411.

181. Chigi προς Testa, 18/8/1832, Santorini 2/288. Από τον Αύγουστο του 1827 ο Γίζης δεν

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

στην πειρατεία χρονολογούνται το 1823, όπως και οι εκκλήσεις προς την ολλανδική πλευρά βλ. Chigi προς Testa, 7/7/1823 και αργότερα 29/11/1823, Santorini 1/143. Συνολικά οι αναφορές συγκεντρώνονται κυρίως μεταξύ 1823 και 1826, οπότε και συναντώνται στο ένα τρίτο των επιστολών του Γίζη. Η μεγαλύτερη ένταση της πειρατείας σημειώνεται το 1827 με κέντρα και καταφύγια των πειρατών νησιά των Κυκλάδων και τη Σάμο όπου κατέφυγαν πρόσφυγες από τις τουρκοκρατούμενες περιοχές ή τα κατεστραμμένα νησιά. Βλ. Δ. Κατηφόρη, ό.π., σ. 20 κ.εξ., όπου και για την αγορά κλοπιμαίων που θα αποτελέσει εξαιρετικά επικερδή συναλλαγή.

Στο τέλος της Επανάστασης

Τα τελευταία χρόνια της Επανάστασης ο Γίζης βρίσκεται σε άσκημη οικονομική κατάσταση. Το χρηματικό του κεφάλαιο έχει εξαντληθεί από τις συνεχείς, βαριές εισφορές και τα ποσά που είχε καταβάλει για την προσωπική του σωτηρία, ενώ δεν μπορεί να διαθέσει το κρασί του λόγω της περιορισμένης εμπορικής κίνησης και του πολέμου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τη Ρωσία. Περιγράφοντας με όρους γαμήλιων στρατηγικών την κατάστασή του τονίζει ότι, ενώ είχε υπάρξει εύπορος, δεν μπορούσε τώρα ούτε τους γάμους των γιών του να τελέσει πλουσιοπάροχα, όπως του άρμοζε. Η έλλειψη ρευστότητας ήταν γενικευμένη στο νησί και δεν μπορεί ούτε να εισπράξει τα δάνεια που είχε παραχωρήσει. Έτσι ζητά ετήσιο επιμίσθιο για το αξίωμά του, όπως θα κάνει ο Πρόξενος της Βρετανίας Ντελέντας αργότερα.[182] Η φτώχεια είναι μεγάλη σε όλες τις Κυκλάδες και οι περισσότεροι κάτοικοι ετοιμάζονται να μετοικίσουν στην Πελοπόννησο.[183]

Οι αντιδράσεις στις αποφάσεις της κεντρικής διοίκησης και τα διορισμένα όργανά της θα συνεχιστούν στις Κυκλάδες, συχνά με βίαιο τρόπο,[184] δεν

αναφέρεται σε δράση πειρατών στα γειτονικά νησιά ή τη Σαντορίνη. Βλ. και Δ. Κατηφόρη, *ό.π.*, σ. 42 κ.εξ., 67 κ.εξ., ιδιαιτέρως για τη Σαντορίνη σ. 92, 104, 105, 116-118.

182. Chigi προς Nyevelt, 26/5/1829, Santorini 1/143, από τη Σμύρνη όπου βρίσκεται για λόγους υγείας.

183. Chigi προς Nyevelt, 13/7/1829, 27/7/1829, Santorini 1/143. Βλ. και Ζ. Βάος, *ό.π.*, σ. 423. Το 1828 η Σαντορίνη θα καταβάλει το δεύτερο σε μέγεθος ύψος δασμών, μεταξύ των νησιών του Αιγαίου, με 120.000 γρόσια, ενώ την πρώτη θέση έχει κατακτήσει η Σύρος που σηκώνει το κύριο βάρος καταβάλλοντας 1.600.000 γρόσια. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 427.

184. Υπουργείο Εσωτερικών, Γεράσιμος Κ. Πανάς προς Ιωάννη Κωλέττη, 2 Μαρτίου 1832, Ακαδημία Αθηνών~Αρχειακή συλλογή ΚΕΙΝΕ~Αρχείο Κωλέττη~Αρχείο Ιωάννη Κωλέττη (Τμήμα Ιδρύματος Τοσίτσα)~048~0478, http://psifiakaarxeia.academyofathens.gr/res.asp.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

μαρτυρούνται όμως στις σποραδικές πλέον επιστολές του Γίζη μετά το 1830, όταν αναφέρεται στην κακή στάση του Κυβερνήτη της Σαντορίνης προς τους Καθολικούς που ζητούσαν επισήμως να απαλλαγούν από αυτόν.[185]

Με την ίδρυση του ελληνικού κράτους ο χώρος στον οποίο κινούνται οι Σαντορινιοί συρρικνώνεται και δεν θα υπάρχει άμεση προοπτική να ανοίξουν νέοι εμπορικοί δρόμοι. Το νησί θα βρεθεί στο περιθώριο, απομονωμένο στο νότιο άκρο των Κυκλάδων, χωρίς επικοινωνία με τις ακτές της Μικράς Ασίας και της Μαύρης Θάλασσας που του εξασφάλιζε ο ενιαίος χώρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.[186]

Ο Γίζης και άλλοι καθολικοί προξενικοί αντιπρόσωποι, όπως ο Ντελέντας, επιχειρούν να ανακτήσουν την οικονομική τους επιφάνεια χρησιμοποιώντας τα προεπαναστατικά δίκτυα επαφών που διέθεταν με τη Δυτική Ευρώπη. Φορείς παραδοσιακών κυρίως συμπεριφορών, θα προσπαθήσουν με αυτό τον τρόπο να επιβιώσουν στο νέο κράτος, ανάμεσα στους «Έλληνες» που ως επαναστατημένοι ήταν φορείς νεωτερικότητας.[187] Τα στοιχεία εκκοσμίκευσης που ανιχνεύονται στην καθολική κοινότητα δεν φαίνεται να είχαν ανάλογη, νεωτερική δυναμική για τις παλαιές οικογένειες.

Οι Καθολικοί, και κυρίως η ανώτερη κοινωνική βαθμίδα των προκρίτων και υποπροξένων, συγκροτούσαν ταυτότητα «δυτικού» που τους διαφοροποιούσε από την ορθόδοξη πλειοψηφία. Η ταυτότητά τους αυτή, πέρα από τις αναφορές στη Φραγκοκρατία που συναντώνται στα γενεαλογικά τους δέντρα,[188] ενισχύθηκε από τον οικουμενικό χαρακτήρα του καθολικισμού.[189] Στη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας οι Ορθόδοξοι αναφέρονται στην Κωνσταντινούπολη, έδρα του Πατριαρχείου αλλά και της οθωμανικής διοί-

---

185. Chigi προς Testa, 22/7/1830, Santorini 1/143. Το έγγραφο απηύθυναν στον Καποδίστρια ο Υποπρόξενος της Γαλλίας, ο καθολικός Επίσκοπος και ο Πρόξενος της Βρετανίας.

186. Chigi προς Testa, 12/4/1832, Santorini 2/288.

187. Ν. Θεοτοκάς, «Η επανάσταση του έθνους και το ορθόδοξο γένος. Σχόλια για τις ιδεολογίες στο Εικοσιένα», Ν. Θεοτοκάς, Ν. Κοταρίδης, *Η οικονομία της βίας. Παραδοσιακές και νεωτερικές εξουσίες στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα 2006, κυρίως σ. 13-16.

188. Όπως χαρακτηριστικά συμβαίνει στην οικογένεια Ντακορώνια, που το γενεαλογικό της δέντρο το οποίο συντάσσεται το 1861 έχει αφετηρία το 1307, με γενάρχη τον Cavalliere Signore Fra Giovanni De Corogna, του Τάγματος των Ιωαννιτών Ιπποτών της Ιερουσαλήμ, που είχε γεννηθεί στην επαρχία της Καστίλλης. Βλ. Γενεαλογικά δέντρα αριθ. 22, 14, 15, 14, 33, ΑΚΕ, ΙΙ. Εκκλησιαστικό Τμήμα, Θ΄ Γενεαλογικά δέντρα.

189. Ο οικουμενικός χαρακτήρας κωδικοποιήθηκε με τις αποφάσεις της Συνόδου του Τριδέντου στα μέσα του 16ου αι.. Βλ. J.-P. Moisset, *Ιστορία*, *ό.π.*, κυρίως σ. 16-71 και 271-272.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κησης,[190] ενώ οι Καθολικοί αναφέρονται στη Ρώμη, σε χώρο πέραν της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, και σε δεύτερο επίπεδο στους πρεσβευτές των ευρωπαϊκών δυνάμεων στην Κωνσταντινούπολη.[191]

Στο πλαίσιο αυτό η καθαυτή διοικητική δομή στην οποία υπάγονται αποκτά δευτερεύουσα σημασία. Στην Επανάσταση οι Καθολικοί θα διατηρήσουν τα σημεία αναφοράς τους, ενώ οι Ορθόδοξοι, ακόμα και όσοι δεν υποστήριξαν τον αγώνα της ανεξαρτησίας, θα επικεντρωθούν στο αναδυόμενο κράτος και τις νέες μορφές συνοχής και αλληλεγγύης που συγκροτήθηκαν.[192]

Τα θεσμικά όργανα της Επανάστασης, οι Αρμοστές των Νήσων και αργότερα το Υπουργείο των Εσωτερικών, θα επιδιώξουν από τα πρώτα χρόνια του αγώνα να συμφιλιώσουν Ορθόδοξους και Καθολικούς στις Κυκλάδες, βάσει της ανεξιθρησκείας του προσωρινού πολιτεύματος και κυρίως για να εξασφαλίσουν τις κατάλληλες συνθήκες για την είσπραξη των τακτικών και έκτακτων φόρων. Οι Καθολικοί που είχαν γεννηθεί στην Ελλάδα και μιλούσαν ελληνικά θα κληθούν να συμμετάσχουν στον αγώνα, όπως και οι Ορθόδοξοι, με τα ίδια δικαιώματα και τις ίδιες υποχρεώσεις.[193] Η αναταραχή στις Κυκλάδες και οι συγκρούσεις που θα σημειωθούν, λόγω της υψηλής φορολογικής απαίτησης, θα αποδοθούν από την επαναστατική διοίκηση στις ενέργειες και τη γενικότερη επιρροή των καθολικών προξένων και σε σύντομο διάστημα θα οδηγήσουν ακόμα και στην αμφισβήτηση της ελληνικότητας των κατοίκων, ανεξαρτήτως δόγματος. «Οἱ νησιῶται δεν είναι πλέον Έλληνες», όπως τονίζει χαρακτηριστικά το καλοκαίρι του 1823 ο Σίφνιος Παραστάτης Νικόλαος Χρυσόγελος, ενώ το 1825, σύμφωνα με το Βουλευτικό Σώμα, ορισμένοι «δὲν θέλουν οὔτε κὰν νὰ ὀνομάζωνται Ἕλληνες».[194] Ο Σαντορινιός πολιτικός υπάλληλος και πρώην αστυνόμος Ιγγλέσης, ωστόσο, θα αναφέρει στον Καποδίστρια ότι το νησί κατοικούν «Ἕλληνες τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας,

---

190. Το Πατριαρχείο επιπλέον συνδεόταν άμεσα με οθωμανικούς δεσμούς. Βλ. Π. Κονόρτας, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο*, Αθήνα 1998, σ. 167 κ.εξ.

191. Βλ. εδώ παραπάνω την χαρακτηριστική αναφορά του Επάρχου Σαντορίνης Ι. Κοκκώνη το 1824.

192. Ν. Θεοτοκάς, *ό.π.*, σ. 16, 55-57 για τους ορθόδοξους.

193. Φ. Κατσίπης, «Τα πρώτα τακτικά δικαστήρια της απελευθερωθείσης Ελλάδος στη Σαντορίνη», *Σαντορίνη* 1971, σ. 140. Υπουργείον των Εσωτερικών προς τους Έλληνες της Δυτικής Εκκλησίας, 9/6/1823, The Nationaal Archief, Diplomatic archive, Embassy and consulate archives, Archive of the Legation to Turkey and Levant, 1814-1872, Section 1, 1814-1830, Naxos 126.

194. Ζ. Βάσος, *ό.π.*, σ. 294, 306.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

οἱ ὁποῖοι συναγωνίσθησαν εἰς τὰς αὐτὰς περιστάσεις μὲ τοὺς Ἀνατολικούς, εἶναι πλούσιοι ὡς πρὸς τὴν Σαντορίνην καὶ ἥσυχοι πολῖται», ωστόσο διαφοροποιεί τους προξένους και υποπροξένους από το σύνολο των Καθολικών, υπογραμμίζοντας ότι θα πρέπει «νὰ περιορισθοῦν εἰς τὰ χρέη των».[195]

Ο Χριστόδουλος Γίζης δεν υποστηρίζει την Επανάσταση. Το 1823 έχει κατανοήσει τη νέα πραγματικότητα που διαμορφώνεται και το γεγονός ότι οι επαναστατημένες, ηπειρωτικές περιοχές συγκροτούν κράτος, την «Ελλάδα».[196] Στα τέλη της Επανάστασης, το 1829, κατανοεί και το συμβολικό επίπεδο των πραγμάτων, όταν πλοίο στο λιμάνι θα υψώσει την «εθνική» ελληνική σημαία.[197] Από τον ίδιο χρόνο χρησιμοποιεί τον όρο «Έλληνες» (greci) για τους υπηκόους του νέου κράτους, όχι πια αποκλειστικά για τους Ορθόδοξους, όπως έκαναν πάντα οι Καθολικοί, ή για τους επαναστατημένους. Ο ίδιος εμφανίζεται ως Ολλανδός υπήκοος στην αλληλογραφία του, περισσότερο για λόγους τυπικούς αφού δεν έχει ουσιαστικά αναγνωριστεί από καμία επίσημη αρχή. Ιδιαίτερα μετά την έλευση του Καποδίστρια εντείνεται ή και ολοκληρώνεται σε σημαντικό βαθμό ο επαναπροσδιορισμός της ταυτότητας των Καθολικών. Ο Γίζης θα ενταχθεί στο νέο κράτος, θα αναγνωρίσει το έργο του Καποδίστρια, κυρίως την πάταξη της πειρατείας, και θα καταδικάσει τους «Έλληνες» που τον δολοφόνησαν. Η Ελλάδα, ωστόσο, θα είναι η «πατρίδα» των άλλων, που μετά τη δολοφονία του «μεγάλου άνδρα» αντί να συμφιλιωθούν ξεσκίζουν «το στήθος της».[198]

Abstract

SURVIVAL STRATEGIES IN THE CYCLADES DURING THE GREEK REVOLUTION OF INDEPENDENCE IN 1821: CHRISTODOULOS GISIS, VICE CONSUL OF HOLLAND IN SANTORINI

The experience of the Catholic Vice consul of Holland in Santorini, examined through the consular correspondence and the notarial documentation,

---

195. Ν. Κεφαλληνιάδης, *ό.π.*, σ. 116.

196. Chigi προς Testa, 6/10/1823, Santorini 1/143.

197. Chigi προς Nyevelt, 13/7/1829, Santorini 1/143.

198. Chigi προς Testa, 12/4/1832, Santorini 2/288. Η αναγνώριση του Καποδίστρια υπήρξε γενική στη Σαντορίνη. Βλ. Δ. Π. Πασχάλης, «Αι Κυκλάδες επί Καποδιστρίου», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* Γ' (1963), σ. 658-659.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

is highly representative of the survivial strategies developed by the Catholic minority of Santorini and other islands in the Cyclades. The islanders lived far from the battlefields of mainland Greece, but were exposed to the threat of the Ottoman fleet, menaced by Greek pirates and burdened by the heavy taxation and the arbitrariness of the revolutionary authorities. The social conflicts that arose between the revolutionary and those who opposed the Revolution were the result of new dynamics that transcended the traditional division between Orthodox and Catholics and are for the first time documented through the kinship networks of solidarity but also of antagonism. Aspects of the everyday life of the islanders, of their mercantile and lending activities and of the traffic of antiquities, that have not up to the present been examined thoroughly, are also analyzed in this paper.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Α. Π. Στεργέλλης

ΝΕΕΣ ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΔΡΑΜΑ ΤΟΥ ΟΔΥΣΣΕΑ ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΥ*

Το γενικό πλαίσιο των τραγικών γεγονότων που αφορούν τη ζωή και τη δράση του Οδυσσέα Ανδρούτσου κατά την Ελληνική Επανάσταση είναι γνωστά. Παρά τις μεγάλες ικανότητές του και τις στρατιωτικές επιτυχίες του τα πρώτα χρόνια της Επανάστασης και την πανηγυρική αναγνώρισή του το 1822 στην Αθήνα ως Αρχιστρατήγου της Ανατ. Στερεάς Ελλάδας, οι στρατιωτικοπολιτικοί αντίπαλοί του που βρίσκονταν στην εξουσία, λόγω του ιδιόρρυθμου χαρακτήρα του, έκριναν ότι ήταν προτιμότερο να απαλλαγούν από την ύπαρξή του παρά να δεχθούν την πολύτιμη προσφορά του. Ο Ανδρούτσος, καταδιωγμένος από τους συμπατριώτες του, αναγκάσθηκε να συνεργασθεί με τους Τούρκους, τουλάχιστον προσωρινά, για να αμυνθεί, με αποτέλεσμα να χαρακτηρισθεί εχθρός της πατρίδας του, να καταδιωχθεί στρατιωτικά στο τέλος του δευτέρου εμφυλίου πολέμου και να εξοντωθεί στην Ακρόπολη τον Ιούνιο του 1825 χωρίς δίκη με εγκληματκό τρόπο, όπως βεβαιώνουν παλαιότεροι και νεότεροι ιστορικοί. Οι λεπτομέρειες δεν είναι απόλυτα γνωστές, αφού επίσημα ανακοινώθηκε ότι σκοτώθηκε προσπαθώντας να αποδράσει.

Ο Ανδρούτσος (Αντρίτζου, όπως υπέγραφε), με χαρακτήρα διαμορφωμένο από την εποχή που βρισκόταν στην υπηρεσία του Αλή Πασά και εξαιρετικές στρατιωτικές και σωματικές ικανότητες, είχε και σοβαρά ελαττώματα. Βίαιος, οργίλος, φιλοχρήματος, καχύποπτος και εκδικητικός, άνθρωπος του πάθους

---

* Από ανακοίνωση στη διημερίδα του Δήμου Αχαρνών, 19-20 Απρ. 2002, «Η Επανάσταση του '21 στην Αττική».

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

και εκρηκτικών και ακραίων αντιδράσεων, όσο ζούσε υπήρξε σε ανώμαλη εποχή θύμα αυθαίρετης εξουσίας που τον φοβόταν. Μετά τον θάνατό του η εμπαθής κομματική κακομεταχείρισή του, που και ο ίδιος τη βοήθησε άθελά του με τις πράξεις του, πήρε και ιστορικό χαρακτήρα σε βάρος της αλήθειας για χάρη της πολιτικής και παιδαγωγικής σκοπιμότητας. Ακόμη και σήμερα δεν είναι εντελώς γνωστή όλη η θλιβερή πραγματικότητα σχετικά με την εξέλιξή του από ήρωα σε προδότη, έστω υπό πολλούς περιορισμούς.

Ο Ανδρούτσος από το 1837 βρήκε τον πρώτο απολογητή του στον συναγωνιστή του Κάρπο Παπαδόπουλο.[1] Ακολούθησαν ο γραμματικός του Αντώνης Γεωργαντάς και άλλοι. Η πλήρης βιογράφησή του, πάντα με απολογητικό χαρακτήρα, εμφανίσθηκε, όταν το επίσημο κράτος, στην αρχή της δεύτερης βασιλικής δυναστείας, αναγνωρίζοντας το λάθος του επέτρεψε την επίσημη μετακομιδή των οστών του στο Α΄ Νεκροταφείο της Αθήνας και τρεις βιογράφοι, οι Κ. Σάθας, Κ. Παπαμιχαλόπουλος και Α. Γούδας,[2] προσπάθησαν να διαφωτίσουν τα τραγικά γεγονότα της ζωής του ήρωα της Γραβιάς. Η απολογητική και κάπως μεροληπτική τάση συνεχίστηκε με τους Γ. Βλαχογιάννη, Χ. Άννινο και τέλος με τον Τ. Λάππα,[3] που προσπάθησαν να εκθέσουν τα γεγονότα με πληρότητα και σύμφωνα με τις ώς τότε διαθέσιμες πηγές. Τα τελευταία χρόνια με τη δολοφονία του Ανδρούτσου, και τάση υπερασπιστική, ασχολήθηκε ιδιαίτερα ο Α. Βακαλόπουλος.[4] Οι σημαντικές εκδόσεις Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγε-

---

1. Βλ. *Απομνημονεύματα αγωνιστών του '21*, (Βιβλιοθήκη Γ. Τσουκαλά), τ. 12, Αθήνα 1957. Εκτός από τις αναφερόμενες άλλες διηγήσεις αναμνήσεων του Αντ. Γεωργαντά, στο *Αθηναϊκόν Αρχείον*, επιμ. Ι. Βλαχογιάννη, τ. Α΄, Αθήνα 1901, σ. 246, υπάρχει και άλλη στην εφημ. *Νέα Ελλάς*, Νοέμβρ. 1880, (ΓΑΚ, Αρχείο Ανδρούτσου, κουτί 1/ έγγρ.178).

2. Κ. Σάθας, «Οδυσσεύς Ανδρούτσου», *Χρυσαλλίς*, τ. Γ΄ (1866), σ. 225-230, 257-261, 297-302. Κ. Παπαμιχαλόπουλος, Οδυσσεύς *Ανδρούτσος*, Αθήνα 1873. Αναστ. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι*, τ. 8 (1876), «Ανδρούτσοι». Προηγουμένως ο Ιωάννης Ζαμπέλιος είχε προτάξει σχετικές βιογραφικές πληροφορίες στην τραγωδία του «Οδυσσεύς Ανδρούσσου», (*Τραγωδίαι*, τ. Β΄, Ζάκυνθος 1860, σ. 318 κ.εξ.).

3. Ι. Βλαχογιάννης, *Ιστορικά ζητήματα. 1. Οδυσσεύς Ανδρούτσος*, Αθήνα 1895 (από τον ίδιο με το ψευδώνυμο Γιάννος Επαχτίτης και ιδιαίτερη ενασχόληση με τη θανάτωση του Ανδρούτσου η μελέτη δημοσιεύθηκε στο ημερολόγιο *Νέα Ελλάς*, τ. Β΄ (1896), σ. 328). Χ. Άννινος, «Η απολογία του Οδυσσέως Ανδρούτσου», περιοδ. *Αρμονία*, τ. Α΄ (1900), σ. 646-673, 748-766 –τ. Β΄(1901), σ. 33-47, 77-122. Υπάρχουν δύο επανεκδόσεις, μία του 1925 με τον τίτλο *Ιστορικά σημειώματα*, και μία του 1966 από τον «Γαλαξία». Τάκης Λάππας, *Οδυσσέας Αντρούτσος*, (Αθήνα 1961) (η πληρέστερη και εκτενέστερη βιογραφία). Θωμάς Ουλής, *Οδυσσέας Ανδρούτσος, Γυμνός και με τα γιορτινά του*, Αθήνα 1993.

4. Εκτός από όσα γράφει στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (Εκδοτική Αθηνών, τ. ΙΒ΄, 1975, σ. 375 -376), βλ. του ίδιου και «Σκοτεινές σελίδες της Επαναστάσεως του 1821. Ανταρ-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

νεσίας (συνέχιση από το 1971 της παλαιότερης), Αρχείον Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου (από το 1963, στο εξής Αρχ. Μαυρ.), Τα περιεχόμενα των Γενικών Αρχείων του Κράτους (επίσης από το 1971, στο εξής Περιεχ. ΓΑΚ), και Αρχείο Ιωάννη Κωλέττη (από το 1996, στο εξής ΑΚ) του Κέντρου Έρευνας της Ιστορίας του Νεώτ. Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, βάσει και των δύο τμημάτων του Τοσιτσείου (ΑΚ/ Τ) και Βλαχογιάννη των ΓΑΚ (ΑΚ/ Β), μας έδωσαν τη δυνατότητα να ανιχνεύσουμε κάποιες ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες του δράματος. Βάσει όλων αυτών θα εξετάσουμε τη μεθόδευση και συστηματοποίηση της καταδίωξης του Ανδρούτσου, που μας επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε το παρασκήνιο και τα γεγονότα πληρέστερα και καλύτερα και να συμπληρώσουμε λεπτομέρειες στην εικόνα που μας παραδίνει ο Ν. Σπηλιάδης. Κάποιες άλλες πληροφορίες προέρχονται από το λεγόμενο αρχείο Οδ. Ανδρούτσου της συλλογής Βλαχογιάννη των ΓΑΚ, που συγκροτήθηκε εκ των υστέρων και περιέχει σε τρία μετρίου μεγέθους κιβώτια σημαντικό πλούτο σε μεταγενέστερα αντίγραφα, έντυπα και παραπεμπτικές σημειώσεις σχετικά με τον Ανδρούτσο και την Ανατ. Ελλάδα,[5] που ίσως αποτελούσαν υλικό για τη συγγραφή μελλοντικής μελέτης. Έχουμε τώρα πιο συμπληρωμένο το χρονικό της θανάσιμης καταδίωξης του Ανδρούτσου από μια αυθαίρετη κυβερνητική φατρία, που σε ανώμαλη εποχή εκμεταλλευόμενη την αδύναμη θέση του επικίνδυνου αντιπάλου της και επικαλούμενη τον εξωτερικό κίνδυνο κατάφερε να τον εξοντώσει με νομιμοφάνεια αναπολόγητο, ανυπεράσπιστο και στιγματισμένο, καταπατώντας τα βασικά ανθρώπινα δικαιώματά του.

Ο Ανδρούτσος φαίνεται ότι είχε δημιουργήσει αντιπάθειες και έχθρες από τότε που ήταν καπετάνιος της Λιβαδιάς, όπως π. χ. με τον Αναγνώστη Λιδωρίκη, αργότερα πεθερό του Γκούρα, και την οικογένειά του. Ένας από τους πρώτους βιογράφους του Ανδρούτσου, ο Σάθας, αναφέρει ότι η πρώτη εντολή για δολοφονία του δόθηκε από τους προύχοντες της Λιβαδιάς αμέσως μετά τη μάχη της Γραβιάς,[6] ενώ ο Παπαμιχαλόπουλος αναφέρει εννέα απόπειρες εναντίον του.[7] Από τους γνωστούς εντολοδόχους δολοφονίας του υπήρξαν

σία, σύλληψη και θανάτωση Οδυσ. Ανδρούτσου... », *Τιμητικό αφιέρωμα στον ομότιμο καθηγητή Κωνστ. Καλοκύρη (Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης)*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 61-71.

5. Ν. Σπηλιάδης, *Απομνημονεύματα* ... υπό Χ. Ν. Φιλαδελφέως, τ. Β΄, Αθ. 1852, (φωτοανατ. Π. Χριστόπουλος, 1972), σ. 245-251, 411-419. Για τη συλλογή Βλαχογιάννη *Περιεχ. ΓΑΚ*, αρ. 13, σ. 411-412.

6. Σάθας, σ. 229.

7. Παπαμιχαλόπουλος, σ. 39.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

και οι Νικηταράς και Γκούρας από το 1822, όταν συνεργάζονταν με τον Ανδρούτσο στη Ρούμελη, πριν κατεβεί η στρατιά του Δράμαλη στο Μοριά, όπως αφηγείται ο Μακρυγιάννης.[8] Η εντιμότητα του Νικηταρά και η εκτίμησή του προς τον Ανδρούτσο τον έκαμαν να απορρίψει με βδελυγμία την πρόταση, ενώ τον Γκούρα τον μετέπεισε ο Μακρυγιάννης. Η καταφορά του Γκούρα κατά του Ανδρούτσου εντάθηκε μετά τη δολοφονία τον ίδιο χρόνο των Χρ. Παλάσκα και Αλ. Νούτσου, οι οποίοι στάλθηκαν για να τον αντικαταστήσουν στην πολιτικοστρατιωτική αρχηγία της Ανατ. Στερεάς. Τότε αφορίσθηκε από τον Υπουργό Θρησκείας, επικηρύχθηκε από τον Προσωρινό Υπουργό Πολέμου Ι. Κωλέττη[9] και ήλθε σε αντιπαράθεση με την τοπική αρχή της περιοχής, τον Άρειο Πάγο, ο οποίος θεωρούσε ότι στα καθήκοντά του συμπεριλαμβανόταν και η παρέμβασή του στις στρατιωτικές αρμοδιότητες του Ανδρούτσου. Σε έγγραφό του προς την Υπέρτατη Διοίκηση ο Άρειος Πάγος χαρακτηρίζει τον Ανδρούτσο εθνοκατάρατο.[10] Αλλά και στον Α΄ τόμο της έκδοσης του αρχείου Κωλέττη συναντώνται επιστολές του 1823 και 1824 είτε από τους προύχοντες της Λιβαδιάς, όπως τον Ι. Λογοθέτη, που ήταν και μέλος του Αρείου Πάγου, και τον Εμμ. Σπυρίδωνος[11] είτε από άλλα φιλικά πρόσωπα του Κωλέττη, όπως ο παραστάτης των Ψαρών Αναγν. Μοναρχίδης και ο κατόπιν Υπουργός Δικαίου Ι. Θεοτόκης,[12] που αποδίδουν βαρείς χαρακτηρισμούς στον Ανδρούτσο (ο Θεοτόκης τον ονομάζει τίγρη της Ανατ. Ελλάδας) και συνιστούν στον Κωλέττη να μην αφήσει τον Ανδρούτσο να γίνει στρατιωτικός αρχηγός της Εύβοιας, να είναι δε επιφυλακτικός κατά την παραμονή του Ανδρούτσου στο Ναύπλιο μετά τη συνέλευση των Σαλώνων, που είχε συγκροτηθεί με φροντίδα των Ανδρούτσου και Νέγρη.

Τα πράγματα εκτραχύνθηκαν το 1824 κατά την προσπάθεια επηρεασμού στη διαχείριση του πρώτου δανείου[13] και μετά την άφιξη των Byron και Stanhope, οπότε ο Ανδρούτσος θέλησε να προσελκύσει τον Απρίλιο του 1824 τους δύο Άγγλους στη συνέλευση των Σαλώνων, η οποία δεν πέτυχε στους σκοπούς της. Η κίνησή του αυτή δεν θεωρήθηκε φιλική για το Εκτελεστκό του Κουντουριώτη, παρόλον ότι ο Ανδρούτσος τηρούσε τυπικά ουδέτερη στάση

---

8. Λάππας, σ. 140, 154.
9. Άννινος, σ. 81. *Περιεχ. ΓΑΚ*, αρ. 12, σ. 633.
10. *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. Α΄, Αθήνα 1971, σ. 500.
11. *ΑΚ*, σ. 365-366 και 460-461 αντίστοιχα.
12. *Στο ίδιο*, σ. 279-280 και 455 αντίστοιχα.
13. Αναστ. Λιγνάδης, *Το πρώτον δάνειον της ανεξαρτησίας*, Αθήνα 1970. Βλ. και Ουλής, σ. 51.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

στη διαμάχη των πολιτικών και στρατιωτικών που είχε ξεσπάσει. Μετά την επίσκεψή του στο Ναύπλιο το αμέσως επόμενο διάστημα κατήγγειλε στον Μητροπολίτη Ιγνάτιο, στον Stanhope και στον ψυχοπατέρα του Γεώργιο Τουρτούρη τον Σεπτέμβριο του 1824 τρεις δολοφονικές απόπειρες στο διάστημα αυτό εναντίον του (μία από αυτές έγινε από τον θεωρούμενο κατόπιν δήμιό του Μήτρο Τριανταφύλλου). Εμπνευστή της θανάσιμης καταδίωξής του κατονόμαζε τον Γιάννη Κωλέττη.[14] Στο γράμμα του στον Τουρτούρη ο Ανδρούτσος παραπονιόταν για την έλλειψη επιστολών του στις δύσκολες ώρες που περνούσε, ενώ στον Stanhope έγραφε ότι το μόνο που του απέμενε ήταν να καταφύγει στους Τούρκους. Πράγματι η αντίστροφη μέτρηση είχε αρχίσει με την απογύμνωσή του από τους φίλους και συμμάχους του και την εφαρμογή από την Κυβέρνηση σχεδίου αποδυνάμωσής του πριν από το τελικό κτύπημα.

Μετά τον θάνατο του Byron, που υπήρξε πλήγμα για τον Ανδρούτσο, η Κυβέρνηση είχε αρχίσει να του αποσπά τους στρατιωτικούς φίλους του, ακόμη και τους μπουλουξήδες του, όπως είχε την ευκαιρία να παραπονεθεί.[15] Οριστική ήταν η απώλεια εκείνη την εποχή του άλλοτε πρωτοπαλλήκαρού του Ι. Γκούρα, στρατηγού μεγάλων ικανοτήτων και φιλόδοξου, που είχε αρχίσει να αποκτά βλέψεις σε βάρος του πρώην αρχηγού του και πριν από τον επίσημο διορισμό του από την Κυβέρνηση τον Ιούνιο του ίδιου έτους στη θέση του φρουράρχου της Ακρόπολης,[16] όπου ώς τότε συγκατοικούσαν οι οικογένειες των δύο στρατιωτικών αρχηγών. Είναι πολύ πιθανό ότι ο Γκούρας επηρεάσθηκε και από τη ψυχρότητα που αναπτύχθηκε ανάμεσα στις συζύγους τους, καθώς και από την εχθρικά προς τον Ανδρούτσο διακείμενη οικογένεια της συζύγου του Ασήμως Λιδωρίκη, κόρης του προύχοντα της Λιβαδιάς Αναγν. Λιδωρίκη.[17] Στον Γκούρα, που είχε την πρώτη θέση ανάμεσα στους στρατηγούς που εισέβαλαν στην Πελοπόννησο κάτω από τις διαταγές του Κωλέττη, ανατέθηκε και η αρχηγία της δύναμης που ανέλαβε την καταδίωξη του άλλοτε ευεργέτη του Ανδρούτσου.

Την ίδια εποχή μεθοδεύεται η αποξένωση του Ανδρούτσου από την περιοχή επιρροής του. Διορίζεται Έπαρχος Σαλώνων ο Ηπειρώτης Κων. Δεληγιάννης και Γεν. Έφορος των στρατοπέδων της Στερεάς Ελλάδας στα τέλη Αυγούστου ο πρώην Αρεοπαγίτης Γ. Αινιάν. Και οι δύο αυτοί, ιδίως ο δεύτερος,

---

14. Λάππας, σ. 233, 240. Άννινος, σ. 41.

15. *Αρχ. Μαυρ.*, τ. Δ΄, σ. 548.

16. *Αθηναϊκόν Αρχείον*, επιμ. Ι. Βλαχογιάννης, Αθήνα 1901, σ. 297. Βλ. και *Αρχ. Μαυρ.*, τ. Δ΄, σ. 524.

17. Άννινος, σ. 41.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

παρακολουθούν και ενημερώνουν ιδιαίτερα τον Κωλέττη για τις κινήσεις του Ανδρούτσου, που έχει πια έλθει σε επαφή με τους Τούρκους της Στερεάς από τις πρώτες μέρες του Αυγούστου, κατά τον Σπηλιάδη,[18] και προτείνουν μέτρα εναντίον του, όπως την τοποθέτηση Σουλιωτών οπλαρχηγών στο Ταλάντι και στη Λιβαδιά, ζητούν δε την απομάκρυνση του φίλου του Ανδρούτσου Καραϊσκάκη στα Άγραφα, όπως και γίνεται, για να μη διαφθείρεται ο τελευταίος.[19] Αξίζει να προσθέσουμε ότι ο Πρόεδρος του Εκτελεστικού Γ. Κουντουριώτης έγραψε τότε στον αδελφό του Λάζαρο ότι ο άνθρωπος αυτός ήταν περιττό να υπάρχει ανάμεσα στους ζωντανούς, προδιαγράφοντας από τότε την τύχη του.[20] Στο ίδιο κλίμα κινείται και ο φροντιστής και μισθοδότης του στρατοπέδου των Σαλώνων Ι. Μελάς, που χαρακτηρίζει τον Καραϊσκάκη αναγκαίο κακό και φοβάται για τη ζωή του από τον Ανδρούτσο.[21] Ο Καραϊσκάκης μαζί με τον Πανουριά εισέβαλαν από τους τελευταίους στην Πελοπόννησο, ύστερα από αμφιταλαντεύσεις των ίδιων και της κυβερνητικής πλευράς αν αυτοί οι δυο παλιοί φίλοι του Ανδρούτσου έπρεπε να χρσιμοποιηθούν. Η συνεργασία τους, κυρίως του πρώτου, με τους κυβερνητικούς έγινε ύστερα από αθέτηση συμφωνίας τους με τον Ανδρούτσο, κατά μαρτυρία από το αρχείο Λόντου,[22] και υπήρξε μεγάλο ηθικό πλήγμα για αυτόν, έστω και αν αργότερα ο Καραϊσκάκης προσπάθησε μάταια να τον απελευθερώσει από τα χέρια του Γκούρα. Αλλά και το αποτέλεσμα των επιχειρήσεων τον έφερε σε απόγνωση και στενότερη συνεργασία με τους Τούρκους. Προηγήθηκε όμως άλλη απογοήτευση πολύ σοβαρή.

Ο Ανδρούτσος, όταν ήλθε σε πρώτη επαφή με τους Τούρκους προσπαθώντας να εκβιάσει τη Διοίκηση, προκάλεσε την ανησυχία των άλλων καπετάνιων της Στερεάς, οι οποίοι θέλησαν να τον συγκρατήσουν, να εξασφαλίσουν σύμπνοια και να βρουν τρόπο συμβιβασμού ζητώντας από τον Μελά να ανακουφίσει οικονομικά τον Ανδρούτσο, πληρώνοντάς του μισθούς πεντακοσίων στρατιωτών, από τα οποία ο Ανδρούτσος δεν τους έδωσε τίποτε, σύμφωνα με επιστολές του Αινιάνα στον Κωλέττη και του Γ. Βαλτινού στον Μαυροκορ-

---

18. Σπηλιάδης, ό.π., σ. 248.

19. Επιτομές των σχετικών εγγράφων βλ. στο ΑΚ, τ. Β΄ (*Επιτομές εγγράφων*, επιμ. Α. Στεργέλλης), Αθήνα 2002, επιτ. με αρ. 138 και 234. Επίσης Διον. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάστασις*, τ. 8 (1958), σ. 237.

20. *Αρχείον Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτη*, (έκδ. Αντ. Λιγνού), τ. Γ΄, Πειραιάς 1926, σ. 150-151.

21. ΑΚ, *ό.π.*, επιτ. με αρ. 93.

22. Λάππας, σ. 241.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σάτο.[23] Οι στρατιώτες διαμαρτυρήθηκαν στην Κυβέρνηση, που δεν αναγνώρισε την πράξη του Μελά και του καταλόγισε το ποσό. Ο Μελάς διαμαρτυρήθηκε έντονα,[24] τελικά όμως ο Ανδρούτσος του επέστρεψε οργισμένος τα χρήματα, για να μην τα ζημιωθεί. Κατά την Κυβέρνηση, ο Ανδρούτσος είχε εισπράξει για το ποσό που διεκδικούσε 150 χιλ. γρόσια από τις προσόδους της Εύβοιας και από έκτακτη εισφορά των κατοίκων, για αυτό και απέρριψε την απαίτηση.[25]

Ο Αινιάν στο μεταξύ, παρακολουθώντας άγρυπνα τις κινήσεις του Ανδρούτσου, καυχιόταν στον Κουντουριώτη για την απομόνωσή του που πέτυχε, ενώ ταυτόχρονα κατήγγελλε συχνές ανταποκρίσεις του με τους Τούρκους και συνεννοήσεις του με απεσταλμένο του Ανδρέα Λόντου.[26] Ο Μελάς ενημέρωσε τον Κωλέττη πιο αναλυτικά στις 31 Οκτωβρίου, όταν είχε αρχίσει η δεύτερη φάση του εμφυλίου, ότι υπήρξε συνάντηση απεσταλμένων των Ζαΐμη, Καραϊσκάκη, Νάκου Πανουριά και Ανδρούτσου, ενώ οι Σουλιώτες καπετάνιοι αρνήθηκαν να συμμαχήσουν με τους αντικυβερνητικούς της Πελοποννήσου.[27] Τότε φαίνεται ότι υπήρξαν οι ένορκες διαβεβαιώσεις του Καραϊσκάκη που δεν τήρησε ώς το τέλος, γιατί εκτός των άλλων εκκρεμούσε και το ζήτημα των ορίων της επαρχίας Αγράφων, όπου είχε τοποθετηθεί.[28] Ο Ανδρούτσος οργάνωσε προληπτικά ταμπούρια στην Αράχοβα. Στην υπόθεση αναμείχθηκε και ο Θανάσης Λιδωρίκης, γνώριμος του Ανδρούτσου από την εποχή του Αλή Πασά, ανεψιός του πεθερού του Γκούρα Αναγν. Λιδωρίκη, παλιού εχθρού του Ανδρούτσου. Ο Θαν. Λιδωρίκης διαβίβασε στον Κωλέττη υπόσχεση του Στρατηγού Δήμου Σκαλτσά τέλη Οκτωβρίου να αντιμετωπισθεί ο Ανδρούτσος, αν ακουσθεί η πρότασή του για τα πρόσωπα των Σουλιωτών αρχηγών που θα αντικαθιστούσαν τον Ανδρούτσο στο Ταλάντι και στη Λιβαδιά,[29] όπως και έγινε.

Ερχόταν η στιγμή της τελικής θανάσιμης αναμέτρησης Κωλέττη και Ανδρούτσου, που η σταδιοδρομία τους είχε ξεκινήσει από το περιβάλλον του Αλή Πασά και κατέληξε στην επικράτηση του πρώτου με την εξόντωση του δεύτερου. Τα πράγματα πια, μετά τη γνωστή πορεία των στρατιωτικών επιχειρήσεων στην Πελοπόννησο και την πλήρη επιτυχία του Κωλέττη, ανάγκασαν τον

---

23. *Αρχ. Μαυρ.*, τ. Δ΄, σ. 961 και Λάππας, σ. 235.
24. *ΑΚ*, *ό.π.*, επιτ. με αρ. 143 και 175.
25. *Αρχ. Μαυρ.*, *ό.π.*, σ. 890-891.
26. *Αρχείον Λ. και Γ. Κουντουριώτη*, *ό.π.*, σ. 240-241 *Αρχ. Μαυρ.*, *ό.π.*, σ. 948. *ΑΚ*, *ό.π.*, επιτ. με αρ. 234. Βλ. και Λάππας, σ. 237.
27. *ΑΚ*, ό.π., επιτ. με αρ. 274.
28. *Αρχείον Λ. και Γ. Κουντουριώτη*, ό.π., σ. 475.
29. *ΑΚ*, *ό.π.*, επιτ. αρ. 240.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ανδρούτσο να στραφεί στον Ομέρ Πασά της Χαλκίδας στο τέλος Δεκεμβρίου. Απεσταλμένος κατάσκοπος του Εκτελεστικού στο περιβάλλον του Πασά το ενημέρωσε αμέσως για τη συμφωνία και την προδοσία του Οδυσσέα, που υποσχέθηκε στον Ομέρ Πασά να πέσει η Αθήνα χωρίς μάχη.[30] Στις 20 Ιανουαρίου 1825 ενημερώθηκε ο Γκούρας από τους προκρίτους των Αθηνών και ο Έπαρχος Μιχ. Σούτσος ειδοποίησε με τη σειρά του το Εκτελεστικό για τη συνεννόηση του Ανδρούτσου με τους Τούρκους της Θεσσαλίας και της Εύβοιας: ανταλλαγή ομήρων και πληρωμή από τους Τούρκους μισθών τριακοσίων στρατιωτών από τη Θήβα και τη Λιβαδιά.[31] Το Εκτελεστικό απάντησε για τα μέτρα που έλαβε, συνέστησε επαγρύπνηση και συνέχαιρε τον Σούτσο για τη στάση του.[32] Οι καταγγελίες επιβεβαιώθηκαν και από τον πρώην Αρεοπαγίτη Ι. Φίλωνος.[33] Ταυτόχρονα, πριν καλά-καλά τελειώσει ο εμφύλιος πόλεμος στην Πελοπόννησο, ο Κωλέττης ειδοποιήθηκε από τον εχθρό του Ανδρούτσου, βουλευτή Λάμπρο Αλεξάνδρου, ότι οι Σουλιώτες στρατηγοί Λ. Βέικος και Κ. Τζαβέλας έπρεπε να επιστρέψουν στις επαρχίες τους, γιατί ο «εθνοκατάρατος» ήταν σε συνεννόηση με τους Τούρκους της Εύβοιας και επεδίωκε να τους φέρει στην Αθήνα.[34] Στις 25 Ιανουαρίου ειδοποίησε και το Εκτελεστικό τον Κωλέττη για τις συνεννοήσεις του Ανδρούτσου και την ανάγκη να αποσταλούν επειγόντως πεντακόσιοι στρατιώτες στην Ανατ. Στερεά, χωρίς να δυσαρεστηθούν οι οπλαρχηγοί της περιοχής, επειδή προφανώς συμπαθούσαν τον Ανδρούτσο.[35] Σε λίγο ο τελευταίος αρχίζει επιδρομές στην Αττική, αφού ο καταστρεπτικός εξαναγκασμός του σε συνεργασία με τον εχθρό είχε ολοκληρωθεί.

Από τους στρατηγούς που βρίσκονταν στην Πελοπόννησο προκρίθηκε για την άμεση αντιμετώπιση του Ανδρούτσου ο σύγγαμβρος του Γκούρα Στάθης Κατσικογιάννης, που καυχιόταν ότι έκανε τον Ανδρούτσο να γίνει «Χασάνης»[36] και θα ενισχυόταν σε λίγο από τον Νικ. Κριεζώτη και άλλους. Ούτε ο Κωλέττης είχε ακόμη ανακληθεί στο Ναύπλιο ούτε ο Γκούρας είχε λάβει διαταγή εκστρατείας κατά του Ανδρούτσου. Ο Κατσικογιάννης ανέφερε στον Κωλέττη στις 11 Φεβρουαρίου ότι κατέλαβε θέσεις στη Δόμβραινα για την αντιμε-

---

30. *Περιεχ. ΓΑΚ*, αρ. 12, σ. 696. Βλ. και *Αρχ. Λ. και Γ. Κουντουριώτη*, τ. Δ΄, σ. 5, 59.
31. Κόκκινος, *ό.π.*, σ. 353. *ΑΚ*, ό.π., επιτ. αρ. 1009.
32. Αρχείο Ανδρούτσου ΓΑΚ, κουτί 3/ έγγρ. 171.
33. *Αρχ. Λ. και Γ. Κουντουριώτη*, *ό.π.*, σ. 60-61.
34. Στις 23 Ιαν. 1825, ΑΚ, *ό.π.*, επιτ. 1059.
35. *ΑΚ*, *ό.π.*, επιτ. 1073.
36. Αρχ. Ανδρούτσου ΓΑΚ, κουτί 3/ 169.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τώπιση του «Αντιχρίστου» και στις 27 Φεβρουαρίου πανικό στην Αθήνα για τα φημολογούμενα σχέδια του Ανδρούτσου κατά των κατοίκων, καθώς και εφαρμογή στρατιωτικού σχεδίου για την αντιμετώπιση της κατάστασης.[37] Ο Ανδρούτσος βοηθούσε έτσι άθελά του τον άλλοτε προστατευόμενό του Γκούρα στις φιλοδοξίες του να μείνει μόνος αρχηγός της Ανατ. Στερεάς. Μετά την ανάθεση στους Γκούρα και Κατσικογιάννη της καταδίωξης του Ανδρούτσου ακολουθεί διορισμός στη θέση του Επάρχου Θηβών, Λιβαδιάς και Ταλαντίου άλλου μέλους της οικογένειας Λιδωρίκη, του Παναγιώτη Λιδωρίκη, που συνοδεύει τον Γκούρα στην εκστρατεία του.[38] Από τον Κατσικογιάννη θα ανακοινωθεί συνεργασία του Ανδρούτσου με τους Τούρκους σε επιχειρήσεις κατά των κυβερνητικών στρατευμάτων στη Δαύλεια.[39] Φυσικά ο Γκούρας το εκμεταλλεύεται. Κατηγορεί τον Οδυσσέα ότι απεργάζεται φοβερά κατά του έθνους και έχει ανταπόκριση ακόμη και με τον Σουλτάνο,[40] ενώ ο Κριεζώτης ανέφερε στον Κωλέττη στις 2 Απριλίου, ύστερα από συνομιλία του με τον Ανδρούτσο πριν από την τελευταία μάχη, ότι ο Ανδρούτσος έγινε Τούρκος με το όνομα Μουσταφάς.[41]

Δεν αναφερόμαστε στα υπόλοιπα γεγονότα, που οδήγησαν στην εγκληματική, όπως φαίνεται, ενέργεια κατά του Ανδρούτσου τη νύχτα της τετάρτης προς την πέμπτη Ιουνίου 1825, παρόλον ότι η επίσημη εκδοχή για τον θάνατό του ήταν ότι επρόκειτο για ατύχημα ύστερα από απόπειρα δραπέτευσης. Μετά το τέλος της Επανάστασης ο συναγωνιστής του Ανδρούτσου Κάρπος Παπαδόπουλος το 1837, σχολιάζοντας προηγούμενη σχετική αναφορά του Διον. Σουρμελή από το 1834 στην «Ιστορία των Αθηνών» για πνιγμό του Ανδρούτσου, μίλησε επίσημα για κυβερνητική δολοφονική ενέργεια, όταν ο Κωλέττης βρισκόταν στο Παρίσι ως πρεσβευτής. Η σύζυγος του Ανδρούτσου Ελένη διατύπωσε αμέσως μετά τον θάνατό του την κατηγορία ότι επρόκειτο για πνιγμό, στον οποίο μάλιστα θεωρούσε συνυπεύθυνο τον γραμματικό του Αντ. Γεωργαντά.[42]

Αλλά πέρα από τον τρόπο θανάτωσης ενός αντίπαλου της Κυβέρνησης, η οποία κρίθηκε ότι δεν μπορούσε να γίνει ύστερα από δίκη για προφανείς λόγους, εντύπωση προκαλεί και το γεγονός ότι τηρήθηκε τόση νομιμοφάνεια, ώστε ανέφεραν επίσημα για ατύχημα που συνέβη τόσο ο Φρούραρχος της

---

37. *ΑΚ*, ό.π., επιτ. 1229 και 1331.
38. *Περιεχ. ΓΑΚ*, ό.π., σ. 636.
39. ΑΚ/Β 238/57.
40. ΑΚ/Τ 12/ 162. Λάππας, σ. 269.
41. ΑΚ/Τ 13/170.
42. Αρχ. Ανδρούτσου, κ. 3/373.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ακρόπολης Ι. Μαμούρης στον Γκούρα,[43] όσο και αυτός με τη σειρά του και ο Επιθεωρητής των στρατοπέδων Στ. Ελλάδος αυθημερόν στον Κωλέττη. Τα ίδια υποστήριξε και ο συντάκτης της Γεώργιος Ψύλλας.Ας προστεθεί όμως, τελικά, ότι ο ίδιος ο Γκούρας είχε τύψεις λίγο πριν από το θάνατό του και δάκρυσε σε έλεγχο του Μακρυγιάννη για τη συμπεριφορά του στον ευεργέτη του Ανδρούτσο, όπως διηγείται ο Μακρυγιάννης.[44]

Abstract

NEW ARCHIVAL EVIDENCE REGARDING THE DRAMATIC END OF ODYSSEAS ANDROUTSOS

The present paper is a study of the individuals and events associated with the tragic death of Odysseas Androutsos, the General of East Sterea during the Greek Revolution, on the 5th of June 1825 at the Acropolis of Athens, where Androutsos had served as Garrison Commander. His death was one of the most tragic events of the civil war between the politicians and the military during the Revolution. The study takes into account information from both older and recent accounts of Androutsos' death, as well as from published sources, such as of the papers of Ioannis Kolletis, member of the Executive Committee of Greece (Volumes A and B, 1996-2002) and the papers on Androutsos in the Vlachogiannis Collection in the General State Archives.

Even before the Revolution, Androutsos, who had an impulsive, passionate and greedy character, had come into confrontation with notable opponents, such as Anagnostis Lidorikis, a captain of Livadia and father-in-law of his subsequent persecutor General I. Gouras. During the Revolution, his violent acts had provoked rage from important figures in the Greek administration, and he had been the target of many assassination attempts. At the same time, he had lost his supporters (such as G. Karaiskakis) and was discharged from the provinces he administered. From the summer of 1824, he was under close surveillance by government officials. To defend himself, Androutsos was finally forced to come to an arrangement with the Turks in Evia, following the prevalence of

43. ΑΚ/Τ14/309 και Γ. Βλαχογιάννης, «Ο θάνατος του Ανδρούτσου», Ημερολ. *Νέα Ελλάς*, 1896, σ. 328.

44. Στρατηγού Μακρυγιάννη, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα, Γαλαξίας, 1964, σ. 261.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Kolettis in the Peloponnese, while the Government accused him of treachery and sent a military force against him.

After he was killed on the Acropolis, where he was imprisoned, Androutsos' wife Eleni was the first person to claim that he had been strangled. Her account was adopted by Sourmelis, Karpos Papadopoulos and others until the present. Administrative agents, on the other hand, spoke of his demise during an attempt to escape. But in the end, Garisson Commander I. Gouras expressed his remorse to Makrygiannis, after the latter reprimanded him for his ungratefulness to his benefactor Androutsos, who was reinstated at the beginning of the second royal dynasty.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ
ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Κατερίνα Μπρέγιαννη

ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΤΙΚΑ ΠΡΟΤΥΠΑ ΕΝΑΝΤΙ ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΤΙΚΩΝ ΜΕΤΡΩΝ; ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Στον πρόδομο υπάρχει ένας καθρέπτης που διπλασιάζει πιστά.
J. L. Borges, *Η βιβλιοθήκη της Βαβέλ*

Η έρευνα των αγροτικών κοινωνιών υπήρξε αρκετά υποβαθμισμένη στη Δυτική Ευρώπη έως περίπου τα μέσα του 20ού αιώνα, παρά το γεγονός ότι οι δυτικοευρωπαϊκές οικονομίες δεν είχαν αποβάλει εντελώς τον αγροτικό χαρακτήρα τους.[1] Οι πολιτικές συνθήκες, οι συνεχείς μεταμορφώσεις του πολιτικού ορίζοντα και κυρίως οι ανταγωνισμοί των αστικών ελίτ δεν άφησαν, έως τότε, αρκετό περιθώριο για τη μελέτη του αγροτικού χώρου. Ενδεχομένως ευθύνεται για το μειωμένο ερευνητικό ενδιαφέρον η διάρκεια της γενικευμένης αγροτικής κρίσης στη δεκαετία του 1930. Ωστόσο, η έλλειψη συγκροτημένης αγρονομικής έρευνας εδράζεται κυρίως στην πολιτική υποβάθμισης του γεωργικού τομέα, που κατά την περίοδο της ύστερης Βιομηχανικής Επανάστασης δεν συνάδει με το δυτικό υπόδειγμα ανάπτυξης. Συνεπώς, η συστηματική έρευνα των αγροτικών κοινωνιών ριζώνει στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη: στο συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο, οι ιθύνουσες ομάδες, με σταθερό δυτικό προσανατολισμό, βρίσκονται αντιμέτωπες με τον αγροτικό πληθυσμό, που αποτελεί το πιο φτωχό, το πιο καθυστερημένο και το πιο πολυπληθές τμήμα των κρατών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης.[2]

---

1. M. Robert, *Sociologie Rurale*, Παρίσι, PUF, 1986, σ. 4-5.
2. Th. Shanin, *Peasants and peasant society*, Middlesex, Penguin books, ²1979, σ. 11-12.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Σε αυτό το πολύ γενικό πλαίσιο εντάσσεται η ανάπτυξη της αγροτικής σκέψης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, όπου η κυριαρχία του αγροτικού τομέα προσελκύει το ενδιαφέρον των ελίτ με προοπτική την ενσωμάτωση της γεωργίας στις δομές της εθνικής οικονομίας. Οι ρίζες, λοιπόν, της πολυειδούς αγροτικής σκέψης κατά τον ελληνικό Μεσοπόλεμο εγκολπώνουν έναν πρακτικό ή καλύτερα τεχνοκρατικό στόχο. Όπως διαφαίνεται από τη διανοητική κίνηση της εποχής, υιοθετείται το δυτικό μοντέλο ανάπτυξης, όχι πάντα προσαρμοζόμενο στην ελληνική πραγματικότητα. Η θεωρητική πραγμάτευση της αγροτικής κοινωνίας και οικονομίας σκιαγραφείται, επομένως, ως ένα στάδιο της συνολικότερης προσπάθειας για εκσυγχρονισμό. Θα πρέπει να σημειωθεί σε αυτό το σημείο ότι η απήχηση της δυτικής σκέψης δεν συνάδει – κατά την εξεταζόμενη περίοδο – με άκριτη αποδοχή, ούτε και συνομολογεί μια άνευ όρων ανωτερότητα της Δύσης. Οι παλινδρομήσεις που καταγράφονται όσον αφορά τη θεωρητική επεξεργασία του αγροτικού χώρου αποτελούν έναν από τους άξονες αυτού του κειμένου, καθώς στόχος είναι να καταγραφεί η πρόσληψη της Δύσης τόσο μέσα από το τεχνοκρατικό πλαίσιο όσο και μέσα από τον περισσότερο φορτισμένο ιδεολογικά λόγο. Κατ' αυτόν τον τρόπο επιχειρείται να αποτυπωθούν οι διαφορετικές προσλαμβάνουσες, αλλά και οι διαφορετικές ιδεολογικές καταβολές των επιστημόνων ή/και πολιτικών που αποτελούν το συμπίλημα των μεσοπολεμικών αγροτιστών.[3] Η διττή φύση του εγχειρήματος προσδιορίζει και την πολυσχιδεία του αγροτικού χώρου ως πολιτικής αναπαραστάσεως.

Ως αποτέλεσμα των παραπάνω, οι ερευνητικοί στόχοι του κειμένου ενσωματώνουν τόσο την καταγραφή των διαφορετικών ρευμάτων της αγροτικής μεσοπολεμικής σκέψης, όσο και τη διερεύνηση της πραγματικής εμβέλειας του δυτικού υποδείγματος. Επίσης, το ερώτημα κατά πόσο τα υιοθετούμενα δυτικά πρότυπα αποτελούν το κυρίαρχο ευρωπαϊκό ρεύμα ή περιθωριακές εκφάνσεις του δεν είναι μια δευτερεύουσα υπόθεση εργασίας που απλώς διατρέχει την προβληματική του κειμένου. Επιδιώκεται, έτσι, η συναγωγή πιο σύνθετων – ή και αντιλογικών – παρατηρήσεων αναφορικά με τη διαχείριση όχι μόνο του αγροτικού αλλά και του ευρύτερου κοινωνικού χώρου στην Ελλάδα.

---

3. Στο παρόν κείμενο ο όρος «αγροτιστές» χρησιμοποιείται στην ευρύτερή του διάσταση, και όχι για να περιγράψει αποκλειστικά τα στελέχη του Αγροτικού Κόμματος. Περιλήφθηκε εδώ στον όρο αγροτιστές το σύνολο των επιστημόνων και πολιτικών που ασχολήθηκαν είτε ερευνητικά είτε στο πλαίσιο της πολιτικής τους σκέψης με τον αγροτικό χώρο.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

I. Η συζήτηση περί την γεωργική ανάπτυξη: η «τεχνοκρατική» πρόσληψη και τα όριά της

Γενικεύοντας στους στόχους της αγροτικής έρευνας που διενεργείται στην μεσοπολεμική Ελλάδα – και πριν ακόμη γίνει αναφορά στις επιμέρους κατηγοριοποιήσεις της – θα πρέπει να επισημανθούν αναφορικά με τη συνολικότερη πρόσληψη της κρατικής γεωργικής πολιτικής, αφ' ενός η πριμοδότηση του εκχρηματισμού της αγροτικής παραγωγής και αφ' ετέρου η ανάδειξη του γεωργικού τομέα σε πηγή εθνικού πλούτου. Οι συναρμογές μεταξύ αγροτικής έρευνας και κρατικής γεωργικής πολιτικής, χωρίς να ισχύουν απόλυτα και αποκλειστικά, αποτελούν ωστόσο το βασικό άξονα πρόσληψης του αγροτικού χώρου κατά την μεσοπολεμική περίοδο.[4] Σε επίπεδο καθημερινού οικονομικού πράττειν, η προοδευτική πύκνωση των προστατευτικών μέτρων – ειδικότερα μετά την κρίση του 1929 – οδήγησε σταδιακά στον κρατικό παρεμβατισμό και την ιδεατή επιδίωξη της οικονομικής αυτάρκειας της χώρας: η διαχείριση του αγροτικού τομέα, μέσω των επιμέρους οργανωτικών παρεμβάσεων, εγγράφεται αργότερα στα «εργαλεία» του οικονομικού εθνικισμού, όπως αυτός εφαρμόστηκε στην ελληνική περίπτωση κατά τα τέλη της δεκαετίας του '30.[5]

Στο εγχείρημα προσέγγισης του γεωργικού εκσυγχρονισμού, το υπόδειγμα της αγροτικής πίστης μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τη σύνθεση του κρατικού προστατευτισμού αρχικά, του παρεμβατισμού αργότερα, και της αλληλέγγυας πίστης.[6] Ωστόσο, ο διαμεσολαβητικός χαρακτήρας των τραπεζικών μηχανισμών επιτρέπει μια συνολικότερη πραγμάτευση, πέρα από αυστηρά οικονομικούς όρους. Το επιφαινόμενο της αγροτικής πίστης διασταυρώνεται με τις προσπάθειες αφομοίωσης της γεωργίας σε μια εκχρηματισμένη οικονομία, όντας υπόφορο των οικονομικών κρίσεων αλλά και διαμορφώνοντας σχέσεις κοινωνικής αλληλεξάρτησης. Υπό αυτό το πρίσμα, θα επιχειρηθεί η

---

4. Για την αιτιολόγηση αυτή της σχέσης από την πλευρά των ασκούντων την γεωργική πολιτική, βλ. Α. Κ. Λαμπρόπουλος, *Η γεωργική Ελλάς*, Αθήνα 1946.

5. Για την εννοιολόγηση του οικονομικού εθνικισμού, όσον αφορά την ελληνική περίπτωση, βλ. Ε. Πρόντζας, *Οικονομικός Εθνικισμός. Δοκίμιο στη νεοελληνική ιστορία*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1999, σ. 207. Για μια γενικότερη θεώρηση του προστατευτικού ρόλου του Κράτους, βλ. ενδεικτικά B. Lassurdie Duchene, J. L. Reiffers (διευθ.), *Le protectionnisme*, Παρίσι, Economica, 1985.

6. Για την κοινωνική διάσταση της αγροτικής πίστης, βλ. A. Gueslin, *Le crédit agricole*, Παρίσι, Editions de la Découverte, 1985, σ. 7.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

καταγραφή των διαφορετικών απόψεων για την άσκηση της αγροτικής πίστης, κατά τη μεσοπολεμική περίοδο.

Ήδη από τα μέσα της δεκαετία του 1910, η κρατική διαχείριση του αγροτικού χώρου προκρίνει την χορήγηση βραχυπρόθεσμων αγροτικών δανείων από την Εθνική Τράπεζα[7]: ο νεωτερισμός συνοδεύεται από την εισαγωγή της αλληλέγγυας πίστης, καθώς οι αγροτικές πιστώσεις θα χορηγούνται κατά προτίμηση μέσω των αγροτικών συνεταιρισμών και συνεταιριστικών ενώσεων.[8] Όπως εξάλλου σημείωνε ο Α. Μιχαλακόπουλος κατά την εισαγωγή του Νομοσχεδίου «περὶ συνεταιρισμῶν», το φθινόπωρο του 1914: «Εἶναι τὸ πρῶτον βῆμα τὸ τοῦ παρόντος νομοσχεδίου δύναταί τις νὰ εἴπη, πρὸς ὀργάνωσιν τῆς πίστεως, καὶ ἰδίᾳ τῆς ἀγροτικῆς πίστεως παρ' ἡμῖν».[9] Η αλληλέγγυα αυτή σχέση, λοιπόν, μπορεί να θεωρηθεί θεμελιώδης, όσον αφορά την εξάπλωση τόσο της αγροτικής πίστης όσο και των αγροτικών συνεταιρισμών,[10] καταγράφοντας τη μεταβολή στον τρόπο με τον οποίο οι αστικές ελίτ προσλαμβάνουν την γεωργική οικονομία. Σύμφωνα με μια ευρύτερη οπτική, οι αγροτικοί συνεταιρισμοί αναπαριστούν ένα «εργαλείο» παρέμβασης στον αγροτικό χώρο, δημιουργώντας άμεσες συνδέσεις μεταξύ των μηχανισμών χρηματοδότησης και αγροτικού πληθυσμού.[11] Επίσης, ο «εκπαιδευτικός» τους ρόλος[12] ενισχύει τη διαμεσολαβητική λειτουργία του συνεταιριστικού κινήματος ανάμεσα στους αγρότες και την περιρρέουσα οικονομική ατμόσφαιρα. Πρόκειται για

---

7. Πβ. τη Σύμβαση μεταξύ Εθνικής Τράπεζας και Ελληνικού Δημοσίου, αναφορικά με την ανανέωση του εκδοτικού προνομίου της Εθνικής και την επέκτασή του στις Νέες Χώρες, που υπογράφεται την 6η Δεκεμβρίου 1914 και επικυρώνεται με το Νόμο της 15ης Φεβρουαρίου 1915.

8. Ειδικότερα για το ζήτημα βλ. Γ. Τρακάκης, *Η συνεταιριστική οργάνωσις εν Ελλάδι και η Εθνική Τράπεζα*, Αθήνα 1925.

9. «Οι γεωργικοί συνεταιρισμοί», αγόρευση του Υπουργού Εθνικής Οικονομίας Α. Μιχαλακόπουλου, συνεδρίαση 30ης Σεπτεμβρίου 1914, στο *Οι αγορεύσεις του Ελληνικού Κοινοβουλίου, 1909-1956*, Αθήνα, «Εθνικός Κήρυξ», 1957, σ. 227.

10. A. Gueslin, *Les origines du crédit agricole*, 1840-1914, Nancy, Annales de l'Est, Université. Nancy II, 1978. σ. 162 κ.εξ. M. Augé-Laribé, *Syndicats et coopératives agricoles*, Παρίσι, A. Colin, 1926.

11. Αναλυτικότερα, για τους αγροτικούς συνεταιρισμούς στην Ελλάδα, βλ. μεταξύ άλλων Π. Αβδελίδης, *Το αγροτικό συνεταιριστικό κίνημα στην Ελλάδα. Ιστορική εξέλιξη και δράση. Προβλήματα και προοπτικές ανάπτυξης*, Αθήνα, Παπαζήσης, ²1976. C. Brégianni, *Les banques, l'agriculture et l'Etat. Stratégies de crédit et politique agraire en Grèce de 1861 à 1940*, προλ. Sp. Asdrachas, Lille, Septentrion, 2002, σ. 314-343, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

12. Για την επισημοποίηση του «εκπαιδευτικού» χαρακτήρα των συνεταιρισμών, βλ. Société des Nations. Service de la Cooperation du Bureau International, *L'action coopérative en milieu rural*, Γενεύη, SDN, 1939.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ένα διαχειριστικό υπόδειγμα που μετακενώνεται από τη Δυτική Ευρώπη (και μάλιστα τη Γαλλία[13]) στην Ελλάδα, διαδικασία που έλαβε μεγαλύτερες διαστάσεις κατά τη μεσοπολεμική περίοδο.

Η δυστοκία κατά την άσκηση της αγροτικής πίστης από την ΕΤΕ, με κύρια έκφανση το πολύ περιορισμένο εύρος των χορηγούμενων βραχυπρόθεσμων αγροτικών δανείων,[14] και κυρίως οι επιτακτικές ανάγκες που δημιουργήθηκαν από την αγροτική μεταρρύθμιση και την αγροτική αποκατάσταση μέρους των προσφύγων,[15] έδωσαν το έναυσμα για μια ευρεία και τεκμηριωμένη επιστημονικά συζήτηση: τον Ιανουάριο του 1925 διεξάγεται στην Κοινωνιολογική Εταιρεία ένα κύκλος συζητήσεων με αντικείμενο την οργάνωση της αγροτικής πίστης, στην πραγματικότητα όμως προσανατολισμένη στις μορφές διαχείρισης του αγροτικού χώρου. Θα πρέπει, εξ' άλλου, να σημειωθεί σ' αυτό το σημείο, ότι ο ιδρυτής της Κοινωνιολογικής Εταιρείας Αλέξανδρος Παπαναστασίου ήδη από τη δεκαετία του 1910 υποστήριξε ότι η αγροτική πίστη,[16] οι συνεταιρισμοί και η αποκατάσταση των ακτημόνων καλλιεργητών αποτελούσαν ένα οργανικό σύνολο, το οποίο θα έπρεπε να προσελκύσει τη διευρυμένη κρατική παρέμβαση.[17] Από πλευράς Δημοκρατικής Ενώσεως (που το 1929 μετονομάστηκε σε *Αγροτικόν Εργατικόν Κόμμα*) παρατηρείται η ένταξη του αγροτικού

---

13. Βλ. για το θέμα, εκτός από την ήδη αναφερόμενη βιβλιογραφία: Ch. Gide, *Les associations coopératives agricoles : Cours sur la cooperation au Collège de France*, Παρίσι. Association pour l'enseignement de la coopération, 1925. J. Flemming, *Co-operatives and farmers unions in Western Europe. Collaboration and tensions*, εισ. A. Gueslin, Esbjerg, South Jutland University Press, 1990. A. Gueslin, *L'invention de l'économie sociale. Idées, pratiques et imaginaires coopératifs et mutualistes dans la France du XIXe siècle*, Παρίσι, Economica, ²1998.

14. Σημαντική πηγή για τη μελέτη του ζητήματος αποτελεί το αρχείο της Διεύθυνσης Αγροτικής Πίστης της ΕΤΕ (1925-1937), που φυλάσσεται στο Ιστορικό Αρχείο της Τράπεζας και βάσει του οποίου εξάγονται τα παραπάνω συμπεράσματα. Για μια λεπτομερέστερη διαπραγμάτευση των τεκμηρίων, βλ. Bregianni, *Les Banques* … ό.π., σ. 98-109.

15. Για τις συνθήκες καλλιέργειας που γεννιούνται στις περιοχές που εγκαθίσταται προσφυγικός ή ανταλλάξιμος πληθυσμός, βλ. A. Boyazoglu, *Contribution à l'étude de l'économie rurale de la Grèce d'après guerre*, Παρίσι, Berger-Levrault, 1931, σ. 50-55.

16. Για μια συγχρονική θεώρηση (παράλληλη δηλαδή με τις πρώτες ουσιαστικές ελληνικές προσπάθειες) όσον αφορά τις διάφορες μορφές της αγροτικής πίστης, καθώς και τους στόχους που αυτή εξυπηρετεί, βλ. E. Philippovich, *La politique agraire*, μτφ. S. Bouyssy, προλ. A. Souchon, Παρίσι, V. Giard-E. Brière, 1904, σ. 272-334.

17. Βλ. Θ. Βερέμης, «Ο αγώνας για την ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας και ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Ένα χρονικό» στο Γ. Αναστασιάδης, Γ. Κοντογιώργης, Π. Πετρίδης (επιμ.) *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Θεσμοί, ιδεολογία και πολιτική στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Πολύτυπο, 1987, σ. 255-264.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ζητήματος στο αίτημα ανασύνταξης των δομών της ελληνικής κοινωνίας.[18] Αυτή φαίνεται να είναι ευρύτερα η αιχμή της σκέψης τόσο του Παπαναστασίου όσο και των Δ. Καλιτσουνάκη και Α. Δ. Σίδερη, που μετείχαν επίσης στην Εταιρεία των Κοινωνιολόγων και στήριζαν, και μέσα από τις επιστημονικές εργασίες τους, τη λήψη κρατικών προστατευτικών μέτρων, σε συναρμογή όμως με την ανάπτυξη κοινωνικής αγροτικής συνείδησης και πράξης έχοντας ως εργαλείο τα συνεργατικά μορφώματα.

Στη διάρκεια των συζητήσεων του 1925, ο Σωκράτης Ιασεμίδης, συνεργάτης του Παπαναστασίου και τότε Διευθυντής στο Υπουργείο Γεωργίας, πρότεινε την ίδρυση γεωργικής τράπεζας, η οποία θα αποτελούσε το επιστέγασμα της συνεταιριστικής οργάνωσης αλλά και το διαρκές υποστήριγμα της αγροτικής οικονομίας. Εν γένει από τον κύκλο του Παπαναστασίου προτάθηκε η παράλληλη οργάνωση της αγροτικής πίστης, τόσο από τη βάση –με ενδιάμεσο τους τοπικούς αγροτικούς συνεταιρισμούς– όσο και από τα πάνω, με κρατική πρωτοβουλία. Αυτό το ημιαποκεντρωμένο, ημικρατικό σχήμα απηχεί γαλλικά πρότυπα οργάνωσης της αγροτικής πίστης και διαχείρισης του γεωργικού τομέα, όπου ο ρόλος των συνεταιρισμών είναι αναβαθμισμένος. Πράγματι, ο αντίλογος της Εθνικής Τράπεζας στην εναλλακτική αυτή πρόταση (όπως τον εκφράζουν οι Γ. Τρακάκης και Αλ. Κορυζής, στελέχη της ΕΤΕ επιφορτισμένα με την άσκηση της αγροτικής πίστης[19]) συνίσταται στην περιορισμένη κοινωνική δυναμική του ελληνικού συνεταιριστικού κινήματος και στην αδυναμία του να οργανωθεί σε περιφερειακό επίπεδο: για την ΕΤΕ η διαχείριση της αγροτικής οικονομίας επαφίεται αποκλειστικά στους κεντρικούς μηχανισμούς. Ήδη καταγράφονται δυό διαφορετικές οπτικές όσον αφορά τη διαχείριση του αγροτικού χώρου: ένα αποκεντρωτικό μοντέλο, με άξονα πάντως την κρατική παρέμβαση, που απηχεί συγχρονικές δυτικοευρωπαϊκές προσλήψεις προσαρμοσμένες στο βαλκανικό περιβάλλον και ένα συγκεντρωτικό που συνάδει με την παλαιότερη ελληνική αντίληψη για τη λειτουργία του κράτους και των επιμέρους μηχανισμών του.

Η τραπεζική μεταρρύθμιση και η νομισματική σταθεροποίηση του 1928 καθόρισαν εκ νέου τους όρους πρόσληψης του αγροτικού οικονομικού χώ-

---

18. Βλ. Π. Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τ. Γ', *Η εδραίωση του μαρξισμού-λενινισμού και οι αποκλίνουσες ή οι ετερογενείς επεξεργασίες (1926-1955)*, Αθήνα, Γνώση, 1993, σ. 136-137.

19. Βλ. Γ. Τρακάκης, *Η Εθνική Τράπεζα και η αγροτική πίστις*, Αθήνα 1923. Αλ. Κορυζής, *Αγροτική πίστις και Εθνική Τράπεζα* (ανάτυπο ομιλίας στην Κοινωνιολογική Εταιρεία), Αθήνα 1925.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

που και θα σηματοδοτήσουν την εκσυγχρονιστική φάση του βενιζελισμού (κυβερνητική τετραετία 1928-1932). Η εξειδίκευση των τραπεζικών λειτουργιών που επιτελέστηκε μετά την παρέμβαση της Κοινωνίας των Εθνών, προκειμένου ο διεθνής οργανισμός να δώσει τη συγκατάθεση του για τη σύναψη του δεύτερου «προσφυγικού δανείου», ήταν κατά κάποιο τρόπο αίτημα της εποχής, ενώ με την πραγμάτωσή της η χώρα εντάχθηκε στις διεθνείς νομισματικές κανονικότητες του Μεσοπολέμου. Η γένεση οικονομικών θεσμών – πέρα από τη μετεκένωση δυτικοευρωπαϊκών προτύπων – καταγράφει τη διαμόρφωση νέων συστημάτων όσον αφορά την κυκλοφορία του νομίσματος και της πίστης, ενώ η εξέλιξη των οικονομικών μηχανισμών αναπαριστά εν τέλει το μεταβατικό χαρακτήρα της ελληνικής μεσοπολεμικής κοινωνίας.[20] Πιο συγκεκριμένα, η διαμόρφωση νέων θεσμών προκάλεσε το μετασχηματισμό της ελληνικής οικονομίας και κυρίως του αγροτικού της τομέα. Η ίδρυση, επομένως, το 1929 της Αγροτικής Τράπεζας είναι η έκφανση, αλλά και το αποτέλεσμα του εκσυγχρονιστικού εγχειρήματος, εγχείρημα συνδεδεμένο με την πολιτικά φιλελεύθερη ατμόσφαιρα. Το επιχείρημα του Ε. Βενιζέλου ότι η δημιουργία μιας ευημερούσης αγροτικής τάξεως συνιστά την καλύτερη εγγύηση για τη σταθερότητα του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος[21] αντανακλά την πολιτική ενσωμάτωσης της γεωργίας, την υιοθέτηση επομένως δυτικοευρωπαϊκών υποδειγμάτων ανάπτυξης.

Παρά την αυτονομία της, η νέα Τράπεζα εποπτεύεται από το Κράτος και συνεργάζεται με τα κρατικά αγροτικά ινστιτούτα και οργανισμούς που ιδρύονται την ίδια περίπου περίοδο (τον Αυτόνομο Σταφιδικό Οργανισμό, την Κεντρική Επιτροπή Προστασίας και Εξαγοράς Σίτου, την Κεντρική Επιτροπή Προστασίας και Διαχειρίσεως Καπνού, το Ινστιτούτο Βάμβακος κ.α.). Η άμεση σχέση της με τον κρατικό μηχανισμό την κατέστησε πρόσφορο εργαλείο για την εφαρμογή της αγροτικής πολιτικής και του ολοένα αυξανόμενου κρατικού παρεμβατισμού, ενώ η διοικητική εξάρτηση από την Εθνική Τράπεζα (μέσω της χρήσης, έως περίπου τα μέσα της δεκαετίας του '30, των επαρχιακών Υποκαταστημάτων της ΕΤΕ, μέσω της διαμόρφωσης του πρώτου υπαλληλικού σώματος

---

20. Για τα χαρακτηριστικά των μεταβατικών κοινωνιών βλ. M. Godelier, *Transitions et subordinations au capitalisme*, Παρίσι, Editions de la MSH, 1991, σ. 8.

21. Πβ. τις ομιλίες του Ε. Βενιζέλου, στη Γερουσία και το Κοινοβούλιο κατά τη συζήτηση του Νομοσχεδίου για την ίδρυση της ΑΤΕ. Γερουσία των Ελλήνων, *Επίσημα Πρακτικά*, Περίοδος 1929-1930, Συνεδρίαση 5η, 23-12-1929. Βουλή των Ελλάδος, *Επίσημη Εφημερίς της Συνελεύσεως*, Περίοδος Β΄- Σύνοδος Α΄, συνεδρίαση της 3ης Ιουλίου 1929.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

από πρώην υπαλλήλους της Εθνικής, αλλά και μέσω της μεταπήδησης ανώτερων στελεχών της στην νεοϊδρυθείσα ΑΤΕ) οδήγησε στην αναπαραγωγή παλαιότερων προτύπων όσον αφορά την άσκηση της αγροτικής πίστης.[22] Παράλληλα, η ιδρυτική φυσιογνωμία της Τράπεζας περικλείει μια «φιλοαγροτική» διάσταση, καθώς η ίδια αυτοπαρουσιάζεται ως προστάτιδα της γεωργίας και «μητέρα» των αγροτών.[23] Μακριά από τα συνεργατικά ιδεώδη και τις αλληλέγγυες μορφές που γνωρίζουμε από το γαλλικό υπόδειγμα οργάνωσης της αγροτικής πίστης,[24] ο πατερναλιστικός χαρακτήρας της ΑΤΕ παραπέμπει στο πολιτικό κλίμα των Φιλελευθέρων. Η αντίφαση –εαν πρόκειται για αντίφαση– εδράζεται στο προστατευτικό πλέγμα που η φιλελεύθερη κυβέρνηση σταδιακά δημιούργησε προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι συνθήκες κεφαλαϊκής τροφοδότησης της μικρής ιδιοκτησίας και αργότερα οι συνέπειες από την έλευση στην Ελλάδα της διεθνούς οικονομικής κρίσης (1931). Πρέπει δε να σημειωθεί ότι η ανάγκη εφαρμογής μιας συγκεκριμένης αγροτικής πολιτικής και ενός συνολικότερου γεωργικού προγράμματος είχε γίνει αποδεκτή αρκετά πριν η έλευση της κρίσης προβάλει τον επιτακτικό της χαρακτήρα: η προστασία της γεωργίας ενσωματώθηκε στο πρόγραμμα οικονομικής ανασυγκρότησης της χώρας από τη φιλελεύθερη κυβέρνηση. Ο Ε. Βενιζέλος προέκρινε τη συμβολή του αγροτικού τομέα στην εθνική οικονομία, ενώ θεωρούσε δυνατή τη χρήση πολλαπλών μέσων για την προαγωγή της αγροτικής παραγωγικότητας. Παρ' όλα αυτά, κατά την πρωθυπουργική του θητεία δεν συνηγόρησε σε μια πολιτική οικονομικής αυτάρκειας, κρίνοντας ότι η αγροτική ανάπτυξη έπρεπε να αφομοιωθεί στην εξέλιξη των παραγωγικών δομών της χώρας.[25] Η πρόσληψη, λοιπόν, του αγροτικού χώρου ενσωματώνεται στο εκσυγχρονιστικό εγχείρημα.

Πέρα από τα στοιχεία οικονομική πολιτικής, η «διαπαιδαγώγηση» των αγροτών, στην οποία η ΑΤΕ προβαίνει αμέσως μετά την ίδρυσή της, περι-

---

22. Πβ. τις ομιλίες του Ελ. Βενιζέλου και του Αλέξανδρου Μυλωνά, στη Γερουσία κατά τη συζήτηση του Νομοσχεδίου για τον Καταστατικό Νόμο της ΑΤΕ, στις συνεδρίες της 3ης Ιουλίου 1929 και της 23ης Δεκεμβρίου 1929 [βλ. υποσ. 21]. Επίσης, Βουλή των Ελλάδος, *Επίσημη Εφημερίς της Συνελεύσεως*, Περίοδος Β΄ - Σύνοδος Β΄, συνεδρίαση της 12ης Δεκεμβρίου 1929.

23. Βλ. την ομιλία του Α. Κορυζή, Προέδρου του Διοικητικού Συμβουλίου της Τράπεζας, κατά την πρώτη συνεδρίαση του διοικητικού οργάνου τον Σεπτέμβριο του 1929. Επίσης, την εγκύκλιο της Τράπεζας «Προς τους αγρότας, τους γεωργικούς συνεταιρισμούς και τας Ενώσεις αυτών», που κυκλοφόρησε τον ίδιο μήνα. Ιστορικό Αρχείο Αγροτικής Τράπεζας, Σειρά : Διοίκηση, Φ. 1: Ίδρυση (1929-1931).

24. Βλ. Gueslin, *Le crédit agricole…* ό.π., σ. 342.

25. Βλ. Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων*, Αθήνα, Ίκαρος, 1955, τ. 2, σ. 89-90 [ανατύπωση: Αθήνα, Κάκτος, 1997].

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κλείει μια κάποια πουριτανική νοοτροπία στην υπηρεσία της φιλελεύθερης τάξεως, όπως και πυρήνες πατερναλιστικού πνεύματος. Έτσι, σύμφωνα με την Τράπεζα, ο καλός αγρότης οφείλει να απέχει από την χαρτοπαιξία, τη σπατάλη, την κατανάλωση οινοπνευματωδών, την ελευθεριάζουσα συμπεριφορά και φυσικά από τον συγχρωτισμό με κομμουνιστικά στοιχεία.[26] Εάν η ιδεολογία διαχέεται με τις λέξεις, παρατηρούμε στη συγκεκριμένη περίπτωση ότι ο γραφειοκρατικός λόγος[27] οδηγεί τα άτομα σε κανονιστικά στερεότυπα με στόχο την παγίωση συγκεκριμένων συμπεριφορών απέναντι στο χρήμα. Επομένως, η τράπεζα συνιστά ένα κανάλι ή ένα σύστημα επικοινωνίας ανάμεσα στο κράτος και τον αγροτικό πληθυσμό, διαχέοντας (μικρο)αστικά πρότυπα. Πρόκειται για πρακτικές κοινές στα πιστωτικά ιδρύματα μικρής εμβέλειας, που μεταδίδουν ωστόσο ιδεολογικά φορτισμένα ηθικολογικά μηνύματα και που αναπλάθουν μια κανονικότητα απέναντι στο χρήμα.[28] Με αυτόν τον τρόπο, ο οικονομικός ορθολογισμός αποτελεί το όχημα για την οικοδόμηση σχέσεων αλληλεξάρτησης μεταξύ της πόλης και της υπαίθρου.

Το ασαφές προφίλ του τραπεζικού οργανισμού – από τη μια πλευρά ο πατερναλιστικός χαρακτήρας, κι από την άλλη η εξάρτηση από την Εθνική Τράπεζα – προσέδωσαν στην ΑΤΕ έναν συντηρητικό, θα μπορούσαμε να πούμε, ρόλο, καθώς όντας οργανωμένη από τα πάνω και όχι εδραιωμένη σε μια ευρεία συνεταιριστική βάση δεν στάθηκε δυνατό να επιφέρει συνολικότερη τομή στη διαχείριση του αγροτικού χώρου. Ο αυστηρά συγκεντρωτικός χαρακτήρας και η γραφειοκρατική δομή της Αγροτικής κατοπτρίζουν ένα κεντρικό διαχειριστικό πρότυπο χωρίς δυνατότητα παρέμβασης από την πλευρά του αγροτικού πληθυσμού. Οπωσδήποτε η αρνητική συγκυρία της αγροτικής κρίσης, η οποία θα αναλυθεί λεπτομερέστερα στη συνέχεια, καθιστούσε αναγκαία τη διευρυμένη προστασία της γεωργίας, εντασσόμενης άλλωστε στο ευρωπαϊκό κλίμα του οικονομικού προστατευτισμού. Ωστόσο,

---

26. «Η Αγροτική Τράπεζα προς τους αγρότας, τους γεωργικούς συνεταιρισμούς και τας Ενώσεις αυτών». Ιστορικό Αρχείο Αγροτικής Τράπεζας, Σειρά: Διοίκηση, Φ. 1: Ίδρυση (1929-1931).

27. Όσον αφορά το ρόλο των γραπτών τεκμηρίων που παράγονται από ένα γραφειοκρατικό οργανισμό, βλ. M. Weber, *Economy and Society. An outline of interpretive sociology*, αγγλ. μτφ, επιμ. G. Roth-Cl. Wittich, New York, Bedminster Press, 1968, τ. III, σ. 957-993.

28. Πβ. τα πανομοιότυπα συμπεράσματα που εξάγει ο A. Gueslin από τις ηθικόλογες οδηγίες που απευθύνουν τα Caisses d'Epargne στους γάλλους μικροαστούς του 19ου αιώνα. Βλ. A. Gueslin, «La naissance des Caisses d'Epargne : entre liberalisme et bienfaisance», στο R. Dartevelle, G. Dartevelle, L. Americi κ.α., *Deux siècles d'une entreprise citoyenne : la mémoire de l'épargne au service des hommes et de l'économie régionalle*, Μασσαλία, Ed. Autre Temps, 1997, σ. 22.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

η κριτική που ασκήθηκε στην εφαρμογή της αγροτικής πολιτικής και τους φορείς της – κύριος εκπρόσωπος των οποίων ήταν η ΑΤΕ – εστίασε στην αδυναμία των μηχανισμών αυτών να προσδώσουν μια νέα δυναμική στην ελληνική γεωργία και στην επικέντρωσή τους αποκλειστικά στο βραχυπρόθεσμο στόχο της επιβίωσης του αγροτικού πληθυσμού. Ειδικότερα, επικρίθηκε η (διοικητική και πραγματική) εξάρτηση από την Εθνική Τράπεζα αλλά και η εφαρμογή των προγενέστερων τραπεζικών πρακτικών. Αντιπροτάθηκε η λειτουργία των γεωργικών συνεταιρισμών ως τοπικών υποκαταστημάτων της ΑΤΕ, η αναβάθμιση δηλαδή του συνεργατισμού από δανειολήπτη σε ενεργό συμμέτοχο των τραπεζικών μηχανισμών.[29] Η διαχείριση του αγροτικού χώρου κατά τον ελληνικό Μεσοπόλεμο καταδεικνύει την υποκειμενικότητα των κοινωνικών φαινομένων, όπως επίσης καταδεικνύει και τις δεσμεύσεις που επιβάλλουν στην ανθρώπινη δραστηριότητα οι οικονομικές και κοινωνικές δομές.

II. Μετάβαση και κρίση

Απότοκο της εξειδίκευσης των λειτουργιών του τραπεζικού τομέα, η ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας συνδέεται επίσης με την αγροτική μεταρρύθμιση της δεκαετίας του ’20 και την αγροτική αποκατάσταση προσφύγων και γηγενών ακτημόνων γεωργών. Κατά τη δεκαετία του 1920, η ίδια σύνδεση μεταξύ αγροτικής μεταρρύθμισης και επίσημης άσκησης της αγροτικής πίστης εντοπίζεται στο σύνολο των βαλκανικών κρατών, αναδεικνύοντας μια ευρύτερη προβληματική για την κεντρική οργάνωση της αγροτικής πίστης αλλά και περιέχοντας τα πολιτικά «κύτταρα» μιας ενδεχόμενης βαλκανικής συνεργασίας.[30] Αποτελώντας μια από τις θεματικές ενότητες της τέταρτης Βαλκανικής Συνδιάσκεψης, που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα το 1933, η διαβαλκανική οργάνωση της αγροτικής πίστης συνιστά μια πλευρά του πνεύματος της βαλ-

---

29. Χ. Ευελπίδης, *Η γεωργία της Ελλάδος. Οικονομική και κοινωνική άποψις*, Αθήνα, Λόγος, 1944, σ. 135. Επίσης, για τη διερεύνηση της πραγματικής δυναμικής της Αγροτικής Τράπεζας, αλλά και για την επιλογή πρόσφορης δανειοδοτικής πολιτικής, παραπέμπουμε τον αναγνώστη στον σχετικό διάλογο που διεξάγεται από τις σελίδες του περιοδικού Εργασία το 1930. Για τη διαπραγμάτευση του λόγου των αγροτιστών όσον αφορά συγκεκριμένα την Αγροτική Τράπεζα, βλ. Brégianni, *Les Banques* … ό.π., σ. 227-247.

30. Βλ. ευρύτερα για το θέμα Ε. Πρόντζας, *Οικονομικός προστατευτισμός και βαλκανική συνεργασία. Τα ελληνικά καπνά στο Μεσοπόλεμο*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1996, σ. 143-150. Βλ. επίσης Ch. Evelpidi, *La coopération des pays balkaniques dans le domaine du crédit agricole*, Athènes, Flamma, 1933.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

βαλκανικής συνεργασίας, στην κατεύθυνση πάντως του προστατευτισμού των αγροτικών οικονομιών. Πιο διευρυμένες προσεγγίσεις παρότρυναν στη διαμόρφωση μιας κοινής βαλκανικής αγροτικής πολιτικής, η οποία θα περιελάμβανε τη διαβαλκανική συνεργασία των αγροτικών συνεταιρισμών προκειμένου να συστηματικοποιηθεί η εξαγωγή των γεωργικών προϊόντων.[31]

Τόσο από το λόγο των ανώτερων τραπεζικών στελεχών, όσο και από τα κανονιστικά έγγραφα της ΑΤΕ κατά τη δεκαετία του 1930 (ετήσιοι Απολογισμοί, Εγκύκλιες Διαταγές, Εκθέσεις Διοικητών) καταγράφεται η τροφοδοτική σχέση μεταξύ Αγροτικής και αποκαταστημένων πρώην ακτημόνων γεωργών ή εγκατεστημένων στην ύπαιθρο προσφύγων. Ιδιαίτερα μάλιστα εφόσον η διαχείριση των προσφυγικών χρεών και εν γένει των χρεών που είχαν προκύψει από την αγροτική μεταρρύθμιση μεταβιβάστηκε στο νέο τραπεζικό οργανισμό.[32]

Όσον αφορά τη διάχυση της αγροτικής πίστης και τη διανομή των γεωργικών εφοδίων, η επιδίωξη τόσο του Υπουργείου Γεωργίας όσο και της Τράπεζας (εκφράζοντας τους κρατικούς στόχους) ήταν η χρηματοδότηση να συντελεστεί μέσω των αγροτικών συνεταιρισμών, επιδίωξη που αμβλύνθηκε σταδιακά λόγω της πεπερασμένης δυναμικής του συνεταιριστικού κινήματος στην Ελλάδα και της σταδιακής συσσώρευσης συνεταιριστικών χρεών.[33] Πάντως, δεν εδράζεται σε τυχαίους παράγοντες η χρονική σύμπτωση της ανακίνησης του ζητήματος της αγροτικής πίστης και της οριστικής διευθέτησης των νομικών παραμέτρων της αγροτικής ιδιοκτησίας.

Πράγματι, κατά τη δεκαετία του 1920 αντιμετωπίστηκε συνολικά το πολύπλευρο αγροτικό ζήτημα, πλευρές του οποίου συνιστούσαν επιβιώσεις θεσμών της περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας που φυσικά είχαν διαφοροποιηθεί με τη μετάβαση σε μια καπιταλιστική οικονομία έστω και περιφερειακού τύπου. Τέτοια περίπτωση συνιστά η μεγάλη ιδιοκτησία της Θεσσαλίας

---

31. Μ. Αλιβιζάτος, «Η εξέλιξις της αγροτικής πίστεως εις τα Βαλκάνια», *Εργασία* 198 (1933), σ. 1474-1476.

32. Άρθρο 35 του Καταστατικού της ΑΤΕ (Νόμος 4.332/1929). Ο Νόμος 5151/1929 εξουσιοδότησε οριστικά στην ΑΤΕ με την είσπραξη των οφειλομένων στην ΕΑΠ χρεών. Βλ. και Ν. Γιαλιάς, *Το έργον και η δράσις της Αγροτικής Τραπέζης κατά την πρώτην εικοσιπενταετίαν*, Αθήνα 1954, σ. 51-52.

33. Βλ. τους ετήσιους Απολογισμούς της Τράπεζας, κατά τα δέκα πρώτα έτη της λειτουργίας της (1930-1939). Επίσης για το θέμα αυτό βλ. C. Brégianni, «Banking system and agricultural cooperatives in Greece (1914-1936): institutional renovation or economic decline?» στο C. Brégianni, H. Gardikas-Katsiadakis (eds.), *Agricultural cooperatives in South and Central Europe, 19th-20th century: a comparative approach*, Athens, Academy of Athens, υπό έκδοση.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

και η συνεπαγόμενη εξάρτηση των ακτημόνων καλλιεργητών, πρόβλημα που διατρέχει και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Από την άλλη πλευρά, η ενσωμάτωση των Νέων Χωρών και η ανταλλαγή των πληθυσμών μετά τη Συνθήκη της Λωζάννης έθεσε και το ζήτημα της αποκατάστασης μέρους των προσφύγων στις πρώην οθωμανικές γαίες.[34] Τέλος, την ίδια περίοδο διευθετήθηκε οριστικά και το αγροτικό ζήτημα της Κέρκυρας.[35]

Το υπερμέγεθες εγχείρημα της αγροτικής μεταρρύθμισης, που συντελέστηκε κατά τη δεκαετία του 1920, ενσαρκώνει –με υλικούς σχεδόν όρους– το μετασχηματισμό του αγροτικού τομέα: παρά τις καταβολές της στην φιλελεύθερη πολιτική που ακολουθήθηκε από τον Αλέξανδρο Κουμουνδούρο κατά τη δεκαετία του 1870, η δημιουργία της μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας θεωρήθηκε δημιούργημα των Φιλελευθέρων και συνδέθηκε με την παραγωγικότητα της γεωργίας αλλά και την αναγκαστική στροφή στις εμπορευματικές καλλιέργειες (καπνός, σταφίδα, ελαιοκαλλιέργεια). Σύμφωνα με τον Μ. Αλιβιζάτο, οι καλλιεργούμενες γαίες αυξήθηκαν εκεί όπου είχε λάβει χώρα η αγροτική μεταρρύθμιση, πράγμα που αποδείκνυε κατά το συγγραφέα τη δυναμική της όσον αφορά την αγροτική ανάπτυξη.[36]

Από την άλλη πλευρά, η κατάτμηση της αγροτικής ιδιοκτησίας και η δημιουργία μικρών κλήρων κρίθηκε ότι λειτούργησαν ανασταλτικά όσον αφορά την αύξηση των στρεμματικών αποδόσεων, θέση που υποστηρίχθηκε μεταξύ των άλλων από τον Κ. Βαρβαρέσο.[37] Αντίθετα με τη θέση αυτή, ο Α. Παπαναστασίου σημείωνε ήδη από το 1922 στο άρθρο του «Τὸ ἀγροτικὸν ζήτημα πάλιν ἐπὶ τάπητος», ότι η παραγωγικότητα στη γεωργία συνδέεται

---

34. Ας σημειωθεί ότι η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων, αλλά –πιστεύουμε– και γενικότερα η αγροτική μεταρρύθμιση, συνέβαλε στη συγκράτηση του πληθυσμού στο ύπαιθρο και την πρόσκαιρη ακύρωση των μηχανισμών αστικοποίησης. Για τους χωροθετικούς μηχανισμούς που ενεργοποιεί η αγροτική εγκατάσταση των προσφύγων και τον περιορισμό της διαδικασίας αστικοποίησης, βλ. Λ. Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Αθήνα, Πολιτιστικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ,1989, σ. 156-161.

35. Βλ. ΑΣΚΙ, Ιδιωτικό Αρχείο Α. Μυλωνά, Φάκελος 4: Εισηγητικές Εκθέσεις και Νομοσχέδια της περιόδου 1913-1934.

36. Βλ. κυρίως για τα παραπάνω: Μ. Αλιβιζάτος, «Δημοκρατία και Γεωργία. Ο Απολογισμός μιας δεκαετίας, 1924-1934 , Ι», *Εργασία* 229 (1934), σ. 627-631. Μ. Αλιβιζάτος, «Δημοκρατία και Γεωργία. Ο Απολογισμός μιας δεκαετίας, 1924-1934 , Ι», *Εργασία* 230 (1934), σ. 699-702. Μ. Αλιβιζάτος, «Δημοκρατία και Γεωργία. Ο Απολογισμός μιας δεκαετίας, 1924-1934 , Ι», *Εργασία* 232 (1934), σ. 734-736.

37. Κ. Βαρβαρέσος, *Η ολοκλήρωσις της αγροτικής μεταρρυθμίσεως*, Αθήνα, Υπουργείον Γεωργίας, 1949. Ν. Αναγνωστόπουλος, *Η αγροτική μεταρρύθμισις*, Αθήνα 1929.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

με την εντατική και όχι με την εκτατική καλλιέργεια, καθώς η συμβολή της ανθρώπινης εργασίας και η ποιότητα του ανθρώπινου δυναμικού είναι κατά πολύ σημαντικότερα της εκτάσεως που καταλαμβάνει η γεωργική εκμετάλλευση.[38] Σε αυτό το σημείο, θα πρέπει να αναφερθεί επίσης ότι, ως αντίλογος για την παραγωγικότητα των μεγάλων αγροκτημάτων, αντιπαραβλήθηκε η παντελής έλλειψη επενδύσεων ή εφαρμογής τεχνολογικών καινοτομιών από τους έλληνες μεγαλογαιοκτήμονες.[39]

Το ζήτημα εάν η αγροτική μεταρρύθμιση αύξησε ή αντίθετα μείωσε την παραγωγικότητα των γεωργικών εκμεταλλεύσεων απασχόλησε όχι μόνο την εγχώρια πολιτική σκηνή αλλά διατρέχει ευρύτερα ως θεωρητικό ζήτημα και τη σχετική διεθνή βιβλιογραφία.

Δεν θα πρέπει, ωστόσο, να παραληφθεί από την αναφορά στην περί του αγροτικού ζητήματος συζήτηση η εναλλακτική πρόταση εθνικοποίησης των μεγάλων αγροκτημάτων και εκμετάλλευσής τους από τις κοινότητες των καλλιεργητών, πρόταση που υποβλήθηκε από τους Σίδερη και Γιαννιό στο Α΄ Συνέδριο του ΣΕΚΕ (1918).[40] Παρά το ανέφικτο άμεσης εφαρμογής της πρότασης, το περιεχόμενό της είναι ενδεικτικό για τις κατευθύνσεις της σοσιαλιστικής σκέψης στην Ελλάδα όσον αφορά τη διαχείριση του αγροτικού χώρου, ενώ είναι ενδιαφέρουσα η άποψη του Α. Μπεναρόγια, που διατυπώθηκε στο ίδιο Συνέδριο, ότι η τάξη των αγροτών μικροϊδιοκτητών μπορούσε να οδηγήσει στη δημιουργία ισχυρού προλεταριάτου.[41] Ο ίδιος, σε άλλη περίπτωση, επισήμανε τους δεσμούς μεταξύ μικροϊδιοκτητών και εργατικής τάξης, ενώ συνηγόρησε στην εθνικοποίηση μόνο της μεγάλης ιδιοκτησίας, αποτρέποντας στοχεύσεις για γενική εθνικοποίηση των αγροτικών ιδιοκτησιών.[42] Ιδιαίτερη έμφαση έδωσε δε στη διαχείριση των εθνικοποιημένων γαιοκτησιών από συνεργατικά μορφώματα των καλλιεργητών, παραπέμπο-

---

38. Βλ. Α. Παπαναστασίου, *Πολιτικά Κείμενα (Μελέτες-Λόγοι-Άρθρα)*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδη, προλ. Κ. Τριανταφυλλόπουλου, Αθήνα, Μπάϋρον, 1957, τ. Α΄, σ. 315.

39. Σύμφωνα με τον Μ. Αλιβιζάτο η μεγάλη ιδιοκτησία στην Ελλάδα δεν επέδειξε κανένα πνεύμα νεωτερικότητας. B. Alivizatos, *La réforme agraire en Grèce au point de vue économique et sociale*, Παρίσι, Librairie du Recueil Sirey, 1932, σ. 221. Για τη λειτουργία της μεγάλης ιδιοκτησίας στο πλαίσιο του καπιταλιστικού συστήματος, βλ. K. Kautsky, *La question agraire. Étude sur les ten-dances de l'agriculture moderne*, μετ. E. Milhaud-C. Polack, Παρίσι, Maspero, 1979 [ανατ. από την έκδ.: Παρίσι, Giard-Briere, 1900].

40. *Το πρώτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ. Πρακτικά*, Αθήνα, Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΕ, 1982, σ. 89-91.

41. Στο ίδιο, σ. 89.

42. Βλ. το άρθρο του Α. Μπεναρόγια στην *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* «Ο κομμουνισμός

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ντας έτσι στα σοσιαλιστικά σχέδια των ουτοπιστών του 19ου αιώνα. Ούτε η κοινωνική πραγματικότητα, αλλά ούτε και το συγκεκριμένο στάδιο κοινωνικής εξέλιξης, επομένως, στην ελληνική ύπαιθρο ήταν πρόσφορα για την προώθηση αμιγώς κοινωνικής ιδιοκτησίας, υπάρχουν όμως άμεσες αναφορές στη σοσιαλιστική σκέψη και παράδοση του 19ου αιώνα.

Η μεγάλη αγροτική κρίση των αρχών της δεκαετίας του '30 δημιούργησε ένα διαφορετικό πλαίσιο για την «τεχνική» και πολιτική επεξεργασία των ζητημάτων ανάπτυξης, τόσο από την πλευρά του εκσυγχρονισμού όσο και από τα αριστερά του πολιτικού φάσματος. Παράλληλα, για την καλύτερη κατανόηση του πολιτικού τοπίου, θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι τόσο το ΚΚΕ όσο και κομμάτι των αγροτιστών θεωρούσαν ότι η πολιτική νομισματικής σταθερότητας, που ακολουθούσε η κυβέρνηση Βενιζέλου ως το Μάιο του 1932, εδραζόταν αποκλειστικά στην υπεράσπιση των συμφερόντων της αστικής τάξης και ότι είχε ως αποτέλεσμα την προλεταριοποίηση του μεγαλύτερου μέρους του ελληνικού πληθυσμού. Εξάλλου, για το ΚΚΕ η ελληνική αγροτική κρίση δεν αποτελούσε τοπικό επιφαινόμενο, αλλά έπληττε όλες τις χώρες και όλους τους τομείς της αγροτικής οικονομίας, θέση που συνέπλεε με αυτήν της 3ης Διεθνούς.[43] Από την άλλη πλευρά, όσον αφορά την πολιτική επεξεργασία της κρίσης, σημειωνόταν και εκτός Ελλάδος ότι το ΚΚΕ ήταν από τις λίγες διεθνώς περιπτώσεις κομμουνιστικού κόμματος που είχε καταφέρει να εκμεταλλευτεί προς όφελός του τη δυσαρέσκεια του αγροτικού κόσμου.[44]

Και για τον Χρυσό Ευελπίδη, η αγροτική κρίση εντασσόταν στη συνολικότερη παγκόσμια κρίση, που δεν εντοπιζόταν μόνο στον οικονομικό τομέα, αλλά περιέκλειε επίσης την κοινωνική και πολιτική εξέλιξη.[45] Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, η αγροτική κρίση εκδηλώθηκε ήδη από το 1929 μέσω της πτώσης της τιμής των αγροτικών προϊόντων. Τα δύο επόμενα έτη τα φαινόμενα ύφεσης επιτάθηκαν, ενώ βασικό «συστατικό» της αρνητικής συγκυρίας ήταν

στην ύπαιθρο χώρα», (τχ. 7, 1921). Αναδημοσίευση στο Μπεναρόγια, *Ελπίδες και πλάνες*, εισ.-επιμ. Θ. Μπενάκης, Αθήνα, Στοχαστής, 1989, σ. 112-120.

43. Βλ. E. Varga, *La crise économique, sociale*, politque, εισ. J. Charles, S. Wolikow, Παρίσι, Ed. Sociales, 1976, σ. 174 [ανατ. της έκδοσης: Παρίσι 1935]. Ο Varga, μέλος της Εκτελεστικής Επιτροπής της Κομμουνιστικής Διεθνούς, υποστήριζε την άποψη ότι η διεθνής ύφεση ήταν σημάδι της γενικής παρακμής του καπιταλισμού και της αδυναμίας του να διαχειριστεί την παγκόσμια οικονομία.

44. Στο ίδιο, σ. 326.

45. Χρ. Ευελπίδης, *Η γεωργική κρίση στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1931 [ανάτυπο από το *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τ. XI].

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

η πτώση της τιμής του σιταριού στην παγκόσμια αγορά. Πέρα από τις αρνητικές επιπτώσεις στην αγροτική οικονομία, πιο σημαντική όσον αφορά τις διεθνείς οικονομικές συνθήκες ήταν η αλληλεπίδραση μεταξύ αγροτικού και εμπορικού/βιομηχανικού τομέα.[46] Ωστόσο, παρά το γενικευμένο χαρακτήρα της η αγροτική κρίση επηρέασε πολύ περισσότερο τις περιφερειακές αγροτικές οικονομίες, ενώ στην Ελλάδα η καλλιέργεια εμπορευματικών κυρίως προϊόντων ενίσχυσε την εξάρτηση από τη διεθνή αγορά. Παρ' όλο που η περιγραφή των συνθηκών της αγροτικής κρίσης δεν εντάσσεται στους στόχους αυτού του κειμένου,[47] θα πρέπει να αναφερθεί η πτώση πρωτίστως της αξίας και δευτερευόντως του όγκου της ελληνικής αγροτικής παραγωγής κατά τα έτη 1929-1931.[48] Η μείωση της αγοραστικής δύναμης του αγροτικού πληθυσμού είχε φυσικά αρνητικές συνέπειες και στην ευρύτερη αστική οικονομία, ενώ η σημαντική πτώση της τιμής των αγροτικών προϊόντων δημιούργησε συνθήκες ένδειας στην ελληνική ύπαιθρο: σύμφωνα με τις επίσημες περιγραφές της Αγροτικής Τράπεζας οι έλληνες αγρότες βρέθηκαν να υφίστανται με δραματικό τρόπο τις επιπτώσεις τόσο της διεθνούς οικονομικής ύφεσης όσο και της τοπικής αγροτικής κρίσης.[49]

Η ένταση της αγροτικής κρίσης – αλλά και η απήχηση των κομμουνιστικών ιδεών στη Βόρεια κυρίως Ελλάδα των καπνοκαλλιεργητών – έθετε σε κίνδυνο το φιλελεύθερο οικοδόμημα της μικρής εκχρηματισμένης αγροτικής οικονομίας, και συνεπώς την κυριαρχία της αστικής οικονομίας επί του αγροτικού χώρου. Η πύκνωση του προστατευτικού πλέγματος, που εκφράστηκε τόσο με φορολογικές ελαφρύνσεις των αγροτών και δασμολογική προστασία ορισμένων αγροτικών προϊόντων όσο και με μέτρα άμεσου χαρακτήρα, έθεσε τις βάσεις της διευθυνόμενης οικονομίας – κυρίως κατά την περίοδο της μεταξικής δικτατορίας – και καθόρισε τελικά την αγροτι-

---

46. Για τη διεθνή αγροτική κρίση των ετών 1929-1931 βλ. Institut International d'Agriculture, *Les conditions de l'agriculture en 1930-1931. Commentaire économique de l'annuaire international de statistique agricole 1930-1931*, Ρώμη 1932. Société des Nations. Comité Financier, *La crise agricole*, Γενεύη 1931.

47. Στο πλαίσιο αυτού του κειμένου δεν μπορεί παρά να γίνει μια περιληπτική αναφορά στην αγροτική κρίση, με άξονα την ενδυνάμωση του κρατικού βολονταρισμού. Για μια αναλυτικότερη περιγραφή της αγροτικής κρίσης βλ. Brégianni, *Les Banques* … ό.π., σ. 146-179.

48. Βλ. Ανώτατον Οικονομικόν Συμβούλιον, *Η ελληνική οικονομία κατά το έτος 1935*, Αθήναι, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1936. Ευελπίδης, *Η γεωργική κρίση* … ό.π. Επίσης, αναλυτικά ποσοτικά στοιχεία παρατίθενται στους ετήσιους Απολογισμούς της Αγροτικής Τράπεζας των ετών 1930-1935.

49. Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, *Απολογισμός του έτους 1931*, Αθήνα 1932, σ. 5.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κή πολιτική καθ' όλη τη δεκαετία του 1930. Από την άλλη πλευρά, φαίνεται πως γενικά στις ρίζες της αγροτικής πολιτικής εντοπίζεται ο παρεμβατισμός και η λήψη προστατευτικών μέτρων προς όφελος του διαρκώς «πάσχοντος» αγροτικού πληθυσμού.[50]

Ειδικότερα, στους στόχους της μεσοπολεμικής ελληνικής αγροτικής πολιτικής συγκαταλέγεται η αύξηση των στρεμματικών αποδόσεων και των καλλιεργούμενων εκτάσεων. Ήδη από το 1931 και κυρίως από το 1932, το αρνητικό εμπορικό ισοζύγιο της χώρας σε συνάρτηση με την πτώση της τιμής των εμπορευματικών προϊόντων επέβαλαν έναν νέο προσανατολισμό: λόγω της αστάθειας της διεθνούς αγοράς, ως κεντρικός στόχος της αγροτικής πολιτικής τέθηκε πλέον η διασφάλιση της διατροφής του πληθυσμού μέσω της εγχώριας γεωργικής παραγωγής. Το σύνολο των αγροτιστών υπεραμύνθηκε των παραγωγικών δυνατοτήτων της ελληνικής γεωργίας, δυνατοτήτων που θα μπορούσαν να αναπτυχθούν σε μεγαλύτερο βαθμό δια μέσου της διευρυμένης κρατικής παρέμβασης.[51] Ο στόχος της αυτάρκειας σε γεωργικά προϊόντα μοιάζει ζωτικός, στο βαθμό που το 1932 άρθηκε πλέον η νομισματική σταθεροποίηση και λήφθηκαν ισχυρά μέτρα προστασίας του εθνικού νομίσματος. Δεν θα πρέπει, βέβαια, να ξεχνάμε πως οι ίδιοι οι διαμορφωτές της οικονομικής πολιτικής κατά τη μεσοπολεμική περίοδο είχαν επίγνωση ότι η ολοκληρωτική αυτάρκεια μιας οικονομίας (και μάλιστα με τα χαρακτηριστικά της ελληνικής) ήταν αδύνατη. Στην πραγματικότητα, βρισκόμαστε στο περιβάλλον του προστατευτισμού, τάση που ακολουθήθηκε εντεινόμενη και από την Κυβέρνηση του Λαϊκού Κόμματος, για να παγιωθεί στη συνέχεια από την μεταξική δικτατορία και να εξελιχθεί σε μια απόπειρα διευθυνόμενης οικονομίας: ο, διατυπωμένος από τον Ιωάννη Μεταξά, στόχος της σιτάρκειας εντάσσεται στην ευρύτερη διαχείριση του οικονομικού χώρου από τα ευρωπαϊκά αυταρχικά μεσοπολεμικά καθεστώτα, αλλά και εξυπηρέτησε την κάλυψη των διατροφικών αναγκών του ελληνικού αγροτικού πληθυσμού.

Παρατηρούμε, λοιπόν, τον επαμφοτερίζοντα ρόλο της αγροτικής κρίσης: αφ' ενός ενεργοποίησε δραστικότερα προστατευτικούς μηχανισμούς που είχαν προγενέστερα γεννηθεί για την εξυπηρέτηση των αναγκών της αγροτι-

---

50. E. von Philippovich, *La politique agraire*, μτφ. S. Bouyssy, προλ. A. Souchon, Παρίσι, Giard-Brière, 1904, σ. 33-37.

51. Η παράθεση των σχετικών απόψεων συνοψίζεται στην έρευνα υπό το γενικό τίτλο «Η Ελλάς δύναται να γίνει γεωργικώς αυτάρκης;» που διεξάγεται το 1933 από τις σελίδες του περιοδικού *Εργασία*.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κής αποκατάστασης των προσφύγων και των ακτημόνων γεωργών, αφ' ετέρου προσέδωσε στο υπάρχον προστατευτικό πλαίσιο μια επιπλέον πολιτική χροιά, καθώς τα συγκεκριμένα διαχειριστικά πρότυπα λειτουργούσαν μέσα στο ευρύτερο ευρωπαϊκό περιβάλλον. Δεν είναι, φυσικά, τυχαίο το γεγονός ότι κατά τις διευρωπαϊκές συσκέψεις που έλαβαν χώρα στη διάρκεια της δεκαετίας του '30 ο διευρυμένος παρεμβατικός ρόλος του Κράτους στηρίχτηκε κυρίως από τους αντιπροσώπους των βαλκανικών κρατών, συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδος.[52] Δεν πρόκειται βέβαια για μια γεωγραφικά οριοθετημένη έκφραση του προστατευτισμού. Η έμφαση, ωστόσο, που δόθηκε από τους αντιπροσώπους των βαλκανικών κρατών ήταν αποτέλεσμα της κυριαρχίας του αγροτικού τομέα στο σύνολο των οικονομιών της βαλκανικής χερσονήσου. Στην Ελλάδα, η επιβολή του μεταξικού καθεστώτος διαφοροποίησε το συγκεκριμένο οικονομικό πλαίσιο, καθώς η διαχείριση της γεωργικής οικονομίας από τα στελέχη της δικτατορίας εντάσσεται στα σημαίνοντα του αυταρχισμού: η ιδεολογική πρόσληψη του αγροτικού χώρου ενσωματώνεται στο ολιστικό υπόδειγμα του πατερναλιστικού κράτους, σε μια φαντασιακή πάντως διάσταση του πολιτικού γίγνεσθαι.

Σύμφυτη με την έννοια της αγροτικής ανάπτυξης, αλλά και με την εξέλιξη της αγρονομικής επιστήμης, η έρευνα των γεωργοοικονομικών συνθηκών της χώρας αναπτύχθηκε στη δεκαετία του 1930 γύρω από συγκεκριμένους θεσμικούς άξονες, όπως την Αγροτική Τράπεζα και το Υπουργείο Γεωργίας. Παρατηρείται, λοιπόν, μια προσπάθεια – συντονισμένης διοικητικά και συγκροτημένης επιστημονικά – διεξαγωγής αγροτικών ερευνών, με στόχο την ειδικότερη επεξεργασία των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών εντός καθορισμένων γεωγραφικών ορίων.[53] Σε γενικές γραμμές επιδιώχθηκε η περιγραφή της υφιστάμενης γεωργοοικονομικής κατάστασης στην εκάστοτε εξεταζόμενη περιφέρεια, ενώ στη συνέχεια αναζητούνταν τα ενδεικνυόμενα μέσα για τη βελτίωση των τοπικών συνθηκών της παραγωγής.[54] Πέρα, λοιπόν, από την αγρονομική επιστημονική παραγωγή, κατά τη μεσοπολεμική

---

52. Βλ. ΑΣΚΙ, Ιδιωτικό Αρχείο Αλεξάνδρου Μυλωνά, Φάκελος 1: Συμμετοχή σε διακρατικές συσκέψεις. Από τις ελληνικές συμμετοχές, ενδιαφέρον παρουσιάζουν κυρίως οι εισηγήσεις και παρεμβάσεις των Α. Παπαναστασίου και Α. Μυλωνά που τάσσονται υπέρ της κρατικής προστασίας όσον αφορά όχι μόνο την αγροτική οικονομία αλλά το σύνολο της οικονομικής δραστηριότητας.

53. Για τη «μεθοδολογία» διεξαγωγής των τοπικών αγρονομικών ερευνών, βλέπε τη Γενική Διαταγή της Αγροτικής Τράπεζας, με ημερομηνία την 4η Αυγούστου 1934 και συντάκτη τον Ν. Αναγνωστόπουλο, «Περί γεωργοοικονομικής ερεύνης των αγροτικών περιφερειών».

54. Α. Λαμπρόπουλος, *Η γεωργική Ελλάς*, Αθήνα 1946, σ. 96.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

περίοδο γεννιούνται ειδικότερες έρευνες αφιερωμένες στη μελέτη μιας συγκεκριμένης περιοχής ή ενός ειδικού γεωργοοικονομικού προβλήματος.

Δεν είναι, βέβαια, τυχαία η χρονική σύμπτωση της εκπόνησης τοπικών μονογραφιών[55] και του ξεσπάσματος της αγροτικής κρίσης, καθώς το επιστημονικό ενδιαφέρον διαπερνάται από το πνεύμα του οικονομικού προστατευτισμού. Από την άλλη πλευρά, ο πολλαπλασιασμός των τοπικών μονογραφιών καταδεικνύει ότι υπήρχαν οι απαραίτητες υποδοχές για τη δεξίωση ενός διευρυμένου ερευνητικού προγράμματος επικεντρωμένου στον αγροτικό χώρο. Οι κοινωνικές διαθεσιμότητες είναι ενδεικτικές για το είδος του επιχειρούμενου εκσυγχρονισμού, στο βαθμό μάλιστα που η αγροτική έρευνα αποτελεί εργαλείο για την επίτευξη της γεωργικής ανάπτυξης.[56] Πιο συγκεκριμένα, στην ελληνική περίπτωση η υλοποίηση των μεσοπολεμικών γεωργοοικονομικών μελετών αναπτύχθηκε γύρω από το θεσμικό πυλώνα που είχε αναλάβει την ευρύτερη διαχείριση της αγροτικής οικονομίας: η Υπηρεσία Γεωργοοικονομικών Μελετών της Αγροτικής Τράπεζας, με διοικητικό και επιστημονικό υπεύθυνο το Νίκο Αναγνωστόπουλο μας κληροδότησε μια σειρά περιφερειακών μονογραφιών,[57] από την οποία προκύπτει η λεπτομερής περιγραφή των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών της υπαίθρου αλλά και οι διαφορετικές μορφές οικονομικής οργάνωσης του αγροτικού χώρου. Παρά την επεξεργασία και καταγραφή διαφορετικών συστημάτων οργάνωσης (κοινωνικής ή οικονομικής), η μελέτη μικρομορφωμάτων οδηγεί στην ανάδειξη της αλληλεπίδρασης που υπάρχει ανάμεσα στις τοπικές κοινωνίες και στην ευρύτερη, περιβάλλουσα κοινωνική δομή.[58] Η σχέση αυτή, σε συ-

---

55. Για τη σημασία των τοπικών μονογραφιών στη μελέτη της αγροτικής ιστορίας και της αγροτικής κοινωνιολογίας, βλ. I. Chiva, «Les monographies de village et le développement», στο I. Chiva, I. Thireau (επιμ.), *De village en village. Espaces communautaires et développement*, Παρίσι/Γενεύη, PUF, 1992.

56. Πβ. *Organisation des Nations Unies pour l'alimentation et l'agriculture, Etudes des problèmes posés par le crédit et l'épargne agricoles dans les pays en voie de développement*, Ρώμη 1973, σ. 3.

57. Αναφέρουμε ενδεικτικά ορισμένες μόνο από τις μονογραφίες που εκδίδονται από την ΑΤΕ κατά τη μεσοπολεμική περίοδο: Ν. Αναγνωστόπουλος, Γ. Γάγαλης, *Η αργολική πεδιάς*, Αθήνα, ΑΤΕ/ Αρχείον Γεωργοοικονομικών Μελετών, 1938. Ν. Αναγνωστόπουλος, *Η περιφέρεια Θηβών*, Αθήνα, ΑΤΕ/ Αρχείον Γεωργοοικονομικών Μελετών, 1939. Ν. Αναγνωστόπουλος, *Ο κάμπος των Σερρών*, Αθήνα, ΑΤΕ/ Αρχείον Γεωργοοικονομικών Μελετών, 1937.

58. Για την βαρύτητα αυτού του τύπου των μελετών, βλ. L. Febvre, *La terre et l'évolution humaine*, Παρίσι, A. Michel, νέα εκδ. 1970, σ. 89-94. Σύμφωνα με τον Febvre: «Οι τοπικές μονογραφίες που θα απέκλειαν κάθε σύγκριση θα ήταν αρνητικές εάν ήταν πραγματικά δυνατόν να συνταχθούν». Στο ίδιο, σ. 93.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ναρμογή με την εποπτεία του όλου ερευνητικού εγχειρήματος από έναν κεντρικό θεσμό όπως η Αγροτική Τράπεζα, συμπλέει με την πρόθεση διείσδυσης της κυρίαρχης μορφής οικονομικής οργάνωσης στις τοπικές οικονομίες και στα κοινωνικά υποσυστήματα.

Η αναφορά στους μηχανισμούς εκχρηματισμού του αγροτικού χώρου, στην αγροτική μεταρρύθμιση, στην επίδραση της αγροτικής κρίσης όσον αφορά τη διαμόρφωση της κρατικής γεωργικής πολιτικής, στη μετάλλαξη της πρόσληψης του αγροτικού και κοινωνικού χώρου από τη μεταξική δικτατορία δεν εξαντλούν, φυσικά, τις παραμέτρους του εκσυγχρονιστικού εγχειρήματος. Η γεωργική εκπαίδευση,[59] η διαφοροποίηση των καλλιεργειών, η εξέλιξη της τεχνολογίας, αλλά και οι τεχνικές ελέγχου του φυσικού περιβάλλοντος[60] αποτελούν επίσης πλευρές της αγροτικής ανάπτυξης που θα μπορούσαν να εντα-χθούν στην προβληματική που ήδη καταγράφηκε. Τα όσα, ωστόσο, σημειώθηκαν εδώ αναφέρονται σε μερικές μόνο από τις όψεις του ζητήματος.

III. Αγροτικός χώρος και πολιτική σκέψη: συνοπτική αναφορά

Από τις παραπάνω συνοπτικές αναφορές προκύπτουν οι ποίκιλλες τάσεις όσον αφορά τη διαχειριστική πρόσληψη του αγροτικού χώρου, και του ρόλου του στην οικονομική συγκρότηση του κράτους. Όπως ήδη σημειώθηκε οι προβληματισμοί που αναπτύσσονται στην Ελλάδα είναι παράλληλοι, συνδιαλέγονται, αντικατοπτρίζουν ή παραμορφώνουν ανάλογα ευρωπαϊκά υποδείγματα αγροτικής ανάπτυξης. Οπωσδήποτε όμως, μοιάζει περισσότερο φορτισμένος τόσο ιδεολογικά όσο και σε καθαρά ρεαλιστικό επίπεδο, ο διάλογος επί των ζητημάτων αγροτικής ανάπτυξης που διεξάγεται στην Ελλάδα, ή – ευρύτερα μιλώντας – στα Βαλκάνια. Εδώ η εξέλιξη των μηχανισμών της εθνικής αγοράς εγκολπώνεται το στόχο της αγροτικής ανάπτυξης, ενώ η μετάβαση σε μια εντατική εκχρηματισμένη γεωργία μικροϊδιοκτητών αποκτά πολιτικό περιεχόμενο στο πλαίσιο της στήριξης του κοινοβουλευτικού καθεστώτος. Αυτή είναι και η πολιτική πρόσληψη του αγροτικού χώρου από

---

59. Για μια έρευνα σχετικά με τα ζητήματα γεωργικής εκπαίδευσης, βλ. Δ. Γ. Παναγιωτόπουλος, *Γεωργική εκπαίδευση και ανάπτυξη. Η Ανώτατη Γεωπονική Σχολή Αθηνών, 1920-1960*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2004. Π. Κυπριανός, Μ. Χουμεριανός, «Γεωργική εκπαίδευση και εκσυγχρονισμός του αγροτικού χώρου στην Ελλάδα (1895-1914)», *Ίστωρ* 13 (2003), σ. 49-76.

60. Για μια ευσύνοπτη παρουσίαση των υλικών, και των αγρονομικών δεδοδομένων βλ. μεταξύ άλλων Boyazoglu, *Contribution a l'étude de l'économie rurale* … ό.π., σ. 56-89.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τους φιλελεύθερους, ενώ χαρακτηριστικά ο Ε. Βενιζέλος κατά την πρωθυπουργική του θητεία θεώρησε μια ευημερούσα αγροτική τάξη ως το καλύτερο έρμα για τη σταθερότητα του κοινωνικού και πολιτικού συστήματος.[61] Όπως σημειώνει ο M. Mazower αναφερόμενος σε ευρύτερο φάσμα ομιλιών με αυτό το περιεχόμενο: *μια προσεκτική ανάγνωση των τελευταίων λόγων του Ελευθερίου Βενιζέλου, κατά το Μεσοπόλεμο, μας αποκαλύπτει πώς αυτός ο εξέχων εκπρόσωπος της αστικής πολιτικής έφτασε να ταυτίζει τον εαυτό του, μετερχόμενος όρους σχεδόν μαρξιστικούς, με τον προστάτη του «αστικού καθεστώτος»*.[62] Ήδη από τα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω αναφορικά με την «τεχνοκρατική διαχείριση» της υπαίθρου εξάγεται και η φιλελεύθερη πρόσληψη του αγροτικού χώρου σε πολιτικό επίπεδο, στο πλαίσιο διαμόρφωσης μιας κοινωνικής συμμαχίας. Επομένως, η αντιμετώπιση του ζητήματος από το Βενιζέλο ήταν ρεαλιστική και δεν έχει να κάνει με μια ναρκισσιστικού τύπου πολιτική φαντασίωση.

Στο κλίμα του μεταρρυθμιστικού σοσιαλισμού, ο Α. Παπαναστασίου και η Δημοκρατική Ένωσις (αργότερα Ἐργατικὸν καὶ Ἀγροτικὸν Κόμμα) συντείνουν στη διευρυμένη κρατική παρέμβαση προκειμένου για την αναμόρφωση της γεωργικής οικονομίας, με έμφαση στη μεταρρύθμιση του καθεστώτος της αγροτικής ιδιοκτησίας. Παρά τις επιμέρους ή συγκυριακές αντιπαραθέσεις, η ιδεολογική συγγένεια μεταξύ του κλίματος Παπαναστασίου και του βενιζελισμού απέτρεψε μια διαφοροποιημένη πολιτική έκφραση της σοσιαλδημοκρατίας: ωστόσο, η (επιστημονική και πολιτική) κίνηση των Κοινωνιολόγων, και αργότερα η θεσμική έκφρασή της μέσα από τη Δημοκρατική Ένωση, αγγίζει και διαχέει στον ελληνικό χώρο μεταρρυθμιστικά ευρωπαϊκά πρότυπα που εδράζονται στον κοινωνικό και ρυθμιστικό ρόλο του κράτους, αλλά και στην οργάνωση των παραγωγικών τάξεων σε αλληλέγγυες συνεργατικές ενώσεις. Ειδικότερα όσον αφορά τον αγροτικό χώρο, ο Α. Παπαναστασίου συνηγόρησε στην προστασία των μικροϊδιοκτητών και την ενίσχυση της παραγωγής στο πλαίσιο της στήριξης του κοινοβουλευτισμού.[63] Οι πολιτικές απόψεις του όσον αφορά το ρόλο του αγροτικού τομέα σε ένα

---

61. Βλ. την ομιλία Ε. Βενιζέλου, Βουλή των Ελλάδος, *Επίσημη Εφημερίς της Συνελεύσεως*, Περίοδος Β΄ - Σύνοδος Α΄, συνεδρίαση της 3ης Ιουλίου 1929.

62. Βλ. τον πρόλογο του M. Mazower στο K. Marx, *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, μτφ. Κ. Κουτσουρέλης, Αθήνα, ειδική έκδοση για την εφημερίδα *Το Βήμα*, 2010, σ. 18.

63. Βλ. την κοινοβουλευτική αγόρευση του Α. Παπαναστασίου κατά τις προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησης Βενιζέλου (22 Οκτωβρίου 1928). Επίσης Παπαναστασίου, *Πολιτικά Κείμενα* … ό.π., τ. Β΄, σ. 559.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κοινοβουλευτικό σύστημα διακυβέρνησης, επομένως, δεν αποκλείνουν ριζικά από εκείνες του βενιζελισμού, καθώς υποδεικνύουν την οικονομική και κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας.

Οι αποχρώσεις του μεσοπολεμικού εκσυγχρονιστικού εγχειρήματος δεν ταυτίζονται από τις επιμέρους πολιτικές τοποθετήσεις, καθώς συγκλίνουν στην εδραίωση του δημοκρατικού καθεστώτος με όσο το δυνατόν ευρύτερη κοινωνική συναίνεση. Με την αγροτική κρίση προ των πυλών, ο Α. Παπαναστασίου συγκεκριμενοποίησε τα προστατευτικά μέτρα που πρέπει να ληφθούν υπέρ της γεωργίας, σε βαθμό μάλιστα μεγαλύτερο σε σχέση με την προστασία του βιομηχανικού τομέα: σημαντικές φορολογικές ελαφρύνσεις, ευρύτερη μεταρρύθμιση του συστήματος της έγγειας φορολογίας, δασμολογική προστασία και συγκέντρωση του σίτου, μέτρα περιορισμού της σταφιδοκαλλιέργειας και της καπνοκαλλιέργειας συγκαταλέγονται, σύμφωνα με τον Παπαναστασίου, στο προστατευτικό οπλοστάσιο.[64] Οι προτάσεις για τη λήψη περαιτέρω προστατευτικών μέτρων καταγράφουν τη διεύρυνση του κρατικού παρεμβατισμού στη δεκαετία του '30: στη συγκεκριμένη οικονομική συγκυρία, τα ευρωπαϊκά παράλληλα πρότυπα έρχονται όχι μόνο από τις χώρες με αυταρχικά καθεστώτα, αλλά και από τις δυτικοευρωπαϊκές δημοκρατίες που μοιάζουν να ακολουθούν μια προειρημένη μεικτή οικονομία, μέσω των δημοσιονομικών εργαλείων αλλά και της στήριξης αδύναμων τομέων της παραγωγής.[65] Φυσικά, η «προοικονομία» της μεικτής οικονομίας στο Μεσοπόλεμο έχει σημαντικές οικονομικές διαφοροποιήσεις, όπως και διαφορετικό πολιτικό περιεχόμενο, από το μεταγενέστερο δυτικοευρωπαϊκό σοσιαλδημοκρατικό μοντέλο. Επίσης, υπάρχουν διαφορές και μεταξύ των επιμέρους υποδειγμάτων του προστατευτισμού που εφαρμόστηκαν κατά την ίδια τη μεσοπολεμική περίοδο. Ο παρεμβατικός ρόλος του μεσοπολεμικού κράτους χαρακτηρίζεται ως οικονομικός εθνικισμός, καθώς στόχος είναι η ανάπτυξη των εγχώριων παραγωγικών δομών και η επικέντρωση των εθνικών οικονομιών στην εσωτερική παραγωγή και κατανάλωση. Με βάση αυτή τη στόχευση, ο εθνικός καπιταλισμός στήριξε το βιομηχανικό τομέα και τα

---

64. Παπαναστασίου, *Πολιτικά Κείμενα* ...ό.π., τ. Β΄, σ. 662-666.

65. Για τις διεθνείς υποδοχές του προστατευτισμού, ιδιαίτερα όσον αφορά τη νομισματική πολιτική, βλ. J. K. Galbraith, *Το χρήμα*, μτφ. Σπ. Θεοδωρόπουλος, Παπαζήσης, Αθήνα ²1976, σ. 210-228. Για το μεσοπολεμικό γαλλικό παρεμβατικό κράτος, αλλά και τα μέτρα προστασίας του γαλλικού αγροτικού τομέα, βλ. A. Gueslin, *L'Etat, l'économie et la société française. XIXe-XXe siècle*, Παρίσι, Hachette, 1992, σ.134.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

συμφέροντά του. Στα Βαλκάνια όμως – και φυσικά στην Ελλάδα – η κυριαρχία του πρωτογενούς τομέα και η επιταγή της στήριξής του συνέπεσαν με το στόχο της επιβίωσης του πολυπληθούς αγροτικού πληθυσμού.

Νέα σημαινόμενα υπεισέρχονται στην πολιτική πρόσληψη του αγροτικού χώρου κατά τη μεταξική περίοδο. Όσον αφορά την οικονομική λειτουργία του μεταξικού καθεστώτος θα πρέπει να επισημανθεί η προοδευτική αναγωγή του κρατικού παρεμβατισμού από ρυθμιστή σε κατεξοχήν οργανωτή της οικονομικής ζωής: σηματοδοτείται επομένως το πέρασμα σε μια διευθυνόμενη οικονομία, ως όριο της οποίας καθορίζεται η διαγραφόμενη τάση προς την αυτάρκεια.[66] Στο νέο αυτό πλαίσιο η προστασία του αγροτικού χώρου περιέλαβε μια ευρύτερη διάσταση, καθώς οι ιδεολογικές (και μάλιστα πατερναλιστικές[67]) αναφορές του καθεστώτος κατευθύνονται προς τον κόσμο της υπαίθρου. Στοιχεία των διευρυμένων προστατευτικών παρεμβάσεων αποτελούν η ενίσχυση της σιτοπαραγωγής, η ρύθμιση των αγροτικών χρεών το 1937, η προσπάθεια ενεργοποίησης του συνεργατισμού ως μηχανισμού ελέγχου του αγροτικού πληθυσμού, η αύξηση των κονδυλίων που διοχετεύονται στην αγροτική πίστη. Στο τέλος της μεταξικής περιόδου οι δείκτες που αφορούν τον όγκο και την αξία της αγροτικής παραγωγής μοιάζουν βελτιωμένοι,[68] ενώ οι τοπικές έρευνες καταγράφουν την καλυτέρευση των συνθηκών διαβίωσης στο ύπαιθρο. Δεν είναι, ωστόσο, σαφές εάν η καταγεγραμμένη βελτίωση οφείλεται στην μεταξική προστατευτική πολιτική ή εάν είναι αποτέλεσμα της φυσιολογικής άμβλυνσης της αγροτικής κρίσης.

Σημαντικότερη για τους στόχους αυτού του κειμένου είναι η ιδεολογική «σήμανση» του αγροτικού χώρου από τη μεταξική δικτατορία.[69] Το καθε-

---

66. Για την επεξεργασία οικονομικών και πολιτικών παραμέτρων του μεταξικού καθεστώτος, όπου και η σχετική βιβλιογραφία, βλ. Κ. Μπρέγιαννη, «Η πολιτική των ψευδαισθήσεων: κατασκευές και μύθοι της μεταξικής δικτατορίας», *Τα Ιστορικά* 30 (1999), σ. 171-198.

67. Για την προσωποποίηση του Κράτους ως πατέρα των αγροτών, βλ. Μπ. Αλιβιζάτος, *Η νέα γεωργική πολιτική*, Αθήνα, Εθνική Εταιρεία, 1937, σ. 38.

68. Βλ. για τα ακριβή ποσοτικά στοιχεία: Ανώτατον Οικονομικόν Συμβούλιον, *Η ελληνική οικονομία κατά το έτος 1939*, Αθήνα, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1940, σ. 5-10.

69. Στην περιοδολόγηση που ακολουθεί το συγκεκριμένο κείμενο δεν υπάρχει ως διακριτή η περίοδος διακυβέρνησης από το Λαϊκό Κόμμα (1933-1935) καθώς όσον αφορά τον αγροτικό χώρο ακολουθούνται οι προγενέστερες προστατευτικές πολιτικές που είχαν τεθεί από την κυβέρνηση των Φιλελευθέρων. Για το ενεργέστερο προστατευτικό πλαίσιο της ελληνικής οικονομίας που τίθεται σε εφαρμογή επί της Πρωθυπουργίας του Π. Τσαλδάρη, βλ. C. Brégianni, «Gold-Exchange Standard and Greece; Lessons (?) from the Greek Default During the Great

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τώς μοιάζει να αναζητά ένα φιλοαγροτικό προσωπείο, καθώς η ανάπτυξη του γεωργικού τομέα συνδέεται με την κοινωνική αναβάθμιση των αγροτών, η οποία πάντως περιβάλλεται από μυστικιστικά και ηθικολογικά στερεότυπα: τα μοτίβα του αίματος, της συμβολικής σχέσης του αγρότη με τη γη, της γεωργικής εργασίας που προορίζεται να διαθρέψει το έθνος επανέρχονται στον καθεστωτικό λόγο[70] περιγράφοντας μια φαντασιακή παράμετρο της πολιτικής πράξης. Εν κατακλείδι, τόσο η λεκτική αναπαράσταση όσο και η διχοτόμος που το μεταξικό καθεστώς επιχειρεί να εισάγει όσον αφορά τη διαχείριση του αγροτικού χώρου συνθέτουν μια καινούρια αντίληψη για το κράτος που υπερβαίνει το υφιστάμενο, κατά τις απαρχές της μεσοπολεμικής περιόδου, δίπολο φιλελευθερισμός-κρατικός προστατευτισμός.

Τα ευρωπαϊκά αυταρχικά καθεστώτα του Μεσοπολέμου συγκλίνουν στη φορτισμένη ιδεολογικά ανασηματοδότηση της κρατικής μηχανής και στη δημιουργία του κράτους με ολιστικά συμφέροντα.[71] Οπωσδήποτε όμως δεν μπορούμε να αναφερθούμε σε ένα κοινό και αυτόματα διαχεόμενο ιδεολόγημα, καθώς οι διαφορετικές προσλαμβάνουσες του φασισμού (με την ευρεία έννοια του όρου) και η ανομοιογένεια του φαινομένου παραπέμπουν στα ετερογενή ρεύματα που διέπουν τα φασιστικά και τα αυταρχικά κινήματα κατά τη γένεση τους. Αν και οι μεταξικές αναφορές – ειδικότερα όσον αφορά τη σημασιολογική φόρτιση του αγροτικού χώρου και τη φιλολαϊκή χροιά των σχημάτων του καθεστώτος – παραπέμπουν σε φασιστικά πρότυπα, η έμφαση στο τυπικό της εκφοράς του λόγου και των μαζικών τελετών παραπέμπει σε μια προσδοκία και σε μια μορφή πολιτικής καρικατούρας περισσότερο, παρά στην ρεαλιστική εφαρμογή ενός πολιτικού υποδείγματος.[72] Στο βαθμό μάλιστα που οποιαδήποτε προσπάθεια οριζόντιας οργάνωσης της οικονομικής και κοινωνικής ζωής δεν διαπερνά τον κοινωνικό ιστό αλλά ούτε και τις πραγματικές προθέσεις των στελεχών της δικτατορίας, η ταύτιση με τα φασιστικά υποδείγματα θα ήταν λανθασμένη. Από την άλλη πλευ-

---

Interwar Crisis», ανακοίνωση στο Συμπόσιο *The euro: (Greek) tragedy or Europe's destiny*, University of Bayreuth (Γερμανία), 11-12 Ιανουαρίου 2012.

70. Βλ. κυρίως Ι. Μεταξάς, *Λόγοι και σκέψεις 1936-1941*, Αθήνα, Γκοβόστης, 1969, 2 τ., διάφοροι πολιτικοί λόγοι.

71. Βλ. μεταξύ άλλων J. P. Faye, *La critique du langage et son économie*, Galilée, Παρίσι 1973, σ. 52. Για μια ευρύτερη σύγκριση του μεταξικού καθεστώτος με τα ευρωπαϊκά παράλληλά του, βλ. Μπρέγιαννη, «Η πολιτική των ψευδαισθήσεων … ό.π.», σ. 186-197.

72. Για την ουτοπία του ολοκληρωτισμού, βλ. M. Riot-Sarcey, Th. Bouchet, A. Picon Riot-Sarcey, *Dictionnaire des utopies*, Παρίσι, Larousse, 2002, σ. 225-226.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ρά, ως νέο στοιχείο της μεταξικής πολιτικής μπορεί να εκληφθεί η ανάγκη εκτεταμένης παρέμβασης του κράτους στην οικονομική δραστηριότητα και η τοποθέτησή του στο κέντρο του οικονομικού προγραμματισμού.[73]

Ειδικότερα όσον αφορά τις μεταξικές αναφορές στον αγροτικό χώρο, οι παραλληλισμοί με τις ιταλικές φασιστικές προσλαμβάνουσες είναι περισσότερο εμφανείς. Είναι κοινή η διατυπωμένη – από τους ηγήτορες τόσο της ιταλικής όσο και της ελληνικής δικτατορίας – διχοτόμος μεταξύ αγροτικού και αστικού χώρου, του τελευταίου εκφράζοντος το σκοτεινό και διεφθαρμένο περιβάλλον. Η ηθική κυριαρχία του αγροτικού χώρου εδράζεται στην ενσωμάτωσή του σε ένα παραδοσιακό σύστημα αξιών, αλλά ενώ στο ιταλικό μοτίβο κυριαρχεί ο ρόλος του αγροτικού τομέα ως τροφοδότη του έθνους τη στιγμή της πολεμικής σύγκρουσης, οι μεταξικές περιγραφές παραπέμπουν σε ένα εξιδανικευμένο αρκαδικό τοπίο. Σε επίπεδο αγροτικής πολιτικής είναι κοινή για τα δύο καθεστώτα η πρόθεση βελτίωσης των όρων της παραγωγής με έμφαση στην επιδιωκόμενη αυτάρκεια. Παρά τις ουσιαστικές αποκλίσεις, οι μεταξικοί ιδεότυποι απεικάζουν την αποδόμηση των κοινοβουλευτικών συστημάτων κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, συμπλέοντας (μέσα και από τη διαφορετικότητά τους) με ευρωπαϊκά παράλληλα.

Τα παραπάνω υποδείγματα (φιλελευθερισμός, μετριοπαθής σοσιαλδημοκρατία, αυταρχισμός) ανταποκρίνονται σε λιγότερο ή περισσότερο εφαρμοσμένες πρακτικές μέσα από την άσκηση της αγροτικής πολιτικής. Ωστόσο, το ιδεολογικό αμάλγαμα του Μεσοπολέμου θα δώσει μορφή και σε περισσότερο εναλλακτικά σχήματα, που προσβλέπουν στην ευρύτερη αναδιαμόρφωση της αγροτικής κοινωνικής δομής παρουσιάζοντάς την ως πολιτική πρόταση. Έτσι, το κοινοτικό και συνεταιριστικό μοντέλο που προτείνει ο Κ. Καραβίδας (ο οποίος επίσης υπηρετεί από το 1932 στην Αγροτική Τράπεζα) αποτελεί μια καινούρια πρόταση προκειμένου να συνδυαστεί η τεχνολογική πρόοδος και η αναπότρεπτη εξέλιξη του μηχανισμού της αγοράς με παλαιότερα, ενδογενή πρότυπα οργάνωσης του ελληνικού αγροτικού τομέα.[74]

---

73. Βλ. αναλυτικότερα Μ. Ψαλιδόπουλος, «Μορφές οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα», στο Ν. Σβορώνος, Χ. Φλάϊσερ (επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου Η Ελλάδα 1936-1944*, Αθήνα, Μορφωτικό Ιδρυμα Αγροτικής Τράπεζας, 1989, σ. 98-144. Επίσης, για την θεωρητική διαπραγμάτευση της διευθυνόμενης οικονομίας από τους έλληνες οικονομολόγους του Μεσοπολέμου βλ. Ψαλιδόπουλος, *Η κρίση του 1929 και οι Έλληνες οικονομολόγοι*, Αθήνα, Ιδρυμα Ερευνας και Παιδείας Εμπορικής Τράπεζας, 1989, σ. 403-420.

74. Πβ. την εισαγωγή του Ν. Μουζέλη, στο Κ. Καραβίδας, *Αγροτικά. Μελέτη συγκριτική*, Αθήνα, Παπαζήσης, ²1978, σ. XVII. [ανατύπ. από την έκδοση του 1931].

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Για τη μορφολογία του σχήματος, ο Καραβίδας μοιάζει να προβληματίζεται ουσιαστικά όσον αφορά την ενδεικνυόμενη λειτουργία της προκαπιταλιστικής κοινότητας στο πλαίσιο των ευρύτερων κρατικών λειτουργιών,[75] στο βαθμό μάλιστα που δέχεται ότι η μικρή εκχρηματισμένη γεωργία, δηλαδή η αγροτική επιχείρηση που βασίζεται στην οικογενειακή εκμετάλλευση, αποτελεί γέννημα του φιλελεύθερου 19ου αιώνα. Οι ουτοπικές αναζητήσεις νέων μορφωμάτων αυτοδιοίκησης στην περιφέρεια, αν και αντλούν από σχηματισμούς του παρελθόντος χρόνου, επιφέρουν τομή στην πρόσληψη του αγροτικού χώρου, τον επαναπροσδιορίζουν πολιτικά. Στην επιλογή των κοινοτικών μορφωμάτων ως συστημάτων συλλογικής οργάνωσης του οικονομικού και πολιτικού βίου ο Κ. Καραβίδας θα βρει αναπάντεχο[76] συνομιλητή τον Ίωνα Δραγούμη: *Ἀλλὰ εἶμαι σοσιαλιστὴς κατὰ τοῦτο, ὅτι γυρεύω καὶ ᾽γώ μιὰ καινούρια τάξη πραγμάτων, μιὰ καινούρια οἰκονομία κοινοτικὴ ποὺ νὰ βοηθεῖ ὅλους, τοὺς λιγότερους καὶ τοὺς περισσότερους, νὰ ζοῦν καλὰ καὶ νὰ ὑψόνονται ὅσο μποροῦν ἠθικά... Εἶμαι σοσιαλιστὴς ὅσο ἐνεργεῖ ὁ σοσιαλισμὸς γιὰ τὸ λυτρωμὸ τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τὰ τωρινὰ κράτη, τοὺς κεφαλαιοκράτες καὶ τοὺς λοιποὺς κυρίους τους, ὅσο ἀνεργεῖ γιὰ τὴν ἐλευθερία τοῦ κάθε ἀνθρώπου...*[77] Στην ίδια τάξη ιδεών, ο Φίλιππος Δραγούμης φαντάζεται την ουτοπική αγροτική πολιτεία,[78] όπου η συλλογική ιδιοκτησία και ο ισοσκελισμός των εισροών και εκροών σε αγαθά προκρίνουν μια εντελώς συγκεκριμένη μορφή οικονομικής οργάνωσης, όχι μακριά από το μοντέλο του κολλεκτιβισμού. Ο επαναπροσανατολισμός του πολιτικού προβληματισμού στην Ελλάδα, όσον αφορά τουλάχιστον μια κατηγορία διανοητών, αναιρεί το στερεοτυπικό φράγμα μεταξύ του λόγου που αρθρώνεται στα δεξιά ή τα αριστερά του πολιτικού φάσματος, στο βαθμό που η πολιτική ή η διανόηση αναζήτησε τρόπους «εξανθρωπισμού» της εξελισσόμενης κυριαρχίας της αγοράς.

---

75. Πβ. τη μελέτη του Κ. Δ. Καραβίδα «Ο ιδιότυπος οικονομικός ρεζιοναλισμός και το κοινοτικόν ταμιευτήριον» στο Καραβίδας, *Γεωργοοικονομία και κοινοτισμός*, προλ. Α. Πεπελάσης, εισ. Β. Καραποστόλης, Αθήνα, Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος, ²1980, σ. 153 κ.εξ.

76. Μπορεί να γίνει χρήση αυτού του επιθετικού προσδιορισμού μέσα από μια εκ των υστέρων και γι᾽ αυτό οριοθετημένη ανάγνωση του Δραγούμη ως πολιτικού προσώπου.

77. Ι. Δραγούμης, *Φύλλα Ημερολογίου, 1918-1920*, επιμ. Θ. Σωτηρόπουλος, Αθήνα, Ερμής, τ. ΣΤ΄, 1987, σ. 58. Για το θεωρητικό (αλλά και ουσιαστικό εφ᾽ όσον ο Κ. Καραβίδας συνεργάζεται το 1922 στην *Πολιτική Επιθεώρηση* που εκδίδει ο Ι. Δραγούμης) διάλογο μεταξύ Καραβίδα και Δραγούμη, βλ. Σπ. Κουτρούλης, «Ο κοινοτικός συνεργατισμός και ο Κ. Καραβίδας», *Άρδην* 44 (2003), σ. 41.

78. Φ. Δραγούμης, «Αγρόπολις», *Νέα Εποχή* (1925) [ανάτυπο από το Αρχείο Α. Μυλωνά, ΑΣΚΙ].

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι η διαφορετικότητα όσον αφορά τα πρότυπα οργάνωσης του αγροτικού χώρου εκφράστηκε και σε πολιτικό επίπεδο. Οι εναλλακτικές θεωρήσεις αντικατοπτρίστηκαν πιο συγκεκριμένα στο πολιτικό μόρφωμα του Αγροτικού Κόμματος το οποίο ιδρύθηκε το 1922,[79] αλλά δεν κατάφερε να εκπροσωπηθεί ευρέως στο Κοινοβούλιο, παρά την κατίσχυση του αγροτικού χαρακτήρα της ελληνικής οικονομίας και αντίθετα από ότι συνέβη σε άλλες βαλκανικές χώρες: η μείωση της εκλογικής δύναμης του Αγροτικού Κόμματος συνέτεινε στη διάσπασή του, μνεία της οποίας θα γίνει στη συνέχεια. Έτσι, το Ἀγροτικὸν Κόμμα κατέχει τρεις έδρες μετά τις εκλογές του 1923[80] και τέσσερις μετά από εκείνες του Νοεμβρίου 1926.[81] Στις εκλογές της 25ης Σεπτεμβρίου 1932 καταλαμβάνει 11 έδρες. Καθώς έχει ήδη συντελεσθεί η τριχοτόμηση του πολιτικού χώρου των αγροτιστών (της μετριοπαθούς αριστεράς όπως χαρακτηρίζει την κίνηση ο Γ. Δαφνής), στις εκλογές της 5ης Μαρτίου 1933 το Δημοκρατικόν Αγροτικόν Κόμμα του Αλ. Μυλωνά θα συνταχθεί με το βενιζελικό Εθνικό Συνασπισμό καταλαμβάνοντας πέντε έδρες, μερίδα του Ἀγροτικο. Κόμματος με την αντιβενιζελική Ηνωμένη Αντιπολίτευση καταλαμβάνοντας μία έδρα, ενώ οι υπό τον Ι. Σοφιανόπουλο Αγροτικοί θα καταλάβουν δύο έδρες.[82] Στις εκλογές του 1936 το Δημοκρατικὸν Ἀγροτικὸν Κόμμα καταλαμβάνει τέσσερις έδρες και μία έδρα το Αγροτικό Κόμμα του Σοφιανόπουλου.[83] Όπως λοιπόν προκύπτει και από τα εκλογικά αποτελέσματα, η πολιτική κίνηση των αγροτιστών πολύ σύντομα διχοτομείται. Αρχικά, το 1925 ένα εσωτερικό σχίσμα θα διχάσει το Αγροτικό Κόμμα, απ' όπου θα αποχωρήσουν ο Χρυσός Ευελπίδης και ο Γρηγόρης Μπάμιας, οι οποίοι κα-

---

79. Συνοπτικά, για τις διαδικασίες ίδρυσης του Αγροτικού Κόμματος, βλ. Γρ. Μπάμιας, λήμμα «Αγροτικόν Κόμμα» στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, εκδ. Π. Δρανδάκης, Αθήνα, Φοίνιξ, τ. Α΄, ²1963, σ. 501. Αναλυτικότερα για το Αγροτικό Κόμμα βλ. Δ. Γ. Παναγιωτόπουλος, *Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος. Όψεις του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα*, Αθήνα, Πλέθρον/Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2010. Βλ. για την κομμουνιστική στροφή του ΑΚΕ στα ύστερα κατοχικά και εμφυλιακά χρόνια, στο ίδιο, σ. 99-112.

80. Μπάμιας, λήμμα «Αγροτικόν Κόμμα» ... ό.π., σ. 501.

81. Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων*, Αθήνα, Ίκαρος, 1955, τ. 1, σ. 348 [ανατύπωση: Αθήνα, Κάκτος, 1997]. Όσον αφορά τις εκλογές του 1928, ο Γ. Δαφνής σημειώνει ότι στην πλειοψηφία τους οι ψηφίσαντες το 1926 το Αγροτικό Κόμμα μεταπήδησαν στη βενιζελική παράταξη. Έτσι, το 1928 το Αγροτικό Κόμμα λαμβάνει 17.042 ψήφους επί του συνόλου των 1.017.281 ψηφοδελτίων. Στο ίδιο, σ. 391-392.

82. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων* ...ό.π., τ. 2, σ. 181-182.

83. Στο ίδιο, σ. 402.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τηγορούνται για παράνομη οικειοποίηση των κομματικών μηχανισμών και πολιτικό συντηρητισμό.[84]

Οι επιρροές της κομμουνιστικής ιδεολογίας στην ύπαιθρο αλλά και οι ασαφείς συχνά θέσεις των ίδιων των στελεχών του υποσκάπτουν την πολιτική εμβέλεια του Αγροτικού Κόμματος, ενώ η πραγματοποίηση της αγροτικής μεταρρύθμισης και το ειδικό βάρος της εφαρμοζόμενης αγροτικής πολιτικής αποδυναμώνουν τη διαμόρφωση μιας διαφορετικής ιδεολογικής ταυτότητας του αγροτικού πληθυσμού.[85] Εξ' άλλου είναι εύλογο ότι η πολιτική «πελατεία» στην οποία απευθύνεται το Αγροτικό Κόμμα επικαλύπτεται από τον πολιτικό χώρο των Φιλελευθέρων. Αυτό ίσως αποτελεί και την λογικοφανή αιτιολογία για τον αποδιδόμενο από τους Φιλελεύθερους χαρακτηρισμό των στελεχών του Ἀγροτικοῦ Κόμματος ως «αγροτοπατέρων».[86] Η σχέση πατρωνίας που υπαγορεύει η χρήση του όρου υποδεικνύει επίσης την προσωποποιημένη άσκηση μιας μορφής εξουσίας σε μια κοινωνική ομάδα (τους αγρότες), ενώ ο συγκεκριμένος διαμεσολαβητικός μηχανισμός συναρμόζει με τη συγκρότηση σύγχρονων γραφειοκρατικών μορφών πελατειακής οργάνωσης.[87] Από την άλλη πλευρά, δεν είναι ασυναφείς οι παρατηρήσεις του Antonio Gramsci σχετικά με τον έλεγχο της ιταλικής υπαίθρου από τους αγροτιστές. Σύμφωνα με τον Gramsci οι ιταλοί αγροτιστές κατά τη δεκαετία του '20 όχι μόνο επιχείρησαν να παίξουν διαιτητικό ρόλο όσον αφορά την κατάσταση στην ύπαιθρο, αλλά προσπάθησαν επίσης να ελέγξουν τον αγροτικό πληθυσμό προς όφελος των αστικών συμφερόντων.[88] Ο ίδιος πολιτικός στοχαστής σημειώνει για την

---

84. Βλ. το άρθρο «Απολογία των "ιδεολόγων" Ευελπίδη και Μπάμια» στην *Αγροτική Σημαία* της 25ης Νοεμβρίου 1925.

85. Π. Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τ. 3, *Η εδραίωση του μαρξισμού-λενινισμού και οι αποκλίνουσες ή οι ετερογενείς επεξεργασίες (1926-1955)*, Αθήνα, Γνώση, 1993, σ. 148. Για τη συναρμογή της δημιουργίας αγροτικής μικροϊδιοκτησίας με την απόσειση του κινδύνου κοινωνικής εκτροπής –που ήδη θίχθηκε και παραπάνω– βλ. επίσης Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας, 1993, σ. 53-55.

86. Βλ. για παράδειγμα, ανώνυμο άρθρο στο περιοδικό *Εργασία*, όπου ασκείται κριτική στην Αγροτική Τράπεζα. Ο συγγραφέας αναφέρει ότι οι «αγροτοπατέρες» του Αγροτικού Κόμματος παρεμβαίνουν συνεχώς στην άσκηση των τραπεζικών εργασιών: Agrarius, «Καὶ ὅμως χωλαίνει …!», *Εργασία* 49 (1930), σ. 9.

87. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου* ό.π., σ. 132.

88. A. Gramsci, *Ecrits politiques*, τ. II, 1921-1922, εισ. R. Paris, Παρίσι, Gallimard, 1975, σ. 157-159.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ιταλική περίπτωση τους δεσμούς μεταξύ αγροτιστών και τραπεζικού τομέα, ενώ η σχέση αυτή αποτυπώνεται μέσα από αρχειακά τεκμήρια ως ισχύουσα και για την ελληνική περίπτωση.[89] Πάντως, οι προγραμματικοί στόχοι του Αγροτικού Κόμματος εντάσσονται στη διατήρηση του υπάρχοντος κοινωνικού και οικονομικού συστήματος, επιδιώκοντας την ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας και την κοινωνική προαγωγή των αγροτών.[90] Η συμβατότητα των στόχων των αγροτιστών με την τρέχουσα πολιτική πραγματικότητα θα διαφανεί ακόμη περισσότερο κατά τη δεκαετία του '30.

Η διάσπαση του Αγροτικού Κόμματος φαίνεται να συνδέεται και με τη μεγαλύτερη ή μικρότερη απήχηση των κομμουνιστικών ιδεών από πλευράς αγροτιστών. Η αναδιαμόρφωσή του στις αρχές της δεκαετίας του '30 σε Δημοκρατικόν Αγροτικόν Κόμμα, με αρχηγό το μετριοπαθή (και βενιζελογενή) Αλέξανδρο Μυλωνά και συμμετέχοντα στην κοινοβουλευτική ομάδα τον Χρ. Ευελπίδη, θα επανασηματοδοτήσει την στροφή στο ιδεολόγημα του κρατικού παρεμβατισμού και της διευθυνόμενης οικονομίας.[91] Όπως σημειώνεται στο πολιτικό πρόγραμμά του το 1934, οι θεμελιώδεις αρχές του Αγροτικού Δημοκρατικού Κόμματος συνοψίζονται στη διεύθυνση της εθνικής οικονομίας από το κράτος, με στόχο την αύξηση του εθνικού εισοδήματος και τη δικαιότερη κατανομή του.[92] Οι αποκλίσεις από τα κυρίαρχα πολιτικά μορφώματα συνεχίζουν, επομένως, να αμβλύνονται, αν και η αναζήτηση ενός εναλλακτικού σοσιαλιστικού δρόμου εμφανίζεται να αποτελεί κύριο ζητούμενο για την μεσοπολεμική «αγροτική σκέψη».[93]

---

89. Brégianni, «Banking system and Agricultural cooperatives in Greece (1914-1936)...» ό.π. Brégianni, I. D. Karakatsianis, «Economy and society in the Southern Peloponnese: the organisation of agricultural co-operatives in Messinia, from the beginning of the 20th century up to World War II», στο Brégianni, Gardikas-Katsiadakis (eds.), *Agricultural cooperatives in South and Central Europe* ...ό.π.

90. Μπάμιας, λήμμα «Αγροτικόν Κόμμα» ... ό.π., σ. 501.

91. Για τη θέση του Μυλωνά υπέρ της διευθυνόμενης οικονομίας και σε αντιπαραβολή με την ελεύθερη αγορά, βλ. ενδεικτικά την εισήγησή του σε διάσκεψη της Union Parlementaire: ΑΣΚΙ, Αρχείο Αλ. Μυλωνά, Φ. 1: Συμμετοχή σε διακρατικές συσκέψεις, Union Interparlementaire. Proces-verbaux de la Commission pour l'étude des questions economiques et financières. Sous-commission pour l'étude des questions économiques. Séances de 13, 14 et 15 Mars 1933, Venise. Για τις συγγενικές απόψεις του Χ. Ευελπίδη αναφορικά με τη διευθυνόμενη οικονομία, βλ.Χ. Ευελπίδης, «Σύγχρονοι τάσεις αγροτικής πολιτικής», *Αγροτική Οικονομία* 4 (1938).

92. Αγροτικόν Δημοκρατικόν Κόμμα, «Το πρόγραμμα του Αγροτικού Δημοκρατικού Κόμματος», *Εργασία* 231 (1934), σ. 699.

93. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Δ. Πουρναρά, που ο ίδιος σημειώνει τον προβλη-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ανακεφαλαιώνοντας

Στην παρούσα ανάλυση υποφώσκει πλήθος ερωτημάτων και υποθέσεων εργασίας, πολύ περισσότερων από όσα είναι δυνατόν να διερευνηθούν στο πλαίσιο ενός συνοπτικού κειμένου. Η ίδια όμως η διατύπωση υποθέσεων εργασίας ή η εκ των υστέρων ανάγνωση των πολιτικών του Μεσοπολέμου με άξονα αναφοράς τον αγροτικό – στην κοινωνική και οικονομική του διάσταση – χώρο αναμοχλεύει μέσα από την πολυσχιδεία των ιδεολογικών μορφωμάτων τη μεταφορά συγκεκριμένων προτύπων διοικητικής και οικονομικής οργάνωσης. Η εφαρμογή του κυρίαρχου μοντέλου (ή των παραλλαγών του) που αντιπροσωπεύει τη μετάβαση από τον προστατευτισμό στην διευρυμένη κρατική παρέμβαση συνάδει με αντίστοιχες ευρωπαϊκές εμπειρίες, χωρίς ωστόσο να παραγνωρίζονται οι ιδεολογικοί και πολιτικοί φόβοι που ισχύουν ειδικότερα για την Ελλάδα των προσφύγων και των πενόμενων αγροτών. Από την άλλη πλευρά, τα εναλλακτικά ιδεολογήματα που διαμορφώνονται αναφορικά με την κοινωνική και οικονομική διαχείριση του αγροτικού χώρου απηχούν επίσης δυτικούς δρόμους προς μια «σοσιαλίζουσα» κοινωνική δομή. Η διατύπωση δεν αναιρεί φυσικά την τροφοδότηση της αγροτικής σκέψης από ενδογενή υποδείγματα (όπως είδαμε να συμβαίνει στην περίπτωση του Κ. Καραβίδα) αλλά ούτε αρνείται την ύπαρξη κοινών προβληματισμών στις μεσοπολεμικές ευρωπαϊκές κοινωνίες που συχνά αντλούν από το διαχρονικό σημείο της ουτοπίας. Από τα όσα παραπάνω αναφέρθηκαν, συνάγεται η πολιτική του εκσυγχρονιστικού υποδείγματος κατά την περίοδο του ελληνικού Μεσοπολέμου. Ο αντίλογος που θα μπορούσε να προταχθεί στη συγκεκριμένη συμπερασματική διατύπωση είναι ότι το σύνολο σχεδόν των συγχρονικών πηγών που χρησιμοποιήθηκαν (δηλαδή τόσο οι επίσημες πηγές ως έκφραση της κυρίαρχης ιδεολογίας, όσο και τα παράγωγα της σκέψης των αγροτιστών) έχουν ήδη από τη γένεση τους πάρει θέση υπέρ του οικονομικού και κοινωνικού εκσυγχρονισμού της χώρας. Η ίδια η τοποθέτηση των πηγών, ωστόσο, αποτελεί αντανάκλαση κοινωνικών υποδοχών αλλά και συγκρούσεων, καθώς και την πρόκριση πολιτικών προτεραιοτήτων, στο βαθμό μάλιστα που οι προτεραιότητες συγκεκριμενοποιούνται με μέτρα λιγότερο ή περισσότερο κανονιστικού χαρακτήρα. Θα πρέπει να επισημανθούν, επίσης, οι σιωπές ή οι αποστροφές των επίσημων πηγών που συχνά αναδιατυπώνουν τους μηχανισμούς πολιτικής όσμωσης.

ματισμό του αναφορικά με τη δυνατότητα αυτόνομης σοσιαλιστικής έκφρασης στο δεδομένο πολιτικό κλίμα του Μεσοπολέμου. Βλ. Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα* ... ό.π., σ. 578-579.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Abstract

MODERNISING MODELS VERSUS PROTECTIONIST MEASURES? INTERWAR ORGANISATIONAL SCHEMES FOR THE GREEK RURAL ECONOMY

In the middle 20's the Greek State undertook the enormous effort to settle about 1,200,000 refugees arriving in Greece from the territories of the ex-Ottoman Empire. The rural reestablishment of a part of this population interacted with the parallel modernisation of the interwar agricultural economy, applied by the liberal administration of E. Venizelos. A major aim of rural modernisation was the incorporation of agriculture into the national market and the creation of a social alliance in order to stabilise the regime of the First Greek Republic.

This paper focuses on the application of western models of rural development. Principal axes of the modernising procedure were the monetarisation of the agricultural economy, the stabilisation of the small rural estate and the implementation of the agrarian reform. It also investigates the open debate that took place in the late 20's and early 30's vis-a-vis the different technocratic models among which the Greek political elites has to choose. The present study aims to describe the negative impact on the rural sector's evolution of the Great Depression, which imposed a re-adaptation of the central agricultural policy, and to depict the political alteration from the State's planning to an increasing protectionism of the agricultural economy.

Finally, in the general framework of the evolution of political thought, the paper describes the different political perceptions as regards rural economy during interwar period, i.e. the liberal, the social democratic, the regional and the communist model. It must be noted that, even if these are extremely dissimilar political perceptions, during the Greek interwar collectivism was promoted as a form of social organisation in rural areas not only by the socialists but also by the liberals.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ελισάβετ Κοντογιώργη

«Η ΠΥΚΝΩΣΙΣ ΤΟΥ ΑΡΑΙΟΤΑΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΩΝ ΚΟΛΛΙΓΩΝ» ΤΗΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ
Η ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΤΟΧΙΑΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

Στη μνήμη της θείας μου Μαρίας Κορδέλλα

Εισαγωγή

Μετά το 1922 το κεντρικό και δυσκολότερο πρόβλημα που είχε να επιλύσει η Ελλάδα ήταν η αποκατάσταση σχεδόν ενάμισι εκατομμυρίου προσφύγων. Για την αντιμετώπισή του χρειάσθηκε η συνδρομή της Κοινωνίας των Εθνών. Με την ίδρυση της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων, η Κοινωνία των Εθνών έθεσε το πρόγραμμα της αποκατάστασης των προσφύγων υπό την αιγίδα της, διευκολύνοντας την Ελληνική Κυβέρνηση να συνάψει το προσφυγικό δάνειο στις διεθνείς χρηματαγορές. Συγχρόνως, ήταν απαραίτητη η άσκηση κοινωνικής πολιτικής και η λήψη πολιτικών αποφάσεων που δεν είχαν ιστορικό προηγούμενο.

Η ανάγκη για την παραγωγική απασχόληση και ενσωμάτωση των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία επέσπευσε τις διαδικασίες εκσυγχρονισμού που υλοποίησε στο Μεσοπόλεμο ο ευρέως νοούμενος φιλελεύθερος βενιζελισμός, υποβοηθούμενος από τους υποστηρικτές της σοσιαλδημοκρατίας με ηγετική μορφή τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου. Οι πιο ριζικές αλλαγές και αναδιαρθρώσεις, που μετέβαλαν τις παραγωγικές δομές της ελληνικής οικονομίας, επιχειρήθηκαν στον πρωτογενή τομέα, ιδιαίτερα στη Θεσσαλία και στις λεγόμενες Νέες Χώρες, όπου οι αρχαϊκές σε σύγκριση με άλλες περιοχές της χώρας δομές οργάνωσης της παραγωγής επιβράδυναν την ανάπτυ-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ξη. Η ίδρυση Υπουργείου Γεωργίας (1917) με σκοπό την ενσωμάτωση της γεωργίας στο ευρύτερο οικονομικό σύστημα επέτρεψε στις δεκαετίες που ακολούθησαν την χάραξη μιας κεντρικά σχεδιασμένης αγροτικής πολιτικής και αύξησε την επιρροή και τον έλεγχο του κράτους στον αγροτικό τομέα. Οι διαδικασίες για την αγροτική μεταρρύθμιση, την οποία είχε θεσμοθετήσει η Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης από το 1917, επιταχύνθηκαν με την άφιξη των προσφύγων.

Η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, ο διεθνής αυτόνομος οργανισμός που ανέλαβε τη διαχείριση των προσφυγικών δανείων, έδωσε προτεραιότητα στην αγροτική αποκατάσταση. Η εποικιστική υπηρεσία στελεχώθηκε με εξειδικευμένα μεσαία και ανώτερα στελέχη (γεωπόνους, μηχανικούς), που ανέλαβαν την εξέταση των κοινωνικο-οικονομικών όρων στους τόπους εγκατάστασης των προσφύγων και την εφαρμογή και εκτέλεση της σχεδιαζόμενης πολιτικής. Στο άρθρο αυτό θα εξετάσουμε ποιες ήταν οι απόψεις των Φιλελευθέρων, που διαχειρίζονταν τότε τα ζητήματα του εποικισμού, για την αποκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων στην περιοχή της Χαλκιδικής και πώς διαμορφώθηκαν οι όροι για την ανατροπή του μαιραίωνου καθεστώτος γαιοκτησίας με την απαλλοτρίωση των μετοχίων των μονών του Αγίου Όρους.

Μετά τους βαλκανικούς πολέμους και την προσάρτηση των λεγόμενων Νέων Χωρών το ελληνικό κράτος είχε να αντιμετωπίσει ένα δίλημμα εξαιρετικά δύσκολο: να προβεί άμεσα σε εκσυγχρονιστικές μεταρρυθμίσεις ώστε να μπορέσει να αφομοιώσει σε σύντομο χρονικό διάστημα τις Νέες Χώρες και, οργανώνοντας ισχυρό στρατό, να είναι σε θέση να υπερασπιστεί τα εδάφη που είχε προσαρτήσει από ισχυρότερους γείτονες αλλά και να διεκδικήσει μελλοντικά και άλλες περιοχές όπου διαβιούσαν αλύτρωτοι πληθυσμοί, ή να αδρανήσει διακινδυνεύοντας τόσο την παρουσία του στα προσφάτως αποκτημένα εδάφη, γεγονός που θα εξέθετε σε κίνδυνο τους ελληνικούς πληθυσμούς, όσο και κάθε προοπτική για την πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας. Το δίλημμα αυτό οδήγησε τη χώρα μετά την έκρηξη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου στον Εθνικό Διχασμό, τη διαίρεση της χώρας σε δύο σχεδόν ισοδύναμα από πληθυσμιακή άποψη στρατόπεδα, το βενιζελικό και το αντιβενιζελικό, με διαφορετικά κοινωνικά ερείσματα και πολιτικά προγράμματα. Το πρώτο ταυτιζόταν χονδρικά με τους δημοκρατικούς και το δεύτερο με τους βασιλόφρονες. Το κόμμα των Φιλελευθέρων μετά την επικράτησή του το 1917 μπόρεσε να προβεί σε μεταρρυθμίσεις απαραίτητες για τη δημιουργία σύγχρονου αστικού θεσμικού πλαισίου. Μια από τις πιο

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σημαντικές ήταν η αγροτική μεταρρύθμιση που απέβλεπε στην κατάργηση του υφιστάμενου καθεστώτος γαιοκτησίας στα τσιφλίκια και τα μετόχια (μοναστηριακά αγροκτήματα μεγάλης έκτασης), στην απελευθέρωση των καλλιεργητών στη Θεσσαλία και στις Νέες Χώρες από τις κολλιγικού τύπου σχέσεις με στόχο την αύξηση της παραγωγής. Η χρησιμοποίηση της εκκλησιαστικής και μοναστηριακής περιουσίας για την ανάπτυξη της οικονομίας και την επίλυση του κοινωνικού προβλήματος στις βόρειες επαρχίες θα μπει στο επίκεντρο του οικονομικού σχεδιασμού των φιλελεύθερων κυβερνήσεων από το 1917 και θα υλοποιηθεί στην επόμενη δεκαετία.

Το 1916 ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος προέτρεπε τον Ελευθέριο Βενιζέλο να προβεί, μετά την αίσια έκβαση του εθνικού αγώνα, σε μεταρρυθμίσεις διαφόρων θρησκευτικών ζητημάτων, αναγκαίες, κατά την άποψή του, για τον αστικό εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας. Μία από αυτές αφορούσε την κατάργηση των μοναστηριών, τα οποία χαρακτήριζε ως εστίες «πάσης διαφθορᾶς καὶ καταχρήσεως ἠθικῆς καὶ περιουσιακῆς», και την διανομή των κτημάτων τους στους γεωργούς.[1] Ένα χρόνο αργότερα, ως υπουργός Γεωργίας, εξετάζοντας τους τρόπους επίλυσης του αγροτικού ζητήματος στη Μακεδονία, θα υποστηρίξει την απαλλοτρίωση των μεγάλων ιδιοκτησιών και των μοναστηριακών κτημάτων τονίζοντας ότι το κράτος οφείλει να προβαίνει στη λήψη ρηξικέλευθων μέτρων, εφόσον αυτά συνάδουν προς το κοινωνικό συμφέρον. «Δὲν ζοῦν αἱ Πολιτεῖαι», έγραφε, «διὰ νὰ λατρεύουν ἀφηρημένα δικαιώματα, οὔτε τοὺς κατόχους αὐτῶν, ὡς ἰνδικὰς θεότητας. Ζοῦν διὰ νὰ ρυθμίζουν τὰς σχέσεις τὰς νομικὰς συμφώνως μὲ τὸ κοινωνικὸν δίκαιον καὶ μὲ τὸ κοινωνικὸν συμφέρον».[2]

Η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, η αρμόδια για την εποικιστική πολιτική Επιτροπή του Υπουργείου Γεωργίας και άλλοι φορείς, όπως η Εταιρεία των Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών επί του προσφυγικού

---

1. Ἀνδρέας Μιχαλακόπουλος, *Μικταὶ Σελίδες*, τ. Γ΄, Αθήνα 1967, σ. 612-615: «Ὑπόμνημα περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων» πρὸς τὸν Ελευθέριον Βενιζέλον, Θεσσαλονίκη 10 Νοεμβρίου 1916.

2. Ἀνδρέας Μιχαλακόπουλος, *ό.π.*, σ. 536-549: «Τὸ ἀγροτικὸν ζήτημα τῆς Μακεδονίας καὶ ἡ λύσις αὐτοῦ» 1917. Την ανάγκη εκσυγχρονισμού της παραγωγής και αποκατάστασης των ακτημόνων χωρικών της Μακεδονίας «ἀπὸ οἰκονομικῆς, ἐθνολογικῆς καὶ ὑγιεινῆς ἀπόψεως» υποστήριζε ήδη από το 1913 το σύνολο των γεωπόνων που είχαν εργασθεί ως Επιθεωρητές Γεωργίας στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας. Βλ. ενδεικτικά τη μελέτη Π. Α. Δεκάζος, *Αἱ Γεωργικαὶ Σχέσεις τῆς Μακεδονίας*, Μέρος Α΄, Ἀθῆνα, τυπ. Παρασκευᾶ Λεώνη, 1914, σ. 43-52. Ας σημειωθεί ότι ο Δεκάζος ανήκε στο αντιβενιζελικό στρατόπεδο.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

προβλήματος, θεωρούσαν ότι για να είναι η εγκατάσταση μόνιμη και επιτυχημένη θα έπρεπε να είναι το γεωφυσικό και κλιματικό περιβάλλον του τόπου εγκατάστασης παρόμοιο με αυτό του τόπου προέλευσης των προσφύγων, να εγκαθίστανται στο ίδιο μέρος πρόσφυγες με συγγενικούς και ηθικούς δεσμούς και να επιδιώκεται να προέρχονται οι κάτοικοι των νέων οικισμών από την ίδια ή γειτονικές κοινότητες της πρώην Οθωμανικής Αυτοκρατορίας για να συνεχισθεί ο παλαιός κοινοτικός τους βίος.[3] Ο Α. Μπακάλμπασης είχε την πεποίθηση ότι αν πληρούνταν οι παραπάνω τρεις βασικές προϋποθέσεις και η οικονομική ενίσχυση του κράτους προς τους πρόσφυγες θα μπορούσε να είναι μικρότερη και η παραγωγικότητα απροσδόκητα ικανοποιητική.[4]

Για την επιτυχή αποκατάσταση των προσφύγων από τα παράλια της Μικράς Ασίας πιο ενδεδειγμένη περιοχή θεωρήθηκε πως ήταν η Χαλκιδική, ως «χώρα κατ' οὐσίαν Μεσογειακὴ καὶ νησιωτική». Το κλίμα της, η χλωρίδα, το επικλινές έδαφος και η ποιότητά του, τα παράλια στις χερσονήσους της ήταν παρόμοια με εκείνα που υπήρχαν στη βόρεια και δυτική Μικρά Ασία, ιδιαίτερα στην παράκτια ζώνη της Ιωνίας. Ο Κ. Δ. Καραβίδας ο οποίος, όπως θα αναπτύξουμε στη συνέχεια, διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του σχεδίου για την εγκατάσταση προσφύγων στα μετόχια των μονών του Άθω, έγραφε ότι, ενώ το εσωτερικό τμήμα της Μακεδονίας αποτελούσε από κλιματολογική άποψη και ως προς το σύστημα των καλλιεργειών πρόσφορο έδαφος για την εγκατάσταση προσφύγων από την Ανατολική Ρωμυλία και άλλες βορειότερες ή ορεινές περιοχές, για τους Μικρασιάτες αποτελούσε

---

3. Βλ. League of Nations, C.574.M.204.1927.II, Sixteenth Quarterly Report on the Work of the Refugee Settlement Commission, 15 Νοεμβρ. 1927. Όσον αφορά δε στον τρόπο εγκατάστασης το Ν.Δ. της 6ης Ιουλίου 1923 όριζε τα εξής στο άρθρο 3: «Ἡ ἐγκατάστασις γίνεται καθ' ὁμάδας, συνοικιζομένας ἐντὸς τοῦ παραχωρουμένου κτήματος ἢ εἰς γειτονικὰς θέσεις ἢ συνοικισμούς. Ἑκάστη ὅμως ἀποτελεῖται ἐκ δέκα τοὐλάχιστον οἰκογενειῶν. Οἱ δικαιούμενοι νὰ συμμετάσχωσι τῆς ὁμάδος ὁρίζονται διὰ πράξεως τοῦ προϊσταμένου τοῦ Γραφείου Ἐποικισμοῦ». Κατ' αυτόν τον τρόπο ομάδες από την ίδια κοινότητα αποτέλεσαν τους πυρήνες των προσφυγικών οικισμών στον ελλαδικό χώρο και πολλές φορές τους έδωσαν το όνομα της χαμένης εστίας τους στη Μ. Ασία και την Ανατολική Θράκη με την προσθήκη «νέα/ο».

4. Συγκεκριμένα έγραφε: «Οἱ ἠθικοὶ καὶ οἰκονομικοὶ δεσμοὶ εἶναι τόσον ἰσχυροί, τὸ αἴσθημα τῆς ἀλληλεγγύης εἰς τοιοῦτον βαθμὸν ἔμφυτον, ὥστε ἐὰν τὰ μέλη τῆς κοινότητος ἐπανεύρωσιν ἄλληλα καὶ ἔχωσι τὸ εὐτύχημα νὰ ἐπιτύχωσι φυσικὰς συνθήκας ὁμοίας πρὸς τὰς τῆς ἀπολεσθείσης πατρίδος των καὶ ἡ εἰς χρῆμα ὑποβοήθεια τοῦ Κράτους θὰ εἶναι μικρὰ καὶ ἡ παραγωγικότης ἀπροσδόκητος». Α. Μπακάλμπασης, *Τὸ προσφυγικὸν Ζήτημα*, Ἀθῆναι 1923, σ. 28.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

«περίπτωσιν καταδίκης εἰς θάνατον».[5] Ένας άλλος σημαντικός παράγοντας, που θα έπρεπε να ληφθεί υπόψη για την αποστολή και εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων από τις παράλιες περιοχές της Μικρασίας στη Χαλκιδική, ήταν ο ψυχολογικός. Ο Καραβίδας τόνιζε ότι η εγκατάστασή τους σε οποιαδήποτε άλλη περιοχή της ενδοχώρας θα ήταν αναποτελεσματική και προβληματική, γιατί η ακαταμάχητη και τυραννική νοσταλγία τους για τη θάλασσα θα εμπόδιζε την προσαρμογή της συγκεκριμένης προσφυγικής ομάδας και αργά ή γρήγορα θα τους ανάγκαζε να εγκαταλείψουν την περιοχή. Στόχος της αγροτικής αποκατάστασης, ωστόσο, ήταν να διευκολυνθεί η προσήλωση του πρόσφυγα στη γη που θα του παραχωρούσαν για καλλιέργεια. Οι αρμόδιες υπηρεσίες για τον εποικισμό όφειλαν να εξασφαλίσουν την ψυχική και ηθική εμπλοκή των αποκαθισταμένων στην όλη διαδικασία, για να δημιουργηθούν οι όροι για τη μόνιμη και οριστική διαβίωση τους στους οικισμούς της αρχικής και προσωρινής εγκατάστασής τους.[6] Για την υλοποίηση αυτού του στόχου απαιτούνταν ειδικά μέτρα και η θέσπιση ειδικής νομοθεσίας, στην οποία προέβη η Επαναστατική Κυβέρνηση ήδη από το Νοέμβριο του 1922 και η οποία αφορούσε στην προσωρινή στέγαση των προσφύγων και στη διευκόλυνση των απαλλοτριώσεων.[7]

---

5. Ο Καραβίδας σε έκθεσή του προς τον Γενικό Διοικητή της Μακεδονίας Αχιλλέα Λάμπρο έγραφε: «Εἶμαι ἀπολύτως πεπεισμένος ὅτι μὲ τοὺς Μικρασιάτας, τοὺς ἐξ Ἰωνίας ἰδίως, πρόσφυγας, ἂν τοὺς στείλωμεν λ.χ. εἰς τὸν Ἀξιὸν ἢ Στρυμῶνα ἢ Καραστόβαν ἢ Καϊλάρια, θὰ ἔχωμεν θνησιμότητα μοιραίαν 80 ἐπὶ τοῖς ἑκατόν. Πρῶτον διότι τὸ κλίμα ἐκεῖ εἶναι ἀπολύτως διάφορον τοῦ Ἰωνικοῦ, δεύτερον διότι οἱ Μικρασιᾶται, συνηθισμένοι εἰς τὴν δενδροκαλλιέργειαν, τὴν ἐλαίαν, τὰ σῦκα, τὴν σταφίδα καὶ λοιπὰς λεπτοτέρας καὶ τεχνικωτέρας ἐργασίας θὰ εὑρεθοῦν ἀνίκανοι νὰ ἐγκλιματιστοῦν οἰκονομικῶς καὶ παραγωγικῶς εἰς περιφερείας ὅπου ὁ βιοπορισμὸς εἶναι ἐντελῶς διαφορετικός.» Βλ. Ἀρχεῖον Κ. Δ. Καραβίδα (στο εξής Α.Κ.Δ.Κ), Φ. 17 (υποφ. 1), «Ἔκθεσις ἀναφερομένη εἰς τὴν εἰδικὴν περίπτωσιν τῆς ἐγκαταστάσεως Μικρασιατῶν προσφύγων εἰς τὴν Χαλκιδικήν» (1924).

6. Ε. Πελαγίδης, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία (1923-1930)*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 194. Η φυσική παρουσία των γεωργών στον τόπο που καλλιεργούν και η εξασφάλιση των όρων για τη συντήρησή τους συνδέθηκε στο Μεσοπόλεμο με τον περιορισμό της αστικοποίησης, της μετανάστευσης και τη συντήρηση και αναπαραγωγή του έθνους. Βλ. σχετικά Ελισάβετ Κοντογιώργη, «Ο Κωνσταντίνος Άμαντος και οι απόψεις του για την σημασία και τον εκσυγχρονισμό της υπαίθρου», *Δελτίο του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού, Ακαδημία Αθηνών*, τ. 1 (1998), σ. 155-165.

7. Α. Δ. Σίδερης, *Ἡ γεωργικὴ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν λήξασαν ἑκατονταετίαν (1833-1933)*, Ἀθῆναι 1934, σ. 178-179. Για την αγροτική μεταρρύθμιση και τη γεωργική πολιτική κατά τη μεσοπολεμική περίοδο βλ. ενδεικτικά Χ. Ευελπίδης, *Ἀγροτικὸν Πρόγραμμα*, Ἀθῆναι 1923. Ν. Ἀναγνωστόπουλος, *Ἡ ἀγροτικὴ μεταρρύθμισις*, Ἀθῆναι 1929. Μπ. Ἀλιβιζᾶτος, *Κράτος*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Σε ποιές όμως περιοχές της Χαλκιδικής υπήρχαν διαθέσιμες γαίες στις οποίες θα μπορούσε η Ε.Α.Π. να εγκαταστήσει πρόσφυγες; Στη Χαλκιδική οι πρόσφυγες ήταν δυνατό να εγκατασταθούν σε πρώην μουσουλμανικές γαίες, που υπήρχαν κυρίως στην Καλαμαριά, σε ελάχιστα τσιφλίκια (4-5 συνολικά) και στα μετόχια των μονών του Αγίου Όρους. Το μεγάλο αγρόκτημα της Καλαμαριάς στο βορειοδυτικό τμήμα της Χαλκιδικής κάλυπτε μια μεγάλη έκταση που ξεκινούσε από το νότιο τμήμα του νομού Θεσσαλονίκης, από το Μικρό Καραμπουρνού, και εισχωρούσε στο βορειοδυτικό τμήμα της Χαλκιδικής. Περιελάμβανε 32 χωριά (τα 13 στο νομό Θεσσαλονίκης). Τα εδάφη της Καλαμαριάς ήταν τα πιο εύφορα και γι' αυτόν το λόγο ήταν εγκαταστημένοι εκεί οι Μουσουλμάνοι, αλλά υπήρχαν και ορισμένοι Χριστιανοί. Με την ανταλλαγή αναχώρησαν περίπου 3.770 Μουσουλμάνοι. Στα κτήματα και τα σπίτια τους, που περιήλθαν μετά το 1924 στο ελληνικό δημόσιο, εγκαταστάθηκαν ως επί το πλείστον αγρότες πρόσφυγες και ακτήμονες ντόπιοι καλλιεργητές, ενώ δημιουργήθηκαν και οικισμοί δίπλα στους υφιστάμενους.[8]

Τα μετόχια των μονών του Αγίου Όρους. Το διοικητικό καθεστώς του Άθω

Οι μονές του Αγίου Όρους[9] μέχρι την άφιξη των προσφύγων του 1922 διαδραμάτιζαν πρωταγωνιστικό ρόλο όχι μόνο στην πνευματική, αλλά και στην οικονομική και κοινωνική ζωή της Χαλκιδικής, επειδή κατείχαν περί-

---

καὶ Γεωργικὴ Πολιτική, Ἀθῆναι, εκδ. Ὑπουργείου Γεωργίας, 1938. Κ. Κωστής, *Αγροτική Οικονομία και Γεωργική Τράπεζα, Όψεις της ελληνικής οικονομίας στο Μεσοπόλεμο (1919-1928)*, Αθήνα 1987. Σ. Δ. Πετμεζάς, «Αγροτική Οικονομία», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1922-1940. Ο Μεσοπόλεμος*, τ. Β1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002. Βλ. επίσης Elisabeth Kontogiorgi, *Population Exchange in Greek Macedonia. The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 2006, *passim*, ιδιαίτ. σ. 111-131.

8. Βλ. Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους (ΓΑΚ), Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Μακεδονίας (ΙΑΜ), Γενικ. Διοίκησις Μακεδονίας (ΓΔΜ), Φ. 69 όπου αναφέρονται τα χωριά της Καλαμαριάς, με τις παλαιές ονομασίες τους, και υπάρχει κατάλογος των μουσουλμάνων κατοίκων τους. Οι νέοι οικισμοί που δημιουργήθηκαν κατά τον Μεσοπόλεμο στα εδάφη της Καλαμαριάς είναι στο νομό Χαλκιδικής: Σήμαντρα, Άγιος Παντελεήμων, Νέα Γωνιά, Ροδόκηπος, Μικρό Πλαγιάρι, Πετράλωνα, Ελαιοχώρι, Μικράλωνα, Μ. Βάβδος, Λάκκωμα, Πρινάρια, Πρινοχώρι, Κρυόνερο και στο νομό Θεσσαλονίκης: Πανόραμα, Καρδία, Μεσημέρι, Σουρωτή, Σχολάριο, Νεοχώρι, Πλαγιάρι, Μονοπήγαδο.

9. Βλ. Πίνακα 1.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

που 90 μεγάλα αγροκτήματα (μετόχια)[10] που η επιφάνειά τους ισοδυναμούσε με τα δύο τρίτα της έκτασης των επαρχιών της Χαλκιδικής.[11] Τα μετόχια αποτελούσαν αναπαλλοτρίωτη ιδιοκτησία των μονών του Αγίου Όρους –λόγω των προνομίων που παραχώρησαν στις μονές οι βυζαντινοί αυτοκράτορες και σεβάστηκαν, αναγνώρισαν και επέκτειναν οι κατά καιρούς Σουλτάνοι– και αποτελούσαν υποτελή παραρτήματα μιας ορισμένης κυρίαρχης μονής, η οποία, ως νομικό πρόσωπο, ασκούσε τη διοίκηση και διαχείρισή τους. Παρέμεναν εσαεί στη μονή, διότι ανήκαν στο «Κοινό των μοναχών» και όχι ατομικά στον καθένα και δεν μπορούσαν να μεταβιβαστούν ή να εκποιηθούν. Περιελάμβαναν, εκτός από τις καλλιεργήσιμες γαίες, ελαιώνες, βοσκότοπους και δάση.[12] Τη διαχείρισή τους η μονή ανέθετε στον οικονόμο ή επιστάτη που όριζε εκείνη. Τη γη την καλλιεργούσαν χριστιανοί, ως επί το πλείστον, ακτήμονες από τα γύρω χωριά με κολλιγικού τύπου σχέση.[13] Στα μετόχια υπήρχαν κτήρια με διάφορες χρήσεις, συνήθως ένας πύργος, παρεκκλήσι, κατοικίες για τον οικονόμο και χωριστά για τους μοναχούς, φούρνος, αποθήκες, στάβλοι, ελαιοτριβείο και άλλα εργαστήρια. Γι' αυτό θεωρείται ότι ήταν πιο οργανωμένα από τα άλλα μεγάλα αγροκτήματα στη Μακεδονία.[14]

Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να κάνουμε μια αναφορά στο θέμα του διοικητικού καθεστώτος του Αγίου Όρους, το οποίο έχει αποτελέσει αντικείμενο πολλών σημαντικών μελετών, προκειμένου να γίνει κατανοητό το πλαίσιο ρύθμισης του ιδιοκτησιακού καθεστώτος των μονών και τα προβλή-

---

10. Οι μονές του Αγίου Όρους, εκτός από τα μετόχια στη χερσόνησο του Αγίου Όρους και τη Χαλκιδική, είχαν στην κατοχή τους και μετόχια που βρίσκονταν στη Μακεδονία, στις Σέρρες και τη Θάσο και σε διάφορες άλλες περιοχές της Ελλάδας καθώς και σε όλες τις γειτονικές βαλκανικές χώρες. Ο Γεράσιμος Σμυρνάκης μας δίνει πλήρη κατάλογο των μετοχίων των μονών του Αγίου Όρους για το έτος 1903. Βλ. Γ. Σμυρνάκης, *Τὸ Ἅγιον Ὄρος*, 1903, σ. 395, 430-1, 445, 480, 502, 515-6, 525, 5401, 551-2, 687-703.

11. Βλ. τις κωμοπόλεις, χωριά, μετόχια, τσιφλίκια της επαρχίας Χαλκιδικής, καθώς και την παραγωγή τους κατά το 1914, στον Πίνακα 2. Βλ. και Εταιρεία «Ἑλληνισμός», *Ὁ Ἄθως καὶ ἡ Χαλκιδική*, Ἀθῆναι 1902, σ. 70.

12. Ἀλεξάνδρου Βαμβέτσου, *Τὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Πολιτική*, Ἀθῆναι 1917, σημ. 18, σ. 15-17.

13. Βλ. παρακάτω τις Εκθέσεις του Καραβίδα.

14. Κ. Βαβούσκος, «Η νομική θέσις του Αγίου Όρους εντός των ορίων της ελληνικής επικρατείας», *Το Άγιον Όρος χθες-σήμερα-αύριο, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Θεσσαλονίκη 29/10-1/11/1993*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 41-50. Α. Ν. Αντωνιάδης, *Η αγροτική ιδιοκτησία στην Ελλάδα: αρχαία ελληνική, ρωμαϊκή, βυζαντινή περίοδος, φραγκοκρατία, τουρκοκρατία, νεώτεροι χρόνοι*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 86-89.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ματα που έπρεπε να επιλυθούν για να αποκατασταθούν οι πρόσφυγες και γηγενείς ακτήμονες στα μοναστηριακά κτήματα και συγχρόνως να εξασφαλιστούν οι οικονομικοί όροι για την απρόσκοπτη λειτουργία των μονών.[15]

Το Νοέμβριο του 1912 ο ελληνικός στόλος που είχε απελευθερώσει τα νησιά του βορειανατολικού Αιγαίου κατέλαβε και τη χερσόνησο του Άθω. Η Ιερά Κοινότης υποδέχτηκε τις ελληνικές δυνάμεις που αποβιβάστηκαν στη Δάφνη με πατριωτική συγκίνηση και τόνισε τη συνεχή προσφορά των αγιορειτών πατέρων στους αγώνες για την πραγμάτωση της «Μεγάλης Ιδέας του Ελληνισμού».[16] Η Ρωσία, όμως, δεν ήταν διατεθειμένη να αποδεχθεί ως οριστική την κατάσταση που είχε διαμορφωθεί και να χάσει την επιρροή που ασκούσε στα πλούσια μοναστήρια του Άθω, στα οποία μεγάλος αριθμός μοναχών ήταν ρωσικής καταγωγής (εκτός από τη μονή Αγίου Παντελεήμονος που ήταν ρωσική),[17] και επιδίωξε με κάθε τρόπο να διεθνοποιήσει το Άγιον Όρος. Στις 12 Μαΐου 1913, με την υποκίνησή της, Ρώσοι κελλιώτες μοναχοί υπέβαλαν σχετικό υπόμνημα στην Πρεσβευτική Διάσκεψη του Λονδίνου.[18] Τις προτάσεις τους αντέκρουσε το Οικουμενικό Πατριαρχείο, το οποίο ως επιβλέπουσα αρχή υπέβαλε επίσης υπόμνημα στην Πρεσβευτική Διάσκεψη, καθώς και η Έκτακτος του Αγίου Όρους Ιερά Σύναξις με το ενωτικό ψήφισμα της 3ης Οκτωβρίου 1913, το οποίο υπέγραψαν πλην των Ελλήνων μοναχών και οι αντιπρόσωποι της σερβικής μονής (Χιλανδαρίου) και της βουλγαρικής μονής (Ζωγράφου).[19]

Με τη Συνθήκη του Λονδίνου (30 Μαΐου 1913) η Τουρκία κατέλιπε την χερσόνησο του Άθω, η τύχη της οποίας θα ρυθμιζόταν από τις Μεγάλες Δυνάμεις μαζί με τις άλλες απελευθερωμένες περιοχές (άρθρο 5). Ταυτόχρονα με

---

15. Από την υπάρχουσα βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά: Ευδόκιμος Καρακουλάκης (Αρχιμανδρίτης), *Διοίκηση και Οργάνωση του Αγίου Όρους. Σύμφωνα με τον Καταστατικό Χάρτη και το Νομοθετικό Διάταγμα 10/16.9.1926*, Ιερά Μονή Κουτλουμουσίου-Άγιον Όρος, Αθήνα, Εκδ. Αρμός, 2007 και Δημήτριος Μουζάκης, *Το Άγιον Όρος κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, Εκδ. Σάκκουλα, 2008 και τις εκεί αναφερόμενες μελέτες.

16. Λένα Διβάνη, *Η Εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947). Απόπειρα Πατριδογνωσίας*, Αθήνα ²2001, σ. 350-351.

17. Μ. Μεταξάκης, *Τὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ ἡ Ρωσικὴ πολιτικὴ ἐν Ἀνατολῇ*, Ἀθῆναι 1913, σ. 128-129.

18. Χ. Παπαστάθης, «Το καθεστώς του Αγίου Όρους και της Εκκλησίας στην Μακεδονία μετά την Συνθήκη του Βουκουρεστίου», *Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου και η Ελλάδα, Πρακτικά Συμποσίου*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 191-200, Ch. K. Papastathis, «The nationality of the mount Athos. Monks of non-greek origin», *Balkan Studies*, (1967), σ. 76-86.

19. Βλ. Ἀλεξάνδρου Βαμβέτσου, *Τὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Πολιτική*, Ἀθῆναι 1917, Παράρτημα σ. 23-39.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ιδικό πρωτόκολλο της 17/30 Μαΐου 1913 το Άγιον Όρος ανακηρύχθηκε «Πολιτεία ἀνεξάρτητος καὶ αὐτόνομος», υπό την αιγίδα του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Η Ρωσία αμέσως υπέβαλε αίτημα διεθνοποίησης της περιοχής και πρότεινε να παραμείνει μεν το Άγιον Όρος υπό τον πνευματικό έλεγχο του Οικουμενικού Πατριαρχείου, αλλά να ανακηρυχθεί ανεξάρτητη πολιτεία υπό την αιγίδα όλων των κρατών που είχαν εκεί θρησκευτικά συμφέροντα (Ελλάδας, Ρωσίας, Βουλγαρίας, Σερβίας, Μαυροβουνίου, Αγγλίας και Αυστροουγγαρίας), ούτως ώστε να εξασφαλιστεί ο διορθόδοξος χαρακτήρας του.

Με τη συνθήκη του Βουκουρεστίου (28 Ιουλίου /10 Αυγούστου 1913) το Άγιον Όρος περιλαμβανόταν στα ελληνικά εδάφη (σύμφωνα με το άρθρο 5 το οποίο καθόριζε τα σύνορα Ελλάδας και Βουλγαρίας)· δεν γινόταν όμως ρητή αναφορά στη χερσόνησο του Άθω. Η προσάρτηση του Αγίου Όρους στην Ελλάδα αποφασίστηκε τελικά με τη Συνθήκη της Λωζάννης (24 Ιουλίου 1923), ενώ το άρθρο 13 όρισε τις υποχρεώσεις της χώρας, η οποία όφειλε να αναγνωρίσει και διατηρήσει «τὰ ἐκ παραδόσεως δικαιώματα καὶ τὰς ἐλευθερίας ὧν ἀπολαμβάνουσιν αἱ μὴ Ἑλληνικαὶ Μοναστηριακαὶ κοινότητες τοῦ Ἁγίου Ὄρους κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ ἄρθρου 62 τῆς Βερολινείου Συνθήκης» του 1878.[20] Σύμφωνα με το άρθρο αυτό οι μοναχοί του Άθω, ανεξάρτητα από τον τόπο καταγωγής τους, θα διατηρούσαν «τὰς προτέρας κτήσεις καὶ τὰ πλεονεκτήματά» τους και θα απολάμβαναν χωρίς καμμία εξαίρεση ολοκληρωτικής ισότητος και προνομίων.

Κατόπιν η Διπλή Έκτακτος Σύναξις του Αγίου Όρους ανέθεσε σε πενταμελή επιτροπή να επεξεργαστεί τον Καταστατικό Χάρτη του Αγίου Όρους. Το κείμενο που συνέταξε η επιτροπή αποτελούνταν από 188 άρθρα, έλαβε την τελική μορφή του από άλλη επιτροπή και επικυρώθηκε με το Νομοθετικό Διάταγμα της 10/16.9.1926. Το άρθρο 181 του Καταστατικού Χάρτη του Αγίου Όρους καθόριζε ότι «πᾶσα ἡ ἀκίνητος περιουσία τῶν Ἱερῶν μονῶν εἶναι ἀπολύτως ἀναπαλλοτρίωτος ὡς πρᾶγμα θείῳ δικαίῳ».

Η άφιξη των προσφύγων. Καταλήψεις μετοχίων του Αγίου Όρους

Από τους πρώτους μήνες της άφιξης των προσφύγων το Υπουργικό Συμβούλιο, κατόπιν συνεννοήσεως με την Επαναστατική Κυβέρνηση, εξουσιο-

---

20. Ιωάννης Π. Μαμαλάκης, *Τὸ Ἅγιον Ὄρος (Ἄθως) διαμέσου τῶν αἰώνων*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 525-529. Λένα Διβάνη, *Η Εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας....*, σ. 351-353. Στ. Ι. Παπαδάτου, *Ἡ πολιτειακὴ θέσις τοῦ Ἁγίου Ὄρους*, Ἀθήνα 1965.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

δότησε τον Gordon Berry, Γενικό Αντιπρόσωπο της Near East Relief στην Ευρώπη, να εκπονήσει σχέδιο για την εγκατάσταση προσφύγων, κυρίως ορφανών προσφυγοπαίδων, στα μετόχια και τα μοναστήρια του Αγίου Όρους και να προβεί στην άμεση υλοποίησή του.[21] Ο Berry, συνοδευόμενος από τον υπάλληλο του υπουργείου Περιθάλψεως Καμάρα, περιόδευσε πρώτα την περιοχή της Κατερίνης (Πιερίας). Επισκέφθηκε την μονή του Αγίου Διονυσίου και μερίμνησε για την εγκατάσταση ορφανών.[22]

Στο μεταξύ, πρόσφυγες και γηγενείς αγρότες στη Χαλκιδική, αγνοώντας τις υποδείξεις ή τις απειλές των ενοικιαστών και των οικονόμων των μετοχίων, κατέλαβαν και άρχισαν να καλλιεργούν γαίες που ανήκαν στις Μονές Μεγίστης Λαύρας, Παντοκράτορος, Ξηροποτάμου, και Δοχειαρίου. Η αντίδραση της Ιεράς Κοινότητας ήταν άμεση. Χαρακτήρισε τις ενέργειες των ακτημόνων «ἁρπακτικὰ κινήματα» με στόχο την απαλλοτρίωση των αγιορείτικων μετοχίων και τους υποστηρικτές τους «διώκτες» της Ιεράς Κοινότητας και κατέστησε σαφές ότι σε καμμία περίπτωση δεν θα συναινούσε στην απαλλοτρίωση των μετοχίων των μονών που παραβίαζε το προνομιακό καθεστώς του Αγίου Όρους. Αυτό, επισήμανε, θα ισοδυναμούσε με προδοσία και ολιγωρία του χρέους των αγιορειτών να διαφυλάξουν το προνομιακό καθεστώς των μονών του Άθω, βαριά κληρονομιά και ιερή παρακαταθήκη που διαφύλαξαν αλώβητη ανά τους αιώνες. Το κράτος, κατά τη γνώμη τους, θα έπρεπε, αντί να υποβιβάζει, να προστατεύει τη μοναδική από εκκλησιαστική και εθνική άποψη σημασία του Αγίου Όρους. Για τους λόγους αυτούς τόνισαν, ότι θα έπρεπε να ισχύσει ολοσχερής εξαίρεση της κτηματικής περιουσίας του Αγίου Όρους από τις απαλλοτριώσεις, για να μην προκληθεί και πάλι ζήτημα εξαιτίας του διεθνούς ενδιαφέροντος.[23]

Τον Σεπτέμβριο του 1923 το Υπουργείο Γεωργίας προέβη σε επίταξη είκοσι τεσσάρων μετοχίων στις περιφέρειες Τσιγγανάδες, Πορταριά και Κασσανδρεία για την εγκατάσταση αγροτών προσφύγων.[24] Η απόφαση αυτή

---

21. ΓΑΚ, Γενικὴ Διοίκησις Μακεδονίας (ΓΔΜ), Φ. 66, ἀρ. ἐγγρ. 20, Ἀ. Δοξιάδης, Ὑπουργὸς Περιθάλψεως πρὸς τὸν Γενικὸ Διοικητὴ Θεσσαλονίκης [Α. Λάμπρο], ἀρ. πρ. 80201, 30-10-1922.

22. ΓΑΚ, ΓΔΜ, Φ. 66, ἀρ. ἐγγρ. 12, Τηλεγράφημα Ἀ. Λάμπρου, Γενικοῦ Διοικητοῦ Μακεδονίας πρὸς τὸν ὑποδιοικητὴ καὶ τὴν Ἀστυνομία Αἰκατερίνης, ἀρ. πρωτ. 25002, 1-11-1922. Δεν υπάρχουν πληροφορίες για επίσκεψη του Gordon Berry και στο Άγιον Όρος.

23. Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (ΑΥΕ), Φ.30.1, (1922), Τηλεγράφημα, Ιερά Κοινότης προς Υπουργείο Εξωτερικών, 5 Αυγ. 1922.

24. Σύμφωνα με την απόφαση 16808/4-9-1923. ΑΥΕ, Φ.39.4 (1923): 3564/19-9-1923, Διεύθυνση Εποικισμού προς Υποδιοίκηση Χωροφυλακής Χαλκιδικής.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

λήφθη χωρίς να προηγηθούν διατυπώσεις, γιατί κρίθηκε αναγκαίο να παραχωρηθεί άμεσα αγροτικός κλήρος στους πρόσφυγες για να τον καλλιεργήσουν και να παραγάγουν τουλάχιστον το ψωμί τους για την επόμενη χρονιά. Η Διεύθυνση Εποικισμού ζήτησε τη συνδρομή της χωροφυλακής Χαλκιδικής σε περίπτωση άρνησης των ιδιοκτητριών μονών να παραδώσουν τα μετόχια εντός πέντε ημερών.[25] Η Ιερά Κοινότης υπέβαλε αμέσως υπόμνημα προς το Υπουργείο Εξωτερικών στο οποίο ενημέρωνε ότι πρόσφυγες είχαν καταλάβει ήδη οκτώ αγιορείτικα μετόχια και διαμαρτυρόταν για την σκοπούμενη απαλλοτρίωση ή αναγκαστική εξαγορά τμημάτων ή του συνόλου της κτηματικής περιουσίας των μονών του Άθω. Τέλος, τόνιζε ότι η κυβέρνηση θα έπρεπε να λάβει σοβαρά υπόψη της τα διεθνώς κυρωμένα προνόμια τα οποία καθόριζαν το αγιορειτικό καθεστώς και εφιστούσε την προσοχή της στην πιθανότητα διεθνούς εμπλοκής του ζητήματος.[26]

Στη φάση αυτή η κυβέρνηση, η οποία δεν είχε θίξει το ζήτημα της απαλλοτρίωσης των μετοχίων για την εγκατάσταση των προσφύγων στις επαφές της με τους εκπροσώπους της Ιεράς Κοινότητας, δεν ήταν διατεθειμένη να προβεί στην εφαρμογή πιο ριζοσπαστικών μέτρων και να διαταράξει τις σχέσεις της με τους αγιορείτες πατέρες, διότι δεν είχε συνταχθεί και επικυρωθεί ο Καταστατικός Χάρτης του Αγίου Όρους και ως εκ τούτου εκκρεμούσε η νομική και συνταγματική κατοχύρωση του καθεστώτος του Άθω. Επιπλέον, η κυβέρνηση είχε πληροφορίες ότι ορισμένοι μοναχοί σλαβικής καταγωγής, όργανα της σερβικής και βουλγαρικής προπαγάνδας, προωθούσαν την ιδέα να καταφύγει η Ιερά Κοινότης στην ΚτΕ, ενώ και Άγγλοι διπλωμάτες προέτρεπαν μέλη της Ιεράς Κοινότητας να ζητήσουν τη βοήθεια της Αγγλίας για να προστατεύσουν την κτηματική περιουσία του Αγίου Όρους.[27]

Το Υπουργείο Εξωτερικών σε συνεννόηση με τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας αποφάσισε να σταλεί αμέσως ένας κρατικός αξιωματούχος στο Άγιον Όρος για να καθησυχάσει τους αγιορείτες και να τους διαβεβαιώσει ότι η κυβέρνηση ήταν μνήμων των υπηρεσιών τους προς το έθνος και της ιδιάζουσας αποστολής του Άθω και σε κάθε περίπτωση θα αποζημίωνε τις μονές. Τον Οκτώβριο του 1923 επισκέφθηκε το Άγιον Όρος ο Γενικός Διοικητής Μακε-

---

25. ΑΥΕ, Φ.39.4 (1923). Βλ. Δ. Μουζάκης, *Το Άγιον Όρος κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 2008, σ. 270.

26. Το υπόμνημα υπέβαλαν στις 24 Σεπτεμβρίου 1923 οι εκπρόσωποι της Ιεράς Κοινότητας στην Αθήνα, Αθανάσιος Παντοκρατορινός και Ευδόκιμος Ξηροποταμινός. Βλ. Δ. Μουζάκης, *ό.π.*

27. Δ. Μουζάκης, *ό.π.*, σ. 270-271.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

δονίας Α. Λάμπρος, ο οποίος εξήγησε στους αγιορείτες πατέρες ότι η έλλειψη γης σε άλλες περιοχές καθιστούσε αναγκαία τη χρήση των μετοχίων για τους πρόσφυγες αγρότες και ότι όχι μόνο η πολιτεία αλλά όλη η κοινωνία ανέμενε από την Ιερά Κοινότητα να συμβάλει στην επίλυση του προσφυγικού προβλήματος. Από τις επαφές αυτές διαπιστώθηκε ότι δεν υπήρχε κίνδυνος για προσφυγή της Ιεράς Κοινότητας στην ΚτΕ, καθώς η πλειοψηφία των αγιορειτών πατέρων θεωρούσε μια τέτοια ενέργεια αντίθετη προς το εθνικό συμφέρον και απειλούσε πως θα αποκήρυττε όσους τυχόν υποστήριζαν την προσφυγή.[28]

Την ίδια περίοδο επισκέφθηκε την έδρα της αγιορειτικής κοινότητας στις Καρυές και ο Κωνσταντίνος Καραβίδας,[29] στενός συνεργάτης του Ε. Βενιζέλου με μεγάλη εμπειρία στα ζητήματα του εποικισμού. Ο Καραβίδας βρισκόταν στη Μακεδονία το χειμώνα του 1923-1924, είχε σαφή εικόνα της τραγικής κατάστασης των Μικρασιατών προσφύγων που παρέμεναν ρακένδυτοι και υποσιτισμένοι –πολλοί απ' αυτούς για δεύτερο χειμώνα– σε αποθήκες, καταυλισμούς ή σκηνές και αποδεκατίζονταν από τις ασθένειες και συνεργάστηκε με την Εποικιστική Υπηρεσία για την εγκατάσταση προσφύγων στα αγιορειτικά μετόχια της Χαλκιδικής. Στις διαπραγματεύσεις του με την Ιερά Κοινότητα είχε την υποστήριξη του πρώην Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Μελετίου Δ΄ (Μεταξάκη), ιεράρχη προσκείμενου στον Βενιζέλο, ο οποίος εμόναζε στο Άγιον Όρος από τον Ιούλιο του 1923 και συναντήθηκε επανειλημμένα με τον Καραβίδα κατά τη διάρκεια της επίσκεψής του.[30]

---

28. *Στο ίδιο*, σ. 271-272. Ο συγγραφέας παραθέτει στη μελέτη του τις εκτιμήσεις συγχρόνων ανώτατων κρατικών υπαλλήλων που επισκέφθηκαν το Άγιον Όρος σύμφωνα με τις οποίες η πλειοψηφία των μοναχών ανήκαν στην κατώτερη τάξη, ήταν «πενέστατοι» και αδιάφοροι –αν όχι θετικά διακείμενοι– στη διάθεση των μετοχίων στους πρόσφυγες, ενώ το μετοχιακό ζήτημα απασχολούσε τους προϊσταμένους, κυρίως των ιδιορρύθμων μονών, που σε αντίθεση με τους υπόλοιπους μοναχούς είχαν μεγάλες περιουσίες και αποτελούσαν την διοικητική ελίτ που διαχειρίζονταν και εκμεταλλεύονταν την ακίνητη περιουσία του Αγίου Όρους.

29. Ο Κωνσταντίνος Δ. Καραβίδας (1890- 1973) μετά το 1917 είχε τοποθετηθεί από τον Ε. Βενιζέλο στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας και έως τον Σεπτέμβριο του 1920 ήταν αρμόδιος σε ζητήματα εποικισμού. Εξέδιδε μαζί με τον Ντίνο Μαλούχο το περιοδικό «Κοινότης» από το 1922-1924. Από το 1926 έως το 1930 εργάστηκε ως τμηματάρχης του Υπουργείου Εξωτερικών στη βόρεια Ελλάδα και ήταν αρμόδιος για ζητήματα εποικισμού. Συνέταξε μεγάλο αριθμό εκθέσεων για το προσφυγικό, καθώς και τα ζητήματα της εποικιστικής οργάνωσης, εξέλιξης, ανάπτυξης και εξυγίανσης –με την οργάνωση εγγειοβελτιωτικών έργων μικρής κλίμακας– του βορειοελλαδικού, ως επί το πλείστον, χώρου. Από το 1932 έως το 1953 εργαζόταν στην Αγροτική Τράπεζα.

30. Για τη συνεργασία Κ. Καραβίδα - Μελετίου Μεταξάκη βλ. Α.Κ.Δ.Κ., Φάκ. 10.1, «Ἔκθεσις ἀναφερομένη εἰς τὴν εἰδικὴν περίπτωσιν τῆς ἐγκαταστάσεως Μικρασιατῶν προσφύγων

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Το Οικουμενικό Πατριαρχείο επί της πατριαρχίας του Μελετίου Δ΄, που συνέπεσε με την κρισιμότερη περίοδο της Μικρασιατικής Εκστρατείας και την τραγική της κατάληξη, την έξοδο του ελληνισμού από τις εστίες του στη Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη, είχε αναπτύξει ιδιαίτερη δράση στον τομέα της περίθαλψης των προσφύγων και προσπάθησε να διευκολύνει με κάθε τρόπο την εγκατάστασή τους στις Νέες Χώρες, που υπάγονταν ακόμη στη δικαιοδοσία του. Ο Πατριάρχης Μελέτιος Δ΄ την 1η Σεπτεμβρίου 1922 απηύθυνε έκκληση προς τους απανταχού Έλληνες, κυρίως τους πλούσιους Έλληνες του εξωτερικού και της Κωνσταντινούπολης, και ζήτησε την «ὑπὲρ δύναμιν συνδρομήν» τους για την περίθαλψη και σωτηρία των αδελφών τους προσφύγων. Η Συνέλευση των δύο Σωμάτων του Πατριαρχείου συνήλθε υπό την προεδρία του και, αφού αποδέχτηκε τις προτάσεις του, κατήρτισε την Πατριαρχικήν Κεντρικήν Επιτροπήν Περιθάλψεως με γενικό γραμματέα τον Α. Α. Πάλλη και, σε μια ύστατη προσπάθεια για εξεύρεση χρημάτων ώστε να καλυφθούν οι ανάγκες για τη σίτιση και την περίθαλψη των εκατομμυρίων Μικρασιατών προσφύγων που κινδύνευαν με αφανισμό, αποφάσισε να εκποιηθούν, εκτός από τα απαραίτητα για την τέλεση της θείας λειτουργίας, όλα τα άλλα χρυσά και αργυρά ιερά αντικείμενα, σκεύη και άμφια του Πατριαρχικού Σκευοφυλακίου, των ναών της Αρχιεπισκοπής Κωνσταντινουπόλεως και των επαρχιών Χαλκηδόνος, Δέρκων και Μετρών.[31] Επίσης απέστειλε την 1η Νοεμβρίου 1922 εγκύκλιο στις μονές που είχαν μετόχια στην περιοχή της Χαλκιδικής και συνέστησε να αποδεχτούν με προθυμία τους πρόσφυγες και να πράξουν ό,τι δυνατόν για τη σωτηρία

εἰς τὴν Χαλκιδικήν», Κ.Δ. Καραβίδας (1924). Ο Μελέτιος Μεταξάκης εξελέγη Μητροπολίτης Αθηνών το 1918 και παρέμεινε στη θέση αυτή μέχρι τη μεταπολίτευση του Νοεμβρίου 1920. Ενθρονίστηκε την 24η Ιανουαρίου 1922 Οικουμενικός Πατριάρχης στη Κωνσταντινούπολη, υπό το όνομα Μελέτιος Δ΄, και παρέμεινε στην πρώτη θέση της Ορθοδοξίας μέχρι την 10η Ιουλίου 1923. Θεωρούνταν ο πιο δραστήριος και ικανός ιεράρχης για την προώθηση των ζητημάτων του ελληνικού εθνικισμού και η τουρκική αντιπροσωπεία, κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων για την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης, ζήτησε την παραίτησή του από τον Οικουμενικό θρόνο. Βλ. Nanakis Andreas, «Venizelos and Church-State Relations», in Kitromilides, P.M. (ed.), *Eleftherios Venizelos: The Trials of Statesmanship*, Institute for Neo-hellenic Research – National Hellenic Research Foundation, Edinburg University Press, 2006, σ. 346-373, ειδικά 365-366. Βιογραφικά σημειώματα και βιβλιογραφία στα: ΜΕΕ, τόμος ΙΣΤ΄, Πυρσός, Αθήνα 1931, σ. 869 και Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία, τ. 8, Αθήνα 1966, σ. 966-970.

31. *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, ἔτος ΜΒ΄, τχ. 36, (Κωνσταντινούπολη 3 Σεπτεμβρίου 1922) σ. 362-364 και τχ. 37, (Κωνσταντινούπολη 17 Σεπτεμβρίου 1922) σ. 365-6.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τους, όπως απαιτούσαν «ἡ ἐνεστῶσα ἀνάγκη τῆς ἐκκλησίας καὶ τὰ ὕψιστα συμφέροντα τοῦ Γένους».[32] Ο Μητροπολίτης Κασσανδρείας Ειρηναίος κάλεσε όλους τους κατοίκους να δεχτούν να φιλοξενήσουν και να στεγάσουν τους πρόσφυγες, δίνοντας συγχρόνως μια θεοκρατική ερμηνεία για τα αίτια της Μικρασιατικής καταστροφής και την τύχη του ελληνορθόδοξου πληθυσμού της πρώην Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.[33]

Ο Καραβίδας κατά την παραμονή του στον Άθω προσπάθησε να καλλιεργήσει στην Ιερά Κοινότητα την ιδέα ότι η εισβολή των προσφύγων στα μετόχια ήταν «πρᾶγμα ἄφευκτον καὶ μοιραῖον», λόγω του αδιαχώρητου που είχε δημιουργηθεί στην υπόλοιπη ύπαιθρο της Μακεδονίας εξαιτίας του δημογραφικού όγκου των προσφύγων και της έλλειψης επαρκών γαιών. Συγχρόνως επιχείρησε να πείσει τους μοναχούς, ότι η κυβέρνηση, έχοντας επίγνωση της ιδιαίτερης αποστολής του Άθω και των ιστορικών υπηρεσιών των αγιορειτών πατέρων προς το έθνος, δεν είχε την παραμικρή πρόθεση να αδικήσει οικονομικά την Ιερά Κοινότητα και θα αποζημίωνε νόμιμα τις μονές, αντίθετα με ό,τι είχαν πράξει οι άλλες βαλκανικές κυβερνήσεις (βουλγαρική, σερβική, ρουμανική, και η τουρκική), οι οποίες αυθαίρετα κατέλαβαν αγιορειτικά μετόχια που βρίσκονταν εντός της επικράτειάς τους χωρίς αποζημίωση ή άλλη εγγύηση προς την Ιερά Κοινότητα. Για τους λόγους αυτούς, όπως εξήγησε στην Ιερά Κοινότητα, η κυβέρνηση «ἐζήτει τὴν ἀμέριστον συναντίληψιν αὐτῆς ἐπὶ τῆς ἐπειγούσης ὑποθέσεως τῶν προσφύγων», στους οποίους θα έπρεπε να παραχωρήσει με προθυμία τα μετόχια.[34]

Οι προτάσεις αυτές έγιναν δεκτές από την Ιερά Κοινότητα ως βάση για περαιτέρω διαπραγματεύσεις. Ο Καραβίδας, κατόπιν, ενημέρωσε τον Γενικό Διευθυντή Εποικισμού Μακεδονίας Ιωάννη Καραμάνο, ο οποίος υπέβαλε σχετική πρόταση για τον εποικισμό της Χαλκιδικής στο Υπουργείο Γεωργίας μαζί με ειδική αναφορά του Καραβίδα, στην οποία διευκρινιζόταν ότι η προσφυγική κρίση παρείχε μια μοναδική ευκαιρία για να απαλλαγεί οριστικά ο τόπος από το κολλιγικό καθεστώς των μετοχίων.[35] Συγκεκριμένα στην

32. Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (ΙΣΕΕ), Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον (ΙΑ), Ὀρθόδοξοι Ἐκκλησίαι (ΟΕ), Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον, Μονὴ Ἁγίας Ἀναστασίας, Πατριαρχικὴ Ἐγκύκλιος, ἀρ. 7062/1-11-1922.

33. Βλ. την Εγκύκλιο του Ειρηναίου στο Π. Γ. Στάμος, *Ὁ Μητροπολίτης Κασσανδρείας Εἰρηναῖος (1863-1945)*, Ἀθήνα ²1970.

34. Αναφέρεται ότι σε περίπτωση αδιαλλαξίας των μονών υπήρχε πιθανότητα για αυθαιρεσίες, που τελικά θα απέβαιναν εις βάρος των μονών.

35. Ο Καραβίδας επισημαίνει ότι «ἡ παροῦσα εὐκαιρία μοναδική –ὑπὸ περιστάσεις ἐντελῶς

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

αναφορά τονιζόταν ότι η κυβέρνηση θα έπρεπε να χειριστεί κατάλληλα το ζήτημα λαμβάνοντας υπόψη, εκτός από την επείγουσα ανάγκη να εγκατασταθούν οι πρόσφυγες στα μετόχια χωρίς διατυπώσεις παρά τις αντιδράσεις των αγιορειτών μοναχών, και την ιδιαίτερη περίπτωση της κοινωνικής κατάστασης της Χαλκιδικής, που οι κάτοικοί της βρίσκονταν σε αναβρασμό από καιρό ζητώντας να απαλλαγούν από το «φεουδαρχικὸ σύστημα τῶν μετοχίων».[36]

Τα δεινά που είχε υποστεί ο ελληνικός πληθυσμός μετά το 1821 από τη βάναυση συμπεριφορά και τις καταχρήσεις της οθωμανικής διοίκησης, την απληστία και τις ατασθαλίες των λαϊκών προυχόντων, καθώς και μερικών ιερέων και αγιορειτών πατέρων,[37] σε συνδυασμό με την επιδείνωση της οικονομικο-κοινωνικής κατάστασης κατά την εμπόλεμη δεκαετία 1912-1922 λόγω και της άφιξης στην επαρχία των προσφύγων από την Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη μετά τους διωγμούς του 1914-1917, είχαν δημιουργήσει έντονες προσδοκίες στον ντόπιο πληθυσμό για αλλαγή του γαιοκτητικού καθεστώτος και ανακατανομή του πλούτου. Στο Παγχαλκιδικό συνέδριο των αγροτών, στις αρχές του 1919, είχε διατυπωθεί το αίτημα για αναγκαστική απαλλοτρίωση των μετοχίων και διανομή της γης στους καλλιεργητές της.[38]

Το αίτημα αυτό, για να επανέλθουμε στην αναφορά του Καραβίδα, ήταν τόσο έντονο στην κοινωνία της Χαλκιδικής, ώστε στην περιοχή υπήρχε «ἕνα ἐνδημοῦν ὑπὸ ὀξυτάτην μορφὴν ζήτημα δημοσίας τάξεως», το οποίο η παρουσία των προσφύγων, που ήταν αναμφισβήτητα βάρος για τους ντόπιους, επιδείνωσε. Για το λόγο αυτό θεωρούσε ότι μόνον η σύγχρονη και άμεση «ἀποτίναξη τοῦ κολλιγικοῦ καθεστῶτος» σε όλη την Χαλκιδική και η παράλληλη αποκατάσταση και των ντόπιων ακτημόνων καλλιεργητών θα μπορούσε να μετριάσει την αντίδρασή τους στην εισβολή των προσφύγων

ἐξαιρετικάς– πλήρως δικαιολογοῦσα τὸ διάβημα τὸ ὁποῖον δυσκόλως ἡ κυβέρνησις θὰ ἠδύνατο ἐν ὁμαλαῖς περιστάσεσιν νὰ δικαιολογήσῃ, λαμβανομένων ὑπόψει τῶν διεθνῶς κεκυρωμένων προνομίων, ἅτινα καλύπτουν τὸ Ἁγιορειτικὸ καθεστὼς καὶ ὧν οἱ Πατέρες δὲν θὰ ἐδίσταζον νὰ κάμουν χρῆσιν καὶ πρὸς ραδιουργίαν καὶ πρόκλησιν ἀνωμαλιῶν.» Α.Κ.Δ.Κ., Φάκ. 10.1, «Ἔκθεσις ἀναφερομένη εἰς τὴν εἰδικὴν περίπτωσιν τῆς ἐγκαταστάσεως Μικρασιατῶν προσφύγων εἰς τὴν Χαλκιδικήν», Κ. Δ. Καραβίδας (1924), σ. 4.

36. *Στο ίδιο.*

37. Βλ. Χαράλαμπος Κ. Παπαστάθης, *Το Χρονικό της Ορμύλιας*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη [2]2006, σ. 43-65.

38. *Ἐφημερὶς τῶν Βαλκανίων*, φ. της 5-1-1919.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

στα νιάματα,[39] να αποκαταστήσει την τάξη και να αποτρέψει τις διαμάχες και συγκρούσεις μεταξύ γηγενών και προσφύγων.

Η αναφορά του Καραβίδα έκλεινε με μια επισήμανση και με ένα εκσυγχρονιστικό όραμα: Την απαλλοτρίωση των μετοχίων επέβαλαν και «αἱ στοιχειώδεις ἐξίσου παραγωγικαὶ καὶ ἀναγεννητικαὶ ἀνάγκαι» της Χαλκιδικής και γι' αυτό ήταν ζήτημα άμεσα συνδεδεμένο με την εθνική οικονομία της χώρας. Η επιβίωση παραδοσιακών σχέσεων οργάνωσης της παραγωγής εμπόδιζε την ανάπτυξη. Ο Καραβίδας, αν και αναγνωρίζει τη σημασία που είχε η παρουσία των μετοχίων σε άλλες ιστορικές περιόδους, ωστόσο τονίζει ότι στις νέες συνθήκες η διατήρηση στο μεγαλύτερο και πιο εύφορο τμήμα της επαρχίας του «κολλιγικού και τιμαριωτικού» συστήματος ήταν ανασταλτικός παράγοντας για την πρόοδο, εμπόδιζε την ανάπτυξη και κρατούσε καθηλωμένη την παραγωγή και όλη την οικονομία της Χαλκιδικής.[40] Η πύκνωση του πληθυσμού με τον εποικισμό των Μικρασιατών προσφύγων και η ενεργοποίηση και γονιμοποίηση όλων των πόρων πλούτου που βρίσκονταν σε νάρκη στη Χαλκιδική, «ἄλλοτε πυκνώτατα κατωκημένη καὶ εὐτυχεστάτη», ήταν επομένως ζήτημα εθνικής σημασίας. Ο Καραβίδας πρότεινε να κατατεθεί άμεσα στην Εθνική Τράπεζα το ποσό των 2,5 εκατομμυρίων δραχμών ως πρώτη δόση έναντι αποζημίωσης για τις μονές και να ξεκινήσει η διαδικασία για να ορισθεί το πραγματικό ποσό της αποζημίωσης για κάθε μονή και μετόχι.[41] Πολλές μονές δέχτηκαν να παραχωρήσουν ορισμένα μετόχια με τον όρο ότι θα κρατούσαν ένα τμήμα των γαιών για αυτοκαλλιέργεια και θα διατηρούσαν τα δικαιώματά τους, τους οικονόμους τους και την κινητή τους περιουσία στα καταληφθέντα μετόχια.

Στις 4 Απριλίου 1924 συγκροτήθηκε στις Καρυές έκτακτη συνεδρία της Διπλής Αντιπροσωπείας των Ιερών Μονών του Αγίου Όρους και αποφασί-

---

39. Νιάματα ή νειάματα = ανοιγμένα χωράφια για καλλιέργεια μετά από αγρανάπαυση. Τα νιάματα δεν θεωρούνταν καλλιέργεια αλλά προετοιμασία της αγραναπαυμένης γης, η οποία νοικιαζόταν για μια διετία με αντισπόρι.

40. «Ἄλλοτε, ὅταν δὲν ὑπῆρχον κάτοικοι καὶ ἦσαν τὰ μέρη ἔρημα, ἴσως νὰ ἐπετρέπετο ἢ καὶ νὰ ἐπεβάλλετο ἡ παρουσία τῶν Μετοχίων, ἀλλὰ σήμερον μὲ τὴν ἔλλειψιν τῆς γῆς οἱ καλόγεροι ὄχι μόνον εἶναι ἄχρηστοι ἐν μέσῳ τῆς κοσμικῆς κινήσεως, ἀλλὰ καὶ ἐπικίνδυνοι». ΑΚΔΚ, «Ιστορικό σημείωμα για το τμήμα Σιθωνίας», σ. 8.

41. Τις απόψεις του αυτές ο Καραβίδας ανέπτυξε και σε μελέτη του που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Ἐλεύθερον Βῆμα* για να αποδείξει στους αγιορείτες πατέρες ότι η απαλλοτρίωση των μετοχίων θεωρούνταν δίκαιη από την κοινή γνώμη και υποστηριζόταν δημοσίως και από τον τύπο της πρωτεύουσας.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

στηκε να παραχωρήσουν οι δέκα οκτώ μονές, με εξαίρεση τις μονές Χιλανδαρίου (σερβική) και Αγίου Παντελεήμονος (ρωσική), διάφορα μετόχια κείμενα στη Χαλκιδική, στο νομό Θεσσαλονίκης και στο νομό Σερρών για την αποκατάσταση προσφύγων αγροτών, υπό τον τύπο δεκαετούς μισθώσεως. Το συμβόλαιο συνυπέγραψαν οι αντιπρόσωποι της Ιεράς Κοινότητος, Ιγνάτιος Εμμανουήλ Λαμπάκης ή Βατοπεδινός, Δαμασκηνός Φωκίωνος Σαλτέλης, μοναχός της Ιεράς Μονής Ξενοφώντος, και Βαρλαάμ Παναγιώτου Αγγελάκος ή Γρηγοριάτης και ο Υπουργός Γεωργίας Αναστάσιος Γ. Μπακάλμπασης στις 18 Απριλίου 1924. Το ετήσιο μίσθωμα για το σύνολο των μετοχίων και κτημάτων που εκμισθώθηκαν, εκτάσεως 140.000 περίπου στρεμμάτων, ορίσθηκε στα πέντε εκατομμύρια δραχμές.[42] Η καταβολή του συμφωνήθηκε να γίνεται απευθείας και τακτικά από την Εθνική Τράπεζα προς την Ιερά Κοινότητα, σε δύο δόσεις κάθε χρόνο για όλη τη δεκαετία, χωρίς να υπάρχει ανάγκη ειδικής κάθε φορά εντολής του Υπουργού Γεωργίας. Το Δημόσιο είχε το δικαίωμα να παρατείνει μονομερώς τη μίσθωση με τους ίδιους όρους και για όσο χρονικό διάστημα έκρινε αναγκαίο, συμφωνήθηκε δε ότι «ὡς παράτασις θεωρεῖται καὶ ἡ μετὰ τὴν λήξιν τῆς μισθώσεως ἐξακολούθησις τῆς χρήσεως τῶν μισθίων ὑπὸ τῶν ἐγκατασταθέντων προσφύγων ἢ τοῦ Δημοσίου». Ωστόσο, σε περίπτωση που οι πρόσφυγες δημιουργούσαν φυτείες στα μισθωμένα αγροτικά κτήματα των μονών δεν θα ίσχυαν γι᾽ αυτούς οι ευνοϊκές διατάξεις του υφιστάμενου εμφυτευτικού νόμου.[43] Τέλος, για όσα μετόχια εξαιρέθηκαν από τη σύμβαση το συμβόλαιο όριζε ότι: α) θα παρέμεναν υπό την αποκλειστική χρήση και εκμετάλλευση των μονών στις οποίες ανήκαν «ἀπηλλαγμένα καὶ ἐν τῷ μέλλοντι ἐπιτάξεως ἐκ μέρους τοῦ Δημοσίου πρὸς ἐγκατάστασιν προσφύγων» και β) η Ιερά Κοινότης και οι μονές του Αγίου Όρους δεν θα είχαν τη δυνατότητα να τα εκμισθώσουν σε αλλοδαπούς.[44]

Η ανωτέρω συμφωνία διευκόλυνε σημαντικά το έργο της αποκατάστασης των προσφύγων και κατέστησε δυνατή την άμεση αξιοποίηση των μεγάλων γεωργικών εκτάσεων που ήταν στην κυριότητα των μονών του Αγίου Όρους. Ήταν δε εξαιρετικά επωφελής για τις μονές, γιατί πέτυχαν να μη θι-

---

42. Βλ. Πίνακα με τα μισθωμένα και εξαιρεθέντα μετόχια, στο League of Nations Archives (LNA), C124-No 3 (24-30), Annexes to Convention, L.2 (F), January 1930 (For London and Geneva), *Μισθωτήριον* αρ. 84016, Αθήνα 10 Ιουλίου 1924, σ. 36-39.

43. *Μισθωτήριον* αρ. 84016, Αθήνα 10 Ιουλίου 1924, σ. 1-9. Βλ. και Βησσαρίων Γρηγοριάτης, (Καθηγούμενος Ἱερᾶς Μονῆς ὁσίου Γρηγορίου), *Τὸ Μετοχιακὸν Ζήτημα*, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 7-9. Για τους ερμηνευτικούς νόμους βλ. Α. Δ. Σίδερι, *ό.π.*, σ.191-192.

44. *Στο ίδιο*, σ. 4-5.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

γεί το ιδιοκτησιακό καθεστώς και ταυτόχρονα εξασφάλισαν ένα πολύ υψηλό μίσθωμα που τους επέτρεπε να συνεχίσουν απρόσκοπτα τη λειτουργία τους. Οι μισθωμένες γαίες παραχωρήθηκαν στην ΕΑΠ για την εγκατάσταση προσφύγων αγροτών, αλλά δεν μεταβιβάστηκαν στην Επιτροπή δικαιώματα κυριότητας επί των γαιών αυτών, «ώς κειμένων ἐκτὸς συναλλαγῆς».[45]

Η περιοδεία του Κ. Δ. Καραβίδα. Οι εκθέσεις

Μετά την υπογραφή της σύμβασης μεταξύ της κυβέρνησης και της Ιεράς Κοινότητος του Αγίου Όρους ο Κ. Δ. Καραβίδας, με την υπόδειξη και της Γενικής Διευθύνσεως Εποικισμού Μακεδονίας, περιόδευσε την περιοχή της Χαλκιδικής για να μελετήσει τη δημογραφική και κοινωνικοοικονομική κατάσταση των μετοχίων που όριζε η σύμβαση, αλλά επίσης και όλων των παρακείμενων υφιστάμενων οικισμών, άλλων μετοχίων ή τσιφλικιών. Σκοπός της περιοδείας του ήταν να διερευνηθούν οι γεωργικο-οικονομικές και υγειονομικές συνθήκες στην περιοχή της Καλαμαριάς και στις Χερσονήσους της Κασσάνδρας και Σιθωνίας (Λόγγου) για τεχνικούς λόγους, ώστε να σχεδιαστούν βιώσιμοι οικισμοί για την αποκατάσταση των προσφύγων και ακτημόνων γηγενών.[46] Οι εκτενείς εκθέσεις που συνέταξε και κοινοποίησε στις αρμόδιες υπηρεσίες αποτυπώνουν: το πληθυσμιακό μέγεθος των οικισμών και των μετοχίων, τις καλλιεργούμενες εκτάσεις, τις παραγωγικές δραστηριότητες στις διάφορες τοπικές ενότητες και τον όγκο των παραγομένων προϊόντων και αποτελούν, λόγω έλλειψης άλλων επίσημων στοιχείων, πολύτιμη πηγή για την περιοχή της Χαλκιδικής στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο.[47]

---

45. League of Nations, *Greek Refugee Settlement*, Geneva 1926, σ. 38-40. Για την κάλυψη των προσφυγικών αναγκών στην ΕΑΠ μεταβιβάστηκε και το χρησιμοποιούμενο για την καλλιέργεια του κτήματος Δεμίρ-Μπάς, δηλ. αροτριώντα ζώα, σπόρος και εργαλεία, για το οποίο το Δημόσιο ανέλαβε να αποζημιώσει τις Μονές μετά τον υπολογισμό της αξίας τους από μικτή επιτροπή αποτελούμενη από έναν αντιπρόσωπο της υπηρεσίας Εποικισμού, έναν αντιπρόσωπο της ιδιοκτήτριας μονής και έναν αντιπρόσωπο του Γενικού Διοικητή Θεσσαλονίκης. *Μισθωτήριον*, *ό.π.*, σ. 6-7.

46. Γιατί, όπως μας εξηγεί ο ίδιος, «ἄλλα μὲν μετόχια περισφίγγονται ἀπὸ παρακειμένας ἰδιοκτησίας, συνεπῶς θὰ ἦτο ἀδύνατος ἡ βιώσιμος ἐγκατάστασις σοβαροῦ ἀριθμοῦ γεωργικῶν οἰκογενειῶν ἄνευ τῆς ἐπεκτάσεως αὐτῶν εἰς παρακειμένας ἰδιοκτησίας, ἄλλα μετόχια παρουσιάζουν λειψυδρίαν, ἄλλα τέλος ἀνθυγιεινὰς συνθήκας, ἐνῶ συμβαίνει πολλάκις τὰ παραπλεύρως αὐτῶν κείμενα νὰ εἶναι κατάλληλα ὑφ' ὅλας τὰς ἀπόψεις». Α.Κ.Δ.Κ., Φάκ. 7.1.

47. Βλ. Πίνακες 3, 4 από το Α.Κ.Δ.Κ., Φάκ. 7.1.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Στο τμήμα της Καλαμαριάς, το τμήμα δηλαδή της βόρειας Δυτικής Χαλκιδικής, το οποίο περιλαμβάνεται μεταξύ της χερσονήσου της Κασσάνδρας από το σημείο Πόρτα, των κλειτιών του ορεινού όγκου της Βόρειας Χαλκιδικής και των αγροτικών ορέων Ουτσβλέρ Χαλκιδικής, βρίσκονταν τα εξής αγιορείτικα μετόχια με κατεύθυνση νοτιοανατολική: Άγιος Παύλος, Τσαλή Μετόχι, Σουφλάρ, Καραμάνι, Κωσταμονίτικο, Διονυσίου, Εσφιγμένου, Φιλοθέου, Βατοπεδινό, το σερβικό μετόχιο Χιλανδαρίου, δίπλα στο Σουφλάρ, το ρωσικό, που εφαπτόταν με το μετόχιο Καραμάνι, και του Ζωγράφου δίπλα στο Κωσταμονίτικο. Από αυτά, τα εννέα πρώτα είχαν συμπεριληφθεί στη σύμβαση της κυβέρνησης με την Ιερά Κοινότητα του Αγίου Όρους για τον εποικισμό γεωργών προσφύγων. Στο τμήμα της Καλαμαριάς, στα όρια του προσφυγικού συνοικισμού Καρβιάς και του Τσαλή Μετόχι, υπήρχε επίσης το μεγάλης έκτασης μετόχιο Καρβουνό, το οποίο ανήκε στη Σταυροπηγιακή μονή της Αγίας Αναστασίας της Φαρμακολύτριας, καθώς και το Ουτς Εβλέρ ή Νεοχώρι που συνόρευε με τον Άγιο Παύλο. Ο Καραβίδας προσπάθησε να κατανοήσει τους λόγους της οικονομικής καθυστέρησης στην περιοχή και να εξερευνήσει τις δυνατότητες και προϋποθέσεις της οικονομικής μεταβολής στο μέλλον.[48]

Αξιολογώντας τις καλλιεργητικές και παραγωγικές δυνατότητες της περιοχής ο Καραβίδας επισημαίνει ότι: η γη δεν καλλιεργείται στην έκταση που θα ήταν δυνατό να καλλιεργηθεί, οι μέθοδοι καλλιέργειας είναι πρωτόγονες, ανάγονται στην εποχή των βυζαντινών αυτοκρατόρων (Φωκά κ.ά.) και οι παραγωγικές δυνατότητες του καλλιεργούμενου εδάφους δεν ανταποκρίνονται στις χαμηλές αποδόσεις και προτείνει τη δημογραφική πύκνωση της υπαίθρου και τον εκσυγχρονισμό του τρόπου καλλιέργειας. Την οικονομική καθυστέρηση της περιοχής συναρτά με την ανυπαρξία σχεδόν δρόμων. Η ύπαρξη θαλασσίων οδών επικοινωνίας και κάποιων φυσικών λιμανιών θα άμβλυνε το πρόβλημα και θα μπορούσε να διευκολύνει τις συναλλαγές.

Η χερσόνησος της Σιθωνίας, με έκταση 400 τ.χλμ. περίπου, ήταν πολύ πιο αραιοκατοικημένη από την Κασσάνδρα. Οι διακλαδώσεις του Χολομώντα διασχίζουν κατά μήκος όλη την χερσόνησο και καθιστούσαν τη συγκοινωνία εξαιρετικά δύσκολη για το εσωτερικό τμήμα. Το έδαφός της, ιδίως στο κεντρικό τμήμα, αποτελείται από ένα σύμπλεγμα χαραδρών και είναι τραχύ και άγονο. Πεδινά τμήματα και σχετικά εύφορα εδάφη υπάρχουν στα παράλια, όπου καλλιεργούνταν σιτηρά σε περιορισμένη έκταση, κυρίως σίκαλη. Λόγω του ορεινού εδάφους ελώδεις εκτάσεις υπήρχαν σε ελάχιστα σημεία, όπως στο Μπαλαμπάν.

---

48. Βλ. Α.Κ.Δ.Κ., Φάκ. 7.1, «Μελέτη Μετοχίων τμήματος Καλαμαριᾶς», 13/6/24 Α.Χ., σ. 1.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Η Σιθωνία ήταν από τις πιο αραιοκατοικημένες περιοχές του βορειοελλαδικού χώρου. Σε όλη τη χερσόνησο υπήρχαν τέσσερα κεφαλοχώρια με συνολικό πληθυσμό 5.515 κατοίκους που ήταν κατανεμημένοι ως εξής: η Νικήτη και ο Άγιος Νικόλαος είχαν από 1.600 κατοίκους, η Συκιά 1.900 και ο Παρθενών 414 κατοίκους. Όλο το υπόλοιπο πεδινό και νότιο τμήμα, έκτασης 113.870 στρεμμάτων, αποτελούνταν από 24 μετόχια στα οποίο κατοικούσαν 780 περίπου άτομα.[49] Η πλειοψηφία των κατοίκων των κεφαλοχωρίων ήταν ακτήμονες, έκαναν διάφορα επαγγέλματα, όπως του σηροτρόφου, του μελισσοκόμου, του ξυλοκόπου, του αγωγιάτη, και δούλευαν με τις γυναίκες και τα παιδιά τους κατά την περίοδο του θερισμού και αλωνισμού στα μετόχια, απ' όπου εξασφάλιζαν συγκεκριμένη ποσότητα δημητριακών που δεν κάλυπτε ωστόσο τις ανάγκες τους για όλο τον χρόνο.

Ο Καραβίδας περιγράφει ως εξής την κοινωνικο-οικονομική κατάσταση της Σιθωνίας:

> *«Οὐδεμία ἄλλη περιφέρεια τῆς Χαλκιδικῆς μαστίζεται τόσον πολὺ ὑπὸ τῆς καλογηρικῆς ἐπιδημίας. Τὰ μετόχια τῶν καλογήρων ἔνθα ὄχι μόνον κατακλύζουν τὰς εὐφορωτέρας σχετικῶς περιοχάς, ὄχι μόνον κατέχουν τὰς περισσοτέρας γαίας ἑκάστης κοινότητος, ἀλλὰ διεισδύουν καὶ μέχρις αὐτῶν τῶν αὐλογύρων τοῦ χωρίου, πιέζοντες ἐν εἴδει πλοκάμων αὐτὰς τὰς κατοικίας τῶν γεωργῶν, αὐτὰς τὰς γεωργικὰς οἰκογενείας. Ὡς ἐκ τούτου ἡ ἀγροτικὴ ἰδιοκτησία τῶν καλλιεργητῶν εἶναι ἐλαχίστη, τινὰ δὲ χωρία, ὡς ὁ Παρθενών, δύναται νὰ εἴπῃ τις ὅτι ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἐντελῶς ἀκτήμονας, ἔχοντας προορισμὸν νὰ τροφοδοτοῦν μὲ ἐργατικὰς χεῖρας τὰ Μετόχια τῶν καλογήρων. Ἄξιον παρατηρήσεως εἶναι ὅτι πλεῖστοι ἐκ τῶν κατοίκων τῶν χωρίων κατὰ τὸ θέρος, λόγῳ τῆς ἀκτημοσύνης των, ἐκμισθοῦνται ὑπὸ τῶν καλογήρων ἀντὶ ὁρισμένης ποσότητος σιτηρῶν 200-300 ὀκάδας (5-6 μουζούρια) διὰ τὸν θερισμὸν καὶ ἀλωνισμὸν τῶν σιτηρῶν καὶ οὕτω ἐξασφαλίζουν ἓν μέρος τῆς ἐτησίου διατροφῆς των».*[50]

Λόγω της κατάστασης αυτής η καλλιέργεια στα μετόχια της Σιθωνίας ήταν πιο παραμελημένη και οπισθοδρομική απ' ότι στην Κασσάνδρα, ενώ οι συνθήκες επέτρεπαν τη μεγαλύτερη οικονομική εκμετάλλευση των χωρικών καλλιεργητών, οι οποίοι αναγκάζονταν να νοικιάζουν γη (νιάματα) για μια διετία με αντισπόρι και, ενώ κατέβαλαν υπέρογκα ενοίκια, ήταν υποχρεωμέ-

---

49. Βλ. στον Πίνακα 5 τα μετόχια της Σιθωνίας και την κατανομή των εκτάσεων τους.
50. ΑΚΔΚ, «Ἱστορικὸ σημείωμα γιὰ τὸ τμῆμα Σιθωνίας», σ. 7.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

νοι να «ἀνοίξουν» το χωράφι, να το προπαρασκευάσουν για την καλλιέργεια σιταριού και έπειτα να το παραδώσουν έτοιμο στον καλόγερο-επιστάτη, ο οποίος το έσπειρε αντί για αυτούς και καρπωνόταν έτσι τον κόπο τους και το μέγιστο κέρδος της σοδειάς. Η φτώχεια, η εξάρτηση των χωρικών από τους επιστάτες και οικονόμους των μετοχίων κρατούσε τους καλλιεργητές υποχείριά τους και δημιουργούσε πρόσφορο έδαφος και για την ηθική εκμετάλλευσή τους. Ο Καραβίδας με ιδιαίτερη δηκτικότητα παρομοιάζει στην έκθεσή του τα μετόχια με έλη που επαπειλούσαν την υλική και ηθική υπόσταση των χωρικών και έπρεπε να εξαλειφθούν.[51]

Ο Καραβίδας πίστευε πως, αν οι πρόσφυγες από την Ιωνία, το Μαρμαρά, την Προποντίδα και την Καλλίπολη, που προέρχονταν δηλαδή από το κοσμοπολίτικο περιβάλλον των κέντρων του εμπορίου της πρώην Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και ήταν φορείς νεωτερικών κοινωνικών και οικονομικών συμπεριφορών, δημιουργούσαν οικισμούς στα αραιοκατοικημένα μετόχια της Χαλκιδικής και ενισχύονταν επαρκώς από το κράτος, θα μπορούσαν να συντελέσουν στην αναγέννηση της περιοχής αυτής, που είχε προσαρτηθεί πρόσφατα στην ελληνική επικράτεια, και να την καταστήσουν και στα νεότερα χρόνια σημαντικό κέντρο ανάπτυξης. Συγκεκριμένα έγραφε:

> *«Λαμβανομένου δὲ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἄλλοτε ἡ Χαλκιδικὴ ὑπῆρξεν ἑστία μεγάλου πολιτισμοῦ καθόσον 32 πολυάνθρωποι πόλεις ὡς ἡ Ὄλυνθος καὶ ἡ Ποτείδαια ἀπετέλουν τὴν Χαλκιδικὴν Ὁμοσπονδίαν δὲν ἀποκλείεται καὶ σήμερον νὰ ἐπιτύχῃ εἷς λογικὸς ἐποικισμὸς τὴν πύκνωσιν τοῦ ἀραιοτάτου Βασιλείου τῶν κολλήγων καὶ νὰ εὐημερήσῃ ἀρκετὰ ἐγκατασταθησόμενος πληθυσμός».*[52]

Τέλος, μελέτησε το κλίμα, την ποιότητα του εδάφους και την καλλιεργητική κατάσταση των μετοχίων και πρότεινε τα μέτρα που θα έπρεπε απαραιτήτως να λάβει η εποικιστική υπηρεσία για την επιτυχή και βιώσιμη εγκατάσταση των εποίκων.

---

51. «Οἱ καλόγεροι δυστυχῶς ἐπωφελοῦνται ἐνίοτε τῆς οἰκονομικῆς δυσχερείας τῶν οἰκογενειῶν καὶ δὲν εἶναι καθόλου ὑπερβολικόν, ἂν εἴπῃ τις, ὅτι τὰ μετόχια διεσπαρμένα πέριξ ἑκάστου χωρίου δύνανται νὰ παραβληθοῦν μὲ ἕλη ἀνήθικων μιασμάτων, τὰ ὁποῖα ἐπαπειλοῦν μετὰ τῶν ἑλωδῶν πυρετῶν τὴν ἠθικὴν ὑπόστασιν τῶν χωρικῶν. Εἶναι ἀπόλυτος ἀνάγκη μαζὶ μὲ τὴν ἀποστράγγισιν τῶν ἑλῶν, νὰ ἀποστραγγισθοῦν καὶ τὰ ἐπικίνδυνα τέλματα τῶν καλογήρων καὶ νὰ ἐξαφανισθοῦν καὶ οὗτοι μὲ τοὺς ἀνωφελεῖς κώνωπας, ὡς μεταδίδοντες ἀνήθικα καὶ θανατηφόρα μολύσματα», ΑΚΔΚ, «Ἱστορικὸ σημείωμα γιὰ τὸ τμῆμα Σιθωνίας», σ. 8.

52. Α.Κ.Δ.Κ., Φάκ. 7.1, «Μελέτη Μετοχίων τμήματος Καλαμαριᾶς», 13/6/24 Α.Χ., σ. 7.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Επειδή όλη η περιοχή των μετοχίων περιβρεχόταν από τη θάλασσα, θα έπρεπε να εποικισθεί αποκλειστικά με νησιώτικο ή ναυτικό πληθυσμό που θα ασχολούνταν με την ελαιοκομία και την αμπελουργία. Οι κτηνοτρόφοι του Σουφλάρ, που είχαν εγκατασταθεί στο Τσαλή Μετόχι, θα έπρεπε να μετακινηθούν. Η Υπηρεσία Εποικισμού ήταν ανάγκη να εφοδιάσει τους καλλιεργητές με όλα τα μέσα για να καλύψουν τις καλλιεργητικές τους ανάγκες, λαμβάνοντας υπόψη ότι για ένα αμπέλι πέντε στρεμμάτων χρειάζονταν 7.000 δραχμές μόνο για την αγορά των αμερικανικών κλημάτων. Σε όλους θα έπρεπε να χορηγηθεί κλήρος τουλάχιστον 40 στρεμμάτων,[53] για να αρχίσουν με την καλλιέργεια δημητριακών και να γίνουν αυτοσυντήρητοι από την πρώτη χρονιά, επειδή για την πρώτη σοδειά της αμπέλου απαιτούνταν τέσσερα χρόνια και για την ελαιοκομία οκτώ. Η εγκατάσταση και αλιέων προσφύγων θα επέτρεπε να αποκατασταθούν περισσότερες οικογένειες, επειδή οι αλιείς θα έπαιρναν μόνο το $^1/_4$ του κλήρου που αναλογούσε στους γεωργούς. Το κράτος ήταν απαραίτητο να συστήσει αμέσως φυτώρια αμερικανικών αμπέλων και μωρεοδένδρων, για να εφοδιάσει εγκαίρως τους καλλιεργητές με επαρκή και κατάλληλα αμερικανικά κλήματα, ελαιόδενδρα και μουριές. Για τη στέγαση των εποίκων επιβαλλόταν να κτιστούν νέοι συνοικισμοί γιατί στα μετόχια ο χώρος ήταν ελάχιστος και ακατάλληλος. Τέλος, χρειαζόταν να σταλούν γεωτρύπανα και να ανοιχθούν φρέατα στα σημεία των οικισμών, γιατί το λίγο νερό που υπήρχε μόλις που επαρκούσε για τις περιορισμένες ανάγκες του μετοχίου.[54]

Οι απαλλοτριώσεις των μετοχίων, 1924-1930

Τον Σεπτέμβριο του 1924 ο Υπουργός Γεωργίας Α. Μυλωνάς με νομοθετικό διάταγμα κήρυξε την αναγκαστική απαλλοτρίωση 27 επιπλέον αγιορειτικών μετοχίων στις περιοχές Χαλκιδικής και Σερρών και τα έθεσε αμέ-

53. Το μέγεθος του κλήρου το υπολογίζει λαμβάνοντας υπόψη το σύστημα καλλιέργειας στην περιοχή που ήταν τετραετής αμειψισπορά και βάση μιας στατιστικής του 1918 σύμφωνα με την οποία Θράκες πρόσφυγες που είχαν εγκατασταθεί από το 1914 καλλιεργούσαν κατά μέσο όρο 17 στρέμματα εκτός από τα νιάματα. Στο ίδιο σ. 8.

54. *Στο ίδιο*, σ. 7-8. Πολλές από τις πληροφορίες που ο Καραβίδας παραθέτει στις εκθέσεις του τις διασταύρωσε ή τις συγκέντρωσε από μελέτες των γεωπόνων της Υπηρεσίας Εποικισμού, όπως ο Βασματζίδης, που ήταν γαμπρός του, καθώς και από τον Γ. Τρακάκη, στέλεχος της Εθνικής Τράπεζας, που διενήργησαν και τις διανομές των κλήρων υπό την εποπτεία της ΕΑΠ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σως στη διάθεση της Ε.Α.Π.[55] Η ενέργεια αυτή, η οποία έγινε λίγο μετά την έγκριση του νέου Καταστατικού Χάρτη από την Ιερά Κοινότητα, προκάλεσε την έντονη διαμαρτυρία των μοναχών, οι οποίοι πίστευαν ότι μετά τη μίσθωση πολλών μετοχίων τους θα έπαυαν οι περαιτέρω απαλλοτριώσεις.

Στις 5-6 Οκτωβρίου του 1924 συνήλθε η Διπλή Έκτακτος Ιερά Σύναξις του Αγίου Όρους και συνέταξε υπόμνημα έντονης διαμαρτυρίας το οποίο υπέβαλε στον Πρόεδρο της Κυβέρνησης. Σ' αυτό υποστήριζε ότι οι απαλλοτριώσεις παραβίαζαν τη συμφωνία μεταξύ του Αγίου Όρους και της κυβέρνησης, η οποία είχε δεσμευτεί να μη χρησιμοποιήσει όσα μετόχια είχαν εξαιρεθεί από το μισθωτήριο, ότι έγιναν χωρίς να έχει ολοκληρωθεί η εγκατάσταση προσφύγων στα μισθωμένα μετόχια, εκτάσεις των οποίων παρέμεναν αναξιοποίητες, ότι στερούσε από τις μονές ζωτικής σημασίας πόρους απαραίτητους για τη συντήρησή τους και κλόνιζε την εθνοθρησκευτική σημασία του Άθω και τις σχέσεις του με το κράτος.[56]

Η Ιερά Κοινότητα έστειλε επίσης τηλεγράφημα στον Αρχιεπίσκοπο Χρυσόστομο και ζήτησε τη γνώμη και τη συμπαράσταση της Ιεραρχίας της Ελλάδος, διότι το Άγιον Όρος κινδύνευε να υποστεί την τύχη των άλλων μονών και της Εκκλησίας. Οι αγιορείτες έγραφαν ότι συμμερίζονταν τις ενέργειες της Ιεραρχίας και τόνιζαν ότι:

> *«Τὸ Ἅγιον Ὄρος δὲν ἔμεινεν ἀνάλγητον εἰς τὴν δυστυχίαν τῶν ἀδελφῶν προσφύγων, προσέφερε πεντήκοντα προσοδοφόρα καὶ πλούσια μετόχια, ἐκράτησε δὲ πρὸς συντήρησιν τὰ μικρότερα καὶ σχεδὸν ἄγονα καὶ φρονεῖ ὅτι ἐξετέλεσε τὸ φιλάνθρωπον καθῆκόν του παρὰ τὰς δυνάμεις αὐτοῦ, ἤδη δὲ καὶ ταῦτα ἐκηρύχθησαν ἀπαλλοτριωτέα. Δι' ὃ ἐξαιτούμεθα τὴν ὑμετέραν ἀντίληψιν διότι εὑρισκόμεθα ἐν διωγμῷ».*[57]

Η κυβέρνηση αποφάσισε να διευθετήσει το ζήτημα και έστειλε στις αρχές Νοεμβρίου στο Άγιον Όρος ως εκπρόσωπό της τον Ν. Σέρπη, ο οποίος πρότεινε την μίσθωση από το κράτος όλων των μετοχίων εις το διηνεκές για την

---

55. ΦΕΚ αρ. 87, τχ. 2, 27-9-1924 δυνάμει του Ν.Δ. της 15-2-1923 περί απαλλοτριώσεως 23 μετοχίων.

56. ΑΥΕ, Φ.Β/35, 10 (1924), Ὑπόμνημα τῶν Πληρεξουσίων τῆς Ἱερᾶς Κοινότητος τοῦ Ἁγίου Ὄρους πρὸς τὸν Πρόεδρο τῆς Κυβερνήσεως, 10 Οκτωβρίου 1924. Δ. Μουζάκης, ό.π., σ. 289-290.

57. Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (στὸ ἑξῆς ΙΑΙΣΕΕ), Φάκ. Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον, Ἅγιον Ὄρος, 1867-1956, Ὑποφ. Ἅγιον Ὄρος, Τηλεγράφημα ἀρ. 68, 10 Ὀκτωβρίου 1924.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

αποκατάσταση αγροτών προσφύγων και ακτημόνων ντόπιων καλλιεργητών, αλλά η Ιερά Κοινότητα κράτησε αδιάλλακτη στάση και απέρριψε την πρόταση. Παρά τις αντιδράσεις των αγιορειτών, το μέτρο των απαλλοτριώσεων εφαρμόστηκε, διότι ο αναβρασμός των αγροτών και τα προβλήματα στην επαρχία είχαν πάρει τέτοιες διαστάσεις, που η χρησιμοποίηση των μετοχίων κρίθηκε απαραίτητη για να αποκατασταθεί η δημόσια τάξη και το γόητρο του κράτους, όπως υπεδείκνυαν στο αρμόδιο Υπουργείο οι τοπικές αρχές.[58] Η κυβέρνηση ήταν υποχρεωμένη να εφαρμόσει δραστικά μέτρα, καθώς η κοινωνική πίεση αυξανόταν.

Στις 16 Νοεμβρίου 1924 συνήλθε στην Αθήνα, υπό την Διεύθυνση της Κοινής των Αλυτρώτων Επιτροπείας, η Γενική Συνέλευση των αντιπροσώπων των προσφυγικών οργανώσεων και σωματείων όλης της επικράτειας και συνέταξε υπόμνημα για την ταχεία ρύθμιση και εκτέλεση των μέτρων που θα εξυπηρετούσαν την επίλυση του πολυσύνθετου προσφυγικού προβλήματος. Το υπόμνημα υπεβλήθη στην Δ΄ Συντακτική των Ελλήνων Συνέλευση με την πεποίθηση ότι θα συντελούσε να εξασφαλιστούν από την κυβέρνηση όλα τα μέσα για την πραγματική αποκατάσταση των προσφύγων «ὡς μέλους σημαντικοῦ τῆς Μεγάλης ἑλληνικῆς Οἰκογενείας καὶ ὡς πολυτίμου συντελεστοῦ τῆς ἐθνικῆς ἀνασυγκροτήσεως». Στο μακροσκελές αυτό υπόμνημα, στο οποίο γίνεται αναφορά σε όλα τα σημαντικά ζητήματα που απασχολούσαν τον προσφυγικό κόσμο, όσον αφορά στην αγροτική αποκατάσταση ζητούσαν: να δοθούν από την κυβέρνηση αμέσως στην Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων οι αναγκαίες για την προσφυγική αποκατάσταση γαίες, να εφαρμοσθεί ο Αγροτικός Νόμος –με ειδική διαρρύθμιση όπου υπήρχε ανάγκη– και να διενεργείται η εγκατάσταση των προσφύγων ανάλογα με τις κλιματολογικές συνθήκες και το είδος των καλλιεργειών στις οποίες ήταν συνηθισμένοι. Προέτρεπαν, επίσης, την κυβέρνηση να εφαρμόσει ταχύτατα τις αποφάσεις της «διὰ νὰ τερματισθῆ ἡ παροῦσα ἔκρυθμος καὶ ἐπικίνδυνος κατάστασις, ἥτις ἐγένετο πρόξενος φθορᾶς καὶ σπατάλης χρόνου, δυνάμεων καὶ μέσων, ἐν καιρῷ τοσαύτης αὐτῶν στενότητος» και εισηγούνταν «νὰ λαμβάνωνται τάχιστα καὶ ἄνευ δισταγμοῦ τὰ ἐνδεικνυόμενα δραστικὰ μέτρα, ἐναρμονιζομένων ἑκάστοτε τῶν ἀναγκῶν τῶν προσφύγων πρὸς τὰς τῶν ἐπιτοπίων πληθυσμῶν».[59]

---

58. ΑΥΕ, Φ.Β/35,1 (1924), 115/4, Διοικητὴς Χωροφυλακῆς Πολυγύρου πρὸς Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν, 14 Νοεμβρίου 1924. Δ. Μουζάκης, *ό.π.*, σ. 290-291.

59. ΑΥΕ, 1925/Γ/68/ΧΧ, αρ. πρ. 906, Διαβιβαστικό έγγραφο του Υπουργείου Υγιεινής,

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Στο χρονικό διάστημα που μεσολάβησε μέχρι το 1930 το κράτος προέβη και σε άλλες απαλλοτριώσεις μετοχίων των μονών του Αγίου Όρους, όχι μόνο στη Χαλκιδική αλλά και στις Σέρρες, τη Θάσο και την Καβάλα, για την αποκατάσταση ακτημόνων των περιοχών αυτών και προσφύγων. Οι απαλλοτριώσεις αυτές εξυπηρετούσαν την πολιτική επιδίωξη των φιλελεύθερων μεσοπολεμικών κυβερνήσεων για δημιουργία μικροϊδιοκτητών καλλιεργητών, οι οποίοι δύσκολα θα ασπάζονταν τον μπολσεβικισμό και ακόμη πιο δύσκολα θα μπορούσαν να συμπήξουν κοινό μέτωπο εργατών – αγροτών και να απειλήσουν το αστικό κράτος.[60]

Σε όλη την περίοδο που διενεργήθηκαν οι διανομές προσωρινών κλήρων σε πρόσφυγες, οι μονές δεν διευκόλυναν τις υπηρεσίες Εποικισμού, καθυστερούσαν τις διαδικασίες παράδοσης και παραλαβής των μετοχίων, χρονοτριβούσαν ή δεν παρουσίαζαν τίτλους κυριότητας και προσόδους των τελευταίων ετών, με αποτέλεσμα να καθυστερεί η εκτίμηση και η έκδοση των οριστικών αποζημιώσεων. Ως εκ τούτου, οι σχέσεις των αγιορειτών με το ελληνικό κράτος επιδεινώθηκαν. Η Ιερά Κοινότης τόνισε ότι αρκετές μονές, ιδίως οι μικρότερες που δεν διέθεταν κτηματική περιουσία εντός του Άθω, περιήλθαν σε δυσχερή οικονομική θέση εξαιτίας των καταλήψεων και απαλλοτριώσεων[61] και επέμεινε ότι είχε παραβιαστεί το προνομιακό καθεστώς του Άθω. Με υπομνήματα προς το αρμόδιο Υπουργείο των Εξωτερικών εξέφρασε τη δυσαρέσκειά της για την εξαίρεση της μονής Χιλανδαρίου από τις απαλλοτριώσεις, ιδίως μετά την προσφυγή των ξενόφωνων μονών Ζωγράφου και Αγίου Παντελεήμονος στην ΚτΕ για την προστασία της κτηματικής τους περιουσίας, και επιχείρησε να καλλιεργήσει ένα κλίμα ανησυχίας στο Υπουργείο για τη στάση που ενδεχομένως θα κρατούσαν και οι υπόλοιπες μονές.[62] Η προσφυγή στην ΚτΕ και η πιθανότητα να τεθεί η εκάστοτε κυβέρνηση υπό την εποπτεία μιας διεθνούς επιτροπής, η οποία θα της επέβαλε την εφαρμογή των υποχρεώσεών

Προνοίας και Αντιλήψεως προς το Υπουργείο Εξωτερικών στο οποίο επισυνάπτεται το υπ. αρ. 1718: Υπόμνημα της Κοινής των Αλυτρώτων Επιτροπείας προς την εν Αθήναις Δ΄ Συντακτική των Ελλήνων Συνέλευσιν, Αθήνα 18 Νοεμβρίου 1924. Το υπόμνημα επιδόθηκε επίσης στην Κοινοβουλευτική επί του Προσφυγικού Επιτροπή, την Κυβέρνηση, την Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων και στον Τύπο.

60. G. T. Mavrogordatos, *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Berkeley, California 1983, σ. 135-137.

61. Όπως οι Μονές Καρακάλλου, Σταυρονικήτα και Παντοκράτορος. Βλ. Δ. Μουζάκης, *ό.π.*, σ. 309 και ΑΥΕ, Β/41/φ 45 (1930).

62. Δ. Μουζάκης, *ό.π.*, σ. 308-310.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

της απέναντι στις τρεις ξενόφωνες μονές, δημιούργησε ιδιαίτερη ανησυχία στο Υπουργείο Εξωτερικών, το οποίο προσπάθησε να αποτρέψει τον κίνδυνο να ξαναγίνει το Άγιον Όρος αντικείμενο της διεθνούς διπλωματίας. Επί της δικτατορίας του Πάγκαλου η διαρρύθμιση του μετοχιακού ζητήματος παρέμεινε σε εκκρεμότητα, παρόλο που έγινε κάποια προεργασία επί πρωθυπουργίας του Αθ. Ευταξία από τον Γ. Χαριτάκη, υπουργό Γεωργίας.

Στις 2 Σεπτεμβρίου του 1926, επί κυβερνήσεως Κονδύλη, δημοσιεύτηκε το Νομοθετικό Διάταγμα «περὶ διακανονισμοῦ ἀποζημιώσεως διὰ τὰ ἀπαλλοτριωθέντα κτήματα μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους», το οποίο όριζε ότι το ποσό για την αποζημίωση των μονών θα ήταν ίσο προς την αξία των ιδιοκτησιών κατά τη στιγμή της απαλλοτρίωσής τους, θα κατετίθετο στην Εθνική Τράπεζα κατά τρόπο αναπαλλοτρίωτο και κάθε μονή θα εισέπραττε μόνον τους τόκους από το ποσό που της αναλογούσε. Η ρύθμιση αυτή εξαιρούσε δηλαδή τις αποζημιώσεις για τα μετόχια του Αγίου Όρους από τους ισχύοντες Αγροτικούς Νόμους και στην ουσία διαφύλασσε στο ακέραιο την αξία της ακίνητης περιουσία των μονών, που απλώς ρευστοποιούνταν. Επεδίωκε έτσι να τακτοποιήσει το ζήτημα της προσφυγής των ξενόφωνων μονών στην ΚτΕ. Προκάλεσε όμως, την έντονη διαμαρτυρία του Υπουργείου Γεωργίας, το οποίο, αν και αρμόδιο, δεν είχε κληθεί να συμμετάσχει στη διαμόρφωση του Ν.Δ. και επισήμανε τις αδυναμίες του: Το Ν.Δ. δεν όριζε ποια θα ήταν η βάση υπολογισμού της αξίας των μετοχίων, η οποία ούτως ή άλλως αυξανόταν σημαντικά, ούτε και τη διαδικασία για τον τελικό προσδιορισμό των αποζημιώσεων. Τέλος, υπήρχε ο κίνδυνος να προκαλέσει μεγάλη αναστάτωση στους εγκαταστημένους στα μετόχια πρόσφυγες και γηγενείς, οι οποίοι είχαν χρεωθεί για τους κλήρους που τους παραχωρήθηκαν βάσει της τιμής που όριζε ο Αγροτικός Νόμος. Για αυτό πρότεινε να συγκροτηθούν επιτροπές απαλλοτρίωσης για να γνωμοδοτήσουν για το ποσό της αποζημίωσης, το τελικό ποσό της οποίας, όμως, θα καθόριζαν τα Πρωτοδικεία. Οι προτάσεις αυτές δεν συζητήθηκαν περαιτέρω σε αυτή την φάση, διότι εν τω μεταξύ είχε κυρωθεί με το ΝΔ/10-9-1926 ο Καταστατικός Χάρτης του Αγίου Όρους και η κυβέρνηση επιθυμούσε, έστω και με υψηλό οικονομικό τίμημα, να αποδείξει στη διεθνή κοινότητα ότι σεβόταν το ιδιαίτερο προνομιακό καθεστώς του Αγίου Όρους, ούτως ώστε να απομακρυνθεί ο κίνδυνος ξένων παρεμβάσεων. Ήταν πρόθυμη να καταβάλει κατ' εξαίρεσιν υψηλή αποζημίωση στις μονές, θίγοντας μόνο το ιδιοκτησιακό καθεστώς, αλλά όχι την περιουσιακή τους κατάσταση. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο υποστήριξε τους αγιορείτες πατέρες και κράτησε αρνητική στάση σε κάθε συμβιβασμό σε όλη την περίοδο.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Η πορεία προς την τελική ρύθμιση

Κατά την τετραετή περίοδο (1928-32) της διακυβέρνησης της χώρας από τον Ελευθέριο Βενιζέλο δημιουργήθηκε το θεσμικό πλαίσιο που ρύθμισε το μετοχιακό ζήτημα των μονών του Αγίου Όρους και εισήγαγε σημαντικές μεταρρυθμίσεις που αφορούσαν στη διοίκηση και διαχείριση της εκκλησιαστικής περιουσίας και στη ρευστοποίηση της μοναστηριακής περιουσίας.[63]

Μετά τη θριαμβευτική εκλογική νίκη του ο Βενιζέλος εξήγγειλε τους νέους εθνικούς στόχους, τον εκσυγχρονισμό του κράτους, την ανάπτυξη μέσω της αύξησης της γεωργικής παραγωγής και τη «βελτίωση τοῦ κοινωνικοῦ καθεστῶτος». Για το τελευταίο η κυβέρνηση θα επιδίωκε τη δικαιότερη κατανομή του εισοδήματος, όχι μέσω της ανακατανομής του πλούτου αλλά μέσω «τῆς αὐξήσεως τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος διὰ τῆς αὐξήσεως παντῶς εἴδους παραγωγῆς καὶ πρὸ πάντων τῆς γεωργικῆς, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἠμποροῦμεν νὰ συγκομίσωμεν ἀμεσώτερα καὶ μεγαλείτερα ἀποτελέσματα».[64]

Την επίλυση του μετοχιακού ζητήματος, που, όσο εκκρεμούσε, κρατούσε την παραγωγή στη συγκεκριμένη επαρχία καθηλωμένη σε χαμηλά επίπεδα, επέβαλε και η συγκυρία. Το 1929 ο διεθνής οργανισμός της Ε.Α.Π. είχε επιτελέσει σε μεγάλο βαθμό το έργο της αποκατάστασης των προσφύγων που είχε αναλάβει, θεώρησε ότι εκπλήρωσε την αποστολή του, και, καθώς οι πόροι από τα δάνεια που διαχειριζόταν είχαν σχεδόν εξαντληθεί, αποφάσισε τη διάλυσή του το επόμενο έτος. Άρχισαν, λοιπόν, διαπραγματεύσεις μεταξύ των μελών της Ε.Α.Π. και της κυβέρνησης για τη ρύθμιση διαφόρων θεμάτων. Σκοπός ήταν να κατοχυρωθεί το έργο της Επιτροπής και να δεσμευτεί το κράτος ότι θα συνέχιζε και θα ολοκλήρωνε την αποκατάσταση των προσφύγων. Επιδίωξη της Επιτροπής, που λειτουργούσε υπό την ομπρέλα της Κοινωνίας των Εθνών, ήταν να εξασφαλιστεί ότι μετά τη διάλυση του οργανισμού και τη μεταβίβαση των περιουσιακών του στοιχείων και υποχρεώσεων στο ελληνικό δημόσιο, το έργο της αποκατάστασης, της αγροτικής κυρίως, που είχε απορροφήσει το μεγαλύτερο τμήμα των προσφυγικών δανείων,

---

63. Βλ. Ανδρέας Νανάκης, *Η Εκκλησία και ο Ελευθέριος Βενιζέλος*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» Χανιά, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2008.

64. Ομιλία του Ε. Βενιζέλου προς τα μέλη της Φιλελεύθερης Νεολαίας, 18 Φεβρουαρίου 1929, αναδημοσιευμένη στο Στ. Στεφάνου (επιμ.), *Τα κείμενα του Ελευθερίου Βενιζέλου*, Λέσχη Φιλελευθέρων – Μνήμη Ε. Βενιζέλου, Αθήνα 1983, τόμ. Γ΄, σ. 534-535. Βλ. και στην εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 11 Απριλίου 1929 τον προεκλογικό λόγο του Βενιζέλου στη Λάρισα.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

θα κατοχυρωνόταν και θα ολοκληρωνόταν, αλλά και ότι οι πρόσφυγες θα εκπλήρωναν τις υποχρεώσεις που είχαν αναλάβει. Από τα ζητήματα που συζητήθηκαν αρχικά σημαντικά ήταν αυτά που αφορούσαν στην αποζημίωση των προσφύγων και στη ρύθμιση των χρεών των αγροτών. Για το δεύτερο, ήταν απαραίτητο να εκτιμηθεί η αξία των διαφόρων κατηγοριών γαιών, ώστε να ορισθεί η τιμή τους και να χρεωθούν αναλόγως οι πρόσφυγες.

Η επικείμενη διάλυση της Ε.Α.Π. επέβαλε, επομένως, τη διευθέτηση εκ μέρους της κυβέρνησης όλων των εκκρεμοτήτων που αφορούσαν σε τίτλους ιδιοκτησίας σε γαίες, οι οποίες είχαν παραχωρηθεί στην Ε.Α.Π. και είχαν διανεμηθεί προσωρινά στους πρόσφυγες, ούτως ώστε να επιταχυνθούν οι διανομές και να χρεωθούν οι πρόσφυγες για τους οριστικούς κλήρους τους. Τον Απρίλιο του 1929, ο Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Γεωργίας Στ. Πιστολάκης ενημέρωσε την Ε.Α.Π., τον Sir John Hope Simpson, αντιπρόεδρο της Επιτροπής, και τον Α. Α. Πάλλη, ότι ο Πρωθυπουργός επιθυμούσε να προετοιμαστεί και να κατατεθεί σύντομα στη Βουλή νομοσχέδιο, που θα ρύθμιζε όλα τα προβλήματα που υπήρχαν για διάφορες κατηγορίες γαιών στις οποίες είχαν εγκατασταθεί πρόσφυγες. Μία από αυτές ήταν και τα μετόχια που η κυβέρνηση είχε ενοικιάσει από τις μονές του Αγίου Όρους, τα οποία με την τότε ισχύουσα συμφωνία δεν μπορούσαν να απαλλοτριωθούν. Ωστόσο, η διευθέτηση του μετοχιακού ήταν πλέον εφικτή, διότι το νέο Σύνταγμα του 1927 ρύθμιζε (άρθρο 110) το ζήτημα του αναπαλλοτρίωτου, περιορίζοντάς το μόνο στην εντός της χερσονήσου του Άθω κειμένη μοναστηριακή περιουσία. Ως εκ τούτου, αποφασίστηκε να ρυθμιστεί και αυτό το ζήτημα με το νομοσχέδιο που προετοιμαζόταν και να εξεταστεί αν θα ίσχυε για την απαλλοτρίωση των μοναστηριακών γαιών ό,τι ίσχυε και για την απαλλοτρίωση της ιδιωτικής κτηματικής περιουσίας ή αν το ποσό της αποζημίωσης των μονών του Αγίου Όρους θα ρυθμιζόταν κατ' εξαίρεση.[65]

Στις 24 Ιανουαρίου 1930, ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησης, Αχιλλέας Παπαδάτος, και ο Πρόεδρος της Ε.Α.Π., Charles B. Eddy, υπέγραψαν στη Γενεύη τη Σύμβαση για την διάλυση της Ε.Α.Π. Σύμφωνα με το άρθρο 21 η ελληνική κυβέρνηση αναλάμβανε την υποχρέωση να δημιουργήσει, πριν από τη λήξη του 1930, το απαραίτητο θεσμικό πλαίσιο για να εξασφαλίσει «καθαρὸ καὶ ἀδιαμφισβήτητο τίτλο πλήρους κυριότητας» για όλες τις κατη-

---

65. LNA. C.123.8, «Note of a conversation with Mr. Pistolakis, of the Ministry of Agriculture, on the morning of 13th April 1929. Present: Sir John Hope Simpson, Mr. Pallis, Mr. Pistolakis».

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

γορίες γαιών που περιελάμβανε ο κλήρος που είχε παραχωρηθεί στον κάθε πρόσφυγα από την Επιτροπή. Για τις μισθωμένες γαίες, δηλ. τα μετόχια των μονών του Αγίου Όρους, αποφασίστηκε να υπογραφεί εντός του έτους ειδική συμφωνία μεταξύ της κυβέρνησης και της Ε.Α.Π.[66]

Ήταν επιβεβλημένο πλέον να διευθετήσει η κυβέρνηση σύντομα και οριστικά το ζήτημα της αποζημίωσης των μονών για να εκπληρώσει την υποχρέωση της προς την Ε.Α.Π., αλλά και για να θέσει τέλος στις προσφυγές στην ΚτΕ των ξενόφωνων μονών, τις οποίες υποδαύλιζε η αναθεωρητική πολιτική, κυρίως της Βουλγαρίας.

Λίγους μήνες αργότερα, ο πρωθυπουργός Βενιζέλος, συνοδευόμενος από τον πρώτο πρόεδρο της Ε.Α.Π. Henry Morgenthau, μέλη του υπουργικού συμβουλίου, τον αντιπρόεδρο της Βουλής και πολλούς βουλευτές και δημοσιογράφους, πραγματοποίησε την πρώτη κυβερνητική επίσκεψη στο Άγιον Όρος από την προσάρτησή του στο ελληνικό κράτος. Στις δηλώσεις που έκανε κατά την επίσημη υποδοχή του στη μονή Βατοπεδίου (5 Μαΐου 1930), ο Βενιζέλος εξήρε το γεγονός ότι η Αθωνική πολιτεία κατόρθωσε με την αγαστή συνεργασία όλων των Ορθοδόξων να λύσει με επιτυχία το ζήτημα της «κοινωνίας των εθνών» και πρόσθεσε: «Εἶμαι βέβαιος ὅτι ἡ συνεργασία αὕτη θὰ γίνει παράδειγμα εἰς ἡμᾶς τοὺς πολιτικούς, οἱ ὁποῖοι δὲν φέρομε τὸ ράσον, νὰ δώσωμεν τὸ χέρι οἱ μὲν εἰς τοὺς δέ, καὶ νὰ τερματίσωμεν τοὺς πολέμους καὶ νὰ ὠθήσωμεν τὸν κόσμον εἰς τὴν πραγματοποίησιν τῶν ὑψηλῶν διδαγμάτων τοῦ χριστιανισμοῦ». Για το ακανθώδες ζήτημα της απαλλοτρίωσης των μετοχίων ανέφερε χαρακτηριστικά: «ἐνδεχομένως νὰ νομίζητε ὅτι τὸ κράτος δὲν ἐξετίμησε προσηκόντως τὸ Ἅγιον Ὄρος. Τοῦτο δέον νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὰς περιστάσεις, αἵτινες ἐπηκολούθησαν τὴν ἀπελευθέρωσιν. Ἡ ἀνάγκη τῆς ἐγκαταστάσεως προσφύγων μᾶς ὑπεχρέωσεν νὰ θέσωμεν χεῖρα ἐπὶ τῶν μοναστηριακῶν περιουσιῶν» και δήλωσε ότι υπήρχε η πολιτική βού-

---

66. Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, Φ.11.6 (132), Convention concluded at Geneva between the Hellenic Government and the Refugee Settlement Commission on January 24th, 1930. Παραθέτω το άρθρο 21: «The Hellenic Government undertakes, prior to December 31st, 1930, to enact such legislation as may be necessary in order to secure for the Refugee Settlement Commission, and eventually for the refugees established by the Refugee Settlement Commission, a clear and indisputable title as full owner to the lands on which they have been established, and to the sites, and the lands appertaining to these sites, on which houses have been built for refugees. This obligation does not apply to leased lands on which refugees have been established. That particular case will form the subject of a special arrangement to be concluded between the Hellenic Government and the Refugee Settlement Commission».

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ληση για την εξεύρεση λύσης, ώστε να εξασφαλιστεί στις μονές αποζημίωση επαρκής για τη συνέχιση του έργου τους.[67]

Η κυβέρνηση Βενιζέλου επέσπευσε τις διαδικασίες για να επιλύσει οριστικά το ζήτημα με τα μετόχια, με τη μίσθωση εις το διηνεκές των αγροκτημάτων των μονών της Ιεράς Κοινότητας του Αγίου Όρους, τόσο των μισθωμένων όσο και αυτών που είχαν κηρυχθεί ως απαλλοτριωτέα, για την εγκατάσταση προσφύγων και ακτημόνων καλλιεργητών. Ο Υπουργός Γεωργίας, Κ. Σπυρίδης, στις 19 Ιανουαρίου 1930, είχε γνωστοποιήσει στους αγιορείτες πατέρες το νομοσχέδιο που ετοιμαζόταν και που θα εξασφάλιζε στις μονές την είσπραξη εις το διηνεκές της καθαράς προσόδου των μετοχίων. Το κράτος δηλαδή θα αναλάμβανε να καταβάλλει στις μονές εις το διηνεκές ποσό ίσο προς εκείνο, το οποίο απολάμβαναν πριν από την κατάληψη των μετοχίων τους. Ο καθορισμός του μισθώματος για όλα τα αγροκτήματα θα έπρεπε, κατά τη γνώμη της κυβέρνησης, να γίνει δια διαιτησίας, από έναν διαιτητή της κυβέρνησης και έναν της Ιεράς Κοινότητας, με επιδιαιτητή ανώτερο δικαστικό από τα μέλη του Εφετείου. Και οι δύο πλευρές θα είχαν το δικαίωμα να προσφύγουν κατά της αποφάσεως της διαιτησίας στον Άρειο Πάγο, ο οποίος θα καθόριζε οριστικά το μίσθωμα.[68] Τις θέσεις της Ιεράς Κοινότητας του Αγίου Όρους υπερασπίστηκε κατά τις διαπραγματεύσεις ο πληρεξούσιος αντιπρόσωπος και νομικός της σύμβουλος στην Αθήνα Ιωάννης Ηλιάκης, προσωπικός φίλος του Βενιζέλου.[69]

Το νομοσχέδιο αυτό ψηφίστηκε από τη Βουλή και η περαιτέρω επεξεργασία του ανατέθηκε στην επί της Γεωργίας Κοινοβουλευτική Επιτροπή, η οποία υπέβαλε τις προτάσεις της στη Γερουσία στις 7 Απριλίου. Η πλειοψηφία της ανωτέρω Επιτροπής πρότεινε να αποζημιωθούν οι μονές για τα κηρυχθέντα ως απαλλοτριωτέα κτήματά τους, κατ' εξαίρεση από τον αγροτικό νόμο, με την αξία την οποία είχαν τα κτήματα κατά τον χρόνο της κατάληψής τους και να καταβληθεί στις μονές προσωρινό μίσθωμα, λόγω του

---

67. Εὐλόγιος Κουρίλας (Λαυριώτης), Ὁ κ. Βενιζέλος ἐν Ἄθῳ, *ὁ ἐκφωνηθεὶς ἱστορικὸς λόγος καὶ αἱ ἐπίσημοι δηλώσεις, τὰ σχόλια τοῦ τύπου*, Θεσσαλονίκη 1930, σ. 24-26. Το παράθεμα όπως δημοσιεύεται στο Ε. Καρακουλάκης, *ό.π.*, σημ. 428, σ. 136-137. Για τις προσφυγές των ξενόφωνων μονών στην ΚτΕ βλ. Δ. Μουζάκης, *ό.π.*, σ. 440-47.

68. Ὑπουργεῖο Γεωργίας, Αριθ. 5842. Ὁ ὑπουργὸς Κ. Σπυρίδης πρὸς τὴν Ἱερὰν Κοινότητα τοῦ Ἁγίου Ὄρους εἰς Καρυάς, Ἀθήνα 19 Ιανουαρίου 1930. Δημοσιεύεται στο Βησσαρίων Γρηγοριάτης, *ό.π.*, σ. 10.

69. Ο διορισμός του Ηλιάκη έγινε κατόπιν αποφάσεως της Εκτάκτου Διαρκούς Ιεράς Συνόδου στις 30 Απριλίου 1929.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

διάζοντος χαρακτήρα και των εξαιρετικών συνθηκών του Αγίου Όρους. Η μειοψηφία, ωστόσο, υποστήριξε ότι το νομοσχέδιο δεν έπρεπε να ψηφισθεί, διότι τα κτήματα των μονών έπρεπε να παραμείνουν αναπαλλοτρίωτα, «ὡς συνυφασμένα μὲ αὐτὴν ταύτην τὴν ὕπαρξιν τῶν μονῶν καὶ τῶν καθεστώτων τοῦ Ἁγίου Ὄρους, αἵτινες ἔχουν νὰ ἐπιτελέσουν μεγάλον προορισμὸν καὶ εἰς τὸ μέλλον….». Για τον λόγο αυτό εισηγήθηκε τη μίσθωσή τους εις το διηνεκές, ώστε να διευκολυνθεί η αποκατάσταση προσφύγων και ακτημόνων καλλιεργητών, αλλά να παραμείνει στις μονές η ψιλή κυριότητα. Η λύση αυτή, υποστήριξαν, αφενός θα επέτρεπε στο κράτος να εφαρμόσει ομοιόμορφη τακτική για όλα τα κτήματα του Αγίου Όρους και αφετέρου θα έθετε τέλος στις συζητήσεις για το αναπαλλοτρίωτο ή όχι των αγιορειτικών μετοχίων. Οι συζητήσεις αυτές περιέπλεκαν το ζήτημα, επειδή οι ξενόφωνες μονές βρίσκονταν σε πλεονεκτική θέση έναντι των άλλων λόγω των ισχυουσών Συνθηκών. Τέλος, πρότειναν να ψηφισθεί διάταξη και να καταβληθεί αμέσως και απευθείας στις μονές προσωρινό μίσθωμα 8% επί της αξίας των κτημάτων, που θα υπολογιζόταν προσωρινά, μέχρι να ρυθμισθεί το ζήτημα με την εφαρμογή της διηνεκούς μίσθωσης.[70]

Το Υπουργείο Γεωργίας αποδέχτηκε την πρόταση της μειοψηφίας. Έπειτα από συνεννόηση των δύο μερών, αποφασίστηκε να σταλεί στο Άγιον Όρος επιτροπή δημοσίων υπαλλήλων για να καθορίσει, σε συνεργασία με τον αντιπρόσωπο που θα όριζαν οι μονές, το ποσό της διηνεκούς μίσθωσης για όλα τα αγροκτήματα.[71] Τον Μάιο δημοσιεύτηκε ο Νόμος 4716[72] που ρύθμισε, όμως, προσωρινά το ζήτημα. Η αποζημίωση των μονών ορίσθηκε ίση προς την αξία των ιδιοκτησιών τους κατά τον χρόνο της απαλλοτρίωσής τους. Μέχρι την καταβολή της αποζημίωσης, το ελληνικό δημόσιο δεσμεύτηκε να καταθέσει στην Αγροτική Τράπεζα το ποσό των 5 εκατομμυρίων δραχμών και να καταβάλει μίσθωμα ίσο προς το 8% επί της πρόχειρα υπολογισθείσης αξίας του κάθε κτήματος. Κάθε μονή θα εισέπραττε τους τόκους του ποσού που

---

70. Οι πλειοψηφίσαντες της Επιτροπής ήταν ο Πρόεδρος Σπ. Χασιώτης και οι Α. Μυλωνάς, Π. Δεκάζος, Φούμης, Κωνσταντινίδης και Γιαβάσογλου. Οι μειοψηφίσαντες ήταν ο εισηγητής Γ. Τζώρτζης, ο Γκέκας και ο Κυπριανός. Βλ. «Ἔκθεσις τῆς ἐπὶ τῆς Γεωργίας Κοινοβουλευτικῆς ἐπιτροπῆς πρὸς τὴν Γερουσίαν, 7 Ἀπριλίου 1930», όπως δημοσιεύεται στο Βησσαρίων Γρηγοριάτης, *ό.π.*, σ. 11.

71. *Στο ίδιο*, σ. 12.

72. ΦΕΚ, τχ. Α΄, αρ. 172, 18 Μαΐου 930, Νόμος 4716 «περὶ κυρώσεως καὶ τροποποιήσεως τοῦ ἀπὸ 2 Σεπτεμβρίου 1926 Ν.Δ. «περὶ διακανονισμοῦ ἀποζημιώσεως διὰ τὰ ἀπαλλοτριωθέντα ἀγροκτήματα Μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους».

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

της αναλογούσε. Η Ιερά Κοινότης μάλιστα επιδίωξε τότε δια του εκπροσώπου της Ηλιάκη να υπολογισθεί η αξία των ιδιοκτησιών των μονών σε χρυσό, για να μην επηρεάζεται από τις νομισματικές μεταβολές. Η κυβέρνηση, αν και κατ' αρχήν εξέτασε το αίτημα αυτό, τελικά δεν το δέχτηκε.

Στο τέλος του έτους (18 Δεκεμβρίου 1930) δημοσιεύτηκε ο Νόμος 4857 «περὶ μεταβιβάσεως εἰς τὸ Ἑλληνικὸν Δημόσιον τῆς κινητῆς καὶ ἀκινήτου περιουσίας τῆς Ε.Α.Π. καὶ συστάσεως ὑποθήκης ὑπὲρ τῆς Διεθνοῦς Οἰκονομικῆς Ἐπιτροπῆς». Το άρθρο 7 κήρυσσε οριστικό το κτηματολόγιο που είχε καταρτισθεί από την Ε.Α.Π. και όριζε ότι όλες οι διανομές της Επιτροπής προς πρόσφυγες ή γηγενείς βάσει αυτού του κτηματολογίου θα ήταν έγκυρες και υποχρεωτικές για την κυβέρνηση. Για την εξασφάλιση της αποκατάστασης των προσφύγων στα μετόχια του Αγίου Όρους το άρθρο 8 εξουσιοδοτούσε τον Υπουργό της Γεωργίας, μετά τη σύμφωνη γνώμη του Υπουργικού Συμβουλίου, να συνάψει «μίσθωσιν διαρκείας τοὐλάχιστον εἴκοσι πέντε ἐτῶν ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς ὑφισταμένης μισθώσεως τῶν ἐν Χαλκιδικῇ Μοναστηριακῶν κτημάτων, ἐφ' ὧν ἡ Ἐπιτροπὴ Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων ἐγκατέστησε πρόσφυγας».[73] Έτσι δρομολογήθηκε η επίλυση του μετοχιακού, ορίστηκε ο καταρτισμός των Εκτιμητικών Επιτροπών, η διαδικασία εξεύρεσης από κοινού του τιμήματος για κάθε μετόχι και προετοιμάστηκε το νομοσχέδιο για την οριστική λύση του ζητήματος που έγινε ο Νόμος 5377/32.

Όταν υποβλήθηκε για πρώτη φορά το νομοσχέδιο στη Βουλή, οι γεωργικές οργανώσεις της Χαλκιδικής συνήλθαν σε συνέλευση και υπέβαλαν τις προτάσεις τους για ορισμένες τροποποιήσεις, ούτως ώστε να ισχύσει και για τα μετόχια ό,τι προέβλεπε ο αγροτικός νόμος για τις απαλλοτριώσεις των άλλων κτημάτων και να χρεωθούν οι αγρότες για τους κλήρους τους με την τιμή που ίσχυε και για όλους τους υπόλοιπους αποκατασταθέντες αγρότες.[74] Οι αποκατασταθέντες αγρότες, πρόσφυγες και γηγενείς, ήταν αντίθετοι στη λύση της διηνεκούς μίσθωσης των μετοχίων, διότι φοβούνταν ότι θα τους εμπόδιζε να αποκτήσουν πλήρη κυριότητα επί των κλήρων τους, να τα καλλιεργούν και να τα εκμεταλλεύονται όπως ήθελαν, και προέβησαν σε κινητοποιήσεις και έντονες διαμαρτυρίες. Ο Ν.5377/32 της κυβέρνησης Βενιζέλου δεν έκανε αποδεκτά τα αιτήματα των αγροτών, ωστόσο στην τελική ρύθμιση του θέματος της χρέωσης των αγροτών και της απόκτησης τίτλων

---

73. ΦΕΚ, τχ. Α΄, αρ. 396, 18 Δεκεμβρίου 1930.
74. Βησσαρίων Γρηγοριάτης, *ό.π.*, σ. 15.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ίσχυσε και για τους αποκατασταθέντες, πρόσφυγες και ακτήμονες αγρότες της Χαλκιδικής, ό,τι προβλεπόταν και για τους υπόλοιπους βάσει των αγροτικών νόμων και των συμφωνιών της κυβέρνησης με την Ε.Α.Π., η οποία, για να διατηρηθεί η τάξη και να εξασφαλιστεί η νομιμοφροσύνη των αγροτών, επιδίωξε σταθερά να μην υπάρξει διαφορετική αντιμετώπιση σε καμία περιοχή.[75]

Στη συνέχεια οι αγιορείτες σε υπόμνημα που υπέβαλαν στο Πατριαρχείο εξέθεσαν τους λόγους σκοπιμότητας για τους οποίους αποφάσισαν να αποδεχτούν το κοινωνικό πρόγραμμα της κυβέρνησης και ζήτησαν από το Πατριαρχείο να κρίνει την απόφασή τους υπό αυτό το πνεύμα και να την εγκρίνει. Το Πατριαρχείο πράγματι ενέκρινε τη ρύθμιση. Μετά την εκτίμηση όλων των αγιορείτικων μετοχίων το 1933, εκδόθηκαν οι ομολογίες του λεγόμενου «Εθνικού Αγιορειτικού Δανείου». Το συνολικό ποσό στο οποίο εκτιμήθηκε η αξία των μετοχίων ανερχόταν σε 250 εκατομμύρια δραχμές με τον ετήσιο τόκο να ανέρχεται σε 15 εκατομμύρια δραχμές, τις οποίες το δημόσιο κατέβαλλε τακτικά στην αρχή κάθε έτους. Σε κάθε μονή δόθηκε ομολογία στην οποία αναγραφόταν το ποσό με το οποίο είχαν εκτιμηθεί τα μετόχια της και στο οποίο είχε ορισθεί τόκος 6%. Οι ομολογίες δεν μπορούσαν να μεταβιβαστούν ούτε να υποθηκευτούν. Μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο ο Αλέξανδρος Σβώλος, που στις 6 Σεπτεμβρίου 1944 ανέλαβε υπουργός Οικονομικών της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας υπό τον Γεώργιο Παπανδρέου, με νομοθετικό διάταγμα περιόρισε σημαντικά το ποσό της αποζημίωσης προς τις μονές στο πλαίσιο των μέτρων τα οποία έλαβε για να ανορθώσει την ελληνική οικονομία.[76]

Η αποζημίωση την οποία ανέλαβε το κράτος να καταβάλλει ετησίως στις μονές ήταν δυσβάσταχτη για τον προϋπολογισμό, ειδικά αν αναλογιστούμε ότι οι τιμές καθορίστηκαν σε τόσο υψηλό επίπεδο στα χρόνια της μεγάλης οικονομικής κρίσης, που είχε άμεση αρνητική επίπτωση στο εμπορικό ισοζύγιο της χώρας εξαιτίας της πτώσης των αγροτικών τιμών, έριξε το βιοτικό επίπεδο και προξένησε νομισματική αστάθεια. Η σταθεροποίηση της δραχμής στην ισοτιμία 375 δραχμές: 1 λίρα, που είχε επιτευχθεί μόλις το 1928 με

---

75. Για την πολιτική της ΕΑΠ βλ. LNA, C124, Sir John Hope Simpson to A. Papadatos, 27 Φεβρ. 1930. Kontogiorgi, *ό.π.* (σημ. 7), σ. 310-317.

76. Ι. Π. Μαμαλάκη, *Το Άγιον Όρος (Άθως) δια μέσου των αιώνων*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 529. Βλ. σε Δ. Μουζάκης, *ό.π.*, σ. 325-331 αναλυτικούς πίνακες με τα ποσά που αναλογούσαν σε κάθε μονή καθώς και τους τόκους.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τη δημιουργία της Τράπεζας της Ελλάδος, ανατράπηκε το Σεπτέμβριο του 1931, όταν η Μεγάλη Βρετανία ανακοίνωσε την αποδέσμευση της αγγλικής λίρας από τη χρυσή βάση. Παρόλο που η κυβέρνηση Βενιζέλου έδωσε τη λεγόμενη «μάχη της δραχμής», καταβάλλοντας προσπάθειες για να διαφυλαχθεί η μετατρεψιμότητα του νομίσματος και να συνδεθεί η δραχμή με το δολάριο, αναγκάστηκε τελικά να εγκαταλείψει τη χρυσή βάση και λίγες μέρες αργότερα να κηρύξει πτώχευση (26 Απριλίου 1932).[77] Ο Βενιζέλος επικρίθηκε από βουλευτές του Αγροτικού Κόμματος ότι ενέδωσε στις πιέσεις της Εκκλησίας, δεν προσπάθησε να επιλύσει το κοινωνικό πρόβλημα των αγροτών που υπερχρεώθηκαν, ενώ πολλοί παρέμειναν χωρίς κλήρο, και επιδείνωσε το οικονομικό πρόβλημα της χώρας.[78]

Η ρευστοποίηση της εκκλησιαστικής και μοναστηριακής περιουσίας το 1930. Απαλλοτριώσεις μετοχίων της μονής της Αγίας Αναστασίας της Φαρμακολύτριας

Από την άνοιξη του 1930 ως το χειμώνα του 1931 οι σχέσεις των Φιλελευθέρων με την Εκκλησία πέρασαν μια περίοδο οξείας κρίσης, λόγω της απόφασης της κυβέρνησης για περιορισμό του αριθμού των μοναστηριών και για ορθολογικότερη διαχείριση και έλεγχο των εκκλησιαστικών πόρων. Όταν την άνοιξη του 1930 ο Υπουργός Παιδείας και Εκκλησιαστικών, Γ. Παπανδρέου, πέρασε από τη Βουλή το νόμο 4684, ο οποίος επέτρεπε την εκποίηση συγκεκριμένης εκκλησιαστικής περιουσίας προς όφελος των προσφύγων και του δημοσίου και την κατάργηση ενός αριθμού μικρών μοναστηριών, η Ιερά Σύνοδος τον καταδίκασε ως αντικανονικό και ζήτησε από τους κληρικούς να εμποδίσουν την εφαρμογή του.[79] Ο νόμος 4684/1930 αντικαθιστούσε το Γενικό Εκκλησιαστικό Ταμείο, που λειτουργούσε από το 1909, με ένα νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου υπό την εποπτεία του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, τον Οργανισμό Διοικήσεως Εκκλησιαστικής Περιουσίας (ΟΔΕΠ). Ο νέος αυτός οργανισμός είχε ως έργο τη ρευ-

---

77. M. Mazower, *Greece and the Inter-War Economic Crisis*, Oxford 1991, σ. 143-176.

78. Βλ. Σωκράτης Ανθρακόπουλος, «Απάντηση στον Βενιζέλο», *Συνεννόησις*, αρ. 321, 19 Οκτωβρίου 1930, σ. 1-2 και του ίδιου «Ὁ λόγος τοῦ κοινοβουλευτικοῦ ἐκπροσώπου τοῦ Ἀγροτικοῦ κόμματος στὴ Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὸ πῶς βλέπει τὸ κόμμα τὰ πολιτικὰ καὶ οἰκονομικὰ προβλήματα τῆς χώρας», *Συνεννόησις*, 19 Ιουνίου 1932.

79. Το χρονικό της αντιπαράθεσης και στο FO 371/14381/118-131.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

στοποίηση της μοναστηριακής περιουσίας, τη διοίκηση και διαχείριση της εκκλησιαστικής περιουσίας, εκτός από εκείνη των ναών, και τη διάθεση του προϊόντος για την προώθηση εκπαιδευτικών και ευαγών σκοπών. Ο ΟΔΕΠ διοικούνταν από ένα κεντρικό διοικητικό συμβούλιο, του οποίου μέλη ήταν ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών, δύο αρχιερείς, ένας σύμβουλος της Επικρατείας, ο Γενικός Διευθυντής του Δημοσίου Λογιστικού, ένας νομικός σύμβουλος, ένας εκπρόσωπος της Τραπέζης Ελλάδος και ένας εκπρόσωπος μιας εμπορικής τράπεζας.[80]

Στις 14 Ιουλίου, μετά από απόφαση της Ιεράς Συνόδου, οι Μητροπολίτες Σπάρτης και Μαρωνείας, οι οποίοι συμμετείχαν στο Συμβούλιο ρευστοποιήσεως στο οποίο δεν παρέστη ο μακαριώτατος Αρχιεπίσκοπος Αθηνών, υπέβαλαν την παραίτησή τους στον Αρχιεπίσκοπο. Η Ιερά Σύνοδος επέμεινε στην τροποποίηση του νόμου και δήλωσε ότι δεν θα διόριζε αντικαταστάτες των δύο ιεραρχών αν η κυβέρνηση δεν έδειχνε διαλλακτικότερη στάση. Τελικά επήλθε συμφωνία με αμοιβαίες υποχωρήσεις. Έγινε δεκτή η αξίωση της Εκκλησίας να ανατεθεί η διαχείριση της εκκλησιαστικής περιουσίας στον Οργανισμό Δημοσίων Κτημάτων και να καταργηθεί το άρθρο το αναφερόμενο στη Σύμβαση που είχε γίνει μεταξύ της Εθνικής Τράπεζας και του Οργανισμού. Όσον αφορά τα μοναστηριακά κτήματα, ενώ ο νόμος όριζε ότι στα τοπικά συμβούλια της διαχείρισης των μοναστηριακών κτημάτων θα συμμετέχουν μόνο οι κατά τόπους μητροπολίτες, η κυβέρνηση μετά από απαίτηση της Εκκλησίας δέχτηκε τη συμμετοχή και των ηγουμενοσυμβουλίων. Αποφασίστηκε, επίσης, να μην εφαρμοστούν τα άρθρα του νόμου τα αναφερόμενα στην εκποίηση μοναστηριακών κτημάτων μέχρι τον Οκτώβριο, οπότε η Βουλή θα ψήφιζε νέο νόμο που θα τα τροποποιούσε σύμφωνα με τις απόψεις της Εκκλησίας.[81]

Ο Βενιζέλος τόνισε την ανάγκη να υποβοηθήσει η Εκκλησία το κράτος στην υπέρ των προσφύγων και ακτημόνων πολιτική του και ζήτησε να πε-

---

80. FO 371/ C 5649/5649/19, 14 July 1930. Βλ. και Α. Νανάκης, ό.π., και Κ. Ραμιώτης (Αρχιμ.), *Η Εκκλησία μέσα στην Ελληνική Πολιτεία*, Πρότυπες Θεσσαλικές Εκδόσεις: Αθήνα 1997, σ. 291-293. Βλ. και το επιθετικό Υπόμνημα του Ειρηναίου και την Απάντηση Βενιζέλου, εφ. *Πατρίς*, 1930. Το 1930, κατά την απαλλοτρίωση των μετοχίων, ο Μητροπολίτης Κασσανδρείας Ειρηναίος [Παντολέοντος] αγωνίσθηκε και πέτυχε να εξαιρεθούν της απαλλοτριώσεως και να παραμείνουν στη δικαιοδοσία των μοναχών οι γεωργικοί κλήροι γύρω από τα κτήρια του μετοχίου και των ναών, για να εξασφαλιστεί η συντήρησή τους και να λυθεί το εφημεριακό πρόβλημα για τα μικρά χωριά. Βλ. Π. Γ. Στάμος, *ό.π.*, σ. 109.

81. Εφ. *Πατρίς*, 15 Ιουλίου 1930, σ. 8.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ριορισθούν οι αξιώσεις και οι πιέσεις της που καθιστούσαν δυσχερή τη θέση των κυβερνητικών υπευθύνων. Υπογράμμισε δε ότι, όσον αφορά τη μοναστηριακή περιουσία, δεν επρόκειτο για απαλλοτρίωση, αλλά στην ουσία για εξαγορά από το κράτος με σκοπό την αποκατάσταση των απόρων προσφύγων, εξαγορά η οποία θα ευνοούσε τελικά τις μονές και θα εξυπηρετούσε τα συμφέροντά τους, διότι πολλές μοναστηριακές εκτάσεις παρέμεναν ακαλλιέργητες και παρουσίαζαν ελλιπή εκμετάλλευση.

Με το διάταγμα της 5ης Μαρτίου 1932 ανατέθηκε στις μονές η διαχείριση και διοίκηση της διατηρητέας περιουσίας τους, η οποία ορίστηκε με κριτήριο τις ανάγκες της κάθε μονής, τον αριθμό των μελών της και την ιστορική της αξία ως τόπου προσκυνήματος και πνευματικής δράσης. Με το ίδιο διάταγμα αποφασίστηκε να διατίθενται τα έσοδα από τις μονές για την επισκευή και συντήρηση των κτηρίων. Μετά τη ρευστοποίηση των μοναστηριακών γαιών που χαρακτηρίστηκαν ως «ἐκποιητέες» – βάσει των προεδρικών διαταγμάτων που εκδόθηκαν από το 1928 έως το 1936 και διέκριναν τη μοναστηριακή περιουσία σε «διατηρητέα» και «ἐκποιητέα» παρέμειναν στις μονές 2.156.332 acres από τα οποία 260.928 ήταν καλλιεργήσιμες γαίες, 1.004,212 βοσκότοποι, 655.094 δασικές εκτάσεις, 143.738 ελαιώνες, 29.092 φυτείες και τα υπόλοιπα μη καλλιεργήσιμες γαίες.[82]

Για την αποκατάσταση των προσφύγων στη Χαλκιδική έγιναν και απαλλοτριώσεις μετοχίων που ανήκαν στην Πατριαρχική και Σταυροπηγιακή Ιερά Μονή της Αγίας Αναστασίας της Φαρμακολύτριας. Η μονή βρισκόταν υπό την άμεση κανονική και διαχειριστική εξάρτηση του Οικουμενικού Πατριαρχείου.[83] Οι αγροτικοί νόμοι του κράτους μέχρι και το 1952 εξαιρούσαν τις Πατριαρχικές και Σταυροπηγιακές Μονές από τα μέτρα της απαλλοτρίωσης, διότι τα έσοδα από την κτηματική περιουσία τους εξυπηρετούσαν τις ανάγκες των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων (π.χ. Εκκλησιαστική Σχολή Αγίας Αναστασίας). Ένα επιπλέον επιχείρημα ήταν ότι πιθανή απαλλοτρίωση των μετοχίων της μονής θα ήταν δυνατόν να προκαλέσει στο μέλλον προβλήματα και να αποτελέσει κακό προηγούμενο σε βάρος της εκκλησιαστικής και μοναστηριακής περιουσίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου της ευρισκομένης σε ξένα κράτη.

---

82. Βλ. Ἀναστάσιος Βαρβαρέσος, *Ἡ συμπλήρωση τῆς ἀγροτικῆς μεταρρύθμισης*, Ὑπουργεῖο Γεωργίας, Ἀθήνα 1949, σ. 17.

83. Τα ζητήματα τα σχετικά με τη διοίκηση των Σταυροπηγιακών Μονών στις Νέες Χώρες ρυθμίζονταν συμφώνως προς το Ι΄ εδάφιο του από 4 Σεπτεμβρίου του 1928 Πατριαρχικού και Συνοδικού Τόμου.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Η μονή της Αγίας Αναστασίας της Φαρμακολύτριας βρίσκεται στην περιοχή του χωριού Γαλαρηνού και υπαγόταν κατά την υπό εξέταση περίοδο στην Ιερά Μητρόπολη Κασσανδρείας.[84] Η κτηματική περιουσία της μονής αποτελούνταν από τρία μεγάλα μετόχια, που κάλυπταν μια έκταση χιλιάδων στρεμμάτων: το Αναστασιτικό μετόχι της Αγίας Αναστασίας στην χερσόνησο της Κασσάνδρας, το Μετόχι Καρβουνό στην Καλαμαριά της επαρχίας Κασσανδρείας και το μετόχι Κρητιανά στην περιοχή του χωρίου Μεσημέριον. Η μονή είχε στην ιδιοκτησία της και τέσσερις υδρόμυλους, στο Μυριόφυτο και το Γαλαρηνό. Τελικά από το μετόχι Καρβουνό 7.000 στρέμματα απαλλοτριώθηκαν υπέρ των προσφυγικών συνοικισμών της Νέας Καλικράτειας και των Νέων Συλάτων, ενώ 300 στρέμματα με τα κτήρια του μετοχίου παρέμειναν υπέρ της μονής. Επίσης η μονή διατήρησε το μετόχι Κρητιανά, το οποίο καλλιεργούσαν γεωργοί του οικισμού της Απωνομής (Επανωμής) της Ιεράς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης.[85]

Μέχρι τον Δεκέμβριο του 1927, σύμφωνα με τις στατιστικές της Γενικής Διευθύνσεως Εποικισμού Μακεδονίας, είχαν αποκατασταθεί αγροτικώς στη Μακεδονία 427.269 άτομα, από τα οποία 11.261 είχαν λάβει προσωρινά κλήρο στη Χαλκιδική. Ο σχετικά μικρός αριθμός αποκατασταθέντων προσφύγων στη Χαλκιδική οφειλόταν, σύμφωνα με τους σύγχρονους παρατηρητές, στη στενότητα της γης και στο ότι οι εκτάσεις που είχαν αποδεσμευτεί μετά την αναχώρηση των ανταλλαξίμων Μουσουλμάνων ήταν περιορισμένες διότι ο αρχικός πληθυσμός ήταν αμιγώς ελληνικός.[86] Ο πρώτος πρόεδρος της Ε.Α.Π., Henry Morgenthau, αναφερόμενος στην Χαλκιδική επισημαίνει ότι η εγκατάσταση των προσφύγων καθυστέρησε και εξαιτίας της καλλιέργειας

---

84. Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (ΙΣΕΕ), Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον (ΙΑ), Ὀρθόδοξοι Ἐκκλησίαι (ΟΕ), Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον, Μονὴ Ἁγίας Ἀναστασίας: Ἀρ. πρωτ. 710/29.1.1929. Ὁ Ἀρδαμερίου καὶ Γαλατίστης Καλλίνικος πρὸς τὴν Διαρκῆ Ἱερὰν Σύνοδον τῆς Ἑλλάδος, Γαλάτιστα 4 Ἰανουαρίου 1929. Ο Αρδαμερίου υποστηρίζει ότι η Ιερά Μονή της Αγίας Αναστασίας κείται «ἐν τῷ μεγάλῳ βουνῷ Γαλατίστης», σύμφωνα με τα χρυσόβουλλα τα αποκείμενα στο Αρχείο της Μονής και, επομένως, εντός των ορίων της δικής του επαρχίας /Μητροπόλεως Αρδαμερίου στη δικαιοδοσία της οποίας θα έπρεπε να επανέλθει. Το κοινοτικό Συμβούλιο Ανθεμούντος στηρίζει το αίτημά του.

85. Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (ΙΣΕΕ), Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον (ΙΑ), Ὀρθόδοξοι Ἐκκλησίαι (ΟΕ), Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον, Μονὴ Ἁγίας Ἀναστασίας: Ἀρ. πρωτ. 895/28.9.1943. Ὁ Κασσανδρείας Εἰρηναῖος πρὸς τὴν Ἁγίαν καὶ Ἱερὰν Σύνοδον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Πολύγυρος 18 Σεπτεμβρίου 1943.

86. Βλ. ΑΚΔΚ, Φ 24, απόκομμα από την εφ. *Ἐλεύθερον Βῆμα*, Ιούνιος 1928, «Πῶς ἀποκατεστάθη μισό ἑκατομμύριο ἀγροτῶν προσφύγων εἰς Μακεδονίαν».

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ελάχιστου τμήματος των μετοχίων και της εγκατάλειψης ικανών εκτάσεων που είχαν καταντήσει άγονες. Στα μετόχια, γράφει,

> *«τα εδάφη που καλλιεργούσαν οι ίδιοι οι μοναχοί έτειναν στο ελάχιστο που ήταν απαραίτητο για τη συντήρησή τους. Τα εδάφη που καλλιεργούσαν Έλληνες ενοικιαστές συρρικνώθηκαν επίσης στα ελάχιστα δυνατά όρια, γιατί η αρπακτικότητα των Τούρκων φοροεισπρακτόρων αφαιρούσε κάθε κίνητρο για παραγωγή πλεονάσματος. Όταν έφθασαν οι πρόσφυγες τα περισσότερα απ' αυτά τα εδάφη είχαν περιπέσει σε πρωτόγονη κατάσταση και το χώμα είχε καλυφθεί από αγριόχορτα και ζιζάνια αιώνων. Το όργωμά τους για την πρώτη σοδειά ήταν υπεράνω των δυνάμεων των χωρικών με τα πρωτόγονα εργαλεία τους. Η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων αντιμετώπισε αυτό το πρόβλημα με την εισαγωγή αμερικανικών γεωργικών μηχανημάτων τα οποία διεκπεραίωσαν αυτό το έργο για χάρη των αγροτών».*[87]

Επίλογος

Κατά τον Μεσοπόλεμο απαλλοτριώθηκαν περίπου 450.000 στρέμματα αγιορείτικης περιουσίας· απ' αυτά, 320.000 στη Χαλκιδική.[88] Το εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα του Βενιζέλου ανέτρεψε τις επί αιώνες υφιστάμενες δομές που ρύθμιζαν τις σχέσεις παραγωγής και εξασθένισε τη σημασία του Αγίου Όρους ως οικονομικού και πνευματικού παράγοντα της περιοχής. Όμως η Ιερά Κοινότης αντιστάθηκε σθεναρά και τελικά οι μονές μπόρεσαν να παραμείνουν εσαεί ιδιοκτήτριες και να λάβουν κρατικές ομολογίες σε αντάλλαγμα για τα μετόχια. Έκτοτε τα έσοδα κάθε μονής θα προέρχονταν κατά κύριο λόγο από τις κρατικές ομολογίες, καθώς τα υπόλοιπα έσοδά της από την εκμετάλλευση της περιορισμένης σε έκταση γης που παρέμεινε στη δικαιοδοσία της δεν επαρκούσαν πλέον παρά μόνο για τη συντήρησή της.

Με την τελική ρύθμιση από εισπράκτορες γαιοπροσόδου οι μονές μετατράπηκαν σε ομολογιούχους: το «παιχνίδι» της χρηματοοικονομικής διαδι-

---

87. Henry Morgenthau, *Η αποστολή μου στην Αθήνα*, μεταφρ. Σήφης Κασεσιάν, Αθήνα 1994, σ. 378-379.

88. ΙΣΕΕ-ΙΑ, Ἅγιον Ὄρος 1952, Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν, Δ/νσις Ἐκκλησιῶν, Ἀρ. πρωτ. 30685/ΕΚ 2 (19 Απριλίου 1952), Ἀντίγραφον. Ὑπουργεῖο Γεωργίας (15 Ἀπριλίου 1952), Ζήτημα ἐκκλησιαστικῶν καὶ μοναστηριακῶν περιουσιῶν. Κατά τον Βησσαρίωνα Γρηγοριάτη, *ό.π.*, σ. 26 απαλλοτριώθηκαν 120 αγιορείτικα μετόχια, συνολικής έκτασης 1.000.000 στρεμμάτων εκ των οποίων 800.000 ήταν καλλιεργήσιμες γαίες και τα υπόλοιπα δάση και βοσκοτόπια.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κασίας αγκάλιασε και τον Άθω. Αυτό ήταν εξαιρετικά σημαντικό από κοινωνική και πολιτική άποψη· γιατί αντί να διαχωριστεί η Ιερά Κοινότης του Άθω από το κράτος εντάθηκε η αμφίδρομη σχέση τους και η εξάρτηση της Ιεράς Κοινότητας από το κράτος αυξήθηκε, αφού δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις για περαιτέρω διαπραγματεύσεις και ανταλλαγές.

Το κράτος στον Μεσοπόλεμο διαχειρίστηκε την κρίση που προήλθε από την απότομη δημογραφική αύξηση λόγω της ενσωμάτωσης των προσφύγων και προχώρησε στον εκσυγχρονισμό του αγροτικού χώρου. Οι πολιτικοί των βενιζελικών και των διαδόχων κυβερνήσεων όμως διαχειρίστηκαν το ζήτημα της απαλλοτρίωσης των μετοχίων με πολιτικούς όρους και όχι με κοινωνικούς. Η δυναμική του αγροτικού τομέα προσδιορίστηκε σε μεγάλο βαθμό και από τις μεταβολές που έγιναν στο θεσμικό πλαίσιο. Οι κρατικές επιλογές καθορίστηκαν από την κοινωνική και πολιτική όψη του ζητήματος και λιγότερο την οικονομική. Οι θεσμοί που υιοθετήθηκαν μπορεί να μην ήταν οικονομικά ιδιαίτερα αποδοτικοί, ήταν όμως κοινωνικά αποτελεσματικοί γιατί κατέστησαν ηπιότερες τις κοινωνικές εντάσεις και περιόρισαν τη ριζοσπαστικοποίηση των αγροτικών πληθυσμών. Η απαλλοτρίωση των μετοχίων είχε ως αποτέλεσμα την οριστική αποκατάσταση των προσφυγικών πληθυσμών στις γαίες που αρχικά είχαν ενοικιαστεί ή επιταχθεί. Σε σύνολο 36 νέων οικισμών που σχεδιάστηκαν από την Εποικιστική Υπηρεσία του Υπουργείου Γεωργίας, οι 34 ήταν αμιγώς προσφυγικοί και χωροθετήθηκαν στην παραλιακή ζώνη, που ήταν αραιοκατοικημένη εξαιτίας της ύπαρξης παραθαλάσσιων ελών–ιδιαίτερα στη Κασσάνδρα, αλλά και επειδή, κατά τους προηγούμενους αιώνες, οι πληθυσμοί προτιμούσαν, τη μεσαία ζώνη για κατοίκηση λόγω του φόβου των πειρατικών επιδρομών. Παραθαλάσσιοι οικισμοί δημιουργήθηκαν και σε πρώην τσιφλίκια, όπως τα Μουδανιά. Η έκτασή τους ανέρχεται σε 17.123 στρέμματα. Στο δυτικό τμήμα της Χαλκιδικής αναπτύχθηκαν οικισμοί σε ανταλλάξιμες, πρώην μουσουλμανικές, γαίες της Καλαμαριάς, έκτασης 163.730 περίπου στρεμμάτων, που διανεμήθηκαν στους πρόσφυγες αλλά και στους ντόπιους χριστιανούς καλλιεργητές τους.[89] Ο πληθυσμός αυξήθηκε κατά 46%, από 44.304 άτομα το 1920 σε 64.799 άτομα το 1928[90] και, επομένως, επιτεύχθηκε η δημογραφική «πύκνωση» των αραιοκατοικημένων μετοχίων που οραματιζόταν ο Καραβίδας.

---

89. Για την κατηγορία των γαιών που χρησιμοποιήθηκαν και τις ονομασίες των νέων οικισμών βλ. Πίνακα 6: «Προσφυγικοί οικισμοί στη Χαλκιδική, 1928».

90. Βλ. την εξέλιξη του πληθυσμού στη Χαλκιδική στον Πίνακα 7.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Η αποκατάσταση των προσφύγων στα πρώην μετόχια επηρέασε την πολιτισμική φυσιογνωμία της περιοχής. Η Χαλκιδική είναι σήμερα μια γεωγραφική περιφέρεια του βορειοελλαδικού χώρου διάσπαρτη από οικισμούς, που με τις χαρακτηριστικές τους ονομασίες παραπέμπουν στις αρχικές εστίες των προσφύγων, στις χαμένες πατρίδες της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης από τις οποίες ξεριζώθηκε υποχρεωτικά ο ελληνισμός σύμφωνα με τη Σύμβαση της Λωζάννης.

Η διανομή κλήρων από τις απαλλοτριωμένες και ανταλλάξιμες γαίες στους πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στην Χαλκιδική εξασφάλισε την εντατική εκμετάλλευση της γης, όπως έγινε και στις άλλες περιοχές της χώρας. Στους μικροϊδιοκτήτες της γης το κράτος, εκτός από τη γη και κάποια στοιχειώδη εφόδια για το ξεκίνημά τους στη νέα πατρίδα, δεν μπόρεσε να δώσει τα αναγκαία, υλικά και χρηματοδοτικά μέσα, τα οποία θα τους απελευθέρωναν από την ανασφάλεια και από τα προβλήματα που χαρακτηρίζουν τον αγροτικό κόσμο κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Όσοι πρόσφυγες αγρότες αποκαταστάθηκαν, εντάχθηκαν βέβαια στο εθνικό κοινωνικό-οικονομικό σύστημα, δεν έπαψαν όμως να είναι φτωχοί αγρότες, χωρίς επαρκή εκπαίδευση και χωρίς δυνατότητες να προσεγγίσουν τα κέντρα του εμπορίου και της πνευματικής κίνησης. Παρέμειναν δέσμιοι των περιορισμών που έθετε η απουσία συγκοινωνιών και η διακύμανση των τιμών σε διεθνές επίπεδο. Έτσι η Χαλκιδική στην μεταπολεμική περίοδο θα τροφοδοτήσει το μεταναστευτικό ρεύμα και δεν θα μπορέσει να εκπληρώσει το άλλο, μεγαλεπήβολο ασφαλώς, όραμα του Καραβίδα, να αναπτυχθεί σε κέντρο οικονομικό και πολιτιστικό του νεώτερου ελληνισμού. Η μετεγκατάσταση των ελληνορθόδοξων κατοίκων από τα Ιώνια παράλια, τον Μαρμαρά και την Καλλίπολη, κοσμοπολίτικα κέντρα της παραγωγής και του εμπορίου των μεσογειακών προϊόντων, δεν επαρκούσε.[91]

Η περιοχή της Χαλκιδικής διατήρησε τον αγροτικό της χαρακτήρα και τους αργούς ρυθμούς ανάπτυξης σε όλο τον Μεσοπόλεμο. Χρειάστηκε να περιμένει αρκετά χρόνια τον ηλεκτρισμό και την αύξηση του τουρισμού για να γνωρίσει μια διαφορετική ανάπτυξη.

---

91. Εξαιρέσεις στη στασιμότητα που χαρακτηρίζει την ανάπτυξη αυτής της περιόδου, πάντως, αποτέλεσαν οικισμοί όπως τα Νέα Μουδανιά και ο Νέος Μαρμαράς, όπου αξιοποιήθηκαν οι δεξιότητες και ειδικεύσεις των προσφύγων σε ενεργούς τομείς της οικονομίας, στην αλιεία και τη σηροτροφία, γεγονός που τους επέτρεψε να αναπτυχθούν ταχύτερα και να εξελιχθούν μεταπολεμικά σε κέντρα εμπορίου και μεταποίησης. Βλ. Σύνδεσμος Προσφύγων Μουδανιών Θεσσαλονίκης, *Ἀντίλαλοι ἀπὸ τὰ Μουδανιὰ καὶ τὰ γύρω*, Θεσσαλονίκη 1931.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Abstract

«THE CONDENSATION OF THE SPARSELY INHABITED KINGDOM OF KOLLIGOI» IN CHALKIDIKI
THE SETTLEMENT OF REFUGEES AND THE PROBLEM OF THE MONASTIC LANDS UNDER THE JURISDICTION OF MOUNT ATHOS DURING THE INTER-WAR PERIOD

This article focuses on the land reform policies of the Greek Liberal governments following the arrival and settlement of Asia Minor refugees in Chalkidiki during the inter-war period that led to the change of the centuries old land tenure regime prevailing on the monastic lands under the jurisdiction of Mount Athos.

Chalkidiki was considered to be the most suitable province for the settlement of refugees from the coastal regions of Asia Minor. Refugees could be established on monastic lands (*metochia*) which were characterized by very low demographic density and covered the two-thirds of Chalkidiki's total size. Under the old land tenure regime the natural wealth of *metochia* was exploited to a limited extent as only a small portion of the potential agricultural land was cultivated by native tenants (*kolligoi*). The Refugee Settlement Commission, which under the auspices of the League of Nations, carried out the project of refugee settlement gave its permission to refugees to settle themselves on several *metochia*. The arrival of the refugees in Chalkidiki deteriorated the socio-economic conditions in the area where the native landless cultivators were already in a state of unrest, had occupied lands in various metochia and expected the government to implement land reforms. For Liberal policy-makers a radical change of the old land tenure system through expropriation of the large monastic estates and their distribution to refugee and landless native farmers could solve the acute socio-economic problems of the region, restore public order and was considered essential for the economic and demographic development of the region. However, monastic lands which were administered by representatives of the monasteries (*oikonomoi*) according to the ancient regime of the Athos Peninsula which evolved over the centuries could not be easily expropriated under the agrarian law since the rights of the monasteries of the Holly Community of Mount Athos were protected by international Treaties.

The paper examines the socio-economic conditions in Chalkidiki be-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

tween 1913 and 1924 drawing upon the unpublished reports contained in the archives of the Governorship General of Macedonia and in K. D. Karavidas's archive. Karavidas visited Athos to curve the unanimous opposition by the Holy Community of Mount Athos to the project for the expropriation of monastic lands and to convince them to assist the government to tackle the refugee problem. His contribution to the planning of refugee settlement and modernization of Chalkidiki is also analysed.

In 1924 the government after negotiations with the Holy Community tackled the problem of the monastic lands by reaching an agreement with eighteen monasteries of Mount Athos which transferred a sizeable area of various estates to the government on lease for a ten years period with a likely extension of time. The rent for each year was to be paid by the National Bank of Greece to the Holy Community of Mount Athos. The liquidation of the Refugee Settlement Commission and the obligation of the Greek government, according to the Papadatos-Eddy Convention (24 January 1930), to respect the rights of all rural refugees over the provisional plots they had received by the Refugee Settlement Comission intensified discussions between the Holy Community and the E. Venizelos's government leading to the final arrangement of the problem: the liquidation of the monastic lands, the estimation of their value in exception of the agrarian law at a very high rate and the government's obligation to issue bonds for each monastery and to pay annually the taxes. The cost for the compensation of the monastic properties was too high for the frail Greek economy which had been aggravated due to the economic crisis (1929). After the Second World War the Minister of Finance reduced dramatically the amount due. The arrangement regarding the land property of the monasteries of Athos proved to be a breaking point with far-reaching consequences, since it increased the dependency of the Holy Community of Mount Athos on the Greek state, intensified their mutual relationship and opened the way for future exchanges.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Πίνακας 1

ΜΟΝΕΣ ΚΑΙ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ (1914)

Α/α	Όνομα Μονής	Αριθ. μοναχών και ησυχαστών
1.	Μεγίστης Λαύρας	210
2.	Βατοπεδίου	318
3.	Ιβήρων	205
4.	Χιλανδαρίου (Σερβικό)	105
5.	Διονυσίου	130
6.	Κουτλουμουσίου	85
7.	Παντοκράτορος	155
8.	Ξηροποτάμου	158
9.	Ζωγράφου (Βουλγαρικό)	252
10.	Δοχειαρίου	112
11.	Καρακάλου	106
12.	Φιλοθέου	56
13.	Σίμωνος Πέτρας	122
14.	Αγίου Παύλου	153
15.	Σταυρονικήτα	82
16.	Ξενοφώντος	124
17.	Γρηγορίου	125
18.	Εσφιγμένου	158
19.	Παντελεήμονος (Ρωσσικό)	562
20.	Κωνσταμονίτου	108
21.	Καρυαί (έδρα)	510
	Σε διάφορα άλλα ερημητικά καταλύματα	3.540

Πηγή: Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ), Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας (ΙΑΜ), Γενική Διοίκηση Μακεδονίας (ΓΔΜ), Φάκ. 20.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Πίνακας 2

Επαρχία Χαλκιδικής
Κωμοπόλεις, χωριά, μετόχια των μονών του Αγίου Όρους και τσιφλίκια (1914)
Κωμοπόλεις – Μαχαλάδες

Α/Α	Όνομα	Είδος συνοικισμού	Αριθ. Οικιών	Πληθυ-σμός	Εισαγωγές	Εξαγωγές
1.	Πολύγυρος	Κωμόπολη	480	2.510	Αποικιακά υφάσματα	Έλαιον, κουκούλια, δέρματα, σιτηρά
2.	Αβανλήδες	Μαχαλάς	75	355		Σιτηρά
3.	Ακ Μπουνάρ	Μαχαλάς	42	200		Σιτηρά
4.	Ατματζιαλήδες	Μαχαλάς	45	300		Σιτηρά
5.	Βοριτζιλάρ	Μαχαλάς	12	60		Σιτηρά
6.	Βρωμόσυρτα	Μαχαλάς	35	185		Σιτηρά
7.	Εμιρτζελήδες	Μαχαλάς	12	75		Σιτηρά
8.	Καρά Γιουσουφλάρ	Μαχαλάς	13	60		Σιτηρά
9.	Καρατεπέ	Μαχαλάς	28	170		Σιτηρά
10.	Καρκάρα	Μαχαλάς	120	640		Σιτηρά
11.	Κοκλαγουτζλή	Μαχαλάς	10	45		Σιτηρά
12.	Κουτζουκλή	Μαχαλάς	20	150		Σιτηρά
13.	Μερά	Μαχαλάς				Σιτηρά
14.	Νταουζλήδες	Μαχαλάς	62	245		Σιτηρά
15.	Ντιλικλήδες	Μαχαλάς	115	610		Σιτηρά
16.	Ντοπρολήδες	Μαχαλάς				Σιτηρά
17.	Παζαρλήδες	Μαχαλάς	38	190		Σιτηρά
18.	Παρακλήδες	Μαχαλάς	42	225		Σιτηρά
19.	Πόζαλαν	Μαχαλάς	50	210		Σιτηρά
20.	Σελελήδες, Ν. Σύλλαια	Μαχαλάς	30	150		Σιτηρά
21.	Σιντζηλή	Μαχαλάς	15	75		Σιτηρά
22.	Σοφοκλάρ	Μαχαλάς	6	24		Σιτηρά
23.	Τογιαντζή	Μαχαλάς	15	70		Σιτηρά
24.	Τσιγγανάδες	Μαχαλάς	50	310		Σιτηρά
25.	Τσιλίδες	Μαχαλάς	27	128		Σιτηρά
26.	Τσιομποκλήδες	Μαχαλάς	5	15		Σιτηρά
27.	Τσιπισλήδες	Μαχαλάς	10	65		Σιτηρά

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Πίνακας 2. Μετόχια

Α/Α	Όνομα	Είδος συνοικισμού	Αριθ. Οικιών	Πληθυσμός	Εισαγωγές	Εξαγωγές
28.	Ζωγράφου	Μετόχιον	6			
29.	Βατοπεδίου	Μετόχιον	6			
30.	Βοζίνη	Μετόχιον	5			
31.	Ξενοφώντος	Μετόχιον	5			
32.	Κωσταμονίτου	Μετόχιον	3			
33.	Γρηγορίου	Μετόχιον	3			
34.	Εσφιγμένου	Μετόχιον	2			
35.	Αζάπικον	Μετόχιον	2			
36.	Σιμόπετρας	Μετόχιον	2			
37.	Κουτλουμουσίου	Μετόχιον	2			
38.	Διονυσίου	Μετόχιον	2			
39.	Αγίου Παύλου	Μετόχιον	3			
40.	Ζωγράφου	Μετόχιον	2			
41.	Λαύρας	Μετόχιον	2			
42.	Ξεροποτάμου	Μετόχιον	3			
43.	Δοχιαρίου	Μετόχιον	3			
44.	Αγίου Παύλου	Μετόχιον	2			
45.	Ζωγράφου (Κομπά)	Μετόχιον	3			
46.	Γρηγορίου	Μετόχιον	2			
47.	Χειμαδιό (Διονυσίου)	Μετόχιον	2			
48.	Κουτλουμουσίου	Μετόχιον	2			
49.	Φιλοθέου	Μετόχιον	4			
50.	Βατοπαιδίου	Μετόχιον	4			
51.	Εσφιγμένου	Μετόχιον	5			
52.	Διονυσίου	Μετόχιον	3			
53.	Κωσταμονίτου	Μετόχιον	5			
54.	Ζωγράφου	Μετόχιον	5			
55.	Ρωσικόν	Μετόχιον	6			
56.	Καραμάνι	Μετόχιον	6			
57.	Βουλγαρικόν	Μετόχιον	6			

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Πίνακας 2. Μετόχια

Α/Α	Όνομα	Είδος συνοικισμού	Αριθ. Οικιών	Πληθυσμός	Εισαγωγές	Εξαγωγές
58.	Πυργούδια	Μετόχιον	3			
59.	Δεβελίκιον	Μετόχιον	1		Ολίγα αποικιακά	Κουκούλια, κηρός, μέλι ή οπωρικά
60.	Κουτλουμουσίου	Μετόχιον	4			
61.	Ζωγράφου	Μετόχιον	4			
62.	Λαύρα	Μετόχιον	3			
63.	Αγίου Παύλου	Μετόχιον	4			
64.	Πρόβλαξ	Μετόχιον	1			
65.	Ιβήρων	Μετόχιον	3			
66.	Χιλανδαρίου	Μετόχιον	4			
67.	Πύργος – Ιερισσού	Μετόχιον	4			
68.	Ξηροποτάμου	Μετόχιον	4			
69.	Αμμουλιανή (νήσος)	Μετόχιον	2			
70.	Καπού	Μετόχιον	6			
71.	Πατριότικου	Μετόχιον	6			
72.	Διονυσίου	Μετόχιον	5			
73.	Σταυρονικήτα	Μετόχιον	8			
74.	Σίμωνος Πέτρας	Μετόχιον	4			
75.	Καρακάλου	Μετόχιον	5			
76.	Παπά Ευσταθίου	Μετόχιον	3			
77.	Ξενοφώντος	Μετόχιον	4			
78.	Αγίου Παύλου	Μετόχιον	2			
79.	Αγίου Παύλου (πύργος)	Μετόχιον	4			
80.	Λαύρας	Μετόχιον	2			
81.	Ρωσικόν	Μετόχιον	3			
82.	Φιλοθέου	Μετόχιον	1			
83.	Ξηροποτάμου	Μετόχιον	3			
84.	Ζωγράφου	Μετόχιον	1			
85.	Κουτλουμουσίου	Μετόχιον	1			
86.	Λαύρας	Μετόχιον	1			
87.	Καραμάν	Μετόχιον	3			
88.	Γρηγορίου	Μετόχιον	3			
89.	Αναστασίτικον	Μετόχιον	4			

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Πίνακας 2. Μετόχια

Α/Α	Όνομα	Είδος συνοικισμού	Αριθ. Οικιών	Πληθυσμός	Εισαγωγές	Εξαγωγές
90.	Καραμάν	Μετόχιον	2			
91.	Χιλανδαρίου	Μετόχιον	2			
92.	Αγίου Μελετίου	Μετόχιον	1			
93.	Αγάπικο	Μετόχιον	1			
94.	Κελί	Μετόχιον	3			

Πίνακας 2. Μοναστήρια – Μύλοι – Τσιφλίκια

Α/Α	Όνομα	Είδος συνοικισμού	Αριθ. Οικιών	Πληθυσμός	Εισαγωγές	Εξαγωγές
95.	Αγία Αναστασία	Μοναστήριο	8	50		
96.	Διονυσίου	Μύλος	2	8		
97.	Χιλανδαρίου	Μύλος	1			
98.	Μαργιανά	Τσιφλίκιον	10			Σιτηρά
99.	Μηριόφυτον	Τσιφλίκιον	40	200		
100.	Άγιος Μάμας	Τσιφλίκιον	120	405		Σιτηρά
101.	Πορταργιά	Τσιφλίκιον	120	390		Σιτηρά
102.	Σοφουλάς	Τσιφλίκιον	56	215		Σιτηρά
103.	Κουκλαχλή	Τσιφλίκιον				
104.	Παναγιά	Τσιφλίκιον				Σιτηρά
105.	Γαλαρινού	Τσιφλίκιον	35	180		Σιτηρά
106.	Προβίτα	Τσιφλίκιον	3	12		

Πίνακας 2. Χωρία

Α/Α	Όνομα	Είδος συνικισ.	Αριθ. Οικ.	Πληθυσμός	Εισαγωγές	Εξαγωγές
107.	Ορμήλια	Χωρίον	320	1.590	Αποικιακά & υφάσματα	Έλαιον, κουκούλια, δέρματα, λαχανικά, σιτηρά
108.	Νικήτη	Χωρίον	250	1.087	Ολίγα αποικιακά	Έλαιον, κουκούλια και σιτηρά
109.	Άγιος Νικόλαος	Χωρίον	260	1.100	Ολίγα αποικιακά	Κουκούλια, ολίγα δέρματα
110.	Παρθενών	Χωρίον	89	400	Ολίγα αποικιακά	Κουκούλια και ξυλεία
111.	Συκιά	Χωρίον	460	2.320	Ολίγα αποικιακά	Κουκούλια, δέρματα και ζώα
112.	Κρήνη	Χωρίον	65	310		Σιτηρά

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Πίνακας 2. Χωρία

Α/Α	Όνομα	Είδος συνικισ.	Αριθ. Οικ.	Πληθυσμός	Εισαγωγές	Εξαγωγές
113.	Βάβους	Χωρίον	325	1.680	Ολίγα αποικιακά	Χόρτον και οπωρικά
114.	Γαλάτιστα	Χωρίον	600	3.200	Αποικιακά	Χόρτον, οπωρικά, δέρματα ή κουκούλια
115.	Ραβνά	Χωρίον	130	738	Αποικιακά	Χόρτον, οπωρικά, δέρματα ή κουκούλια
116.	Δουμπιά	Χωρίον	75	380	Αποικιακά	Χόρτον, οπωρικά, δέρματα ή κουκούλια
117.	Σανά	Χωρίον	75	505	Αποικιακά	Χόρτον, οπωρικά, δέρματα ή κουκούλια
118.	Τοπλίκιον	Χωρίον	58	310	Αποικιακά	Χόρτον, οπωρικά, δέρματα ή κουκούλια
119.	Σεποτνίκια	Χωρίον	85	450	Αποικιακά	Χόρτον, οπωρικά, δέρματα ή κουκούλια
120.	Παλαίχωρα	Χωρίον	80	410	Αποικιακά	Χόρτον, οπωρικά, δέρματα ή κουκούλια
121.	Κρίμνη	Χωρίον	36	137	Αποικιακά	Χόρτον, οπωρικά, δέρματα ή κουκούλια
122.	Ρεσετνίκια	Χωρίον	152	810	Αποικιακά	Χόρτον, οπωρικά, δέρματα ή κουκούλια
123.	Καϊτζίκιον	Χωρίον	44	305	Αποικιακά	Χόρτον, οπωρικά, δέρματα ή κουκούλια
124.	Μεταγγίτσιον	Χωρίον	81	337	Ολίγα αποικιακά	Κουκούλια, κηρός, μέλι
125.	Ρεβενόκια	Χωρίον	340	1.620	Ολίγα αποικιακά	Κουκούλια, κηρός, μέλι ή οπωρικά
126.	Γουμάτιον	Χωρίον	190	655		
127.	Ιερισσός	Χωρίον	425	2.110	Ολίγα αποικιακά	Κουκούλια, κηρός, μέλι ή σιτηρά
128.	Ίσβορος	Χωρίον	255	1.235	Αποικιακά, άλευρα	Μετάλλευμα
129.	Καζαντζής	Χωρίον	60	370	Αποικιακά, άλευρα	Μετάλλευμα
130.	Νεοχώριον	Χωρίον	131	865	Ολίγα αποικιακά	Ξυλεία
131.	Παλαιοχώριον	Χωρίον	175	910	Ολίγα αποικιακά	Χόρτον και λαχανικά ή ξυλεία
132.	Βαρβάρα	Χωρίον	160	800	Ολίγα αποικιακά	Ξυλεία
133.	Στανάς	Χωρίον	160	790	Ολίγα αποικιακά	Ξυλεία
134.	Λιαρίγκοβα	Χωρίον	550	2.652	Αποικιακά ή άλευρα	Υποδήματα, μάλλινα υφάσματα
135.	Άθυτος	Χωρίον	145	480	Ολίγα αποικιακά	Σιτηρά, μέλι, κηρός & τρίχα αιγών, έλαιον, πήλινα αγγεία

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Πίνακας 2. Χωρία

Α/Α	Όνομα	Είδος συνικισ.	Αριθ. Οικ.	Πληθυσμός	Εισαγωγές	Εξαγωγές
136.	Πολύχρονον	Χωρίον	58	265	Ολίγα αποικιακά	Σιτηρά, μέλι, κηρός & τρίχα αιγών, έλαιον
137.	Χανιώτη	Χωρίον	21	130	Ολίγα αποικιακά	Σιτηρά, μέλι, κηρός & τρίχα αιγών, έλαιον
138.	Καψόχωρα	Χωρίον	65	310	Ολίγα αποικιακά	Σιτηρά, μέλι, κηρός & τρίχα αιγών, έλαιον, κεραμικά
139.	Παλιούρι	Χωρίον	119	600	Ολίγα αποικιακά	Σιτηρά, μέλι, κηρός & τρίχα αιγών, έλαιον
140.	Αγία Παρασκευή	Χωρίον	126	515	Ολίγα αποικιακά	Σιτηρά, μέλι, κηρός & τρίχα αιγών, έλαιον
141.	Τσιαπράνη	Χωρίον	57	304	Ολίγα αποικιακά	Σιτηρά, μέλι, κηρός & τρίχα αιγών, έλαιον
142.	Καλάνδρα	Χωρίον	115	690	Ολίγα αποικιακά	Σιτηρά, μέλι, κηρός & τρίχα αιγών, έλαιον
143.	Φούρκα	Χωρίον	120	679	Ολίγα αποικιακά	Σιτηρά, μέλι, κηρός & τρίχα αιγών, έλαιον
144.	Κασσανδρινό	Χωρίον	45	270	Ολίγα αποικιακά	Σιτηρά, μέλι, κηρός & τρίχα αιγών, έλαιον
145.	Βάλτα	Χωρίον	240	1.410	Ολίγα αποικιακά	Σιτηρά, μέλι, κηρός & τρίχα αιγών, έλαιον
146.	Παζαράκι	Χωρίον	44	266	Ολίγα αποικιακά	Σιτηρά, μέλι, κηρός & τρίχα αιγών, έλαιον
147.	Λούκοβα	Χωρίον	195	865	Ολίγα αποικιακά	Σιτηρά, μέλι, κηρός & τρίχα αιγών, έλαιον
148.	Βραστά	Χωρίον	390	1.820	Ολίγα αποικιακά	Σιτηρά, μέλι, κηρός & τρίχα αιγών, έλαιον

Πηγή: ΓΑΚ, ΙΑΜ, ΓΔΜ, Φάκ. 20.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Πίνακας 3
Επαρχία Χαλκιδικής. Παραγωγή και εμπόριο (1920)

Παραγωγή		Εξαγωγή
Είδος	**Ολικό ποσόν εις οκάδας**	**Ολικό ποσόν εις οκάδας**
Μέλι	400.000	350.000
Κηρός	30.000	25.000
Κυψέλαι μελισσών	80.000	2.000
Γάλα	500.000	50.000
Βούτυρον	5.000	2.000
Τυρός	75.000	25.000
Μαλλίον	25.000	15.000
Θριξ αιγός	500.000	45.000
Κουκούλια	50.000	45.000
Σίτος	4.600.000	665.000
Κριθή	1.500.000	560.000
Αραβόσιτος	300.000	200.000
Σίκαλις	400.000	200.000
Βρώμη	1.200.000	600.000
Όροβος	300.000	10.000
Σήσαμος	100.000	90.000
Και εις ελαχίστην ποσότητα ερέβων και βάμβακα		

Πίνακας 3. Κτηνοτροφία

Είδος	Υπάρχοντα ζώα	Εξαγωγή
Βόες	15.000	300-500
Βούβαλοι	3.000	
Ίπποι	5.000	
Ημίονοι	20.000	
Όνοι	3.500	
Πρόβατα	130.000	500-1.000
Τράγοι	150.000	3.000-5.000
Χοίροι	3.500	800-1.000

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Πίνακας 3. Μετάλλευμα

Είδος	Εξαγωγή εις τόννους ετησίως
Σιδηροπυρίτις	95.000
Λευκόλιθος	10-12.000
Άσβεστος	6.000
Κέραμοι	(τεμάχια) 200.000

Εισαγωγή
Γίνεται σχετική εισαγωγή αναλόγως του πληθυσμού των κατοίκων: 1ον Αποικιακών 2ον Υφασμάτων 3ον Ολίγων Αλεύρων 4ον Άλατος 5ον Οικιακών επίπλων και σκευών 6ον Κατειργασμένων δερμάτων

Πηγή: ΓΑΚ, ΙΑΜ, ΓΔΜ, Φάκ. 20.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Πίνακας 4
Επαρχία Χαλκιδικής. Παραγωγή ελαιολάδου 1920

Ονομασία οικισμού	**Οκάδες**
Νικήτα	60.000
Άγιος Νικόλαος	60.000
Παρθενών	15.000
Συκιά	2.000
	Σύνολο 137.000

Μετόχια	
Κωσταμονίτικο	28.000
Μπαλαμπάν ή Γρηγορίου	22.000
Εσφιγμένου ή Αγ. Κυριακή	3.000
Αζάπικο ή Παντοκράτορος	3.000
Πετριώτικο	5.000
Κουτλουμουσίου	5.000
Χειμαδιό Διονυσίου	3.000
Άγιος Παύλος ή Κιαρίτσι	500
Αγ. Παύλου ή Σάρτη	3.000
Κωνοπάδες Ζωγράφου	6.000
Κωνοπάδες Κουτλουμουσίου	500
Δοχειαρίου ή Βάλτη	100
Διον. Καλαμίτσι	2.000
Λαύρας	100
Ξηροποτάμου ή Σάρτη	10.000
Ξενοφώντος	500
	Σύνολο 228.700

Πηγή: ΑΚΔΚ, Φάκ. 7.1.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Πίνακας 5

Έκταση και καλλιέργειες στα Μετόχια Χαλκιδικής (τμήμα Σιθωνίας) (1920)

Ονομασία	Συνολ. έκταση	Καλλιεργήσιμη	Δάσος	Άμπελος	Λειβάδια
Καμάρα Παντοκράτορος	600	600	0	0	0
Ξενοφώντος (Αγ. Νικολάου)	900	600	0	5	20
Κωσταμονίτικο	8.500	2.000	6.500	5	5
Γρηγορίου Μπαλαμπάν	15.000	3.500	11.500	15	0
Εσφιγμένου ή Αγ. Κυριακή	10.000	600	9.400	8	0
Αζάπικο ή Παντοκράτορος	12.000	1.000	11.000	5	0
Κουτλουμουσίου	3.000	100	2.900	3	0
Πετριώτικο	4.500	150	4.300	4	20
Ζωγράφου Χειμαδιό	1.000	0	1.000	0	0
Λαύρας	8.000	400	7.600	0	0
Διονυσίου ή Καλαμίτσι (χειμαδιό)	4.500	200	4.300	4	25
Αγ. Παύλος (Κριαρίτσι χειμ.)	2.300	50	2.450	0	0
Διονυσίου ή αμπελική (3 τεμ.)	65	5	0	25	25
Ρωσικό τεμ. 2	45	0	0	0	45
Ζωγράφου τεμ. 3	40	0	0	0	25
Δοχειαρίου	25	0	0	0	25
Πετριώτικο - 3	40	0	0	0	40
Γρηγορίου ή Κελί τεμ. 2	75	5	0	20	40
Λαύρας	80	70	0	0	5
Δοχειαρίου ή Βάλτη	4.000	0	3.950	0	50
Ξηροποτάμου ή Σάρτη με δύο εξαρτήματα Πλατονίτση αρμενιστή	20.000	1.000	19.000	30	15
Ζωγράφου Κουνουπάδες	8.000	0	8.000	4	0
Κουτλουμουσίου	5.000	20	5.000	0	0
Σύνολο	**107.670**	**10.300**	**96.900**	**128**	**340**

Πηγή: ΑΚΔΚ, Φάκ. 7.1.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Πίνακας 6. Προσφυγικοί Οικισμοί στη Χαλκιδική

	Ονομασία Οικισμού	Παλαιά Ονομασία	Πληθυσμός (1928)	Προέλευση Προσφύγων	Κατηγορία Γαιών
1.	Αγγελοχώρι*	Σουφλάρ	838		Μετόχι
2.	Άγιος Διονύσιος		511	Ανατολική Θράκη, Μικρά Ασία	Μετόχι
3.	Αγ. Παύλος Πύργου		593	Ανατολική Θράκη	Μετόχι
4.	Αγ. Παντελεήμων		272	Μικρά Ασία	Πρώην Μουσουλμανικές
5.	Αμμουλιανή		496	Προποντίδα/ Μαρμαράς	Μετόχι
6.	Αμπελική		19		
7.	Βατοπέδιον		318	Μικρά Ασία, Ανατολική Θράκη	Μετόχι
8.	Δίκορφο	Παζαρλή	37		
9.	Ελαιοχώρια	Δαουτλή	114	Ανατολική Θράκη, Μικρά Ασία	Πρώην Μουσουλμανικές
10.	Ελαιοχώρια	Δομπουρλού	103		
11.	Ζωγράφου		253	Μικρά Ασία	Μετόχι
12.	Ν. Ηράκλεια		210	Ανατολική Θράκη	Πρώην Μουσουλμανικές
13.	Καλαμίτσι		51	Μικρά Ασία, Ανατολική Θράκη	Μετόχι
14.	Καλλιθέα		112	Κωνσταντινούπολη, Πόντος, Καύκασος	Μετόχι
15.	Καλύβια Πολυγύρου		12		
16.	Καρκάρα		933		
17.	Κασσάνδρας		90		
18.	Λάκωμα		336	Ανατολική Θράκη, Πόντος	Πρώην Μουσουλμανικές
19.	Μεταμόρφωσις	Βόζινα	134	Μικρά Ασία	Μετόχι
20.	Μικράλωνα	Μπόζαλαν	108		
21.	Ν. Γωνιά	Τσιγγανάδες	368	Ανατολική Θράκη, Μικρά Ασία	Πρώην Μουσουλμανικές
22.	Μυριόφυτον*		498		Μετόχι
23.	Ν. Καλλικράτεια		1270	Ανατολική Θράκη	Μετόχι
24.	Ν. Κερασιά	Μπαϊρακλή	100		

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Πίνακας 6. Προσφυγικοί Οικισμοί στη Χαλκιδική

	Ονομασία Οικισμού	Παλαιά Ονομασία	Πληθυσμός (1928)	Προέλευση Προσφύγων	Κατηγορία Γαιών
25.	Ν. Μαρμαράς	Μπαλαμπάν	448	Προποντίδα/ Μαρμαράς	Μετόχι
26.	Ν. Μουδανιά		1356	Μικρά Ασία	Πρώην Τσιφλίκι
27.	Ν. Όλυνθος		668	Ανατολική Θράκη, Μικρά Ασία	Μετόχι
28.	Ν. Πλάγια	Καραμάν	428	Ανατολική Θράκη	Μετόχι
29.	Ν. Ποτείδαια	Καπού Μετόχι	571	Ανατολική Θράκη, Μικρά Ασία	Μετόχι
30.	Ν. Ρόδα		298	Μικρά Ασία, Καππαδοκία, Ανατολική Θράκη	Μετόχι
31.	Ν. Σύλλατα		485	Καππαδοκία, Ανατολική Θράκη, Μικρά Ασία	Μετόχι
32.	Ν. Τρίγλια		1064	Μικρά Ασία	Μετόχι
33.	Ν. Τένεδος		216	Ανατολική Θράκη, Τένεδος	Πρώην Μουσουλμανικές
34.	Ν. Φλογητά	Μετόχι Ρωσικόν	786	Μικρά Ασία	Μετόχι
35.	Ν. Φώκαια		617	Μικρά Ασία	Μετόχι
36.	Νερόμυλος	Οσμανλή	250		
37.	Ξενοφώντος		36		
38.	Ξηροπόταμος		128		
39.	Ολυμπιάδα		272	Μικρά Ασία	Πρώην Τσιφλίκι
40.	Ουρανούπολη		140	Προποντίδα/ Μικρά Ασία	Μετόχι
41.	Πετράλωνα	Τελκελή	188	Δούτσε Μικράς Ασίας	Πρώην Μουσουλμανικές
42.	Πορταριά		646		Πρώην Μουσουλμανικές
43.	Πρόβλαξ		289		
44.	Προσφόριον		153		
45.	Πρινάρια	Σέβελη	65		
46.	Πρινοχώρι	Αβανλή			

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Πίνακας 6. Προσφυγικοί Οικισμοί στη Χαλκιδική

	Ονομασία Οικισμού	Παλαιά Ονομασία	Πληθυσμός (1928)	Προέλευση Προσφύγων	Κατηγορία Γαιών
47	Πυργαδίκια		206	Προποντίδα/ Μαρμαράς	Μετόχι
48	Πυργούδια		314		
49	Ροδόκηπος	Σέλελη	96	Μικρά Ασία, Ανατολική Θράκη	Πρώην Μουσουλμανικές
50	Σάρτη Ξηροποτάμου		504	Μικρά Ασία	Μετόχι
51	Σήμαντρα		982	Ανατολική Θράκη, Αρτάκη, Σεμέντρια Καππαδοκίας	Πρώην Μουσουλμανικές
52	Σταυρονικήτα		87		
53	Σωζόπολη		53	Ανατολική Ρωμυλία	Μετόχι
54	Καρά Τεπέ		211		
55	Καρβιά*		287		Μετόχι
	Σύνολο		**19620**		

* μικτοί προσφυγικοί οικισμοί.

Πηγές: ΓΑΚ-ΙΑΜ, ΕΑΠ, Γενική Διεύθυνσις Εποικισμού Μακεδονίας, Τμήμα Στατιστικής, Κατάλογος των προσφυγικών συνοικισμών της Μακεδονίας με τας νέας ονομασίας, Θεσσαλονίκη 1928 [έχουν δημοσιευτεί στο Στ. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 168-169]. *Στοιχεία συστάσεως και εξελίξεως Δήμων και κοινοτήτων, αρ. 48, Νομός Χαλκιδικής*, Αθήνα 1962.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Πίνακας 7. Στοιχεία εξέλιξης πληθυσμού Χαλκιδικής (1920-1940)

Επαρχία	Δήμος ή Κοινότης	Συνοικισμός	1920	1928	1940
Αρναίας	Λιαρίγκοβης	Λιαρίγκοβη	2.329		
		Αρναία (Λιαρίγκοβη)	2.402	2.657	
	Αμμουλιανής	Αμολιανή			613
		Τρυπητή			2
	Βαρβάρας	Βαρβάρα	528	764	647
		Ολυμπιάδα	61		
		Πραβίτα	14		
		Καλύβια Βαρβάρας			97
	Γοματίου	Γομάτιο	595	548	649
		Μετόχιον Δεβελίκιον	22		
		Μετόχιον Ιβήρων	23		
		Μετόχιον Λαύρας	6		
	Ιερισσού	Ιερισσός	1.958	2.218	2.325
		Λιμήν Ιερισσού	4		
		Μετόχιον Αμμουλιανής (νησίς)	17		
		Μετόχιον Ζωγράφου	10		
		Μετόχιον Κουμίτσας	27		
		Μετόχιον Κουτσακίου	13		
		Μετόχιον Κουτλουμουσίου	21		
		Μετόχιον Λαύρας	26		
		Μετόχιον Πρόβλακα	21		
		Μετόχιον Πύργου	37		
		Μετόχιον Πυργούδιας	16		
		Αμμουλιανή		513	
		Προσφόριον		140	443
		Πυργούδια		324	
	Μαραθούσης	Κάτω Ραβνά (Μαραθούσα)	582	213	430
		Ισά Όμπαση (Γερακιά)	99	43	
		Ντερέ (Πλατανοχώρι)	132	105	138
	Μεγάλης Παναγιάς	Ρεβενίκια (Μεγάλη Παναγιά)	1.862	2.077	2.354
		Πλανά	31	76	
		Μετόχιον Περγαδίκι	75		
		Πυργαδίκια		234	
	Νεοχωρίου Νέων Ρόδων	Νεοχώριον	769	849	1.078
		Νέα Ρόδα		298	895
		Μετόχιον Ξηροποτάμου		128	

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Πίνακας 7. Στοιχεία εξέλιξης πληθυσμού Χαλκιδικής (1920-1940)

Επαρχία	Δήμος ή Κοινότης	Συνοικισμός	1920	1928	1940
Αρναίας	Ολυμπιάδος	Ολυμπιάς			397
	Παλαιοχωρίου	Παλαιοχώριον	983	1.118	1.404
	Πυργαδικίων	Πυργαδίκια			383
	Σταγίρων ή Σταγείρων	Καζαντζή Μαχαλά (Στάγειρα)	393	452	586
		Ολυμπιάδα ή Ολυμπία	105	272	
	Στανού	Στανός	499	532	632
	Στρατονίκης	Ίσβορον (Στρατονίκη)	1.099	1.184	1.362
		Καλύβαι Ισβόρου	29		
		Ματίμ Λάκκος	59		
		Στρατώνι	331		
		Μαντέμ Λάκκος			39
	Στρατωνίου	Στρατώνιον		726	778
		Μαντέμ Λάκκος	238		
Χαλκιδικής	Νέων Μουδανιών	Νέα Μουδανιά (Καργή-Λιμάνι)		1.238	2.296
	Πολυγύρου	Πολύγυρος	2.695	2.477	3.313
		Γερακινή	298	486	418
		Καλύβαι	317	418	325
		Μετόχιον Αναστασιάτικον	21		
		Μύλος Διονυσίου		9	
		Πατελιδά(ς)		54	187
		Τσιγκρίκα		31	
	Αγίας Παρασκευής	Αγία Παρασκευή	657	657	765
	Αγίου Μάμαντος	Άγιος Μάμας		495	697
		Μετόχιον Βατοπεδίου		6	
	Αγίου Νικολάου	Άγιος Νικόλαος	1.392	1.587	1.927
		Μετόχιον Ξενοφώντος	29		
	Αγίου Προδρόμου	Ρετσινίκια (Άγιος Πρόδρομος)	683	812	836
		Καγιατζίκ (Παλαιόκαστρον)	266	300	
	Αφύτου	Άθυτος (Άφυτος)	689	636	805
		Μετόχιον Αγίου Παύλου	28		
		Μετόχιον Λαύρα	27		
		Μετόχιον Ρωσικόν	41	112	215
	Βάβδου	Βάβδος	1.364	1.204	1.334
		Άγιος Αθανάσιος ή Ψαλλίδας		16	
		Μεταλλεία Βάβδου		7	
		Μπαργιαμήτσι ή Μπαϊραμίτσιον		53	51

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Πίνακας 7. Στοιχεία εξέλιξης πληθυσμού Χαλκιδικής (1920-1940)

Επαρχία	Δήμος ή Κοινότης	Συνοικισμός	1920	1928	1940
Χαλκιδικής	Βατοπεδίου	Βατοπέδιον			274
		Μεταμόρφωσις			210
	Βραστάμων	Βραστά	1.017	749	818
		Αγία Φωτίδα		85	
		Άγιος Ιωάννης	5	44	61
		Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος			123
		Κελί ή Κελλί ή Κελλίον	33	74	161
		Μηλιάδα ή Μιλιάδα	10	29	30
		Μαρλιά		41	
		Πιτσιάδα ή Πιτσιάδος ή Πετσάδα	3	67	61
		Πλανά	142	259	231
		Σμήξι ή Σμίξη	35	60	63
	Γαλαρινού	Γαλαρινός			278
	Γαλατίστης	Γαλατίστα (Ανθεμούς)	2.595	2.651	2.675
		Αβανλήδες (Πρινοχώρι –ιον)	339	80	129
		Αγία Αναστασία		151	
		Αγία Παρασκευή		22	
		Γαλαρινός		157	
		Μονή Αγ. Αναστασίας			157
		Φαρμακολύτριας			
	Γεροπλατάνου	Γεροπλάτανον-ος (Τοπλίκι)		390	429
	Διονυσίου	Διονύσιος (Μετόχιον Διονυσίου)			711
	Δουμπιών	Δουμπιά	526	645	746
		Σανά	400	345	
	Καλάνδρας	Καλάνδρα	699	682	640
		Φάρος Καλάνδρας	31		
		Μετόχιον Καραμάν	31		
	Κασσάνδρας	Βάλτα	1.469	1.593	1.927
		Μετόχιον Αγάπηκον	7		
		Μετόχιον Διονυσίου	31		
		Μετόχιον Δοχειαρίου	55		
		Μετόχιον Εσφιγμένου	14		
		Μετόχιον Καρακάλου	23	77	
		Μετόχιον Κελί	20		
		Μετόχιον Κρεμμύδι	23		
		Μετόχιον Ξενοφώντος	29		
		Μετόχιον Παπαστάθη	13		
		Μετόχιον Πετριότικον	45		
		Μετόχιον Σταυρονικήτα	63	87	

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Πίνακας 7. Στοιχεία εξέλιξης πληθυσμού Χαλκιδικής (1920-1940)

Επαρχία	Δήμος ή Κοινότης	Συνοικισμός	1920	1928	1940
Χαλκιδικής	Κασσανδρινού	Κασσανδρινόν	327	376	548
		Παζαράκια	209		
		Πολύχρονο	308		
		Μετόχιον Αγίας Αναστασίας	41	23	75
		Μετόχιον Ζωγράφου	16		
		Μετόχιον Κουτλουμουσίου	5		
		Μετόχιον Ξηροποτάμου	5		
		Μετόχιον Πολυχρόνου		305	
		Μετόχιον Φιλοθέου	4		
	Καψοχώρας	Καψοχώρα	365	363	469
		Τσαπράνι	394		
		Χανιώτη –ς	130	175	182
		Μετόχιον Άνδερ	30		
		Άνω Κεραμίδι (Άνω Τσαπράνι)		101	
		Κάτω Κεραμίδι (Κάτω Τσαπράνι)		299	
	Κρήμνης	Κρήμνη			292
	Κρίνης ή Κρήνης	Κρίνη ή Κρήνη	377	394	507
		Βαρτζιλάρ	72		
		Καρά-Γιουσουφλάρ	47		
		Καρβιά	281		
		Κάρβουνο ή Μετόχι Αγ. Αναστ.	1		
		Κιουτσουκλή	53		
		Κουλά-Ουσλή	38		
		Νταουτλή	108		
		Ντομπουρλού	130		
		Σελιάδες	91		
		Σενελή ή Σέλελη (Ροδόκηπος)	26	77	
		Τελκελή (Πετράλωνα)	429	170	298
		Τσελή ή Τσεγίδες (Μονοπήγαδον)	74	102	218
		Τσιγγανάδες	320		
		Τσιπισλή	38		
		Τσοπανλή	38		
		Μετόχι Σερβικόν	8		
		Άγιος Αντώνιος (Δογαντζή)		58	309
		Μικρόν Πλαγιάρι –ιον		60	70
	Κρυοπηγής	Παζαράκια		262	412
	Λακκώματος	Λάκκωμα			658
		Κρυονέριον	54		

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Πίνακας 7. Στοιχεία εξέλιξης πληθυσμού Χαλκιδικής (1920-1940)

Επαρχία	Δήμος ή Κοινότης	Συνοικισμός	1920	1928	1940
Χαλκιδικής	Μεταγγιτσίου	Μεταγγίτσι	360	402	527
		Μετόχιον Περγαδίκι	131		
	Νέας Γωνιάς	Νέα Γωνιά			527
		Νεοχώριον			39
	Νέας Καλλικράτειας	Νέα Καλλικράτεια		1.270	1.554
		Ηράκλεια (Νέα Ηράκλεια)		210	252
		Κλαδερόν (Τσιπισλή)		59	
		Κρυόνερον (Καρά-Γιουσουφλάρ)		48	
		Λάκκωμα (Ακμαντζαλή)		336	
		Μετόχιον Αγίου Παύλου		276	
		Νεοχώριον		30	
		Ξηροκώμη (Σεντζελή)		12	
		Άγιος Παύλος			413
	Νέας Ποτίδαιας	Νέα Ποτίδαια		504	804
		Μετόχιον Πατριωτικόν	42		
	Νέας Σκιώνης	Νέα Σκιώνη			655
	Νέας Τενέδου	Νέα Τένεδος (Καρά Τεπέ)		216	327
		Βρωμοσύρτης		272	342
		Δίκορφον (Παζαρλή)		54	56
		Μικράλωνα (Πόζαλον)		115	112
		Νέα Κερασιά (Μπαρακλή)		95	120
		Νερόμυλος (Οσμανλή)		39	22
		Παναγιά		51	
		Ρουδιά (Σεμεκλή) ή Ροδιά		21	12
	Νέας Τρίγλιας	Νέα Τρίγλια (Σουφλάρ)		1.064	1.526
	Νέας Φώκαιας	Νέα Φώκαια (Μετόχιον Αγ. Παύλου)		617	1.139
		Φυλακαί Κασσάνδρας			849
	Νέου Μαρμαρά	Νέος Μαρμαράς (Μπαλαμπάν)		422	749
		Αγία Κυριακή (Σφιγμένου)		6	
		Μετόχιον Αγαπητού		44	
		Μετόχιον Αγίου Γεωργίου		4	
	Νέων Πλάγιων	Νέα Πλάγια		561	603
	Νέων Σίλατων	Καρβιά		485	
		Δαουτλή		105	
		Ελαιοχώρι –α (Δομπουρλού)		140	321
	Νέων Σίλατων	Κάρβουνο		41	
		Νέα Γωνιά (Τσιγγανάδες)		345	
		Ρεύμα (Ντερέ-Μαχαλά)		38	
		Σερβικόν Μετόχιον		53	240
		Ροδόκηπος			131

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Πίνακας 7. Στοιχεία εξέλιξης πληθυσμού Χαλκιδικής (1920-1940)

Επαρχία	Δήμος ή Κοινότης	Συνοικισμός	1920	1928	1940
Χαλκιδικής	Νικήτα	Νικήτας	1.335	1.545	1.738
		Μετόχιον Βόζικα	89		
		Μεταμόρφωσις		143	
	Ολύνθου	Μαριανά	361		
		Μυριόφυτον	307		
		Νέα Όλυνθος			827
	Ορμυλίας	Ορμύλια	1.547	1.859	2.253
		Μετόχιον Βατοπεδίου	84		
		Μετόχιον Ζωγράφου	6		
		Βατοπέδιον		274	
	Παλαιοκάστρου	Παλαιόκαστρον			342
	Παλαιοχώρας	Παλαιοχώρα	601	694	740
		Κρήμνη	228	250	
		Σεποτνίκια (Ριζά)	461	513	
		Τσοπλίκη	358		
	Παλιουρίου	Παλιούρι	596	722	940
		Μετόχιον Αγίου Γρηγορίου	4		
	Παρθενώνος	Παρθενών	365	366	489
		Μετόχιον Γρηγορίου	78		
		Μετόχιον Κωνσταμονίτου	72		
	Πετροκέρασων (Ραβνών)	Ραβνά (Πετροκέρασα)	603	711	673
	Πολυχρόνου	Πολύχρονον (Μετόχιον Πολυχρ.)	462		
	Πορταριάς	Πορταριά	495	646	884
		Άγιος Μάμας	474		
		Βρωμόσυρτα	180		
		Εμερτζελή	34		
		Καρά Τεπέ	21		
		Καργή Λιμάν	168		
		Καρκάρα	647		
		Μαριανά	45		
		Μυριόφυτον	170		
		Πόζαλον	288		
		Σουφλάρ	276		
		Μετόχιον Διονυσίου	30		
		Μετόχιον Ζωγράφου	52		
		Μετόχιον Καραμάν	21		
		Μετόχιον Κωνσταμονίτου	68		
		Μετόχιον Ρωσσικόν	37		

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Πίνακας 7. Στοιχεία εξέλιξης πληθυσμού Χαλκιδικής (1920-1940)

Επαρχία	Δήμος ή Κοινότης	Συνοικισμός	1920	1928	1940
Χαλκιδικής	Ριζών	Ριζά			546
	Σανών	Σανά			459
	Σάρτης	Σάρτη			624
	Καρκάρας	Καρκάρα		982	1.155
		Μεταλλεία Καρκάρας		21	
		Μικρός Βάβδος (Ακ Μπουνάρ)		9	34
	Συκέας ή Συκιάς	Συκιά ή Συκέα	1.652	1.864	2.371
		Λιμήν Συκιάς	22		
		Αρμενιστή	32		
		Πηγαδάκι	10		
		Πλατανίτσι	24		
		Τορώνη	24		
		Μετόχιον Αγαπητόν	26		
		Μετόχιον Αγίου Παύλου	57		
		Μετόχιον Διονυσίου	31		
		Μετόχιον Δοχειαρίου	24		
		Μετόχιον Ζωγράφου	11		
		Μετόχιον Κομπάς	33		
		Μετόχιον Κουτλουμουσίου	54		
		Μετόχιον Κριαρίτσι	21		
		Μετόχιον Λαύρας	14		
		Μετόχιον Ξηροποτάμου (Σάρτη)	92	456	
		Μετόχιον Πετριότικον	15		
		Μετόχιον Τρεστενίκα	3		
		Καλαμίτσι –ιον		50	81
	Ταξιάρχου	Λυκόβη	904		
		Ταξιάρχης (Ιερόκαστρον – Λυκόβη)		1.004	1.244
	Φλογητών	Νέα Αντιγόνεια		628	
		Αμερικανικόν Νοσοκομείον	46		
		Μετόχιον Διονυσίου	477		
		Μετόχιον Ζωγράφου	246		
		Φλογητά			840
	Φούρκας	Φούρκα	661	702	906
		Μετόχιον Χιλανδαρίου	5		
		Σκάλα Φούρκας			58

Πηγή: *Στοιχεία Συστάσεως και Εξελίξεως των Δήμων και Κοινοτήτων, 48 Νομός Χαλκιδικής*, εκδ. ΚΕΔΚΕ, Αύγουστος 1962 (επεξεργασία δική μου)

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ
ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Απόστολος Σ. Γεωργιάδης

ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ Η ΝΟΜΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΥΠΟ ΤΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΤΗΣ 4ης ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ*

Ι. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Το δίκαιο ως κοινωνικοπολιτικό φαινόμενο έχει προεχόντως διάσταση ιστορική.[1] Η εξελικτική του μεταμόρφωση καθίσταται και εμπειρικά αισθητή για τους κοινωνούς του δικαίου σε περιόδους σοβαρών πολιτειακών μεταβολών, που από μόνες τους σηματοδοτούν μια βαθιά ρήξη με το δικαιικό παρελθόν. Ακριβώς τότε καθίσταται εμφανής η ιδεολογική λειτουργία του δικαίου,[2] το οποίο από μέσο δίκαιης ρύθμισης των βιοτικών σχέσεων και αποτελεσματι-

---

* Ευχαριστώ θερμά και από τη θέση αυτή τον παλαιό μαθητή μου και υποψήφιο Δρα Νομικής Σωτήρη Ιωακειμίδη για τη βοήθειά του κατά την αναζήτηση του δυσαπόκτητου υλικού και τη συλλογή της σχετικής βιβλιογραφίας.

1. Βλ. ενδεικτικά Κ. Τσάτσος, «Σημεία επαφής κανόνος δικαίου και πράξεως», στο Μ. Καράση (επιμ.), *Μελέται Φιλοσοφίας του Δικαίου*, τόμ. ΙΙ, 2008, σ. 323 κ.εξ.· Ι. Μανωλεδάκης, *Εισαγωγή στην Επιστήμη*, 1994, σ. 168 κ.εξ.· Δ. Τσάτσος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, τόμ. Γ΄, *Θεμελιώδη δικαιώματα*, 1988, σ. 49 κ.εξ.

2. Για την ιδεολογική λειτουργία του δικαίου, που «*είναι δυνατό να κατευθύνεται όχι προς την παγίωση των κυρίαρχων ιδεών, αλλά, αντίθετα, στην προβολή νέων ιδεών, ενδεχομένως και ξένων προς τη συγκεκριμένη κοινωνική πραγματικότητα*», διαδραματίζοντας έτσι «*έναν αμφιλεγόμενο ρόλο επηρεασμού της συμπεριφοράς των κοινωνών*» βλ. ιδίως Θ. Παπαχρίστος, *Κοινωνιολογία του δικαίου*, 1999, σ. 32-34· Ι. Μανωλεδάκης, «Σχετικά με την ουσία του δικαίου», στο *Προσφορά στον Γ. Μιχαηλίδη-Νουάρο*, τόμ. Β΄, 1987, σ. 249 κ.εξ. (250 και 254 κ.εξ.)· H. Henkel, *Einführung in die Rechtsphilosophie*, 1977, σ. 141 κ.εξ.· Er. Hirsch, «Macht und Recht», στο M. Rehbinder (επιμ.), *Einführung in die Rechtssoziologie*, 1971, σ. 178 κ.εξ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κής προστασίας των έννομων αγαθών για χάρη της ειρηνικής έννομης τάξης – μετασχηματίζεται σε όπλο εμπέδωσης και επιβολής των αντιλήψεων του νέου καθεστώτος, με βασικούς στόχους την ιδεολογική χειραγώγηση και την καταπίεση των πολιτών που δεν αποδέχονται ή δυσανασχετούν για τη μεταβολή και το διακηρυσσόμενο με αυτήν πρότυπο συμπεριφοράς.[3]

Είναι μάλιστα ιστορικά επιβεβαιωμένο ότι ακόμη και αυταρχικά καθεστώτα επιχείρησαν από την πρώτη στιγμή της κυριαρχίας τους να ανεύρουν στο δίκαιο την εκ των πραγμάτων ελλείπουσα νομιμοποίησή τους.[4] Ευεξήγητος είναι, συνεπώς, ο λόγος για τον οποίο οι πραξικοπηματίες παγίως αναγνωρίζουν στη νομική επιστήμη τη σωσίβιο λέμβο για την οργάνωση, την επιβολή και τη βιωσιμότητα της παράνομης εξουσίας τους, αλλά και τον δραστικότερο καταλύτη για τη σύνθεση και την εδραίωση ενός ιδεολογικού κώδικα ικανού να επηρεάσει τις μελλοντικές πολιτικές και θεσμικές εξελίξεις.[5] Σε ένα τέτοιο πολιτειακό περιβάλλον η νομοπαρασκευή, η ερμηνεία των κανόνων δικαίου και η θεωρητική υποστήριξη της νομιμότητας της νομοθετούσας αρχής και του νομοθετικού έργου δεν συνιστούν έργο επιστημονικό αλλά κυρίως «*έργο πολιτικό*»,[6] γεγονός που προϊδεάζει

---

3. Βλ. σχετικά Αρ. Μάνεσης, *Δίκαιο-Σύνταγμα-Πολιτική*, χ.χ., σ. 11 κ.εξ.· Μ. Μιχόπουλος, *Η απονομή της δικαιοσύνης στην ελληνική συνταγματική ιστορία*, 2005, σ. 83· πρβλ. ακόμη Ν. Παπαχρήστος, *Τα «συνταγματικά» εγχειρήματα της δικτατορίας και το συντακτικό έργο της Μεταπολίτευσης* (πρόλογος Δ. Τσάτσου), 2001, σ. 51 κ.εξ. και Ι. Μανωλεδάκης, *Παγκόσμια εξουσία και νομικός πολιτισμός*, 2005, σ. 93 κ.εξ.

4. Βλ. λ.χ. ως προς τη «δικτατορία των συνταγματαρχών» (1967-1974) Ν. Παπαχρήστος, ό.π. (σημ. 3), σ. 55 κ.εξ. και Ν. Ανδρουλάκης, «Επανάστασις-Πραξικόπημα και Ποινικόν Δίκαιον», *NoB* 23, σ. 833 κ.εξ. (835-836) ή ως προς τον γερμανικό εθνικοσοσιαλισμό (Nationalsozialismus), αντί πολλών, B. Rüthers, *Entartetes Recht-Rechtslehren und Kronjuristen im Dritten Reich*, 1989, passim και K.-D. Bracher, «Εθνικοσοσιαλισμός και Δικαιοσύνη» (μτφρ. Αλ. Σεβαστάκη), *Επιστ. Επετ. Δ.Σ.Θ.* 4 (1983), σ. 9 κ.εξ. Για την έννοια της νομιμοποίησης (legitimite, Legitimitat) βλ. εντελώς ενδεικτικά Γ. Πάσχος, *Πολιτική δημοκρατία και κοινωνική εξουσία* (πρόλογος Αρ. Μάνεση), 1981, σ. 145 κ.εξ. και 315 κ.εξ.

5. Για τη λειτουργία των θεσμών και των νόμων ως «*συμβολικού συστήματος*» συγκροτούντος ιδεολογικό κώδικα βλ. ενδεικτικά Ευ. Βενιζέλος, «Σημειολογικές παρατηρήσεις πάνω στο Σύνταγμα του 1975», στο *Η ερμηνεία του Συντάγματος και τα όρια του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων*, 1994, σ. 217 κ.εξ.· τον ίδιο, *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, 2008, σ. 39· Γ. Βέλτσος, *Σημειολογία των πολιτικών θεσμών*, 1974, passim (ιδίως σ. 15 κ.εξ.).

6. Πρβλ. Ι. Μανωλεδάκης, «Ιδεολογικοί προσανατολισμοί του ελληνικού ποινικού δικαίου κατά την ιστορική του εξέλιξη», στο *Μελέτες για εμβάθυνση στο ποινικό δίκαιο (1978-2005)*, 2005, σ. 1 κ.εξ. (4).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

για μια αδυσώπητη σχέση έντασης μεταξύ επιστημονικής δημιουργίας και επιστημονικής ευθύνης.[7]

Στις σελίδες που ακολουθούν ερευνάται ο τρόπος με τον οποίο το δικτατορικό καθεστώς της 4ης Αυγούστου 1936 εκμεταλλεύθηκε το οπλοστάσιο της νομικής επιστήμης για την άσκηση προπαγάνδας υπέρ των ιδεολογικών του αντιλήψεων. Της έρευνας αυτής, που εστιάζεται αφενός στο ζήτημα της θεωρητικής υποστήριξης του καθεστώτος και αφετέρου στις κυριότερες νομοθετικές πρωτοβουλίες του, προτάσσεται - κυρίως για τους νεότερους αναγνώστες - σύντομη ιστορική αναδρομή.

II. Η επιβολή της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου και τα πολιτικά χαρακτηριστικά της

Οι κρίσιμες ιστορικές εξελίξεις που οδήγησαν στην επιβολή της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου ήταν οι εξής: η σοβούσα οικονομική κρίση μετά την οδυνηρή για το έθνος Μικρασιατική Καταστροφή (1922) και το παγκόσμιο οικονομικό κραχ (1929)· η ανάπτυξη φασιστικών και ναζιστικών ιδεών στην Ευρώπη, όπως στη Γερμανία, την Ιταλία, την Ισπανία κλπ. (1925 κ.εξ.)· το τέλος της πολιτικής παντοδυναμίας του Ελευθερίου Βενιζέλου και των Φιλελευθέρων (1932)· οι αντισυνταγματικές πρακτικές που υιοθετήθηκαν ουσιαστικά καθόλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου· η ανάγκη του βασιλιά Γεωργίου του Β΄ να σταθεροποιηθεί στον θρόνο μετά την επάνοδό του με το αποκαλούμενο νόθο δημοψήφισμα της 3ης Νοεμβρίου 1935· η επίταση της πολιτικής αστάθειας εξαιτίας της αδυναμίας των δύο μεγάλων πολιτικών παρατάξεων (Κόμματος των Φιλελευθέρων και Λαϊκού Κόμματος) να σχηματίσουν κυβέρνηση μετά τις εκλογές της 26ης Ιανουαρίου 1936· η παρουσία του γνωστού για τα αντικοινοβουλευτικά του αισθήματα[8] Ιωάννη Μεταξά

---

7. Πρβλ. σχετικά Κ. Δεσποτόπουλος, «Η πολιτική ευθύνη του πνευματικού ανθρώπου», στο *Μελετήματα Πολιτικής Φιλοσοφίας*, γ΄ έκδ. 1979, passim και Ευ. Παπανούτσος, «Επιστήμη και "Επιστήμη"», στο *Εφήμερα* (δοκίμια), ανατ. 2002, σ. 39 κ. εξ. Για τη συγκρουσιακή - αντιθετική σχέση μεταξύ ιδεολογίας και Επιστήμης βλ. Ι. Μανωλεδάκης, «Ιδεολογία και επιστημονικός λόγος», στο *7 θέσεις για το Δίκαιο και τη Δικαιοσύνη*, 1992, σ. 129 κ.εξ.

8. Ήδη από το 1934 έγραφε ο Ι. Μεταξάς στην εφημ. «Καθημερινή» (6.1.1934) ότι «*δι' ἡμᾶς τοὺς Ἕλληνας τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι πῶς θὰ μείνωμεν εἰς τὸν κοινοβουλευτισμόν, ἀλλὰ διὰ ποίας θύρας θὰ ἐξέλθωμεν ἐξ αὐτοῦ. Διὰ τῆς θύρας τοῦ κομμουνισμοῦ ἢ διὰ τῆς θύρας τοῦ Ἐθνικοῦ Κράτους;*». Βλ. σχετικά Γ. Αναστασιάδης, *Πολιτική και Συνταγματική Ιστορία*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

αρχικά (14.3.1936) στις θέσεις του Αντιπροέδρου της Κυβέρνησης του Κ. Δεμερτζή και του Υπουργού των Στρατιωτικών και μετά τον θάνατο του Δεμερτζή (16.4.1936) στη θέση του Πρωθυπουργού με τις ευλογίες του Στέμματος και της Βουλής· οι αιματηρές πανελλαδικές εργατικές απεργίες την Άνοιξη του 1936 με έντονη δραστηριοποίηση του ΚΚΕ και η σύστοιχη έξαρση της αστυνομικής καταστολής και του αντικομμουνισμού· και το αυτοκτονικό Γ΄ Ψήφισμα της Αναθεωρητικής Βουλής της 30.4.1936, με το οποίο παρεχόταν εξουσιοδότηση στον Βασιλέα και στον Μεταξά να εκδίδουν διατάγματα με ισχύ νόμου επί όλων των θεμάτων. Όλα αυτά τα γεγονότα συνθέτουν το ψηφιδωτό που με μαθηματική ακρίβεια προοιώνιζε μια οξεία πολιτειακή ανωμαλία.[9]

Στις 4 Αυγούστου 1936, μετά από πρόταση της κυβέρνησης *Μεταξά*,[10] ο Γεώργιος ο Β΄ εξέδωσε δύο αντισυνταγματικά[11] βασιλικά διατάγματα,[12] με τα οποία ανεστάλη επ᾽ αόριστον η ισχύς των βασικότερων ατομικών δικαιωμάτων του (ισχύοντος τότε) Συντάγματος 1864/1911[13] και διαλύθηκε η Γ΄ Ανα-

---

της Ελλάδας (1821-1941), 2001, σ. 239 και Μ. Μιχόπουλος, ό.π. (σημ. 3), σ. 82 (και την εκεί υποσημ. 94).

9. Για τα γεγονότα που δημιούργησαν πρόσφορο έδαφος ή που αξιοποιήθηκαν ως πρόσχημα για την επιβολή της τεταρταυγουστιανής δικτατορίας βλ. ενδεικτικά Σπ. Λιναρδάτος, Πώς εφτάσαμε στην 4η Αυγούστου, ε΄ έκδ. 1988, passim. Ν. Αλιβιζάτος, *Εισαγωγή στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία, Σημειώσεις πανεπιστημιακών παραδόσεων, τεύχ. Α΄ (1821-1941)*, 1981, σ. 160 κ.εξ.· *τον ίδιο, Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974), Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, 1983, σ. 420 κ.εξ.· Π. Πετρίδης, «Η πορεία προς τη δικτατορία της 4ης Αυγούστου», στο *Ελληνική πολιτική και συνταγματική ιστορία, Ανάλεκτα*, 1989, σ. 166 κ.εξ.· Εκδοτική Αθηνών, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ΄, *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1913 ως το 1941*, 1978, σ. 372 κ.εξ.

10. Βλ. τη σχετική *Εισηγητική Έκθεση* του Ιωάννη Μεταξά –στην οποία γίνεται επίκληση του «κομμουνιστικού κινδύνου»– στο Αντ. Παντελής, Στ. Κουτσουμπίνας, Τρ. Γεροζήσης, *Κείμενα Συνταγματικής Ιστορίας, δεύτερος τόμος (1924-1974)*, 1993, σ. 465-466.

11. Το πρώτο β.δ. (περί αναστολής ισχύος σειράς ατομικών δικαιωμάτων) ήταν αντισυνταγματικό διότι εκδόθηκε επί τη βάσει της ΚΔ΄ Συντακτικής Πράξεως της 14.5.1935, που είχε παύσει να ισχύει ήδη από τις 10.10.1935, οπότε επανίσχυσε το Συντ. 1864/1911, ενώ το δεύτερο (περί διαλύσεως της Βουλής) παραβίαζε (κυρίως) το άρθρο 37 του Συντ. 1864/1911, διότι δεν προκηρύσσονταν και εκλογές προς ανάδειξη νέας Βουλής και μάλιστα εντός της προβλεπόμενης στην ίδια διάταξη προθεσμίας. Βλ. σχετικά Ν. Αλιβιζάτος, *Εισαγωγή στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, *ό.π.* (σημ. 9), σ. 163-164. Αναστασιάδης, *ό.π.* (σημ. 8), σ. 238-239· Κ. Γεωργόπουλος, *Επίτομο Συνταγματικό Δίκαιο*, 2001, σ. 200.

12. Βλ. το κείμενο αυτών των δύο β.δ. στο Παντελής, Κουτσουμπίνας, Γεροζήσης, *ό.π.* (σημ. 10), σ. 465 και 467 αντιστοίχως.

13. Ειδικότερα ανεστάλη η ισχύς των άρθρων που θέσπιζαν εγγυήσεις για τη διενέργεια σύλληψης ή την επιβολή και τη διάρκεια της προφυλάκισης (άρθρα 5 και 6), για τα δικαιώματα του συνέρχεσθαι (άρθρο 10) και του συνεταιρίζεσθαι (άρθρο 11), για το άσυλο της κατοικίας

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

θεωρητική Βουλή, χωρίς να προκηρύσσονται εκλογές. Η δικέφαλη δικτατορία (Γεωργίου του Β΄ και Ι. Μεταξά) ήταν πια γεγονός.[14] Την πρώτη κιόλας νύχτα του πραξικοπήματος συνελήφθησαν και εξορίστηκαν σε διάφορα νησιά εκατοντάδες πολίτες, μεταξύ των οποίων κορυφαίες προσωπικότητες της πνευματικής και πολιτικής ζωής, όπως οι Αλ. Σβώλος, Δ. Γληνός, Θ. Τσάτσος, Α. Μιχαλακόπουλος, Γ. Καφαντάρης, Γ. Παπανδρέου και Π. Κανελλόπουλος.[15]

Βέβαια, το ιστορικό «ΟΧΙ» της 28ης Οκτωβρίου 1940 και ορισμένες άλλες πρωτοβουλίες της νέας κυβέρνησης, όπως η αποδειχθείσα ως επιτυχής πολεμική προπαρασκευή της χώρας για τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η διεύρυνση του θεσμού των κοινωνικών ασφαλίσεων, η διαγραφή μεγάλου μέρους των αγροτικών χρεών και η προώθηση της δημοτικής γλώσσας στην εκπαίδευση, χάρισαν σε μεγάλο βαθμό μια καλή υστεροφημία στο καθεστώς,[16] το οποίο όμως δεν υπάρχει αμφιβολία ότι είχε έντονο αυταρχικό χαρακτήρα. Η βάναυση καταπάτηση των ατομικών ελευθεριών, η αστυνομοκρατία, η δημιουργία στρατοπέδων συγκέντρωσης για τον εγκλεισμό των εκτοπιζομένων υπό «*πειθαρχικὴν διαβίωσιν*», η καθιέρωση των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων και των δηλώσεων μετανοίας των «υπόπτων» πολιτών, η απαγόρευση λειτουργίας των πολιτικών κομμάτων, η επιβολή εξαιρετικά αυστηρής λογοκρισίας στον τύπο, τη λογοτεχνία και σε κάθε πνευματική εκδήλωση είναι ορισμένα μόνο στοιχεία, τα οποία βεβαιώνουν τη βίαιη και απροσχημάτιστη κατεδάφιση του συνταγματικού φιλελευθερισμού.[17] Πάντως, το

(άρθρο 12), για την ελευθερία της έκφρασης και την ελευθεροτυπία (άρθρο 14), καθώς και για το απόρρητο των επικοινωνιών (άρθρο 14).

14. Για το δικτατορικό καθεστώς της 4ης Αυγούστου βλ. από την πρόσφατη βιβλιογραφία Θ. Βερέμης (επιμ.), *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, 2009, όπου και περαιτέρω πλούσιες παραπομπές.

15. Βλ. Αναστασιάδης, *ό.π.* (σημ. 8), σ. 240.

16. Ο Ν. Αλιβιζάτος [*Εισαγωγή στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, *ό.π.* (σημ. 9), σ. 175] γράφει χαρακτηριστικά ότι το «όχι» της 28ης Οκτωβρίου «*...εξασφάλισε στη δικτατορία και τον Ιωάννη Μεταξά μια σχετική ευθανασία*».

17. Για τον αυταρχικό χαρακτήρα της μεταξικής δικτατορίας βλ. ενδεικτικά Αναστασιάδης, *ό.π.* (σημ. 8), σ. 243 κ.εξ.· Ν. Αλιβιζάτος, *Εισαγωγή στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, *ό.π.* (σημ. 9), σ. 170 κ.εξ.· Τσάτσος, *ό.π.* (σημ. 1), σ. 105. Φ. Βεγλερής, «Οι προσβολές των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην Ελλάδα από το 1935», *NoB* 24, σ. 753 κ.εξ. Ειδικώς για τη λογοκρισία στον τύπο βλ. Άν. Παναγιωταρέα, Δύο δικτατορίες κι ένα σκάνδαλο, *Τα μέσα στις αντίξοες συνθήκες*, τόμ. Ι, 2008, σ. 285 κ.εξ., ενώ για τον ασφυκτικό κυβερνητικό έλεγχο στη λογοτεχνία και σε καλλιτεχνικές δραστηριότητες βλ. Γ. Ανδρειωμένος, *Η πνευματική ζωή υπό επιτήρηση: το παράδειγμα του περιοδικού* Τό Νέον Κράτος, 2010, passim (ιδίως σ. 22 κ.εξ.).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

«Νέον Κράτος», όπως αυτάρεσκα το ονόμαζε η επίσημη προπαγάνδα του καθεστώτος, δεν κατόρθωσε ποτέ να εμφυσήσει σε υπολογίσιμη μερίδα του ελληνικού λαού ορισμένη ιδεολογία, ούτε κατ' επέκταση να προσεγγίσει οργανωτικά το ναζιστικό πρότυπο της Γερμανίας ή το φασιστικό της Ιταλίας.[18]

III. Η νομική επιστήμη ως όργανο επιβολής των δικτατορικών αντιλήψεων του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου

1. Η θεωρητική υποστήριξη του καθεστώτος

Προτού ακόμη στη Γερμανία ανέλθουν στην εξουσία οι ναζιστές, είχαν εξασφαλίσει την υποστήριξη ολόκληρων Νομικών Σχολών στα πανεπιστήμια και, επομένως, ενός σεβαστού αριθμού διάσημων θεωρητικών, οι οποίοι ομαδικά (και όχι μεμονωμένα) επεξεργάζονταν τις δικαιικές πτυχές της ναζιστικής κοσμοθεωρίας.[19] Αντιθέτως, ερευνώντας κανείς τα ελληνικά νομικά περιοδικά και τα βασικά νομικά εγχειρίδια από τις αρχές της δεκαετίας του 1930 μέχρι την επιβολή της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου διαπιστώνει ότι απουσιάζει οποιαδήποτε θεωρητική υποστήριξη ολοκληρωτικών ιδεών μέσω του δικαίου.

Παρότι από τις πρώτες ενέργειες του Μεταξά ήταν η σύσταση Υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού[20] προς τον σκοπό της οργάνωσης συστηματικής προπαγάνδας, το πρώτο νομικό προπαγανδιστικό κείμενο δημοσιεύθηκε μόλις τον Οκτώβριο του 1937, ένα μήνα δηλαδή μετά την ίδρυση του περιοδικού «*Τό Νέον Κράτος*»,[21] επίσημου ιδεολογικού εντύπου του καθεστώτος. Συγκεκριμένα, πρόκειται για κείμενο του γαμπρού από θυγατέρα του Ι. Με-

---

18. Βλ. σχετικά Κ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική από τις αρχές του 20ού αιώνα ως τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*, 1983, σ. 220 κ.εξ. (ιδίως σ. 225-226). Ν. Αλιβιζάτος, *Εισαγωγή στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, ό.π. (σημ. 9), σ. 170 και 176. Τσάτσος, *ό.π.* (σημ. 1), σ. 106. Ανδρειωμένος, ό.π. (σημ. 17), σ. 16-21, μ.π.π.

19. Βλ. ενδεικτικά Ruthers, *ό.π.* (σημ. 4), σ. 44 κ.εξ., όπου αναφορά (σ. 48-50) και στα δύο ναζιστικά νομικά περιοδικά, το *Γερμανικό Δίκαιο* (*Deutsches Recht*) και το *Γερμανική Επιστήμη του Δικαίου* (*Deutsche Rechtswissenschaft*), στα οποία εξετάζονταν επίκαιρα νομικά ζητήματα από ναζιστική σκοπιά. Για περαιτέρω πληροφορίες επί του θέματος τούτου βλ. *Fr. Sacker* (επιμ.), *Recht und Rechtslehre im Nationalsozialismus*, 1992, passim. B. Ruthers, Al. Birk, *Rechtstheorie*, 2007, σ. 332 κ.εξ.· Kl. Röhl, H.-Chr. Röhl, *Allgemeine Rechtslehre*, 2008, σ. 332 κ.εξ. και 359 κ.εξ.

20. Βλ. σχετικά τον α.ν. 45/31.8.1936 «*Περί συστάσεως Ὑφυπουργείου Τύπου καὶ Τουρισμοῦ*».

21. Βλ. γι' αυτό Ανδρειωμένος, *ό.π.* (σημ. 17), σ. 37 κ.εξ., όπου και περαιτέρω εκτεταμένες παραπομπές.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ταξά, νεαρού τότε δικηγόρου (μόλις 29 ετών) και υποψήφιου διδάκτορα της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών Γεωργίου Μαντζούφα[22] με τίτλο «Ἡ πολιτικὴ κατάστασις ἐν Ἑλλάδι πρὸ καὶ μετὰ τὴν 4ην Αὐγούστου».[23] Ο συγγραφέας, αφού πρώτα περιγράφει με μελανά χρώματα την πολιτική κατάσταση της χώρας προ της τεταρταυγουστιανής «*Μεταβολής*», εκθέτει συνοπτικά τις κυριότερες φιλολαϊκές νομοθετικές ρυθμίσεις του πρώτου έτους της διακυβέρνησης της χώρας από τον Μεταξά στους τομείς της εργατικής, αγροτικής, οικονομικής και δημογραφικής πολιτικής, αλλά και τις «*επιτυχίες*» του καθεστώτος στην εξωτερική πολιτική.

Χρειάστηκαν, πάντως, δύο ολόκληρα χρόνια από την επιβολή του καθεστώτος, ώστε να παρουσιασθεί από τους αποκαλούμενους «*συνταγματολόγους της δικτατορίας*»,[24] Νικόλαο Κούμαρο (καθηγητή Δημοσίου Δικαίου) και Γεώργιο Μαντζούφα, η περί θεσμικής οργανώσεως διδασκαλία του «*Νέου Κράτους*» σε πολυσέλιδη μελέτη τους με τίτλο «Αἱ θεμελιώδεις Συνταγματικαὶ Ἀρχαὶ τοῦ Νέου Κράτους».[25] Οι πρώτες σελίδες του κειμένου αυτού αφιερώνονται στην αντίκρουση των αιτιάσεων περί αντισυνταγματικότητας[26] των μνημονευθέντων βασιλικών διαταγμάτων με τα οποία επιβλήθηκε το καθεστώς Μεταξά και, άρα, στην κατάδειξη της νομιμότητας της «*Μεταβολής*»,[27] ενώ οι εκτιθέμενες στη συνέχεια θεωρητικές κατασκευές επιβεβαιώνουν τον «*ιδιότυπο πολιτικό δυισμό*»[28] στην κορυφή της Πολιτείας.[29]

---

22. Για τον βίο και το επιστημονικό έργο του Γ. Μαντζούφα, Καθηγητή Αστικού Δικαίου αρχικά στην ΑΣΟΕΕ (νυν Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών) και στη συνέχεια στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, βλ. Απ. Γεωργιάδης (επιμ.), *Έλληνες Αστικολόγοι του 20ού αιώνα*, 2010, σ. 253 κ.εξ.

23. Βλ. περιοδικό *Τό Νέον Κράτος* (1937), σ. 113 κ.εξ.

24. Ν. Αλιβιζάτος, *Εισαγωγή στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, *ό.π.* (σημ. 9), σ. 167.

25. Σε περιοδικό *Τό Νέον Κράτος* (1938), σ. 761-818.

26. Βλ. παραπ. σημ. 11.

27. Συγκεκριμένα σημειώνεται ότι το πρώτο β.δ. (περί αναστολής ισχύος των ατομικών δικαιωμάτων) εκδόθηκε κανονικά «*δυνάμει τῆς... ΚΔ΄ Συντακτικῆς Πράξεως, ἥτις ἐξακολουθεῖ ἰσχύουσα καὶ μετὰ τὴν ἐπαναφορὰν τοῦ Συντάγματος τοῦ 1911*» και ότι η παραβίαση του άρθρου 37 Σ από το δεύτερο β.δ. περί διαλύσεως της Γ΄ Αναθεωρητικής Βουλής «*στερεῖται ἀντικειμένου, καθ' ὅσον τὸ ἐν λόγῳ Διάταγμα, ἀποτελοῦν κατ' οὐσίαν Συντακτικὴν Πρᾶξιν, κατήργησε τὸ ἄρθρο 37...*». Τέλος, τονίζουν ότι σε κάθε περίπτωση και μόνη η επιτυχία της «*Μεταβολής*» αρκεί κατά τις γενικές αρχές του Δημοσίου Δικαίου για τη νομική της δικαιολόγηση (βλ. περιοδικό *Τό Νέον Κράτος* [1938], σ. 761-763· για το ίδιο ζήτημα βλ. και Ν. Κούμαρος, «Το βαθύτερον νόημα της Μεταβολής της 4ης Αυγούστου», *Τό Νέον Κράτος* [1940], σ. 638 κ.εξ.).

28. Αναστασιάδης, ό.π. (σημ. 8), σ. 241.

29. Αναφέρουν συμπερασματικώς οι Κούμαρος και Μαντζούφας για τον Βασιλέα και τον

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Η μελέτη αυτή έχει και επιπρόσθετο, ξεχωριστό ενδιαφέρον, καθώς μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα ιδεολογικοποίησης της νομικής επιστήμης. Η εισαγωγή της έννοιας του έθνους ως πηγής όλων των εξουσιών και η διάκρισή της από την έννοια του λαού - εκλογικού σώματος,[30] η συνεχής αναφορά στη φυλετική, θρησκευτική, γλωσσική και ψυχική ομοιογένεια των Ελλήνων ως συνεκτικού στοιχείου του έθνους,[31] η απόρριψη του φιλελεύθερου ατομικισμού και του ιστορικού υλισμού,[32] η αποσύνδεση της έννοιας της ελευθερίας του ατόμου από το δικαίωμα του εκλέγειν[33] και η επισήμανση ότι η «*ἐθνικὴ θέλησις*» και το «*ἐθνικὸν φρόνημα*» είναι δυνατόν «*κατ' ἐποχὰς*» να τα εκφράζουν «*μεμονωμένα ἄτομα*»[34] μαρτυρούν την εντατική προσπάθεια των θεωρητικών της δικτατορίας να μεταφυτευθεί στην Ελλάδα η έννοια του «*ὁλοκληρωτικοῦ κράτους*».[35]

Η εκτίμηση, εν τούτοις, περί ανυπαρξίας συστηματικής θεωρητικής υποστήριξης του καθεστώτος επιρρωννύεται από το γεγονός ότι στατέλη Σεπτεμβρίου του 1938 δημοσιεύθηκε σε τρία μεγάλα νομικά περιοδικά[36] της εποχής μια «*Ἔκκλησις πρὸς τοὺς Ἕλληνας νομικούς*», υπογραφόμενη από τον Γ. Μαντζούφα, για την έρευνα των «*πνευματικῶν βάσεων τῆς Μεταβολῆς*» και της επίδρασής τους στο δίκαιο. Ο Μαντζούφας έκρινε ότι υπάρχει «*ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη*» επιμελούς και συστηματικής μελέτης των γενικών αρχών που εμπνέουν το δίκαιο, αλλά και προσαρμογής του ισχύοντος δι-

---

Μεταξά: «*Ὁ Βασιλεὺς ἀποτελεῖ τὸν Ἀνώτατον Ἄρχοντα καὶ τὸ μόνιμον στοιχεῖον τοῦ Νέου Κράτους, τὸ Σύμβολον τῆς ἐθνικῆς ἑνότητος. Αἱ διατάξεις τοῦ Συντάγματος, αἱ ρυθμίζουσαι τὴν νομικὴν θέσιν τοῦ Βασιλέως παραμένουσιν ἀναλλοίωτοι... Ὁ Ἀρχηγὸς τῆς Κυβερνήσεως εἶναι πρόσωπον, ὅπερ ἔχει ἀνάγκην νὰ στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἐμπιστοσύνης τοῦ Βασιλέως..., ἀποτελεῖ σήμερον πολιτικὴν καὶ νομικὴν προσωπικότητα διακεκριμένην, μὴ συνισταμένην μόνον εἰς τὴν προεδρίαν τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου, ὡς συνέβαινεν ἄλλοτε μὲ τὸν Πρόεδρον τῆς Κυβερνήσεως, ὅστις ἦτο "primus inter pares" μεταξὺ τῶν ὑπουργῶν. Ἡ θέσις τοῦ Ἀρχηγοῦ τῆς Κυβερνήσεως ἔναντι τῶν ἄλλων Ὑπουργῶν εἶναι θέσις ὑπεροχῆς...*» (βλ. περιοδικό *Τὸ Νέον Κράτος* [1938], σ. 815-816).

30. Ν. Κούμαρος, Γ. Μαντζούφας, «Αι θεμελιώδεις συνταγματικαί αρχαί του Νέου Κράτους», *Τό Νέον Κράτος* (1938), σ. 777 κ.εξ., 782 κ.εξ. και 794 κ.εξ.

31. Κούμαρος, Μαντζούφας, *ό.π.* (σημ. 30), σ. 777-778, 780 και 782.

32. *Στο ίδιο*, σ. 767-770.

33. *Στο ίδιο*, σ. 796: «*Ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου δύναται θαυμάσια νὰ ὑφίσταται καὶ ἄνευ πολιτικῆς ἐλευθερίας, ἄνευ δηλαδὴ ἐλευθερίας τοῦ ἐκλέγειν...*».

34. *Στο ίδιο*, σ. 798 κ.εξ.

35. Βλ. σχετικά Δ. Τσάτσος, *ό.π.* (σημ. 1), σ. 105 και Ν. Αλιβιζάτος, *Εισαγωγή στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, *ό.π.* (σημ. 9), σ. 168 in fine.

36. Βλ. *Θέμ.* 1938, 704. *ΕΕΝ* 1938, 611. *Δικαστική* 1938, 473-474.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

καίου προς τις αρχές αυτές, και ενημέρωνε ότι είχε αναλάβει την πρωτοβουλία να συντονίσει τη σχετική ερευνητική προσπάθεια, έχοντας απευθυνθεί σε κορυφαίους νομομαθείς.[37] Η έκκληση, που δημοσιεύθηκε την αυτή χρονική περίοδο με παρηλλαγμένο τίτλο και στο καθεστωτικό περιοδικό «*Τό Νέον Κράτος*»,[38] καίτοι χαρακτηρίζεται από τον Μαντζούφα ως «*καθαρῶς ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία ἐπιστημονικῆς κινήσεως*»,[39] είναι σαφές ότι εξέφραζε την επίσημη θέση της δικτατορικής εξουσίας.

Το αγωνιώδες αυτό αίτημα δεν συνάντησε ευήκοα ώτα, όπως αποδεικνύεται από τη διαπίστωση ότι κατά τη διετία που ακολούθησε ελάχιστες νομικές μελέτες θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι προσανατολίζονται στην προώθηση ή την προάσπιση των «*πιστεύω*» της δικτατορίας.[40] Έτσι, το βάρος της νομικής υπεράσπισης και δικαίωσης του αυταρχικού μεταξικού κράτους επωμίσθηκαν μέχρι τέλους οι Κούμαρος και Μαντζούφας, κυρίως μέσω των καθεστωτικών εντύπων «*Τὸ Νέον Κράτος*» και «*Φαλαγγιτικὴ Ἐπιθεώρησις*» που διέθεταν σαφώς ευρύτερο –όχι μόνο νομικό– αναγνωστικό κοινό. Ειδικότερα, ο Κούμαρος το 1939 εξέδωσε νομικό εγχειρίδιο πολιτειολογίας,[41] στο οποίο εξέθετε αναλυτικώς το θεωρητικό σύστημα στο οποίο υπάγονται οι περί Κράτους ιδέες της

---

37. Όπως σημειώνει (βλ. την αμέσως προηγούμ. σημ.) «*ἤδη ἐδέχθησαν νὰ μελετήσωσιν ὑπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ παρόντος θέματα ἀναφερόμενα εἰς τὴν εἰδικότητα ἑκάστου οἱ κ.κ. Γεώργιος Μπαλής, Ἠλίας Ἀναστασιάδης, Κωνσταντῖνος Γαρδίκας, Ἰωάννης Σπυρόπουλος, ὡς καὶ οἱ κ.κ. Μπ. Ἀλιβιζᾶτος, Στρ. Ἀνδρεάδης, Νικ. Ἀντωνόπουλος, Πέτρ. Βάλληνδας, Ἀνδρ. Γαζῆς, Ἠλ. Γάφος, Παν. Ζέπος, Νικ. Κούμαρος, Βασ. Κουντούρης, Ἰω. Μαρκουίζος, Δημ. Μουρίκης, Γεωργ. Παπαχατζῆς, Γεώργ. Ρωμανός, Μιχ. Στασινόπουλος, Ἀλέξ. Τσιριντάνης*». Πολλοί από αυτούς που αναφέρει ο Μαντζούφας δεν φαίνεται να στρατεύθηκαν πράγματι στην ιδεολογική θεμελίωση του καθεστώτος. Ωστόσο, για τη «χλιαρή» αντίδραση των πνευματικών ανθρώπων, όχι μόνον των νομικών, απέναντι στο καθεστώς, τη σταδιακή συνεργασία τους με αυτό και την εκ μέρους τους ανάληψη διάφορων κρατικών θέσεων βλ. Δ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας*, 1989, σ. 144-145 και Ελισ. Κοτζιά, *Ιδέες και Αισθητική*, 2006, σ. 42 (και τις εκεί υποσημ. 48 και 49).

38. Γ. Μαντζούφας, «Προς τους Έλληνας Νομικούς», *Τό Νέον Κράτος* (1938), σ. 1135-1136.

39. *Στο ίδιο*, σ. 1136.

40. Βλ. σχετικά λ.χ. Γ. Σιμωνέτος, «Τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος», *Θέμις* (1940), σ. 591 κ.εξ., 594 (όπου προτείνει ερμηνεία των διατάξεων του ΑΚ κατατείνουσα προ παντός στην πραγμάτωση «*τῶν ἀνωτέρων συμφερόντων τοῦ Ἔθνους, τὰ ὁποῖα ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ δύνανται νὰ θυσιάζονται χάριν ἀγόνων θεωριῶν*»). Για την προσωπικότητα και το επιστημονικό έργο του Γ. Σιμωνέτου βλ. Απ. Γεωργιάδης (επιμ.), *Έλληνες Αστικολόγοι του 20ου αιώνα*, 2010, σ. 317 κ.εξ.

41. Ν. Κούμαρος, *Ἡ περὶ Κράτους ἀντίληψις τῆς Μεταβολῆς τῆς 4ης Αὐγούστου (ἐγχειρίδιον)*, 1939. Το βιβλίο αυτό δεν ταυτίζεται κατα περιεχόμενο με την ομότιτλη μελέτη που

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

«*Μεταβολῆς*», ενώ μέχρι και λίγο πριν τον θάνατο του Μεταξά (29.1.1941) δημοσίευε επιστημονικοφανείς μελέτες, οι οποίες κυριολεκτικά εξαντλούνταν στην (μάλλον ευτράπελη με τα σημερινά δεδομένα) εξύμνηση της «*σοφίας τοῦ Ἀρχηγοῦ τῆς Κυβερνήσεως*».[42] Ο Μαντζούφας από την άλλη πλευρά, διδάκτωρ πια του Αστικού Δικαίου,[43] χωρίς να εγκαταλείπει τη συγγραφή μελετών με αμιγώς ιδεολογικό περιεχόμενο,[44] ασχολήθηκε εγγύτερα με το ζήτημα της επίδρασης των ιδεών και των αντιλήψεων του «Νέου Καθεστῶτος» επί του Αστικού Δικαίου. Αξίζει να εστιάσουμε την προσοχή μας στα μελετήματα αυτά, καθώς είναι ενδεικτικά του ότι σε ένα αυταρχικό κράτος η ιδεολογική καταπίεση δεν σταματά ούτε καν μπροστά στα άχρωμα, ας πούμε «ουδέτερα» προβλήματα του κοινωνικού βίου, με τα οποία κατά κανόνα (εξαιρουμένου ίσως του οικογενειακού δικαίου) καταπιάνεται ο αστικός νομοθέτης.

Η κυριότερη από τις μελέτες αυτές δημοσιεύθηκε τον Νοέμβριο του 1938 με θέμα «*Ἡ Μεταβολὴ τῆς 4ης Αὐγούστου καὶ τὸ Ἀστικὸν Δίκαιον*».[45] Κατ' αρχάς επισημαίνει ο Μαντζούφας ότι το βυζαντινορρωμαϊκό δίκαιο, «*φέρον τὴν σφραγίδα καὶ τὸν χαρακτῆρα σαφῶς ἀτομικιστικῶν ἀρχῶν*» δυσχερώς συμβιβάζεται προς τις αρχές της «*Μεταβολῆς*», οι οποίες έχουν ως βάση το Έθνος και την εθνική αλληλεγγύη. Για τον λόγο αυτόν εφιστά την προσοχή στους δικαστές του Αρείου Πάγου και του Συμβουλίου της Επικρατείας

δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Τό Νέον Κράτος* (1939), σ. 1573 κ.εξ., η οποία απέδιδε το περιεχόμενο διαλέξεώς του σε αίθουσα του Συλλόγου «*Παρνασός*», παρουσία του Ι. Μεταξά.

42. Βλ. ενδεικτικά Ν. Κούμαρος, «Οἱ λόγοι τοῦ Ἀρχηγοῦ», *Τὸ Νέον Κράτος* (1940), σ. 283 κ.εξ.· *τον ίδιο*, «Τὸ βαθύτερον νόημα τῆς μεταβολῆς τῆς 4ης Αὐγούστου», *Τὸ Νέον Κράτος* (1940), σ. 638 κ.εξ.· *τον ίδιο*, «Τὸ νόημα τῆς Ἐλευθερίας», *Τὸ Νέον Κράτος* (1941), σ. 20 κ.εξ.

43. Η διδακτορική του διατριβή με θέμα «Ἐπὶ τῆς ἀνακλήσεως τῶν κοινῶν διαθηκῶν ἐν τῷ ρωμαϊκῷ δικαίῳ. Μελέτη ἱστορικὴ» εγκρίθηκε από τη Νομική Αθηνών το 1938 μετά από εισήγηση του καθηγητή Γεωργίου Μπαλή.

44. Γ. Μαντζούφας, «Ἰδεολογία καὶ κατευθύνσεις εἰς τὸ Νέον Κράτος», *Τὸ Νέον Κράτος* (1938), σ. 1325 κ.εξ. (όπου συνεχείς αναφορές στη «*φυλετικὴ ὁμοιογένεια*» των Ελλήνων, αλλά και στην «*πειθαρχία*» ως στοιχείο εκ των ων ουκ άνευ του «*Νέου Καθεστῶτος*»)· *ο ίδιος*, «Ἔθνος, Κράτος, Δίκαιον», *Τὸ Νέον Κράτος* (1939), σ. 237 κ.εξ. («*... Κράτος καὶ δίκαιον, καθ' ἡμᾶς, βαδίζουν παραλλήλως, χωρὶς νὰ προηγῆται τὸ ἕνα τοῦ ἄλλου καὶ χωρὶς νὰ ταυτίζωνται, καίτοι προϋποθέτει τὸ ἕνα τὸ ἄλλο. Κράτος ὅμως καὶ δίκαιον προϋποθέτουν τὴν ἔννοιαν τοῦ ἔθνους καὶ εἰς αὐτὴν ὑποβάλλονται ...*»).

45. *Τὸ Νέον Κράτος* (1938), σ. 1233. Η εν λόγω μελέτη αρχίζει, διόλου τυχαία, με απόσπασμα λόγου του Μεταξά κατά του ατομικισμού: «*Πρέπει νὰ πνίξωμεν μέσα μας τὸν ἐχθρὸν τοῦ ἀνθρώπου, τὸν ἀτομικισμόν, τὴν θεωρίαν κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ ἄτομον ἔχει δικαιώματα ξεχωριστὰ ἀπέναντι τοῦ συνόλου καὶ ἡ ὁποία διδάσκει, ὅτι ἠμπορεῖ τὸ ἄτομον νὰ ὑψωθῇ ἀπέναντι τῆς ὁλότητος καὶ ἐνάντια πρὸς αὐτήν*».

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τα μεριμνούν κατά τον έλεγχο των αποφάσεων των δικαστηρίων της ουσίας για τη νομολογιακή υπακοή[46] προς τις κυρίαρχες καθεστωτικές αντιλήψεις, προτρέποντάς τους μάλιστα να ακυρώνουν τις αποφάσεις εκείνες που, παίτοι συμφωνούν με το γράμμα του νόμου, αντιστρατεύονται τις κεντρικές δέες που εμπνέουν το «*Ἐθνικόν Δίκαιον*».[47]

Στο πεδίο των γενικών αρχών του Αστικού Δικαίου επισημαίνει ο Μαντζούφας ότι όλα τα νομικά πρόσωπα έχουν λόγο ύπαρξης μόνον εφόσον επιδιώκουν σκοπούς συμβατούς προς το εθνικό συμφέρον, ενώ και για τη διακρίβωση του κύρους των δικαιοπραξιών οι έννοιες της καλής πίστης, των χρηστών ηθών και της δημόσιας τάξης πρέπει να κατανοούνται υπό το αυτό «εθνικό» πνεύμα.[48] Στο Ενοχικό Δίκαιο ιδιαίτερη σημασία αποδίδει αφενός στη διεύρυνση της έννοιας της κατάχρησης δικαιώματος και σε περιπτώσεις πέραν της κακόβουλης άσκησής του και αφετέρου στην προσαρμογή των διατάξεων περί αδυναμίας εκπλήρωσης της ενοχής και περί υπερημερίας στην ιδέα του γενικότερου συμφέροντος του εθνους (κατά το υπόδειγμα του ν. 677 για τη ρύθμιση των αγροτικών χρεών), ενώ για τον προσδιορισμό του ύψους της αποζημίωσης για ζημία που προκλήθηκε από το κράτος προκρίνεται ως σύμφωνος προς το πνεύμα του «*Νέου Κράτους*» ο συνυπολογισμός της ζημίας του ατόμου με την «*ὠφέλειαν τῆς ἐθνικῆς ὁλότητος*».[49] Κατά τα λοιπά, υπογραμμίζεται ότι η κυριότητα στο Εμπράγματο Δίκαιο πρέπει να προσλαμβάνεται ως «λειτουργία κοινωνική», που υπηρετεί το γενικό συμφέρον του έθνους (και ένεκα τούτου αυτή είναι δεκτική ευρέος περιορισμού),[50] και ότι στο Οικογενειακό και το Κληρονομικό Δίκαιο γνώμονας επίλυσης όλων των αναφυόμενων ζητημάτων (από τον γάμο, το διαζύγιο και τις προσωπικές και περιουσιακές σχέσεις των μελών της οικογένειας μέχρι την κληρονομική διαδοχή εν γένει και το κύρος των διαθηκών) πρέπει να είναι η προστασία «*τοῦ ἠθικοῦ θεσμοῦ τῆς οἰκογένειας*», που αποτελεί τον «*πυρήνα τοῦ Ἔθνους*».[51]

Οι ως άνω επίσημες θέσεις του καθεστώτος διά χειρός Μαντζούφα, που ουσιαστικά θάλπουν την καταστρατήγηση του δικαίου, ακόμη και την contra

---

46. Για την έλλειψη ανεξαρτησίας της δικαστικής εξουσίας ως διακηρυγμένη αρχή της δικέφαλης δικτατορίας Γεωργίου του Β΄ και Μεταξά βλ. Μαντζούφας, *ό.π.* (σημ. 45), *Τὸ Νέον Κράτος* (1939), σ. 251-252.

47. *Τό Νέον Κράτος* (1938), σ. 1234.

48. *Στο ίδιο*, σ. 1234.

49. *Στο ίδιο*, σ. 1235-1236.

50. *Στο ίδιο*, σ. 1235.

51. *Στο ίδιο*, σ. 1236.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

legem ερμηνεία, επαναλαμβάνονται (με την ίδια αοριστία) και σε άλλες μελέτες του ίδιου συγγραφέα,[52] στις οποίες με νεφελώδη έως φαιδρά ιδεολογήματα («σοφία» του Αρχηγού, απόρριψη λιμπεραλισμού και ατομικισμού, φυλετική καθαρότητα κλπ.) μάταια επιχειρείται ο προσδιορισμός της έννοιας του «*Ἐθνικοῦ Συμφέροντος*» ως κριτηρίου ερμηνείας και εφαρμογής του νόμου.

Η σημαντικότερη, πάντως, στήριξη του καθεστώτος από τους θεωρητικούς του δικαίου προήλθε από τη συμμετοχή τους στις νομοπαρασκευαστικές επιτροπές. Η συμβολή τους στη νομοθετική προβολή και θωράκιση των δικτατορικών αντιλήψεων αποτυπώνεται αμέσως παρακάτω, όπου εκτίθενται οι κύριες νομοθετικές πρωτοβουλίες του καθεστώτος.

2. Οι κυριότερες νομοθετικές πρωτοβουλίες

Ο νόμος, ως έκφραση εξουσίας και πολιτικών αντιλήψεων, αποτελεί προφανώς πρόσφορο μέσο τόσο για την καταπολέμηση ιδεολογικοπολιτικών απόψεων – αντιτιθέμενων προς το κρατούν καθεστώς – όσο και για την πανηγυρικότερη διακήρυξη του φρονήματος που πρεσβεύει το καθεστώς αυτό.[53] Με βάση αυτή τη διαπίστωση μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η ιδεολογική χειραγώγηση των πολιτών μέσω της νομοθεσίας άλλοτε λαμβάνει «αρνητική» μορφή, όταν στόχος είναι η μη διάδοση των μη αρεστών στο καθεστώς απόψεων (*αρνητική ιδεολογική χειραγώγηση*), και άλλοτε «θετική» μορφή, όταν βασική επιδίωξη του νομοθέτη είναι να επιβληθούν οι καθεστωτικές αντιλήψεις σε ιδεολογικά ευαίσθητους τομείς του κοινωνικού βίου (*θετική ιδεολογική χειραγώγηση*).[54] Φυσικά, η διάκριση αυτή δεν είναι απόλυτη, αφού δεν αποκλείεται ορισμένος νόμος να αποβλέπει στην εξυπηρέτηση και των δύο αυτών στόχων. Μετά την παροχή των αναγκαίων διασαφήσεων, μπορούμε να εξετάσουμε στη συνέχεια τα σημαντικότερα νομοθετήματα της

---

52. Γ. Μαντζούφας, «Τὸ Ἐθνικὸν Συμφέρον ὡς γνώμων τῆς ἑρμηνείας καὶ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ νόμου», *Τὸ Νέον Κράτος* (1939), σ. 1449 κ.εξ. (ιδίως 1458-1461)· *ο ίδιος*, «Ἡ χρησιμοποίησις τῶν πορισμάτων τῆς κριτικοϊστορικῆς μεθόδου ἐρεύνης τῶν πηγῶν κατὰ τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ ἰσχύοντος ρωμαϊκοῦ δικαίου», *Τὸ Νέον Κράτος* (1940), σ. 523 κ.εξ. (αν και κατά μέγα μέρος στη μελέτη αυτή γίνεται αναφορά στις τεχνικές και μεθοδολογικές δυσχέρειες της μελέτης και εφαρμογής του τότε ισχύοντος βυζαντινορρωμαϊκού δικαίου).

53. Βλ. παραπ. τις σημ. 2 και 5.

54. Για τη σχετική διάκριση βλ. τη διδακτορική διατριβή του Ιππ. Μυλωνά, *Η ελληνική νομοθεσία ουσιαστικού ποινικού δικαίου κατά το διάστημα 1936-1940, Μια μελέτη αντεγκληματικής πολιτικής* (πρόλογος Ν. Κ. Ανδρουλάκη), 1998, σ. 430-431.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

δικτατορίας της 4ης Αυγούστου με σκοπό τη συναγωγή συμπερασμάτων εν σχέσει προς το ιδεολογικό φορτίο που φέρουν.

Ο πυρήνας των νομοθετημάτων *αρνητικής ιδεολογικής χειραγώγησης* θεσπίσθηκε μόλις εντός διμήνου από την επιβολή της δικτατορίας, με σκοπό την όξυνση της καταστολής και την απηνή δίωξη των αντιφρονούντων. Με τον α.ν. 26 της 14.8.1936 «*περὶ ἐκδικάσεως τῶν ἀδικημάτων τοῦ Τύπου κλπ. διαρκούσης τῆς ἀναστολῆς τοῦ ἄρθρου 95 τοῦ Συντάγματος*» παρέχονταν ευρείες εξουσίες στην αστυνομία, η οποία αποκτούσε μεταξύ άλλων το δικαίωμα να ενεργεί έρευνες κατ' οίκον οποτεδήποτε (ημέρα ή νύχτα), να προβαίνει σε συλλήψεις χωρίς την τήρηση καμίας διατύπωσης, να απαγορεύει και να διαλύει οποιαδήποτε δημόσια ή ιδιωτική συνάθροιση και κάθε συνεταιρισμό, να απαγορεύει την ανακοίνωση και δημοσίευση πληροφοριών με οποιονδήποτε τρόπο και να κατάσχει εφημερίδες, βιβλία και λοιπά έντυπα, ακόμη και προ της δημοσιεύσεώς τους. Η καθίδρυση αστυνομικού κράτους και η άσκηση ιδεολογικής τρομοκρατίας στους πολίτες εντασσόταν, συνεπώς, ευθύς εξ αρχής στις επιδιώξεις του καθεστώτος.[55]

Ακολούθως, με τον α.ν. 117 της 15.9.1936 «*περὶ μέτρων πρὸς καταπολέμησιν τοῦ κομμουνισμοῦ καὶ τῶν ἐκ τούτου συνεπειῶν*»[56] ποινικοποιούνταν η επιδίωξη διάδοσης ιδεών ή θεωριών που τείνουν στην ανατροπή του καθεστώτος «*καθ' οἱονδήποτε τρόπον, ἀμέσως ἢ ἐμμέσως*»[57] και η παρότρυνση σε κήρυξη απεργίας, ενώ ορίστηκε για τις περιπτώσεις αυτές ως παρεπόμενη ποινή ο εκτοπισμός από έξι μήνες έως δύο χρόνια. Ο νόμος αυτός συμπληρώνεται από τον α.ν. 118/1936, ο οποίος θεσπίσθηκε την ίδια ημέρα και ρύθμιζε σε δύο άρθρα ζητήματα διοικητικής εκτόπισης επιβαλλόμενης με απόφαση των «*Ἐπιτροπῶν Ἀσφαλείας*». Στον εν λόγω νόμο ξεχωρίζει η κατάργηση της δυνατότητας υποβολής αίτησης αναθεώρησης της απόφασης περί εκτοπισμού, πράγμα που σημαίνει τη στέρηση οποιουδήποτε μέσου

---

55. Βλ. ενδεικτικά Ν. Αλιβιζάτος, *Εισαγωγή στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, *ό.π.* (σημ. 9), σ. 170-171· Αναστασιάδης, *ό.π.* (σημ. 8), σ. 243-244. Μιχόπουλος, *ό.π.* (σημ. 3), σ. 82.

56. Πρόκειται για νόμο που αντικατέστησε επί το αυστηρότερον τον περιβόητο ν. 4229/24-25.7.1929, γνωστό στην Ιστορία ως «*Ιδιώνυμο*», ένα από τα πλέον αμφιλεγόμενα νομοθετικά έργα όλων των κυβερνήσεων του *Ελευθερίου Βενιζέλου*. Περί αυτού βλ. αντί άλλων το σχολικό βιβλίο των Β. Σκουλάτου, Ν. Δημακοπούλου, Σ. Κόνδη, *Ιστορία νεότερη και σύγχρονη*, τεύχος Γ΄ (γ΄ ενιαίου λυκείου), έκδ. ΙΒ΄ 2000, σ. 206-208.

57. Χαρακτηριστική είναι (και) σε αυτό το νομοθέτημα η πλήρης αοριστία της αντικειμενικής υπόστασης των καθιερούμενων εγκλημάτων. Αναλυτικά περί αυτού βλ. Μυλωνάς, *ό.π.* (σημ. 54), σ. 304-309.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

(νομικής) άμυνας κατά του ιδιαιτέρως επαχθούς αυτού διοικητικού μέτρου. Η σιωπή των νομικών και των πνευματικών ανθρώπων της εποχής έναντι όλων αυτών των νομοθετημάτων που στρέφονταν κατά της ανθρώπινης αξιοπρέπειας εκπλήσσει δυσάρεστα και έχει σχολιασθεί δυσμενώς.[58]

Η επιδίωξη καταπίεσης και καταστολής κάθε ελευθερίας έκφρασης των πολιτικών αντιπάλων του «*Νέου Κράτους*» εκδηλώνεται και σε άλλα αυταρχικά νομοθετήματα, όπως ενδεικτικά στον α.ν. 1092/1938 «*περὶ Τύπου*», όπου ρητώς καθιερωνόταν, μεταξύ άλλων, η προληπτική λογοκρισία· τον α.ν. 1619/1939 «*περὶ ραδιοφωνίας*», με τον οποίο απαγορευόταν η λειτουργία ιδιωτικών ραδιοφωνικών σταθμών και καθιερωνόταν διοικητική διαδικασία χορήγησης άδειας κατοχής συσκευής ραδιοφώνου με παράλληλη πρόβλεψη για τήρηση «*μητρώου κατόχων ραδιοφώνου*»· τον α.ν. 511/1937 «*περὶ ἀπαγορεύσεως τῆς στρατολογίας ἢ ἀναχωρήσεως ἐθελοντῶν εἰς Ἱσπανίαν*» και τον συναφή α.ν. 1746/1939 «*περὶ ἀπαγορεύσεως μεταφορᾶς εἰς Παλαιστίνην προσώπων μὴ ἐφοδιασμένων διὰ κανονικοῦ διαβατηρίου*», που ποινικοποιούσαν τη με οποιονδήποτε τρόπο υποστήριξη λαϊκών εξεγέρσεων στην αλλοδαπή· και τέλος τον α.ν. 818/1937 «*περὶ ἰδιωτικῶν ἐκπαιδευτηρίων*», με τον οποίον προβλεπόταν αυστηρή διαδικασία χορήγησης άδειας ίδρυσης και (ξεχωριστής) άδειας λειτουργίας των εκπαιδευτηρίων αυτών, η δυνατότητα αναιτιολόγητης ανάκλησής τους από τον Υπουργό Παιδείας, καθώς και η εξάρτηση της πρόσληψης του διδακτικού προσωπικού από την «*ἀνεξέλεγκτον κρίσιν*» του ως άνω αρμοδίου Υπουργού. Από τη λοιπή, ιδεολογικώς «άχρωμη» καταρχήν νομοθεσία, ενδιαφέρον παρουσιάζει ο α.ν. 2049/1939 που αφορούσε σε εμπορικά ζητήματα εισαγωγής και διάθεσης χλωρικού καλίου, στον οποίο προβλεπόταν παροχή αμοιβής «*εἰς τοὺς καταδίδοντας*» τις παραβάσεις του νόμου αυτού.[59] Πρόκειται για νομοθέτημα που, ανάγοντας τον καταδοτισμό σε επικερδές επάγγελμα, αναδεικνύει τις ηθικά κατακριτέες πρακτικές του αυταρχικού καθεστώτος της 4ης Αυγούστου.

Από την άλλη πλευρά, προσπάθεια *θετικής ιδεολογικής χειραγώγησης* εντοπίζεται σε νόμους που αφορούν σε ζητήματα «πατριωτικά» και θρησκευτικά, καθώς και σε ζητήματα τυχερών παιχνιδιών. Εντελώς ενδεικτικά, σημειώνεται ότι με τον α.ν. 1402/1938 προβλέφθηκε η επιβολή θανατικής ποινής για τα αδικήματα της ανυποταξίας και της λιποταξίας σε καιρό πολέμου·[60] με τον α.ν.

---

58. Βλ. Τζιόβας, *ό.π.* (σημ. 37).
59. Βλ. σχετικά Μυλωνάς, *ό.π.* (σημ. 54), σ. 370.
60. Βλ. εκτενώς Μυλωνάς, *ό.π.* (σημ. 54), σ. 199-206, αλλά και σ. 390-391, όπου επισημαί-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

1363/1938 διωκόταν σε διοικητικό και ποινικό επίπεδο ο προσυλητισμός· ενώ με τον α.ν. 258/1936 «*περὶ τυχερῶν παιγνίων*» τέθηκαν αυστηροί όροι για τη λειτουργία λεσχών και τιμωρούνταν οι επαγγελματίες χαρτοπαίκτες και τα αστυνομικά όργανα επί «*ἐλλείψεως ζήλου*» εφαρμογής του νόμου.[61] Με τρεις νόμους (α.ν. 123/1936, 537/1937, 1342/1938) για την προστασία των κρατικών συμβόλων επιβλήθηκε αυστηρός κρατικός έλεγχος σε όλων των ειδών τις στολές και τις σημαίες (κρατικές, στρατιωτικές, ιδιωτικές), ενώ με τον α.ν. 447/1937 καθοριζόταν η συμπεριφορά που έπρεπε να τηρούν οι παρευρισκόμενοι σε εθνικές και θρησκευτικές τελετές και περιέχονταν λεπτομερείς υποδείξεις ακόμη και για το επιβαλλόμενο μέγεθος σημαίας ανά τομέα σημαιοστολισμού.[62] Ρυθμίσεις όπως αυτές είχαν ως στόχο να διατρανώσουν την απόλυτη αντίθεση του καθεστώτος σε συμπεριφορές και πράξεις που υποδαυλίζουν, έστω δυνητικά, την ανόθευτη –κατά τις αντιλήψεις πάντοτε του «*Νέου Κράτους*»– εθνική και θρησκευτική ομοιογένεια των Ελλήνων και το εθνικό φρόνημα ή που βλάπτουν τη νεότητα και να επιβάλουν τις σχετικές κρατικές αντιλήψεις.[63]

3. Η θέση σε ισχύ του Αστικού Κώδικα

Θα αποτελούσε ασυγχώρητη παράλειψη για τον μελετητή της τεταρταυγουστιανής νομοθεσίας η μη αναφορά στον α.ν. 2250/1940, δηλαδή στον Αστικό μας Κώδικα, το επιτυχέστερο και αρτιότερο κωδικοποιημένο νομοθέτημα της νεώτερης Ελλάδος.[64] Το γεγονός της σύνταξης του Κώδικα αυ-

---

νεται ότι στην *Εισηγητική Έκθεση* του α.ν. 1402/1938 ο δικτατορικός νομοθέτης, θέλοντας να δείξει ότι τάχα σέβεται το Σύνταγμα, αναφέρεται στην ύπαρξη συνταγματικού κωλύματος που τον αποτρέπει από το να θεσπίσει και τη δήμευση της περιουσίας του λιποτάκτη.

61. Όπως ορθά αναφέρει ο Μυλωνάς, *ό.π.* (σημ. 54), σ. 438, στις περιπτώσεις αυτές δεν τιμωρείται ορισμένη εγκληματική πράξη αλλά η εγκληματική βούληση των δραστών.

62. Μυλωνάς, *ό.π.* (σημ. 54), σ. 187-189.

63. Όπως είδαμε (παραπ. υπό III 1), οι θεωρητικοί στυλοβάτες του καθεστώτος (Ν. Κούμαρος και Γ. Μαντζούφας) δεν έχαναν ευκαιρία στα κείμενά τους να προβάλλουν τις προσπάθειες του «Ἀρχηγοῦ τῆς Κυβερνήσεως» προς αυτή την κατεύθυνση. Βλ. ενδεικτικά Μαντζούφας, *ό.π.* (σημ. 23), *Τὸ Νέον Κράτος* (1937), σ. 113· *του ίδιου*, *ό.π.* (σημ. 44), *Τὸ Νέον Κράτος* (1938), σ. 1325· Κούμαρος, *ό.π.* (σημ. 42), *Τὸ Νέον Κράτος* (1940), σ. 638.

64. Ως γνωστόν, ημερομηνία έναρξης ισχύος του α.ν. 2250/1940 ορίστηκε η 1η Ιουλίου 1941. Όμως τα γεγονότα που επακολούθησαν (πόλεμος, Κατοχή κλπ.) κατέστησαν αναγκαία την επ' αόριστον αναστολή ισχύος του Κώδικα (ν.δ. 35/1941). Τελικά, μετά τον εξαιτίας πολιτικών συγκυριών βραχύβιο ΑΚ των Τριανταφυλλόπουλου/Μαριδάκη (α.ν. 777/1945), με το ν.δ. 7-10.5.1946 επανήλθε σε ισχύ ο Κώδικας του 1940, και μάλιστα αναδρομικά από τις 23.2.1946.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τού ήταν τόσο σημαντικό, ώστε στις συνεδριάσεις των διάφορων νομοπαρασκευαστικών επιτροπών της δεκαετίας του 1930 μετείχαν και κορυφαίοι πολιτικοί άνδρες, όπως ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, ο Παναγής Τσαλδάρης και ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος.[65] Όταν ανέλαβε την εξουσία ο Ι. Μεταξάς, το τελικό Σχέδιο του ΑΚ (που είχαν επεξεργασθεί οι καθηγητές Κ. Δεμερτζής, Κ. Τριανταφυλλόπουλος, Γ. Μπαλής, Γ. Μαριδάκης και ο δικηγόρος Π. Θηβαίος) ήταν έτοιμο, πλην όμως το νέο καθεστώς ενδιαφερόταν πρωτίστως για την εδραίωση της εξουσίας του και σαφώς λιγότερο ή καθόλου για τη σύγχρονη ρύθμιση των ιδιωτικών σχέσεων. Μετά τη σταθεροποίηση όμως του καθεστώτος και τις συνεχείς προς τούτο οχλήσεις του Γεωργίου Μαντζούφα προς τον πεθερό του Ιωάννη Μεταξά,[66] ο τελευταίος πείσθηκε περί της σπουδαιότητας του εγχειρήματος της θέσπισης Αστικού Κώδικα, που θα μπορούσε μάλιστα να το προβάλλει ως μέγα επίτευγμα του «*Νέου Κράτους*» λαμβανομένων υπόψη και των σχετικών προσπαθειών προγενέστερων δημοκρατικών κυβερνήσεων. Έτσι, στις 17 Δεκεμβρίου 1938 με δηλώσεις του στον Τύπο ο Μεταξάς αναγγέλλει την ανάθεση του έργου της σύνταξης του τελικού κειμένου του ΑΚ στον καθηγητή του Αστικού Δικαίου του Πανεπιστημίου Αθηνών και ακαδημαϊκό Γεώργιο Μπαλή.[67]

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η νομοθετική πρωτοβουλία για την τελική σύνταξη του ΑΚ παρουσιαζόταν ως μια πρώτης τάξεως ευκαιρία για το καθεστώς να ασκήσει και ιδεολογική προπαγάνδα. Είναι αξιομνημόνευτο υπό αυτή την άποψη ότι στην υπ' αριθμ. 139.027/30.12.1938 απόφαση του τότε Υπουργού Δικαιοσύνης Άγη Ταμπακόπουλου, με την οποία ανατέθηκε το έργο της τελικής αναθεωρητικής επεξεργασίας του Κώδικα στον Γ. Μπαλή, τονίζεται ως σκοπός αυτής η:

> «*προσαρμογὴ τοῦ σχεδίου Ἑλληνικοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος πρὸς τὰς θρησκευτικὰς πεποιθήσεις, τὰς ἠθικὰς παραδόσεις καὶ τὰς συγχρόνους κοι-*

---

65. Για τις διάφορες επιτροπές που συστήθηκαν για τη σύνταξη του ΑΚ βλ. ενδεικτικά Κ. Τριανταφυλλόπουλος, «Ἡ προϊστορία τοῦ Ἀστικοῦ μας Κώδικα», *ΕΕΝ* 4 (1937), σ. 1 κ.εξ. και Απ. Γεωργιάδης, *Γενικές Αρχές Αστικού Δικαίου*, γ' έκδ. 2002, § 7 αρ. 17 κ.εξ.· Χαρ. Δημακοπούλου, *Η πορεία προς σύνταξιν ελληνικού Αστικού Κώδικος*, Ακαδημία Αθηνών, 2008.

66. Βλ. Γεωργιάδης (επιμ.), *ό.π.* (σημ. 22), σ. 260.

67. Η επιλογή του προσώπου δεν ήταν τυχαία. Πέραν ασφαλώς της εγνωσμένης επιστημονικής αξιοσύνης του Γ. Μπαλή, ρόλο έπαιξαν αφενός η συντηρητική ιδεολογία του και αφετέρου η στενή σχέση μεταξύ των Μπαλή και Μαντζούφα, καθώς ο πρώτος υπήρξε ο «*πνευματικός πατέρας της διδακτορικής διατριβής*» (Doktorvater) του δευτέρου. Βλ. ιδίως Ανδρ. Γαζής, «Η σύνταξη του Αστικού Κώδικα», *ΚριτΕ* (1996), σ. 111 κ.εξ. (114).

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

νωνικοοικονομικὰς ἀντιλήψεις καὶ ἀνάγκας τοῦ ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ὡς καὶ τὴν ἐπίτευξιν τῆς ἁρμονίας τῶν νομικῶν κατασκευῶν τοῦ σχεδίου πρὸς ἀλλήλας καὶ τῆς ὁρολογικῆς καί, ἐν γένει, νομοτεχνικῆς ὁμοιομορφίας τῶν ὑπὸ τῶν εἰσηγητῶν συνταχθέντων τμημάτων τοῦ σχεδίου».[68]

Αλλά και την 15η Μαρτίου 1940, ημέρα δημοσίευσης του ΑΚ (α.ν. 2250/1940), πραγματοποιήθηκε πανηγυρική τελετή στο Υπουργείο Δικαιοσύνης, στην οποία παρευρέθησαν ο Βασιλεύς Γεώργιος ο Β΄ και ο αρχηγός της κυβερνήσεως Ιωάννης Μεταξάς, ο οποίος εξεφώνησε λόγο προβάλλοντας τον Κώδικα ως εθνικό επίτευγμα.

Ο Γεώργιος Μαντζούφας, αξιοποιώντας το γεγονός αυτό, συνέγραψε άρθρο με τίτλο «Ὁ Ἑλληνικὸς Ἀστικὸς Κῶδιξ»,[69] στο οποίο εξωτερικεύει τον ενθουσιασμό του περί του ότι το κολοσσιαίο αυτό νομοθέτημα φέρει τη σφραγίδα της «*Μεταβολῆς*» της 4ης Αυγούστου. Αξίζει να παραθέσουμε εδώ ένα ενδεικτικό απόσπασμα των όσων έγραψε, που πιστοποιούν τη διάθεση για ιδεολογική εκμετάλλευση ενός καταρχήν «ουδέτερου» γεγονότος:

> *«Σώθηκαν τὰ ψέματα! Ἔχομεν Ἀστικὸν Κώδικα. Ὁ μῦθος ἔγινε πραγματικότης. Εἰς τοὺς μὴ νομικοὺς εἶναι προφανὲς ὅ,τι δὲν κάμνει τὸ γεγονὸς τοῦτο ἀκόμη μεγάλην ἐντύπωσιν. Αὐτοὶ θὰ ἀντιληφθοῦν τὴν σημασίαν τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος, μόνον ὅταν παρέλθουν ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς ἰσχύος του ἀρκετὰ ἔτη, ὥστε νὰ ὑπαχθοῦν ὅλαι αἱ ἰδιωτικαὶ σχέσεις ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος. Οἱ νομικοὶ ὅμως πανηγυρίζουν. Δι' αὐτοὺς τὸ πρᾶγμα εἶναι ἀπίστευτον. Τρεῖς γενεαὶ παρῆλθον ἀφ' ὅτου ἐδόθη ἡ πρώτη διαταγὴ τῆς συντάξεως τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος... Ἡ συχνὴ ἐναλλαγὴ τῶν κυβερνήσεων δὲν ἀφῆκε ποτὲ τὸν καιρόν, διὰ νὰ ἐκτελεσθῇ ὅ,τι αἱ ἐπιτροπαὶ εἶχον εἰσηγηθῆ... Δὲν εἶναι συνεπῶς τυχαῖον τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπεκτήσαμεν κώδικα. Καὶ κώδικα τέλειον. Κώδικες γίνονται εἰς στιγμὰς ἐθνικῆς ἀνατάσεως, εἰς στιγμὰς ἀκμῆς καὶ ἀνόδου ἐθνικῆς καὶ κρατικῆς. Ψηφίζονται δὲ μόνον, ὅταν ὑπάρχη ἡ βούλησις ἑνὸς ἀνδρὸς νὰ φέρη εἰς πέρας τοιαύτην σοβαρὰν ἀποστολήν, καὶ ἡ ὡριμότης, ἥτις ἐπιτρέπει τὴν ἀναζήτησιν ἑνὸς προσώπου, μεταξὺ τοῦ ἐπιστημονικοῦ κόσμου, ἔχοντος πλὴν τῶν λοιπῶν ἐφοδίων καὶ τὴν πίστην, τὴν θέλησιν καὶ τὴν ἀπόφασιν νὰ φέρη ἄνευ χρονοτριβῆς εἰς πέρας τὴν ἀνατιθεμένην εἰς αὐτὸ ἐργασί-*

---

68. ΦΕΚ Β΄ / 289.
69. *Τό Νέον Κράτος* (1940), σ. 427.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

αν... Ὁ Ἀστικὸς Κῶδιξ, ἐν τῇ ὁλοκληρώσει τῆς καταρτίσεώς του, ἔλαβε καὶ οὗτος τὴν πνοὴν καὶ τὴν σφραγῖδα τῆς Μεταβολῆς».[70]

Πραγματικά, οι όποιες ουσιαστικές αλλαγές επέφερε ο Γεώργιος Μπαλής στο κείμενο του ΑΚ, ιδίως στο βιβλίο του Οικογενειακού Δικαίου, μπορεί κανείς να πει ότι είναι εμπευσμένες από τις ιδεολογικές κατευθύνσεις της μεταξικής δικτατορίας. Αρκεί να επισημανθούν σχετικώς η απαγόρευση του γάμου μεταξύ ετεροθρήσκων, η επαναφορά του κωλύματος του τρίτου γάμου για τη σύναψη νέου, η διαγραφή της ευχέρειας του δικαστηρίου να αίρει τα κωλύματα σύναψης γάμου ένεκα σπουδαίου λόγου, η χειροτέρευση της θέσης των «*ἐξωγάμων τέκνων*», η υποχρέωση των γονέων προς παροχή προίκας στην κόρη τους, η εισαγωγή στην τρίτη τάξη των εξ αδιαθέτου κληρονόμων των πρωτεξαδέλφων του κληρονομουμένου ή η καθιέρωση της αρχής της υπαιτιότητας ως προς τους λόγους διαζυγίου.

Ο ίδιος ο Ιωάννης Μεταξάς, άλλωστε, στον λόγο του κατά τη μνημονευθείσα πανηγυρική τελετή για την κύρωση του ΑΚ (15.3.1940), αφού παραδέχθηκε ότι επήλθαν ως επί το πλείστον περιορισμένες μεταβολές στο κείμενο του ΑΚ χάριν της προστασίας της οικογένειας και του εθνικού και θρησκευτικού φρονήματος των Ελλήνων πολιτών, επικεντρώθηκε περισσότερο στις πνευματικές βάσεις της ερμηνείας του νέου Κώδικα:

«Ὡς πρὸς τὸν χαρακτῆρα τοῦ νομοθετήματος τούτου, θὰ εἶχε νὰ παρατηρήσει κανεὶς ὅτι δὲν πρόκειται περὶ ριζοσπαστικῶν μεταβολῶν τοῦ ἰσχύοντος δικαίου. Τοιαῦται οὔτε εἰσήχθησαν οὔτε καὶ θὰ εἰσήγοντο. Ὁ Ἀστικὸς Κῶδιξ δὲν ἀπεμακρύνθη ἀπὸ τὰ καθιερωθέντα ὑπὸ τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως καὶ τοῦ μακραίωνος νομικοῦ ἑλληνικοῦ βίου. Τυχὸν ἀπότομος αὐτῶν μεταβολὴ θὰ εἶχεν ὡς συνέπειαν τὴν γενικὴν ἀναστάτωσιν καὶ ἀντίθετον πρὸς τὸ ἐπιδιωκόμενον διὰ τῆς εἰσαγωγῆς Ἀστικοῦ Κώδικος ἀποτέλεσμα. Ἄλλωστε σημασίαν ἔχει ὁ τρόπος τῆς ἑρμηνείας τῶν κανόνων τοῦ δικαίου, καὶ ὁ τρόπος τῆς ἑκάστοτε ἐφαρμογῆς προσδίδει εἰς αὐτοὺς τὸ ἀληθὲς περιεχόμενόν των... Ἀλλά, ἐὰν δὲν εἰσήχθησαν μεταβολαὶ ριζοσπαστικαί, μεταβολαὶ ὅμως ἐγένοντο. Εἰδικῶς δὲ ἐγένετο αἰσθητὴ ἡ ἐπίδρασις τῆς νοοτροπίας, ἥτις, πρὸ πολλοῦ κυοφορουμένη ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ, ἐπεκράτησε μετὰ τὴν 4ην Αὐγούστου 1936 εἰς ὅλην τὴν νομοθεσίαν καὶ τὴν διοίκησιν, καὶ τῆς ὁποίας μεταξὺ τῶν κυρίων χαρακτηριστικῶν εἶναι καὶ τὰ ἑξῆς: ὅτι τὰ

70. *Στο ίδιο*, σ. 427-428.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

δικαιώματα τοῦ ἀτόμου δὲν νοοῦνται ἄλλως εἰμὴ ὡς μέσα τῶν ὁποίων τὸ ἄτομον ποιεῖται χρῆσιν πρὸς ἐξυπηρέτησιν τοῦ συνόλου, ὅτι εἷς τῶν κυριωτέρων σκοπῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Κράτους εἶναι ἡ διὰ βαθμιαίας ἐξελίξεως ἐπικράτησις ὅσον τὸ δυνατὸν πληρεστέρας κοινωνικῆς δικαιοσύνης καὶ ἀλληλεγγύης, καὶ ὅτι τὸ βασικὸν συστατικὸν τῆς κοινωνίας μας, ἡ οἰκογένεια, δέον νὰ συντηρηθῇ καὶ νὰ ἐνισχυθῇ, τηρουμένου πάντοτε καὶ τοῦ θρησκευτικοῦ αὐτῆς χαρακτῆρος».[71]

IV. Τελικές παρατηρήσεις

Συνοψίζοντας όσα εκθέσαμε παραπάνω, θα μπορούσαμε να πούμε ότι κατά τη δικτατορία της 4ης Αυγούστου η «νομική προπαγάνδα» εκδηλώθηκε κυρίως μέσα από έντονα αντιδημοκρατικούς νόμους που στόχευαν στην απροκάλυπτη δίωξη των αντιφρονούντων και την ιδεολογική τους καταπίεση. Η εν λόγω ιδεολογική δύναμη της αυταρχικής δικαιικής βίας, που «εκβίαζε» την περί δικαίου αντίληψη των κοινωνών, συμπυκνώνεται στην πολλάκις εμπειρικά επαληθευόμενη θέση του Θρασύμαχου για το δίκαιο του ισχυροτέρου, όπως μας τη μεταφέρει ο Πλάτων: «*Τίθεται δέ γε τοὺς νόμους ἑκάστη ἀρχὴ πρὸς τὰ αὑτῇ ξυμφέρον· δημοκρατία μὲν δημοκρατικούς, τυραννὶς δὲ τυραννικούς, καὶ αἱ ἄλλαι οὕτως· θέμεναι δὲ ἀπέφηναν τοῦτο δίκαιον τοῖς ἀρχομένοις εἶναι, τὸ σφίσι ξυμφέρον καὶ τὸν τοῦτον ἐκβαίνοντα κολάζουσιν ὡς παρανομοῦντα τε καὶ ἀδικοῦντα. Τοῦτ' οὖν ἐστίν, ὦ βέλτιστε, ὃ λέγω ἐν ἁπάσαις ταῖς πόλεσιν ταὐτὸν εἶναι τὸ τῆς καθεστηκυίας ἀρχῆς ξυμφέρον*».[72]

Ως γενικότερη διαπίστωση μπορούμε να επισημάνουμε ότι, όσον αφορά στη θεωρητική υποστήριξη του «Νέου Κράτους», αυτή δεν έλαβε ποτέ συστηματι-

---

71. Βλ. εκτενές απόσπασμα της ομιλίας αυτής του Ι. Μεταξά στο Γ. Μαντζούφας, «Ὁ Ἑλληνικὸς Ἀστικὸς Κῶδιξ», *Τὸ Νέον Κράτος* (1940), σ. 432.

72. Πλάτωνος, *Πολ.* 338 Ε [μτφρ.: Κάθε εξουσία νομοθετεί αποσκοπώντας στην εξυπηρέτηση των συμφερόντων της· η δημοκρατία θεσπίζει δημοκρατικούς νόμους, η τυραννία τυραννικούς και στις άλλες μορφές πολιτειακής εξουσίας συμπεριφέρονται αναλόγως· θέτοντας δε τους νόμους αποφάνθηκαν ότι αυτοί είναι δίκαιοι για τους εξουσιαζόμενους, εξυπηρετώντας το συμφέρον του εαυτού τους, και τιμωρούν εκείνον που παρεκκλίνει από αυτούς ως παράνομο και αδικοπραγούντα. Τούτο είναι λοιπόν, εντιμότατε, αυτό το οποίο ισχυρίζομαι ότι είναι το ίδιο σε όλες ανεξαιρέτως τις πολιτείες (ενν. ο καθοριστικός παράγοντας νομοθέτησης), το συμφέρον της καθεστηκυίας τάξης]. Για τον διάλογο του Θρασυμάχου με τον Σωκράτη και τις θέσεις του πρώτου για το δίκαιο ως προϊόν καταναγκασμού που επιβάλλεται από τον ισχυρότερο βλ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, «Νέα αξιολόγηση του διαλόγου του Θρασυμάχου με τον Σωκράτη», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, τόμ. 53, 1978, σ. 117 κ.εξ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κό χαρακτήρα. Περιορίστηκε σε παροτρύνσεις και παραινέσεις από καθεστωτικά έντυπα, αλλά δεν βρήκε - όπως προφανώς ανέμενε το καθεστώς - ευρύτερη απήχηση στους νομικούς κύκλους ούτε και στον απλό κόσμο γενικότερα.

Όμως, οι σύντομες αναπτύξεις που προηγήθηκαν τελικά καταδεικνύουν εξ αντιδιαστολής κάτι πολύ περισσότερο: τη στάση ζωής που πρέπει να τηρεί ο επιστήμων, ιδίως ο νομικός. Σε περιόδους πολιτειακής ομαλότητας, δίχως να αποστασιοποιείται από την πολιτική και την κοινωνική πραγματικότητα που τον περιβάλλει, οφείλει να στρατεύεται αποκλειστικά στον κοπιώδη αγώνα κατάκτησης της γνώσης, απαλλαγμένος –κατά το ανθρωπίνως δυνατόν– από τον παραμορφωτικό φακό της όποιας ιδεολογίας του. Σε περιόδους αντίθετα καταπάτησης των θεμελιωδών δικαιωμάτων, με συναίσθηση της κοινωνικής του αποστολής ως ανθρώπου του πνεύματος δεν αναβάλλει, δεν λοξοδρομεί, δεν κρύβεται, δεν προσποιείται ότι δεν συμβαίνει τίποτε, δεν συμβιβάζεται, δεν δραπετεύει, δεν σιωπά. Αναλαμβάνει στο ακέραιο την ατομική πολιτική ευθύνη του επιστήμονα, μετέχοντας με κάθε δυνατό τρόπο στην αντίσταση και τη γενική αμφισβήτηση του αυταρχικού καθεστώτος. Και μετά την αποκατάσταση της νομιμότητας αρνείται να εξαργυρώσει τον αγώνα του, έχοντας απόλυτη επίγνωση ότι η ευγενής δράση για την προάσπιση των ανθρώπινων δικαιωμάτων δεν μπορεί ποτέ να συνοδεύεται από «ευγενείς προσδοκίες» ενδεδυμένες με τα εμβλήματα της νέας εξουσίας.

Abstract

LAW AND THE LEGAL SCIENCE UNDER THE AUGUST 4th REGIME

This study examines the way in which the dictatorship of August 4th, 1936 drew upon the arsenal of legal science for practicing propaganda in favor of its ideological principles. The research focuses on two issues: firstly, on the theoretical support of the regime, which never took a systematic form, but was only limited to the regime's publications; secondly, on the major legislative initiatives, which basically tended to ideological manipulation and oppression of citizens. Particular reference is made in the enactment of the Civil Code by the Metaxas Government (1940) and the evident attempt to use the event as the regime's political manifesto. The study, by focusing its attention on the ideological and symbolic function of law, raises, in the final analysis, the issue of the individual political and social responsibility of the jurists in periods of regime changes.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Σωτήρης Ριζάς

Η ΥΠΟΨΗΦΙΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΓΙΑ ΕΝΤΑΞΗ ΚΑΙ Η ΔΙΕΥΡΥΝΣΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗ ΝΟΤΙΑ ΕΥΡΩΠΗ

Ελληνικές αρχειακές συλλογές[1] αλλά και ιστοριογραφικές συμβολές[2] ή μαρτυρίες πρωταγωνιστών[3] έχουν διαγράψει το γενικό πλαίσιο και αρκετές λεπτομέρειες της αίτησης και της διαδικασίας ένταξης της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Σκοπός αυτού του άρθρου είναι να αποκαταστήσει, με την αξιοποίηση και βρετανικών διπλωματικών εγγράφων που έχουν στο μεταξύ αποδοθεί στην έρευνα, το πλαίσιο της αίτησης της Αθήνας σε σχέση με το γενικότερο θέμα της διεύρυνσης της Ευρωπαϊκής κοινότητας προς τη νότια Ευρώπη. Χρονολογικά, ακραίο σημείο αυτού του άρθρου είναι ο Ιανουάριος του 1978. Η επιλογή αυτή δικαιολογείται από το γεγονός ότι η ένταξη της Ελλάδας, μόνης από τη νότια Ευρώπη, κρίθηκε οριστικά επί της αρχής τη στιγμή εκείνη. Απέμειναν ασφαλώς κρίσιμα ζητήματα προς διευθέτηση, μεταξύ άλλων οι μεταβατικές περίοδοι για τη γεωργία, τη βιομηχανία

---

1. Κ. Σβολόπουλος (επιμ.), *Κωνσταντίνος Καραμανλής. Αρχείο, Γεγονότα και Κείμενα*, (εφεξής *Καραμανλής/Αρχείο*), τόμοι 8, 9, 10, Ίδρυμα Κ. Καραμανλής, Εκδοτική Αθηνών, 1993-1995, Υπουργείο Εξωτερικών/Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου. Φ. Τομαή (επιμ.), *Η συμμετοχή της Ελλάδας στην πορεία προς την Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση*, (εφεξής ΥΠΕΞ/Η συμμετοχή της Ελλάδας στην πορεία προς τη Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση) τόμος δεύτερος, Παπαζήσης, Αθήνα 2006.

2. Κ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1945-1981*, Εστία, Αθήνα 2001, σ. 259 κ.εξ.

3. Ιδίως Γ. Κοντογιώργης, «Οι διαπραγματεύσεις προσχώρησης της Ελλάδας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες, 1975-1980», στο ΥΠΕΞ/*Η συμμετοχή της Ελλάδας στην πορεία προς την Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση*, τόμος δεύτερος, Παπαζήσης, Αθήνα 2006, σ. 51-129.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

και τη διακίνηση εργατικού δυναμικού, αλλά τα βασικά δεδομένα για το ζήτημα της ένταξης είχαν αποκρυσταλλωθεί.

Η θέση του άρθρου συνοψίζεται στις ακόλουθες προτάσεις: Η ένταξη της Ελλάδας ενισχύθηκε κυρίως από τη Γαλλία και την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, οι οποίες προέταξαν την πολιτική και στρατηγική σημασία της έναντι επιφυλάξεων, μεταξύ άλλων της Βρετανίας, που έδιναν έμφαση στις περιπλοκές που θα προέκυπταν για την Κοινότητα από τις ελληνοτουρκικές σχέσεις αλλά και τις δομικές αδυναμίες της ελληνικής οικονομίας. Η αίτηση της Αθήνας θα προωθείτο τελικά μεμονωμένα σε σχέση με τις άλλες νοτιοευρωπαϊκές χώρες για πολλούς λόγους οι πιο σημαντικοί από τους οποίους είναι:

- Ο τίτλος της σύνδεσης με τη ΕΟΚ που διέθετε η Αθήνα από το 1961 και δέσμευε την Κοινότητα επί της αρχής της ένταξης.
- Η ταχύτερη ολοκλήρωση της μετάβασης της Ελλάδας στη δημοκρατία που επέτρεψε στην Αθήνα την υποβολή της αίτησης δύο περίπου χρόνια πριν από την Πορτογαλία και την Ισπανία. Στο διάστημα αυτό δημιουργήθηκε πολιτικό κεκτημένο υπέρ της Αθήνας με τη μορφή της ανάληψης δέσμευσης για την ένταξή της πριν ακόμα τεθεί σε κίνηση οποιαδήποτε διαδικασία εξέτασης των υποψηφιοτήτων των δύο ιβηρικών χωρών.
- Το αποτέλεσμα των εκλογών του Νοεμβρίου 1977. Η ενίσχυση της δύναμης των κομμάτων που αντιτίθεντο στην ευρωπαϊκή επιλογή κατέστησε σαφές στους εταίρους ότι ο πολιτικός χρόνος για την ένταξη δεν ήταν απεριόριστος και ότι διαγραφόταν η πιθανότητα αποξένωσης της ελληνικής κοινής γνώμης από το δυτικό κόσμο και την Ευρωπαϊκή Κοινότητα ειδικότερα.
- Η συνειδητοποίηση, εκ μέρους και των Βρετανών, ότι η χωριστή ένταξη της Ελλάδα ήταν αναγκαία ώστε να δημιουργηθεί το αναγκαίο προηγούμενο για την ένταξη στη συνέχεια και της Ισπανίας και της Πορτογαλίας, καθώς η συνολική προσέγγιση του θέματος της διεύρυνσης δεν θα εξυπηρετούσε τη διαδικασία εν όψει των ισχυρών γαλλικών επιφυλάξεων έναντι της Ισπανίας.

Οι αιτήσεις προσχώρησης της Ελλάδας, της Πορτογαλίας και της Ισπανίας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα υποβλήθηκαν σε μια εποχή κατά την οποία η Κοινότητα αντιμετώπιζε τις συνέπειες της κρίσης του πετρελαίου του 1973 και της γενικότερης οικονομικής αναταραχής που προέκυπτε σε σημαντικό βαθμό από την κρίση αυτή. Στο πλαίσιο αυτό, ενώ η πρωταρχική αντίληψη των εταίρων για το ζήτημα της διεύρυνσης ήταν πολιτική και αφορούσε την ανάγκη σταθεροποίησης της πολιτικής κατάστασης στη νότια Ευρώπη μέσω

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

της διεύρυνσης, η διαδικασία ένταξης των νέων δημοκρατιών θα αντιμετώπιζε δυσκολίες και καθυστερήσεις, καθώς η ενσωμάτωση του νότου, εκτός από αναγκαίο πολιτικό σχέδιο, θεωρείτο ταυτόχρονα και πρόσθετο βάρος για την Κοινότητα η οποία θα επιβαρυνόταν ποικιλοτρόπως από την ένταξη χωρών με ισχυρό γεωργικό τομέα.[4]

Η Ελλάδα ήταν η πρώτη χώρα που υπέβαλε αίτηση ένταξης, στις 12 Ιουνίου 1975, ευθύς μόλις η διαδικασία μετάβασης στη δημοκρατία ολοκληρώθηκε με τη θέση σε ισχύ του νέου συντάγματος. Η αίτηση ένταξης δεν συνιστούσε μια πρόσφατη επιλογή. Ήδη από το τέλος της δεκαετίας του 1950 ο Καραμανλής έβλεπε στην ένταξη στην τότε ΕΟΚ το μέσο που θα επέτρεπε τον εκσυγχρονισμό των οικονομικών και κοινωνικών δομών της χώρας, αλλά και τη δυνατότητα οργανικής ένταξης στο δυτικό κόσμο έτσι ώστε να απαλλαγεί η εξωτερική της πολιτική από την αναζήτηση ειδικών σχέσεων με μεγάλες δυνάμεις που παρείχαν εγγυήσεις για τη ασφάλεια της. Η κυπριακή κρίση του 1974, της οποίας συνέπεια ήταν και η αποχώρηση της Ελλάδας από το στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ, καθιστούσε εντονότερη τη ροπή του Καραμανλή προς την επιδίωξη συμμετοχής της Ελλάδας στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση καθώς θεωρούσε ότι η αντίθεση της κοινής γνώμης προς τις Ηνωμένες Πολιτείες, λόγω της ανοχής των τελευταίων στην τουρκική εισβολή στην Κύπρο, θα οδηγούσε τελικά στη ρήξη με το δυτικό κόσμο.

Ο Καραμανλής θα ανέπτυσσε ταχύτατα μετά την επάνοδό του τη στρατηγική της οικοδόμησης δεσμών με την Ευρωπαϊκή Κοινότητα με απώτερο στόχο την ένταξη σε αυτήν, βλέποντάς την και ως μέσο για την ενίσχυση των ελληνικών δεσμών με τη Δύση.

Σε συνάντησή του με τον πρεσβευτή της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας στην Αθήνα στις 20 Αυγούστου είχε τονίσει ότι οι σημαντικότερες ευρωπαϊκές δυνάμεις έπρεπε να καταβάλουν προσπάθεια για να ενδυναμώσουν τις χώρες που ήταν πρόθυμες να εργαστούν για τη σταθερότητα στην ανατολική Μεσόγειο και να αποτρέψουν την άνοδο της σοβιετικής επιρροής στην περιοχή.[5]

---

4. Για την επίδραση της κρίσης του πετρελαίου στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα και τις συνέπειές της στη συνέχεια στη διαδικασία διεύρυνσης της Κοινότητας στη νότια Ευρώπη βλ. M. Dedman, *The Origins and Development of the European Union 1945-1995. A History of European Integration*, Routledge, London 1996, σ. 122-124, 127-128 και R. McAllister, *From EC to EU. An Historical and Political Survey*, Routledge, London 1997, σ. 81-128.

5. S. Rizas, «Atlanticism and Europeanism in Greek Foreign and Security Policy in the 1970s», *Southeast European and Black Sea Studies*, 8/1 (March 2008), σ. 54.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Η προσπάθεια του Καραμανλή να προωθήσει την ευρωπαϊκή στρατηγική ανησυχούσε κατά τι τον Αμερικανό υπουργό Εξωτερικών Henry Kissinger, ο οποίος έσπευδε να ενημερώσει τους Βρετανούς ότι δεν έπρεπε να γίνει αποδεκτή ενδεχόμενη προσπάθεια της Αθήνας να υποκαταστήσει το ΝΑΤΟ με την Ευρωπαϊκή Κοινότητα.[6]

Την ανησυχία του συμμερίζονταν οι Βρετανοί αλλά και οι Γερμανοί οι οποίοι είχαν ακόμα περισσότερο βαρύνοντα ρόλο στη Ευρωπαϊκή Κοινότητα σε σχέση με τη Βρετανία, που είχε ενταχθεί στην Κοινότητα την 1η Ιανουαρίου 1973 μετά μακρά αναμονή και βρίσκονταν ακόμα σε φάση διευκρίνισης επιμέρους όψεων της ένταξής της μέσω μιας διαδικασίας επαναδιαπραγμάτευσης που είχε ζητήσει η Εργατική κυβέρνηση και δεν θα ολοκληρωνόταν πριν από τον Ιούνιο του 1975. Η Βόννη επρόκειτο να προειδοποιήσει την Αθήνα στο επίπεδο υπουργών Εξωτερικών, κατά τη επίσκεψη του Γεωργίου Μαύρου στη γερμανική πρωτεύουσα τον Σεπτέμβριο, ότι η Αθήνα δεν έπρεπε να αντιληφθεί την Ευρωπαϊκή Κοινότητα ως εναλλακτική λύση στο ΝΑΤΟ.

Τους επόμενους μήνες θα έθετε το θέμα ο ίδιος ο καγκελάριος Helmut Schmidt: Το Μάιο του 1975, κατά την επίσκεψη του Έλληνα πρωθυπουργού στη Βόννη, θα τόνιζε ότι θεωρούσε την αποχώρηση της Ελλάδας από το στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ επιζήμια για τα συμμαχικά συμφέροντα και την αλληλεγγύη μεταξύ των κρατών-μελών της Ατλαντικής Συμμαχίας. Η γερμανική αυτή άποψη θα έπαυε να αποτελεί εμπόδιο στη εξέλιξη της ελληνικής υποψηφιότητας όταν επεξηγήθηκε από ελληνικής πλευράς ότι το ζήτημα συνδεόταν με την κυπριακή κρίση του 1974 και την αμερικανική απροθυμία να παρέμβει στην Άγκυρα ώστε να ανασταλεί η επανάληψη της τουρκικής προέλασης στη Κύπρο. Καθώς ο ψυχολογικός αντίκτυπος των γεγονότων αυτών στο ελληνικό κοινό ήταν βαρύτατος, ο Καραμανλής αισθανόταν ότι δεν υπήρχε άλλη επιλογή από την αποχώρηση από το στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ. Αν και δεν δεσμευόταν για το χρονικό σημείο, ο Έλληνας πρωθυπουργός αναλάμβανε να επανεξετάσει το θέμα και σε σχέση με την εξέλιξη του Κυπριακού.[7]

---

6. Record of Conversation Kissinger/Killick, 27 Αυγούστου 1974, Documents on British Policy Overseas, series 3, vol. V, σ. 274-275.

7. Πρακτικό συνομιλίας Καραμανλή/Schmidt, 16 Μαΐου 1975, Καραμανλής/Αρχείο, τόμος 8, σ. 382-386.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Η προκαταρκτική εξέταση της ελληνικής υποψηφιότητας

Η ελληνική αίτηση ένταξης, αν και έγινε επί της αρχής δεκτή από τους ενδιαφερομένους, συνοδευόταν από ισχυρές επιφυλάξεις. Η εξέταση της αίτησης από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή αντανακλούσε αυξανόμενες ανησυχίες που προέκυπταν από πολιτικούς και οικονομικούς λόγους. Η γνώμη της Επιτροπής του Ιανουαρίου του 1976 ήταν απογοητευτική για την Αθήνα. Με αθύνουσα την επιρροή του Βρετανού επιτρόπου Sir Christopher Soames η εκτελεστική εξουσία της Κοινότητας πρότεινε μια μακρά προ-ενταξιακή περίοδο επικαλούμενη δύο βασικούς λόγους: τις περιπλοκές που θα μπορούσαν να προκύψουν για την Κοινότητα λόγω των ελληνοτουρκικών διαφορών αλλά και την οικονομική διάρθρωση της Ελλάδας, χώρας με ισχυρό γεωργικό τομέα και σαφώς χαμηλότερο βιοτικό επίπεδο από αυτό των «9». Για την αντιμετώπιση των προβλημάτων αυτών η Επιτροπή πρότεινε να προηγηθεί μια τουλάχιστον δεκαετής προ-ενταξιακή περίοδος στο διάστημα της οποίας υποτίθεται ότι θα εξομαλύνονταν τα προβλήματα που είχε επισημάνει.

Η επιχειρηματολογία του Καραμανλή ήταν ισχυρή. Υπογράμμιζε ότι η γνώμη της Επιτροπής έμοιαζε να αναιρεί την πολιτική δέσμευση που είχαν αναλάβει οι κυβερνήσεις των κρατών-μελών τους προηγούμενους μήνες. Εξάλλου η αναφορά στις ελληνοτουρκικές διαφορές έτεινε να καταστήσει την Αθήνα όμηρο της Άγκυρας. Το πιο ισχυρό όμως σημείο της παρέμβασης του Έλληνα πρωθυπουργού ήταν αυτό που προειδοποιούσε ότι η απόρριψη της αίτησης της Ελλάδας για ένταξη, καθώς η ελληνική κυβέρνηση ερμήνευε την γνώμη της Επιτροπής ως απορριπτική, θα σήμαινε εσωτερικά πολιτικά προβλήματα και ενδεχομένως αλλαγή του εξωτερικού προσανατολισμού της Ελλάδας.[8]

Η γνώμη της Επιτροπής θα εύρισκε ευνοϊκή απήχηση και σε ισχυρά κράτη-μέλη όπως η Βρετανία. Ο υπουργός Εξωτερικών James Callaghan τόνιζε στο βρετανικό υπουργικό συμβούλιο ότι η γνώμη της Επιτροπής αντιμετώπιζε τα οικονομικά και δημοσιονομικά προβλήματα που θα δημιουργούσε η ελληνική ένταξη στην Κοινότητα, αλλά και τις πολιτικές περιπλοκές που θα ανέκυπταν εξαιτίας των ελληνοτουρκικών διαφορών και του Κυπριακού. Στο πλαίσιο αυτό η πρόταση της Επιτροπής για την αποδοχή κατ' αρχήν της ένταξης αλλά την υλοποίησή της μόνο μετά από μακρά περίοδο προετοιμα-

---

8. Υπουργός Εξωτερικών Δ. Μπίτσιος προς ελληνική πρεσβεία Ρώμης, 2 Φεβρουαρίου 1976, *ΥΠΕΞ/Η συμμετοχή της Ελλάδας στην πορεία προς τη Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση*, σ. 232-234.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σίας θεωρείτο από τον Βρετανό υπουργό Εξωτερικών ως η καταλληλότερη πολιτική για το χειρισμό του ελληνικού αιτήματος. Τη στιγμή κατά την οποία όμως ο Callaghan έκανε την παρουσίασή του στο υπουργικό συμβούλιο είχε ήδη συνειδητοποιήσει ότι η γνώμη της Επιτροπής δεν επρόκειτο να αποτελέσει τη στρατηγική αντιμετώπισης της ελληνικής υποψηφιότητας. Η Γαλλία υποστήριζε την άποψη της Αθήνας για ένταξη της Ελλάδας χωρίς να προηγηθεί αυτή η μακρά προ-ενταξιακή περίοδος και στη συνέχεια είχαν συναινέσει στην άποψη αυτή και οι Γερμανοί και οι Ολλανδοί. Συνεπώς δεν απέμενε άλλη εναλλακτική λύση για το Λονδίνο παρά η υποστήριξη μιας μακράς διαπραγμάτευσης, αλλιώς η βρετανική κυβέρνηση θα αποτελούσε «μειοψηφία του ενός». Αυτό που απασχολούσε όμως τους Βρετανούς, περισσότερο και από τις οικονομικές και πολιτικές δυσκολίες που ανέκυπταν από την ελληνική ένταξη, ήταν το προηγούμενο που θα δημιουργείτο από την ένταξη αυτή, καθώς αναμένονταν και οι αιτήσεις της Πορτογαλίας και της Ισπανίας ευθύς μετά την ολοκλήρωση των διαδικασιών μετάβασης στη δημοκρατία, ενώ δεν αποκλειόταν και στο απώτερο μέλλον τουρκική υποψηφιότητα. Προκαταρκτικά, παρατηρείτο από βρετανική άποψη ότι η διεύρυνση προς το νότο θα ενίσχυε τα «προστατευτικά και εσωστρεφή» στοιχεία της Κοινότητας.[9]

Η γερμανική υποστήριξη προς την ελληνική αίτηση έγινε σαφής κατά τη αγγλογερμανική συνάντηση του Chequers στις 7 Φεβρουαρίου με τη συμμετοχή του καγκελαρίου Schmidt και του αντικαγκελαρίου και υπουργού Εξωτερικών Genscher από γερμανικής πλευράς και του πρωθυπουργού Wilson και του υπουργού Εξωτερικών Callaghan από βρετανικής. Οι δύο πλευρές συμφώνησαν ότι έπρεπε να αποσταλεί ένα θετικό μήνυμα στον Έλληνα πρωθυπουργό ο οποίος είχε αποκομίσει κακή εντύπωση από τη γνώμη της Επιτροπής. Ο Γερμανός αντικαγκελάριος πρόσθετε ότι η Επιτροπή είχε διαπράξει σφάλμα αναφερόμενη στις ελληνοτουρκικές διαφορές, άποψη που συμμερίζονταν και οι Γάλλοι. Δεν διευκρινιζόταν αν η αρνητική αυτή αξιολόγηση προέκυπτε από την ουσία της αναφοράς της Επιτροπής στις διαφορές της Αθήνας με την Άγκυρα ή σε θεσμική ένσταση, δηλαδή ότι κακώς η εκτελεστική εξουσία της Ευρωπαϊκής Κοινότητας είχε αναμιχθεί σε θέμα εξωτερικής πολιτικής, αρμοδιότητα που ανήκε αποκλειστικά στα κράτη-μέλη.

---

9. Conclusions of a meeting of the Cabinet held at 10 Downing street on Thursday 5 February 1976, CAB 128/58/4. Επίσης, European Integration Department (External)/Foreign Commonwealth Office Brief: «Greek Accession to the European Community», 5 Φεβρουαρίου 1976, PREM 16/1624.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Οι Γερμανοί λάμβαναν υπόψη τους τις ανησυχίες που αφορούσαν τις οικονομικές πλευρές της ελληνικής ένταξης δηλώνοντας ότι η έναρξη των διαπραγματεύσεων δεν σήμαινε και ταχεία περάτωσή τους. Πέραν του μακρού χρόνου του διαπραγματεύσεων θα υπήρχε άλλωστε και πρόβλεψη για μια μεταβατική περίοδο, τουλάχιστον πενταετή, που θα επέτρεπε την προσαρμογή της Ελλάδας και της Κοινότητας στην πραγματικότητα της ένταξης.[10]

Η κύρια πηγή υποστήριξης για την ελληνική αίτηση ήταν η Γαλλία. Ο ίδιος ο Καραμανλής είχε παραμείνει αυτοεξόριστος στο Παρίσι για 11 χρόνια και είχε συνδεθεί με εξέχοντα μέλη της γαλλικής ελίτ, μεταξύ αυτών και τον εκλεγέντα το Μάιο του 1974 πρόεδρο της Δημοκρατίας Valery Giscard d' Estaing. Ο Γάλλος πρόεδρος κατανοούσε ότι στην Ελλάδα επικρατούσε ανασφάλεια καθώς και ένα αίσθημα ταπείνωσης ως αποτέλεσμα της κυπριακής κρίσης του 1974. Θεωρούσε επίσης ότι η Αθήνα είχε ένα νόμιμο συμφέρον ασφαλείας έναντι της Τουρκίας χωρίς αναγκαστικά να συμμερίζεται την ελληνική εκδοχή για τις διαφορές της Ελλάδας με την Τουρκία στο Αιγαίο. Στον τομέα ασφαλείας ο Γάλλος πρόεδρος είχε ήδη επιχειρήσει να ενισχύσει την Ελλάδα επισπεύδοντας την παράδοση γαλλικών αεροσκαφών Mirage στην ελληνική αεροπορία, προϋπόθεση για την τήρηση ισορροπίας δυνάμεων στο Αιγαίο. Εκτός από τα ζητήματα εξωτερικής πολιτικής και ασφάλειας ο Γάλλος πρόεδρος έβλεπε σκοπιμότητα στην ένταξη της Ελλάδας και από άποψη εσωτερικής πολιτικής, καθώς πίστευε ότι η προοπτική και τελικά η συμμετοχή στην Κοινότητα θα σταθεροποιούσε την ελληνική δημοκρατία. Εκτός από τις πολιτικές όψεις του ενδιαφέροντος του Γάλλου προέδρου υπήρχε στη σκέψη του παρούσα και η ισχυρή άποψη ότι η Ελλάδα δικαιούτο να συμμετάσχει στην ευρωπαϊκή ενοποιητική διαδικασία ως κληρονόμος της κλασικής εποχής την οποία μοιραζόταν με τους μέλλοντες εταίρους της. Ο Γάλλος πρόεδρος θα αντιμετώπιζε όμως ισχυρές επιφυλάξεις όχι μόνο στο κοινοτικό αλλά και στο γαλλικό πλαίσιο, καθώς η ελληνική ένταξη αντιμετωπιζόταν σε συνδυασμό με την ένταξη και των άλλων δύο χωρών του νότου που διέθεταν ισχυρό γεωργικό τομέα και μπορούσαν στο σύνολό τους να λειτουργήσουν ανταγωνιστικά προς τη γαλλική γεωργία.[11]

---

10. Note of a meeting between the Prime Minister and the Federal German Chancellor at Chequers on Saturday 7 February 1976, FCO 9/2359.

11. E. du Reau, «Consolidation et elargissement de la construction europeenne», S. Berstein-J. F. Sirinelli (διεύθ.), *Les Anneés Giscard. Valery Giscard d' Estaing et l' Europe 1974-1981*, Arman Collin, Paris 2006, σ. 129 και L. Plassman, «La France dans l' ambition européenne de

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Η παράκαμψη της γνώμης της Επιτροπής από το συμβούλιο υπουργών και η δρομολόγηση των διαπραγματεύσεων, έστω και με καθυστέρηση μηνών, δεν παραμέριζε βέβαια οριστικά τις όποιες επιφυλάξεις. Ο νέος Βρετανός υπουργός Εξωτερικών Anthony Crossland επρόκειτο να υποβάλει στις 19 Μαρτίου νέο υπόμνημα στο υπουργικό συμβούλιο που έθετε το ζήτημα της ελληνικής ένταξης στο ευρύτερο πλαίσιο της διεύρυνσης προς τη νότια Ευρώπη. Το Foreign Office κατανοούσε ότι η πολιτική όψη είχε επικρατήσει. Αρνητική απάντηση στο ελληνικό αίτημα ή εν πάση περιπτώσει απάντηση που θα εκλαμβανόταν ως αρνητική από την Αθήνα θα αποσταθεροποιούσε την κυβέρνηση Καραμανλή που ήταν η καλύτερη λύση που προσφερόταν στη Δύση. Ταυτόχρονα όμως επικρατούσε σκεπτικισμός που θα μπορούσε να αναιρέσει αυτή τη λογική: Το δημοκρατικό καθεστώς της Ελλάδας θεωρείτο ακόμα ασταθές και οι Βρετανοί είκαζαν ότι δεν μπορούσε να αποκλειστεί ανατροπή του και αντικατάστασή του είτε από ένα νέο στρατιωτικό πραξικόπημα είτε από την αριστερά. Επρόκειτο ασφαλώς για υπερβολικές ανησυχίες οι οποίες όμως τη δεδομένη στιγμή δεν μπορούσαν να αποκλειστούν από τις συζητήσεις, καθώς η αντοχή του νέου δημοκρατικού πολιτικού συστήματος ήταν άγνωστη και η γενικότερη αστάθεια στη νότια Ευρώπη δεν είχε ακόμα δώσει τη θέση της σε ισχυρά δημοκρατικά καθεστώτα. Η εδραίωση της δημοκρατίας στην Ελλάδα και την Πορτογαλία ήταν ανοιχτά ζητήματα ενώ η μετάβαση στην Ισπανία απείχε ακόμα πολύ από την ολοκλήρωσή της. Στην περίπτωση ανατροπής του δημοκρατικού καθεστώτος η Κοινότητα θα έπρεπε να αντιμετωπίσει μια νέα κατάσταση που δεν είχε αντιμετωπίσει στο παρελθόν και θα οδηγείτο σε «πάγωμα» της ελληνικής συμμετοχής. Επίσης, οι ελληνοτουρκικές διαφορές και η έλλειψη πολιτικής διευθέτησης του Κυπριακού εξακολουθούσαν να απασχολούν τους Βρετανούς άσχετα από το γεγονός ότι είχαν παραμεριστεί προς στιγμήν από το συμβούλιο υπουργών. Τέλος, επικρατούσε η γνώμη, αν και αυτό δεν μπορούσε να αποτελέσει και ισχυρό λόγο άρνησης της ένταξης, ότι η ελληνική συμμετοχή δεν θα προσέθετε κάτι στο βάρος της Κοινότητας στην παγκόσμια σκηνή. Το ζήτημα της διεύρυνσης προς το νότο στο σύνολό του είχε ήδη θέσει ο Βρετανός υπουργός Εξωτερικών στον Γάλλο ομόλογό του στις 18 του ίδιου μήνα. Δεν υπήρχε θέμα, έλεγε, για κάποιο κράτος-μέλος να αντιταχθεί δημόσια σε αίτηση ένταξης μιας νέας δημοκρατικής χώρας, αλλά η

Karamanlis», στο Κ. Σβολόπουλος, Κ. Μπότσιου, Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον 20ό αιώνα*, τόμος ΙΙ, σ. 201-211.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών | Academy of Athens

διεύρυνση προς το νότο θα άλλαζε το χαρακτήρα της Κοινότητας. Σ' αυτή την πρώιμη φάση, σε αντίθεση με την εξέλιξη της γαλλικής πολιτικής λίγους μήνες μετά, ο Sauvagnargues ήταν μάλλον ήσυχος σχετικά με τις συνέπειες της διεύρυνσης. Η Κοινότητα είχε ήδη δεσμευτεί έναντι της Ελλάδας, υποστήριζε ο Γάλλος υπουργός, και αυτό καθιστούσε αναπότρεπτη την ένταξη της Πορτογαλίας και της Ισπανίας. Από το βρετανικό πρακτικό της συζήτησης δεν φαίνεται ότι ο Sauvagnargues εξέφρασε κάποια ανησυχία σχετικά με την προοπτική αυτή. Αντίθετα ήταν σαφέστατος σε σχέση με την προοπτική τουρκικής ένταξης. Η Άγκυρα δεν μπορούσε να γίνει δεκτή, καθώς ο Γάλλος πρόεδρος είχε την αμετακίνητη άποψη ότι η Τουρκία δεν ήταν μια ευρωπαϊκή χώρα. Στο σημείο αυτό παρενέβη ο Sir Michael Palliser, υψηλόβαθμο στέλεχος του Foreign Office, ώστε να διευκρινίσει τη βρετανική θέση. Το Λονδίνο είχε επί της αρχής αντίθετη άποψη από τη γαλλική. Ο ευρωπαϊκός χαρακτήρας της Τουρκίας είχε κριθεί όταν η χώρα έγινε δεκτή στην Ατλαντική Συμμαχία ως ευρωπαϊκό κράτος. Παρά ταύτα η ένταξη της Τουρκίας δεν ήταν ζήτημα βραχυπρόθεσμης ή μεσοπρόθεσμης προοπτικής. Ακόμα και η τουρκική κυβέρνηση παραδεχόταν ότι από οικονομική άποψη η Τουρκία δεν ήταν σε θέση να αντεπεξέλθει στις υποχρεώσεις της ένταξης. Αυτό που είχε σημασία ήταν να μετριαστούν οι αρνητικές επιδράσεις που θα είχε στην Τουρκία η ένταξη της Ελλάδας στην Κοινότητα.[12] Εκτός από τις πολιτικές όψεις του θέματος το Foreign Office απασχολούσαν και οι οικονομικές. Προεξοφλείτο ότι η Ευρωπαϊκή Κοινότητα θα επιβαρυνόταν από την είσοδο τριών σχετικά φτωχών και με εκτεταμένο γεωργικό τομέα χωρών. Η Βρετανία θα έβλεπε το μερίδιό της στο περιφερειακό και το κοινωνικό ταμείο να συρρικνώνεται, ενώ το ετήσιο κόστος μόνο της ελληνικής ένταξης υπολογιζόταν για την Κοινότητα στο σύνολό της σε 150 εκατομμύρια λίρες και για τη Βρετανία 25. Εκτός όμως από τις επιπτώσεις στον προϋπολογισμό, λόγω της γεωργίας και των περιφερειακών και κοινωνικών δαπανών, επιπτώσεις θα υπήρχαν και στη βιομηχανία. Παραδοσιακές βιομηχανίες που βρίσκονταν ήδη σε παρακμή, όπως η κλωστοϋφαντουργία, θα υφίσταντο πρόσθετες πιέσεις ενώ έπρεπε να αναμένεται περαιτέρω πίεση για προστασία του γεωργικού τομέα των ήδη κρατών-μελών. Τέλος, υπήρχε ανησυχία για τη «διαχειρισιμότητα» της Κοινότητας η οποία αναμφίβολα θα διαμόρφωνε αποφάσεις

---

12. Records of a conversation between the Foreign and Commonwealth Secretary and the French Foreign Minister held at the Foreign Commonwealth Office on Thursday 18 March 1976, FCO 9/2360.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

και θα διοικείτο με μεγαλύτερη δυσκολία μετά την προσχώρηση τριών νέων μελών. Αναμενόταν επίσης, ότι η διεύρυνση θα ενίσχυε την τάση προς ομοσπονδιοποίηση της Κοινότητας, κάτι ανεπιθύμητο από τη βρετανική οπτική. Το συμπέρασμα όμως για την πρακτική πολιτική διαχείριση της διεύρυνσης δεν ήταν αντίστοιχο των επιφυλάξεων. Το Foreign Office αναγνώριζε ότι η απόρριψη των αιτήσεων ήταν πολιτικά αδύνατη και απέμενε κατά συνέπεια ως μόνη δυνατή πολιτική η λεπτομερής εξέταση όλων των επιπτώσεων της διεύρυνσης και μια μακρά διαπραγμάτευση.[13]

Η διεύρυνση προς το νότο: συνολική προσέγγιση ή διαφοροποιημένη μεταχείριση;

Η εξέλιξη των διαπραγματεύσεων για την ένταξη της Ελλάδας ήταν αργή και δεν είχε εισέλθει σε κρίσιμο σημείο, όταν η αίτηση της Πορτογαλίας στις αρχές του 1977 άρχισε να προκαλεί ανησυχία στην Αθήνα για ενδεχόμενη δυσμενή επίδραση στην πρόοδο της ελληνικής υποψηφιότητας μέσω μιας συνολικής προσέγγισης της Κοινότητας στη διαδικασία διεύρυνσης προς το νότο. Δηλώσεις του προέδρου της Επιτροπής για την ανάγκη μιας συνολικής εκτίμησης των επιπτώσεων της διεύρυνσης προς το νότο, του Ιταλού και του Γάλλου υπουργού Γεωργίας σχετικά με τις επιπτώσεις της ένταξης των νοτιοευρωπαϊκών χωρών στη γεωργία της Ιταλίας και της Γαλλίας αντίστοιχα, αλλά και η αντίθεση στη διεύρυνση, αν και όχι ρητά στην ένταξη της Ελλάδας, του αρχηγού του γκωλικού κόμματος Συναγερμός για τη Δημοκρατία (RPR) Jacques Chirac, κόμμα που συνιστούσε μέρος της πλειοψηφίας που υποστήριζε το Γάλλο πρόεδρο στη γαλλική Εθνοσυνέλευση, επέτειναν την ανησυχία της Αθήνας ότι η ελληνική υποψηφιότητα θα μπορούσε να παραπεμφθεί στις καλένδες της διεύρυνσης.[14] Η Επιτροπή θεωρούσε ότι από οικονομική άποψη η ένταξη της Πορτογαλίας ήταν αδύνατη, ενώ και ο νέος πρόεδρος της Επιτροπής Βρετανός Roy Jenkins δεν πίστευε ότι η Πορτογαλία θα ήταν επιλέξιμη για ένταξη παρά μόνο μετά από μακρά μεταβατική περίοδο. Παράλληλα η Γαλλία φαινόταν να εγκαταλείπει τη σχετικά απαθή στάση της έναντι της διεύρυνσης και εμφανιζόταν αρνητική στο ενδεχόμενο της ένταξης της Πορτογαλίας. Το Παρίσι δεν αντιμετώπιζε εν τούτοις αρνητι-

---

13. Memorandum by the Secretary of State for Foreign and Commonwealth Affairs: «Enlargement of the EEC», 19 Μαρτίου 1976, CAB 129/188/12.

14. Γ. Κοντογιώργης, *ό.π.*, σ. 70-72.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τά καθεαυτή την πορτογαλική αίτηση όσο το προηγούμενο που έθετε, αφού θεωρείτο βέβαιο ότι την αίτηση της Λισσαβόνας θα ακολουθούσε αίτηση της Ισπανίας, η μετάβαση της οποίας στη δημοκρατία πλησίαζε την ολοκλήρωσή της. Σε αντίθεση με τους Γάλλους, οι Γερμανοί και οι Βρετανοί λάμβαναν υπόψη τους πολιτικές παραμέτρους που δεν επέτρεπαν μια αρνητική απάντηση στην αίτηση της Πορτογαλίας.[15] Οι Γερμανοί θα μετέφεραν μάλιστα στους εταίρους τους το αμερικανικό ενδιαφέρον, το οποίο είχε εκφραστεί τόσο από την διοίκηση Ford που είχε απέλθει όσο και από τη νέα δημοκρατική διοίκηση Carter για τη σταθεροποίηση της νότιας Ευρώπης μέσω μιας «ουσιαστικής» σύνδεσης των χωρών του νότου με την Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Ειδικά για την Ελλάδα βέβαια υπήρχε στη φάση αυτή κάποιο δυσμενές κλίμα. Σε ορισμένους κοινοτικούς κύκλους παρέμενε βέβαια ισχυρή η ανάμνηση αυτού που θεωρείτο ως βιαστική προώθηση της ελληνικής υποψηφιότητας, ενώ η Αθήνα επικρινόταν και για κάποια απροθυμία να εισέλθει σε σοβαρή διαπραγμάτευση. Παρά το κλίμα αυτό όμως δεν διαπιστωνόταν κάποια τάση για αναστολή της διαδικασίας διαπραγμάτευσης. Η πολιτική δέσμευση που είχε αναληφθεί θεωρείτο δύσκολο να αναστραφεί και η κυκλοφορία της ιδέας για συνολική αντιμετώπιση της διεύρυνσης προς το νότο δεν σήμαινε ότι η ελληνική ένταξη μπορούσε να ματαιωθεί.[16] Οι Γερμανοί δεν ευνοούσαν επίσης την ιδέα της μεταβλητής συμμετοχής στην Κοινότητα, όπου διάφορα μέλη θα είχαν διαφοροποιημένες υποχρεώσεις. Επρόκειτο για μια σκέψη που απέβλεπε στην αντιμετώπιση των προβλημάτων συμμετοχής χωρών με ασθενή οικονομική βάση. Οι Γερμανοί πίστευαν όμως ότι η υιοθέτηση της ιδέας αυτής θα άνοιγε το δρόμο για την υποβολή αιτημάτων μονίμων εξαιρέσεων από το κοινοτικό κεκτημένο και από κράτη που ήταν ήδη μέλη της Κοινότητας. Ειδικά για την Πορτογαλία ήταν έτοιμοι να αποδεχθούν μια μακρά μεταβατική περίοδο αλλά η αποδοχή της ένταξης επί της αρχής δεν μπορούσε παρά να γίνει δεκτή. Ο ειδικός τρόπος χειρισμού όμως της πορτογαλικής ένταξης αποτελούσε κατά τη γερμανική άποψη ειδικό θέμα που δεν προκαταλαμβανόταν από τη δέσμευση έναντι της Ελλάδας. Οι τρεις χώρες της νότιας Ευρώπης δεν θα εντάσσονταν ταυτόχρονα αλλά διαδοχικά. Προκειμένου δε να καθησυχαστούν οι ανησυχίες της Γαλλίας η Βόννη ήταν έτοιμη να αποδεχθεί

---

15. British Embassy Bonn προς Foreign Commonwealth Office, 10 Φεβρουαρίου 1977, FCO 9/2458.

16. Record of a discussion after dinner at 1 Carlton Gardens on Monday 31 January [1977], following the Political Cooperation Ministerial meeting, FCO 9/2456.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τη σύνδεση της ένταξης της Πορτογαλίας με αυτήν της Ισπανίας και κατά συνέπεια την περαιτέρω αναβολή της. Γενικότερα οι Γερμανοί φαίνονταν διατεθειμένοι να αποδεχθούν την ανάγκη καταβολής κάποιου τιμήματος για τη διεύρυνση προς το νότο. Αναγνώριζαν ότι η διαδικασία αυτή θα είχε ως αποτέλεσμα μια λιγότερο ομοιογενή Κοινότητα και κατανοούσαν ότι θα είχε μεταξύ άλλων και τη συνέπεια της αναβολής της νομισματικής ένωσης, που αποτελούσε μέρος της γερμανικής στρατηγικής για την Ευρώπη. Επίσης, φαινόταν να αναστρέφεται η γερμανική θέση ότι η νομισματική ένωση είχε ως προϋπόθεση την οικονομική σύγκλιση των κρατών-μελών. Στη Βόννη γινόταν όμως πλέον δεκτό ότι η οικονομική σύγκλιση δεν θα ήταν ευχερής μετά τη διεύρυνση προς το νότο και αποδέχονταν πλέον την ιδέα μιας νομισματικής ένωσης χωρίς προγενέστερη οικονομική σύγκλιση. Στο πεδίο αυτό σημειωνόταν διαφωνία της Βόννης με το Λονδίνο, καθώς ο υπουργός Εξωτερικών της Βρετανίας Anthony Crossland πίστευε ότι η οικονομική σύγκλιση έπρεπε να προηγηθεί της νομισματικής ένωσης. Η Βόννη θα διαβεβαίωνε πάντως το Λονδίνο ότι η γερμανική κυβέρνηση θα εξακολουθούσε να χρηματοδοτεί τις αναδιανεμητικές πολιτικές της Κοινότητας έως ότου διαμορφώνονταν κατάλληλες συνθήκες για τη μετάβαση προς τη νομισματική ένωση,[17] η οποία συζητείτο ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 θεωρούμενη κατ' αρχήν ως το αναγκαίο συμπλήρωμα μιας κοινής αγοράς.[18]

Οι ανησυχίες των Βρετανών και των Γερμανών σχετικά με τις οικονομικές επιπτώσεις της ένταξης των χωρών του νότου δεν αφορούσαν μόνο τη γεωργία αλλά και τη βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία, η ναυπηγική αλλά και η ναυτιλία απασχολούσαν τη Βόννη η οποία διέκρινε τη δυνατότητα μιας νέας αναδιανεμητικής πολιτικής που θα προοριζόταν να βοηθήσει τις χώρες του νότου. Η ανησυχία σε σχέση με τη βιομηχανία αφορούσε βέβαια περισσότερο την Ισπανία, το οικονομικό και, ειδικά, το βιομηχανικό μέγεθος της οποίας δεν ήταν συγκρίσιμο με της Πορτογαλίας και της Ελλάδας. Ως προς την τελευταία αυτό που φαινόταν να απασχολεί με αρνητικό τρόπο τους Βρετανούς και τους Γερμανούς ήταν η τάση της Αθήνας να συμφωνήσει κατ' αρχήν με τις κοινοτικές προτάσεις, στο πλαίσιο προφανώς μιας προσπάθειας επίσπευσης των διαπραγματεύσεων και συνεπώς της ένταξης, με συνέπεια να μην υπάρχει σαφής εικόνα για τις ανάγκες και τις αποκλίσεις των μερών.

---

17. Minute B. L. Crowe (Planning Staff/Foreign Office): Anglo-German Planning Talks, 2 Μαρτίου 1977, FCO 9/2458.

18. R. McAlister, *ό.π.*, σ. 55, 57-58, 63, 72-73, 101, 104-107.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Σε κάθε περίπτωση οι γερμανικές αντιλήψεις φαινόταν να προδιαθέτουν για την πολιτική των Μεσογειακών Ολοκληρωμένων Προγραμμάτων της δεκαετίας του 1980,[19] ενώ ταυτόχρονα η Βόννη καθιστούσε σαφές στη βρετανική κυβέρνηση, παραδοσιακά επικριτική της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής, ότι και ως προς αυτήν η γερμανική πλευρά θα εξακολουθούσε να είναι πρόθυμη να συνεισφέρει τους αναγκαίους πόρους.[20]

Η Κοινή Αγροτική Πολιτική (ΚΑΠ) συνιστούσε τη δεκαετία του 1970 τον ένα, ο άλλος ήταν η κοινή αγορά που προέκυπτε από την εξάλειψη των δασμολογικών φραγμών μεταξύ των κρατών-μελών, από τους δύο σημαντικούς πυλώνες της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Η συμφωνία για τη σύσταση της ΚΑΠ αποτελούσε στην πραγματικότητα το θεμέλιο της γαλλογερμανικής συμφωνίας για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, αφού η συναίνεση της Βόννης επί της αρχής μιας Κοινής Αγροτικής Πολιτικής και η εν συνέχεια χρηματοδότησή της αποτελούσε τον αναγκαίο όρο για να συμφωνήσει το Παρίσι στην ίδρυση μιας Κοινής Αγοράς που θα ανταποκρινόταν στα συμφέροντα μιας κατεξοχήν βιομηχανικής οικονομίας όπως η γερμανική.[21]

Αυτό που πρέπει να σημειωθεί είναι ότι, παρά το γεγονός ότι το Λονδίνο βρισκόταν στην καρδιά της συζήτησης, τον πρωταρχικό ρόλο στη διαδικασία της διεύρυνσης έπαιζαν η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, ως ο πιο σημαντικός χρηματοδότης των κοινοτικών πολιτικών, και η Γαλλία, η χώρα με το ειδικό πολιτικό βάρος στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Η Βρετανία, λόγω της πρόσφατης ένταξής της και της συνακόλουθης επαναδιαπραγμάτευσης που συντήρησε εκκρεμότητες έως τον Ιούνιο του 1975, αλλά και λόγω της οικονομικής της κάμψης, διαρκούς σε όλη τη μεταπολεμική περίοδο και έκδηλης μετά την κρίση του πετρελαίου, δεν ήταν ικανή να επηρεάσει την ατζέντα της Κοινότητας παρά μόνο στο βαθμό που θα επετύγχανε να διαμορφώνει κοινές απόψεις με τη Βόννη.

Η τελευταία εμφανιζόταν, όπως προαναφέρθηκε, ως θετικά διακείμενη και στην ελληνική αίτηση και στην προοπτική της διεύρυνσης γενικά. Υπήρ-

---

19. Πρόκειται για ένα συνολικό πλαίσιο χρηματοδοτήσεων των οικονομιών των νέων κρατών-μελών από τη νότια Ευρώπη μετά και την ένταξη της Ισπανίας και της Πορτογαλίας το 1986.

20. Record of meeting between the Minister of State for Foreign and Commonwealth Affairs and the Federal German Minister of State and Foreign Affairs at the Foreign and Commonwealth Office on Monday 21 February 1977 at 10.30 am, FCO 9/2458.

21. F. Lynch, «Restoring France: the road to integration» in A. Milward et. al., *The Frontier of National Sovereignty. History and Theory 1945-1992*, Routledge, London 1993, σ. 59-88.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

χε βέβαια μια διάχυτη γερμανική ανησυχία, που δεν αναιρούσε πάντως τη γενική θετική στάση της Βόννης, ότι η διεύρυνση προς το νότο θα μετέφερε εκεί το κέντρο βάρους της Κοινότητας από τον βορρά όπου είχε μεταφερθεί με την προηγούμενη διεύρυνση του 1973, όταν εισήλθαν, εκτός της Ιρλανδίας, η Βρετανία και Δανία. Αυτή η μεταφορά του βάρους της Κοινότητας προς το νότο θεωρείτο, αντίθετα, από τους Γάλλους και τους Ιταλούς ως θετικό επακόλουθο της συζητούμενης διεύρυνσης,[22] πριν βέβαια από οποιαδήποτε συζήτηση επιμέρους όψεων του θέματος που θα μπορούσαν να προσκρούουν σε ιδιαίτερα συμφέροντα. Οι πολιτικές όψεις δέσποζαν στη θετική αυτή στάση. Κυριότερος υποστηρικτής της διεύρυνσης εμφανιζόταν ο αντικαγκελάριος και υπουργός Εξωτερικών Hans Dietrich Gensher, ηγέτης του Ελεύθερου Δημοκρατικού Κόμματος (FDP), του ελάσσονος εταίρου του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος (SPD) στο πλαίσιο του κυβερνητικού συνασπισμού που κυβερνούσε από το 1969. Η πολιτική του υπουργείου Εξωτερικών υπέρ της διεύρυνσης συναντούσε όμως τις επιφυλάξεις των υπουργείων Οικονομικών και Γεωργίας. Το υπουργείο Γεωργίας υπενθύμιζε το αυξανόμενο κόστος της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής, ενώ το υπουργείο Οικονομικών φαινόταν να ευνοεί τη συνολική διαπραγμάτευση της διεύρυνσης προς το νότο. Το υπουργείο Εξωτερικών παρέμενε σταθερό από την πλευρά του στη θέση ότι η αίτηση της Αθήνας είχε προηγηθεί των αιτήσεων της Μαδρίτης και της Λισσαβόνας και ότι η Κοινότητα είχε δεσμευτεί για την ένταξή της Ελλάδας. Επίσης, σε αντίθεση με τη θέση που υποστήριζαν γαλλικοί κυβερνητικοί και γραφειοκρατικοί κύκλοι, δεν ήταν σκόπιμο και, ενδεχομένως δεν ήταν ούτε πρακτικό, να υπολογιστεί εκ των προτέρων το συνολικό κόστος της διεύρυνσης ενόσω θα εξελίσσονταν οι διαπραγματεύσεις της Κοινότητας με την Ελλάδα. Αυτό που θα συνέβαινε εκ των πραγμάτων θα ήταν να συνειδητοποιήσει η Κοινότητα ότι πολλά προβλήματα που θα ανέκυπταν στο πλαίσιο των διαπραγματεύσεων με την Ελλάδα θα ήταν ταυτόσημα με αυτά της Πορτογαλίας και της Ισπανίας. Αυτή η συνειδητοποίηση ήταν όμως κάτι που ήδη συνέβαινε. Το υπουργείο Εξωτερικών δεν παραγνώριζε ότι η διεύρυνση θα σήμαινε αυξημένο κόστος της ΚΑΠ, της περιφερειακής και άλλων αναδια-

---

22. W. Wallace, «Grand Gestures and Second Thoughts: The Response of Member Countries to Greece's Application» in L. Tsoukalis (επιμ.), *Greece and the European Community*, Saxon House, Oxford 1979, σ. 26, σημείωμα επί συνομιλιών Ρώμης, 29-30 Σεπτεμβρίου 1975 και πρακτικό συνομιλίας Καραμανλή-Schmidt, 29 Δεκεμβρίου 1975, *Καραμανλής/Αρχείο*, τόμος 9, σ. 42-46 και 115-120 αντίστοιχα.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

νεμητικών πολιτικών της Κοινότητας. Αυτό που κυρίως όμως απασχολούσε το γερμανικό υπουργείο Εξωτερικών δεν ήταν η οικονομική αλλά η πολιτική απόκλιση στο πλαίσιο μιας Κοινότητας των 12. Οι Γερμανοί αισθάνονταν ότι χρειαζόταν ένας ενισχυμένος πολιτικός μηχανισμός ο οποίος θα εδραίωνε τη συνοχή της ετερογενούς μετά τη διεύρυνση προς το νότο Κοινότητας. Η ανάδειξη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου με καθολική ψηφοφορία και ο μηχανισμός της πολιτικής συνεργασίας ήταν πολύτιμα εργαλεία προς την κατεύθυνση αυτή συνοδευόμενα από την επέκταση της λήψης αποφάσεων με ειδική πλειοψηφία, αν και η Βόννη κατανοούσε ότι αυτή η τελευταία διάσταση θα συναντούσε την αντίδραση πολλών κρατών-μελών.[23]

Την άνοιξη του 1977 γινόταν όμως σαφές στους εταίρους ότι παρά την αναμφισβήτητα θετική στάση του προέδρου της Γαλλικής Δημοκρατίας έναντι της ένταξης της Ελλάδας υπήρχαν σοβαρές επιφυλάξεις στην ίδια τη γαλλική κυβέρνηση και γραφειοκρατία σχετικά με την ορθότητα της πολιτικής αυτής. Οι Γάλλοι κατανοούσαν ότι η διεύρυνση της Κοινότητας σε δώδεκα μέλη έθετε με έμφαση το ζήτημα της προσαρμογής του μηχανισμού λήψης αποφάσεων και της επέκτασης του συστήματος λήψης αποφάσεων με ειδική πλειοψηφία, αλλά δεν ήταν διατεθειμένοι σε καμιά περίπτωση να παραιτηθούν ή να αποδεχθούν αποδυνάμωση του δικαιώματος αρνησικυρίας που είχε αποσπάσει ο στρατηγός De Gaulle το 1966.[24] Σε μια προσπάθεια να δοθεί λύση στο ζήτημα μόνο από την οπτική των εννέα μελών, χωρίς να θιγεί επί της αρχής το δικαίωμα αρνησικυρίας, ο γενικός γραμματέας της γαλλικής διϋπουργικής επιτροπής για ευρωπαϊκά θέματα πίστευε ότι τα νέα κράτη-μέλη θα έπρεπε να στερηθούν του δικαιώματος του veto καθόλη τη διάρκεια της μεταβατικής περιόδου. Ο Γάλλος αξιωματούχος δεν δίσταζε να εκφράσει στους Βρετανούς συνομιλητές του την άποψη ότι η ένταξη της Ελλάδας μπορούσε να δημιουργήσει δυσμενές προηγούμενο σε σχέση με την ένταξη της Ισπανίας. Η ένταξη της τελευταίας θα μπορούσε να έχει θετική επίπτωση από άποψη βιομηχανικής πολιτικής, αφού η ισπανική κυβέρνηση θα ήταν υποχρεωμένη να αποδεχθεί τη διάλυση του μηχανισμού προστασίας

---

23. R. F. Cornish (British Embassy Bonn) προς H. J. Arbuthnott (Foreign Commonwealth Office): «Enlargement of the Community: FRG Views», 13 Μαΐου 1977, FCO 9/2458. Ειδικά για την εισαγωγή της καθολικής ψηφοφορίας στην εκλογή για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο βλ. McAlister, *ό.π.*, σ. 111-112.

24. Για το veto βλ. N. Pierse Ludlow, «Challenging French Leadership in Europe: Germany, Italy, the Netherlands and the Outbreak of the Empty Chair Crisis of 1965-1966», *Contemporary European History*, 8/2 (2000), σ. 231-248.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

της ισπανικής βιομηχανίας. Η λογική αυτή δεν γινόταν όμως αποδεκτή από τα γαλλικά γεωργικά συμφέροντα που αισθάνονταν απειλή από την ισπανική γεωργία. Η γαλλική γραφειοκρατία έκλινε προς την άποψη ότι πριν από την ολοκλήρωση των διαπραγματεύσεων της Ελλάδας με την Κοινότητα θα έπρεπε να εκτιμηθεί το συνολικό κόστος της διεύρυνσης ώστε η Αθήνα να μην τύχει «ευνοϊκής» μεταχείρισης. Αξιοσημείωτο ήταν ότι ο Γάλλος αξιωματούχος κάνοντας αναδρομή στον προηγούμενο χρόνο παρατηρούσε ότι η γνώμη της Επιτροπής ήταν μια ακριβής αποτύπωση των συνεπειών της ένταξης της Ελλάδας και τα κράτη-μέλη είχαν κάνει λάθος που την είχαν απορρίψει, ενώ αντίστοιχα ο Βρετανός αξιωματούχος σημείωνε ότι η Επιτροπή είχε αποτύχει επειδή είχε αποφύγει να έλθει προηγουμένως σε επαφή με τις κυβερνήσεις των κρατών-μελών.[25]

Σ' αυτό το πλαίσιο των γαλλικών επιφυλάξεων ο Έλληνας πρωθυπουργός θα επισκεπτόταν το Παρίσι και θα εξασφάλιζε μια δήλωση του Γάλλου προέδρου ότι η διαπραγμάτευση της Ελλάδας με την Κοινότητα θα εξελισσόταν κανονικά, κάτι που ερμηνεύθηκε ως δέσμευση ότι η αίτηση της Αθήνας θα εξεταζόταν χωριστά από τις αιτήσεις της Λισσαβόνας και της Μαδρίτης, δεδομένου ότι η υποβολή της τελευταίας προεξοφλείτο αλλά δεν είχε ακόμα πραγματοποιηθεί. Ο Γάλλος πρόεδρος είχε πάντως προσθέσει ότι απέμεναν να επιλυθούν σημαντικά «πρακτικά» προβλήματα, κάτι που ασφαλώς προδιέθετε για δύσκολη διαπραγμάτευση εντός της Κοινότητας.[26]

Ταυτόχρονα όμως η γαλλική στάση έτεινε να εμφανίζεται πιο αδιάλλακτη στο πλαίσιο των κοινοτικών διαβουλεύσεων, καθώς το γαλλικό υπουργείο Εξωτερικών υποστήριξε προς στιγμήν τη θέση ότι τα ελληνικά γεωργικά προϊόντα θα μπορούσαν να αποκλειστούν από την κοινοτική αγορά καθιστώντας έτσι την ένταξη μη ελκυστική για την Αθήνα.[27]

Η διαμόρφωση της γαλλικής πολιτικής υπόκειτο στην επιρροή δύο αντιτιθέμενων παραγόντων εντός του γαλλικού μηχανισμού λήψης αποφάσεων. Η μία προερχόταν από το υπουργείο Εξωτερικών και τα υπουργεία που ήταν αρμόδια για τις οικονομικές υποθέσεις και τη γεωργία. Το ενδιαφέρον εστιαζό-

---

25. Record of a Meeting between Sir Roy Dedman and M. Jean-Rene Bernard at the Cabinet Office on 26 April 1977, FCO 9/2458.

26. Η ανακοίνωση της προεδρίας της Γαλλικής Δημοκρατίας σε *Καραμανλής/Αρχείο*, τόμος 9, σ. 439-440 και σχόλια σε British Embassy Paris προς Foreign Commonwealth Office, 13 Μαΐου 1977, FCO 9/2458.

27. H. J. Arbuthnot (Foreign Commonwealth Office): «Leeds Castle Meeting: Enlargement», 20 Μαΐου 1977, FCO 9/2458.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ταν στην περίπτωση αυτή τόσο στην προστασία των γαλλικών συμφερόντων όσο και σε γενικότερες ανησυχίες για τις επιπτώσεις της διεύρυνσης. Η άλλη όψη προέκυπτε από την πολιτική του Προέδρου της Δημοκρατίας και τη δέσμευση που είχε αναλάβει έναντι της Αθήνας. Προς το τέλος Μαΐου του 1977 η γαλλική θέση φαινόταν να έχει διαμορφωθεί σε ένα πλαίσιο που δεν ευνοούσε τις προοπτικές της ένταξης της Ελλάδας. Οι συζητήσεις με τους Έλληνες θα συνεχίζονταν αλλά δεν θα υπήρχε ουσιαστική διαπραγμάτευση πριν από το τέλος του 1977. Η διαπραγμάτευση αναμενόταν πάντως να ολοκληρωθεί στο τέλος του 1978 υπό το φως της δέσμευσης που είχε αναλάβει ο Γάλλος πρόεδρος. Πριν όμως από την έναρξη της διαπραγμάτευσης η Κοινότητα έπρεπε να συμφωνήσει στην αναθεώρηση της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής ώστε να είναι δυνατή η απορρόφηση των κραδασμών που θα προκαλούσε η ελληνική γεωργία. Πέραν της Ελλάδας, η Κοινότητα δεν θα έπρεπε να επισπεύσει τη διαδικασία εξέτασης των αιτήσεων και διαπραγμάτευσης με την Πορτογαλία και την Ισπανία. Η ελεύθερη διακίνηση των εργαζομένων ήταν ένα ακόμα θέμα που απασχολούσε τους Γάλλους, όπως και οι θεσμικές επιπτώσεις της διεύρυνσης, αλλά για την τελευταία αυτή διάσταση δεν τίθετο θέμα αλλαγών στο μηχανισμό λήψης αποφάσεων ως προϋπόθεση για την ένταξη της Ελλάδας.[28]

Οι περιπλοκές που προέκυπταν από τις υποψηφιότητες των δύο ιβηρικών χωρών εξώθησαν τους Βρετανούς σε επανεκτίμηση της πολιτικής τους έναντι της διεύρυνσης στις αρχές Ιουλίου. Το Λονδίνο είχε καταλήξει στο συμπέρασμα ότι οι Γάλλοι ευνοούσαν την ένταξη της Ελλάδας αλλά όχι της Πορτογαλίας και της Ισπανίας. Ο νέος υπουργός Εξωτερικών David Owen, που είχε διαδεχθεί μόλις τον αποθανόντα Anthony Crossland, επέδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αν και διαβεβαίωσε τους υπηρεσιακούς παράγοντες του Foreign Office ότι δεν είχε σκοπό να αναθεωρήσει τα θεμέλια της βρετανικής πολιτικής έναντι της διεύρυνσης. Οι θεμελιώδεις παραδοχές του David Owen απηχούσαν τις επιφυλάξεις της βρετανικής κυβέρνησης του 1975-76, αν και το έκανε με πιο ισχυρούς όρους: η ένταξη της Ελλάδας θα δημιουργούσε προβλήματα στις σχέσεις της Ευρωπαϊκής Κοινότητας με την Τουρκία ενώ η ενίσχυση της ελληνικής δημοκρατίας δεν έπρεπε να είναι βασικό μέλημα στη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής πολιτικής. Πρόσθετε και κάτι που δεν αποτελούσε το 1975-76 θέση του Λονδίνου, ότι δηλαδή η Ελλάδα δεν

---

28. C. M. James (British Embassy Paris) προς M. J. E. Fretwell (assistant undersecretary in the Foreign Commonwealth Office): «Leeds Castle informal meeting of Foreign Ministers: 21-22 May 1977», 27 May 1977, FCO 9/2458.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ήταν «πραγματικά» ευρωπαϊκή χώρα, αν και η επιχειρηματολογία του ως προς αυτό δεν επισημαίνεται στα σχετικά έγγραφα. Ο David Owen θεωρούσε στρατηγικά σημαντικότερη χώρα την Ισπανία και υποδείκνυε την ανάγκη να διαχωρίσει το Λονδίνο τη θέση του από την παρεμποδιστική τακτική της Γαλλίας. Θα μπορούσε ίσως να δοκιμαστεί η ιδέα της σύνδεσης συνοδευόμενης από τη συμμετοχή της Ισπανίας στην Ευρωπαϊκή Πολιτική Συνεργασία, αλλά ο Βρετανός υπουργός Εξωτερικών αμφέβαλλε κατά πόσο η Μαδρίτη θα αποδεχόταν καθεστώς μειωμένης συμμετοχής στην Κοινότητα.[29]

Το υπόμνημα του Foreign Office που συντάχθηκε τον Ιούλιο του 1977, μετά την παρέμβαση του υπουργού Εξωτερικών, συνόψιζε το ζήτημα της διεύρυνσης όχι μόνο από τη βρετανική, αλλά και από γενικότερη οπτική, αναλυτικά χρήσιμα καθώς προδιέγραφε με οξυδέρκεια την εξέλιξη του ζητήματος εκτιμώντας τις κρίσιμες διαστάσεις και την αναμενόμενη πολιτική άλλων παραγόντων σημαντικότερων από τη Βρετανία στην διαμόρφωση της κοινοτικής πολιτικής. Το Foreign Office εντόπιζε μια γαλλική επιχειρηματολογία που συνίστατο από τους ισχυρισμούς ότι η δέσμευση για την ένταξη της Ελλάδας δεν μπορούσε να αναστραφεί, ότι η Ισπανία δεν μπορούσε να ενταχθεί πριν μεταρρυθμιστεί η Κοινή Αγροτική Πολιτική και ότι η Πορτογαλία δεν έπρεπε να ενταχθεί καθώς θα δημιουργούσε προηγούμενο για την Ισπανία. Η επιχειρηματολογία αυτή δεν ήταν δεκτή, συμπλήρωνε το Foreign Office. Η διεύρυνση προς το νότο έπρεπε να συμπεριλάβει και τις τρεις χώρες ή να μην αναληφθεί. Αυτό που γινόταν δεκτό ήταν ότι η ένταξη των υποψηφίων χωρών δεν θα ήταν ταυτόχρονη. Η Ελλάδα θα εντασσόταν πριν από τις ιβηρικές χώρες, η ένταξή της μάλιστα τοποθετείτο στο 1980. Το Foreign Office εκτιμούσε ότι η Ισπανία ήταν, από τη βρετανική οπτική, χώρα με μεγαλύτερο οικονομικό και στρατηγικό βάρος ενώ και η σταθεροποίηση της δημοκρατίας στην Πορτογαλία ήταν πιο επείγον ζήτημα για το Λονδίνο. Έπρεπε όμως να γίνει δεκτό ότι η δημοκρατία στην Ελλάδα θα αποσταθεροποιείτο αν η ένταξη παρεμποδιζόταν, ενώ ήταν ισχυρό και το επιχείρημα ότι η Αθήνα είχε θεμελιώσει επί της αρχής το δικαίωμά της να ενταχθεί στην Κοινότητα με τη συμφωνία σύνδεσης του 1961. Η επιχειρηματολογία του Foreign Office ήταν κατά συνέπεια αντίθετη με αυτή του υπουργού Εξωτερικών, καθώς επισημαινόταν ακόμα πιο σαφώς ότι η πρακτική συνέπεια της αναστροφής της πορείας προς την ένταξη της Ελλάδας θα σήμαινε ανακοπή της προόδου των διαπραγματεύσεων και παραδοχή ότι η δέσμευση για ένταξη της Ελλάδας δεν

---

29. Minute E. A. J. Fergusson: «Meeting of ministers on Europe», 8 Ιουλίου 1977, FCO 9/2458.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ταν πλέον ισχυρή. Το Foreign Office προτιμούσε να συνεχιστεί η διαπραγμάτευση της Κοινότητας με την Ελλάδα και να αφεθεί η Ισπανία να ασκήσει πίεση για τη δική της υποψηφιότητα προς τη Γαλλία και άλλα μέλη. Επρόκειτο έμμεσα για παραδοχή ότι η πρόοδος της ελληνικής υποψηφιότητας εξυπηρετούσε και την ισπανική, αφού προφανώς το προηγούμενο της Ελλάδας θα είχε επιπτώσεις ανεξάρτητα από την όποια καθυστέρηση των διαπραγματεύσεων με τα νέα υποψήφια μέλη. Το υπόμνημα του Foreign Office δεν αναδείκνυε κάποια υπερβολική ανησυχία για το κόστος της διεύρυνσης. Ειδικά ως προς την Κοινή Αγροτική Πολιτική η αύξηση των δαπανών δεν υπολογιζόταν να υπερβεί το 20%, ενώ το πραγματικό βάρος για την ΚΑΠ προέκυπτε από την υπερπαραγωγή γάλακτος και μαλακού σίτου εκ μέρους Γερμανών, Γάλλων και Ολλανδών. Το πρόβλημα, προστίθετο, δημιουργείτο από την τάση της Γαλλίας και της Ιταλίας να προστατεύσουν τα μεσογειακά προϊόντα τους από τον ανταγωνισμό των τρίτων και των υποψηφίων προς ένταξη χωρών. Ήταν μια ένδειξη πως το ελληνικό επιχείρημα ότι το μέγεθος της ελληνικής γεωργίας δεν ήταν ικανό να εκτρέψει τις κοινοτικές δαπάνες γινόταν πλέον αποδεκτό.[30] Σε κάθε περίπτωση το Foreign Office προεξοφλούσε ότι οι Γερμανοί δεν θα είχαν αντίρρηση να χρηματοδοτήσουν μια λογική αύξηση των δαπανών της ΚΑΠ. Η Βόννη υπολόγιζε πάντως ότι η διεύρυνση θα είχε μια αυξητική επίπτωση στο σύνολο των κοινοτικών δαπανών της τάξεως του 1015%, αλλά οι Βρετανοί θεωρούσαν ότι επρόκειτο για χαμηλό τίμημα αν λαμβανόταν υπόψη το πολιτικό πλεονέκτημα της σταθεροποίησης της νότιας Ευρώπης και τα στρατηγικά πλεονεκτήματα για τη Δύση στο σύνολό της. Ειδικά για τη Βρετανία, το ποσό των 125 εκατομμυρίων στερλινών, που ήταν το ετήσιο εκτιμώμενο κόστος της διεύρυνσης, φαινόταν μάλλον ασήμαντο συγκρινόμενο με το 1 εκατομμύριο λίρες ημερησίως που κόστιζε η διατήρηση σε λειτουργία μόνο της British Steel. Στην κλωστοϋφαντουργία, την υπόδηση, το χάλυβα, τη ναυπηγική και την αυτοκινητοβιομηχανία η Βρετανία υφίστατο ήδη τις συνέπειες των εισαγωγών, ιδίως από την Πορτογαλία και την Ισπανία, και δεν αναμενόταν ότι η κατάσταση θα χειροτέρευε περισσότερο με την ένταξη. Μια μακρά μεταβατική περίοδος θα μπορούσε να λειτουργήσει ως ασφαλιστική δικλείδα για την ομαλή προσαρμογή στο καθεστώς των ελεύθερων εισαγωγών. Στο ζήτημα, τέλος, της ελεύθερης διακίνησης ερ-

---

30. Βλ. σχετ. σημείωμα Γ. Κοντογιώργη, 28 Μαρτίου 1977, *Καραμανλής/Αρχείο*, τόμος 9, σ. 412-413.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

γαζομένων οι Γερμανοί ήδη πίεζαν για μια μακρά μεταβατική περίοδο.[31] Στο πολιτικό και θεσμικό πεδίο, η φόρμουλα της σύνδεσης σε συνδυασμό με τη συμμετοχή στη Ευρωπαϊκή Πολιτική Συνεργασία δεν φαινόταν να υπόσχεται πολλά. Το Foreign Office επεσήμαινε ότι στο συμβούλιο υπουργών στο Leeds Castle είχε διαφανεί ότι η θεμελιώδης λογική της πολιτικής συνεργασίας συνίστατο στη συμπληρωματική της λειτουργία σε σχέση με τις υπόλοιπες θεσμοποιημένες πτυχές της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης. Συμμετοχή μόνο σε αυτήν διασπούσε αυτή την απαραίτητη συνάφεια, ενώ προεξοφλείτο ότι θα απορριπτόταν από την Αθήνα που βρισκόταν υπό καθεστώς σύνδεσης ήδη από το 1961. Η κατακλείδα του υπομνήματος του Foreign Office περιείχε και δύο επιχειρήματα που έτειναν ασφαλώς να ικανοποιούν την ειδικότερη οπτική μιας Εργατικής κυβέρνησης όπως αυτή που κυβερνούσε τη Βρετανία τη στιγμή εκείνη. Η διεύρυνση θα αποτελούσε πολύτιμη βοήθεια για «φιλικές» πολιτικές δυνάμεις στην Ισπανία και τη Πορτογαλία, δηλαδή τα σοσιαλιστικά κόμματα με τα οποία συνδεόταν το Βρετανικό Εργατικό Κόμμα, ενώ ταυτόχρονα θα προσέφερε και μια ικανοποιητική απάντηση σε επικριτές της βρετανικής συμμετοχής στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, αφού θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί το επιχείρημα ότι η διεύρυνση προς το νότο διαφοροποιούσε την Κοινότητα και καθιστούσε εκ του αποτελέσματος πιο δυσχερή την πορεία προς την ομοσπονδιακή ένωση της Ευρώπης.[32]

Στο μεταξύ ο Γάλλος πρόεδρος είχε ήδη υπερκεράσει την αντίδραση του γαλλικού υπουργείου Γεωργίας και είχε αποδεσμεύσει τη διαδικασία ένταξης της Ελλάδας από την αναθεώρηση της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής.[33] Ο πρωθυπουργός της Γαλλίας Raymond Barre διαβεβαίωνε τον Έλληνα πρωθυπουργό στις 26 Ιουνίου ότι η γαλλική κυβέρνηση επιδίωκε πλέον να θέσει με έμφαση το θέμα της αναθεώρησης της ΚΑΠ εν όψει της αίτησης ένταξης της Ισπανίας και όχι να εξαρτήσει την ελληνική υποψηφιότητα από την αποδοχή νέων ρυθμίσεων της ΚΑΠ από τους εταίρους.[34]

Συνεπώς ήδη από το καλοκαίρι του 1977 διαφαινόταν ότι η ελληνική αίτηση τελικά θα απεμπλεκόταν, αφού προηγουμένως όμως θα διεξάγονταν οι

---

31. Πρβλ. Κοντογιώργη, *ό.π.*, σ. 108-109.

32. Foreign Commonwealth Office draft memorandum: «Meetings of ministers on Europe: Enlargement», χχ [Ιούλιος 1977], FCO 9/2458.

33. Foreign Office Brief no 9: «European Community-Enlargement», χχ [Ιούλιος 1977], FCO 9/2458.

34. Πρακτικό συνομιλίας Barre-Καραμανλή, 26 Ιουνίου 1977, *Καραμανλής/Αρχείο*, τόμος 9, σ. 474-475.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

νομοθετικές εκλογές στη Γαλλία το Μάρτιο του 1978, κρίσιμες για τη δυνατότητα του προέδρου Giscard d' Estaing να διαμορφώνει τη γαλλική πολιτική. Το αποτέλεσμα των βουλευτικών εκλογών στην Ελλάδα το Νοέμβριο του 1977[35] ήταν ένα ακόμα στοιχείο που θα συνεργούσε προς την απεμπλοκή της ελληνικής αίτησης. Η άνοδος της εκλογικής απήχησης κυρίως του Πανελλήνιου Σοσιαλιστικού Κινήματος και λιγότερο του Κομουνιστικού Κόμματος Ελλάδας, κομμάτων που αντιτίθεντο στην ένταξη,[36] αξιοποιείτο από τον Καραμανλή ο οποίος επισήμαινε στις συνομιλίες του με Ευρωπαίους ηγέτες κατά την περιοδεία που πραγματοποίησε τον Ιανουάριο του 1978 ότι το αποτέλεσμα οφειλόταν στο αδιευκρίνιστο ακόμα καθεστώς των σχέσεων της Ελλάδας με την Ευρωπαϊκή Κοινότητα.[37]

Από ελληνικές πηγές προκύπτει ότι η διαδικασία των διαπραγματεύσεων άρχισε να επιταχύνεται από την άνοιξη του 1978.[38] Η διαδικασία αυτή τερματίστηκε το Δεκέμβριο του 1978. Αλλά το γεγονός ότι από τις αρχές του έτους είχε διαφανεί η σύγκλιση των στόχων μεταξύ των ενδιαφερομένων δεν σήμαινε ότι η σύναψη της συμφωνίας προσχώρησης ήταν μια εύκολη υπόθεση. Η προσαρμογή στην Κοινή Αγροτική Πολιτική, οι μεταβατικές περίοδοι, και για τη γεωργία και για την ελεύθερη διακίνηση εργαζομένων, συνιστούσαν θέματα κάθε άλλο παρά απλά. Όπως δείχνουν όμως και οι βρετανικές πηγές, το πολιτικό πλαίσιο της ελληνικής ένταξης είχε ήδη καθοριστεί σε μεγάλο βαθμό το δεύτερο εξάμηνο του 1977 και η Ελλάδα θα εγκαινίαζε, μεμονωμένα όμως, τη διεύρυνση της Κοινότητας προς τη νότια Ευρώπη. Το ιστορικό βάθος της σχέσης της Ελλάδας με την Ευρωπαϊκή Κοινότητα, αναγόμενο στο 1961, η εκ των πραγμάτων πρόταξη της ελληνικής αίτησης το 1975, η δέσμευση της Γαλλίας και της Γερμανίας πριν από την υποβολή της ισπανικής και της πορτογαλικής υποψηφιότητας, το μικρό μέγεθος της ελληνικής οικονομίας αλλά και η πιθανότητα πολιτικής αστάθειας και αποξένωσης της Αθήνας από το δυτικό κόσμο ήταν οι παράγοντες που συνέθεταν το πλαίσιο της χωριστής ένταξης της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα.

---

35. Βλ. R. Clogg, *Parties and Elections in Greece. The Search for Legitimacy*, Duke University Press, Durham 1987, σ. 70-81.

36. S. Verney, «Greece and the European Community», στο K. Featherstone, D. Katsoudas (eds), *Political Change in Greece. Before and After the Colonels*, Croom Helm, London-Syndney 1987, σ. 253-270.

37. Prime Minister's Office minute: «Visit of the Greek Prime Minister, Mr Constantine Karamanlis, on 25 January 1978», 26 Ιανουαρίου 1978, PREM 16/1624.

38. Γ. Κοντογιώργης, *ό.π.*, σ. 88.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Abstract

GREECE'S APPLICATION FOR MEMBERSHIP AND THE EUROPEAN COMMUNITY'S ENLARGEMENT TOWARDS SOUTHERN EUROPE

The purpose of this article is to reconstruct the process of the Greek application for European Community membership in the wider context of Community's enlargement to the south of Europe after the collapse of the authoritarian regimes in Portugal, Greece and Spain in 1974-1975.

The utilization of British diplomatic archives, released from 2006 to 2009, confirms the thesis that Greece's application was supported mostly by France and the Federal Republic of Germany which prioritized the political and strategic aspects of Greece's accession to the EC whilst other member-states, Britain being the most remarkable case, emphasized the gravity of problems deriving from Greek-Turkish differences and structural deficiencies of the Greek economy.

Greece's application would be examined separately from the others south european candidacies since Athens invoked the precedent of its association agreement with the EEC of 1961 whilst Athens' expeditious bid for membership two years earlier than the iberian ones, as a result of its swift transition to a constitutionally solid democracy, worked also to Greece's advantage. Moreover the outcome of the elections of November 1977 convinced EC members that a swift completion of the negotiation for membership would pre-empt the growing anti-western tide in greek politics whilst the British realized that Greece's separate accession to the EC would create the necessary precedent for the eventual inclusion of Portugal and Spain which, the latter in particular, were not easily acceptable from a french point of view.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΕΙΔΙΚΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ

ΧΕΡΣΑΙΕΣ ΣΥΓΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: ΟΨΕΙΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ
ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Εισαγωγή

Πρόσφατες ιστοριογραφικές προσεγγίσεις προήγαγαν για την ερμηνεία της Βιομηχανικής Επανάστασης τη μελέτη της αποτελεσματικότητας των θεσμών στη Δυτική Ευρώπη, δημογραφικούς παράγοντες όπως ο ρυθμός αστικοποίησης, ακόμη παραμέτρους όπως είναι η επαγγελματική εξειδίκευση του εργατικού δυναμικού και η μεγιστοποίηση της οικονομικής κερδοφορίας των επιχειρήσεων. Παρατηρείται, λοιπόν, τις τελευταίες δεκαετίες στροφή προς τη μελέτη των οικονομικών δομών, σε συνάφεια με την εξέλιξη των θεσμών.

Σε αυτό το πλαίσιο, μιας δηλαδή περισσότερο «ανοικτής» προσέγγισης του φαινομένου της εκβιομηχάνισης, θα πρέπει ιδιαίτερα να τονιστεί η σημασία της τεχνολογικής καινοτομίας όσον αφορά την οικονομική εξέλιξη. Οι ρυθμοί των τεχνολογικών βελτιώσεων τόσο κατά την πρώτη όσο και κατά τη δεύτερη φάση της Βιομηχανικής Επανάστασης (δηλαδή την τελευταία τριακονταπενταετία του 19ου αιώνα) ήταν εξαιρετικά γρήγοροι, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι εισάγονταν πάντα από ανθρώπινο δυναμικό με εξαιρετικά υψηλό επίπεδο εξειδίκευσης. Συχνά συνέβαινε το αντίθετο, κυρίως στις πρώτες δεκαετίες της Βιομηχανικής Επανάστασης, στις απαρχές του φαινομένου.

Από την άλλη πλευρά, η γεωγραφική εξάπλωση της εκβιομηχάνισης και η εξέλιξή της στο χρόνο προσδιόρισε σαφέστερα το ρόλο των εξειδικευμένων τεχνικών στελεχών, ιδιαίτερα κατά τη δεύτερη φάση, της μετά το 1850/1860 περιόδου, όταν η βιομηχανία συνδέθηκε με το τραπεζικό κεφάλαιο και άρα η ευρύτερη επένδυση κεφαλαίων επεδίωκε ακόμη μεγαλύτερη κερδοφορία. Σε αυτή τη φάση, η διάχυση της τεχνολογίας, της τεχνολογικής καινοτομίας, συνδέθηκε με εξειδικευμένα στελέχη, συχνά με συγκροτημένα δίκτυα τεχνικών επιστημόνων. Πέρα όμως από το ρόλο των εξειδικευμένων ή μη στελεχών που πλαισίωσαν την εφαρμογή των τεχνολογικών καινοτομιών ή, ακόμα περισσότερο, πέρα και από το ρόλο των «ηρωϊκών» υποκειμένων που υπήρξαν οι ίδιοι εφευρέτες της τεχνολογίας, η τεχνολογική αλλαγή δεν μπορεί να γίνει κατανοητή έξω από το πλαίσιο μιας συλλογικής εξελικτικής δια-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

δικασίας.[1] Με αυτήν την έννοια, η εφαρμογή της νέας τεχνολογίας βασίζεται και σε ένα διανοητικό περιβάλλον, τέτοιο που να επιτρέπει τη διάχυσή της, καθώς η ίδια βρίσκεται σε διαρκή διαδραστική σχέση με την κοινωνία.[2]

Η σχέση μεταξύ του ανθρώπινου δυναμικού και της εξέλιξης, που εντοπίστηκε στο πεδίο της τεχνολογίας, υπάρχει επίσης όσον αφορά τους οικονομικούς θεσμούς. Εξάλλου, είναι εδώ και αρκετό καιρό αποδεκτό από τους ιστορικούς ότι η τυπολογία και η μορφή των οικονομικών οργανισμών καθορίζεται, εκτός των άλλων, και από τα άτομα που τους απαρτίζουν. Έτσι, η αλληλεπίδραση μεταξύ των οικονομικών θεσμών και της κοινωνίας αποβαίνει καθοριστική για την κατανόηση της εμπορικής, πιστωτικής και επιχειρηματικής δραστηριότητας. Η ίδια η έννοια της ανάπτυξης και της επιχειρηματικής επέκτασης συνδέεται με τα πρόσωπα που στελέχωσαν και διοίκησαν τους οικονομικούς οργανισμούς.

Μετά τη δεκαετία του 1870 οι οικονομικοί μηχανισμοί μετασχηματίστηκαν, καθώς αναπτύχθηκε η τάση για ενσωμάτωση των περιφερειακών οικονομιών στις ανεπτυγμένες δυτικοευρωπαϊκές οικονομίες. Στο επίπεδο των επιχειρήσεων, η τάση αυτή εκφράστηκε με τη θήρευση πρώτων υλών και επιχειρηματικών ευκαιριών τόσο στο εσωτερικό των κρατικών οικονομιών όσο και στο εξωτερικό. Στο ιδεολογικό υπόστρωμα της διαδικασίας αυτής βρίσκεται ο οικονομικός φιλελευθερισμός και η ελευθερία του εμπορίου, ενώ σε πρακτικό επίπεδο βασίστηκε στη νομισματική σταθερότητα του κανόνα χρυσού, παράγοντες που φυσικά στο σύνολό τους διευκόλυναν τη διεθνοποίηση του κεφαλαίου.[3]

Όπως έχει ήδη προκύψει από τα παραπάνω, η Βιομηχανική Επανάσταση δεν ήταν μια ομοιογενής διαδικασία, ενώ ακόμη και σήμερα συνυπάρχουν πολλές διαφορετικές οικονομικές δομές και κοινωνικά συστήματα σε επαλληλία μεταξύ τους ή υπαγόμενα το ένα στο άλλο.[4] Όσο όμως η εκβιομηχάνιση εξαπλωνόταν τόσο μεγαλύτερες γεωγραφικές περιφέρειες της Ευρώπης εντάσσονταν στη διαδικασία. Ένα στοιχείο είναι η μαζικότερη συγκέντρωση,

---

1. G. Parayil, *Conceptualizing technological change. Theoretical and empirical evolution*, Maryland, Rowman & Littlefield, ²2002, p. 22-23.

2. *Στο ίδιο.*

3. Βλ. Κ. Πολάνυι, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, μτφ. Κ. Γαγανάκης, Θεσσαλονίκη, Νησίδες, 2001.

4. Βλ. επίσης, Χ. Φράγιερ, *Τεχνοκρατία και ουτοπία. Θεωρία της σύγχρονης εποχής στη Δύση*, μτφ. Κ. Κουτσούγερας, Αθήνα, Νεφέλη, 1998, σ. 9-10.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

στο χάρτη της Ευρώπης, των αστικών κέντρων. Ένα δεύτερο, η εξάπλωση των οικονομικών και, ειδικότερα, των εμπορικών δικτύων κατά τη δεύτερη φάση της Βιομηχανικής Επανάστασης, μετά τα μέσα του 19ου αιώνα. Εδώ πρέπει να επισημανθεί η σπουδαιότητα των δικτύων όσον αφορά την ταχύτητα της κυκλοφορίας των κεφαλαίων, της εξάπλωσης τελικά της οικονομίας της αγοράς. Δεν είναι άλλωστε παράταιρη η παρατήρηση ότι τα εμπορικά δίκτυα έπαιξαν ρόλο κατά τους Πρώϊμους Νέους Χρόνους στη μετάβαση από τον φεουδαρχία στον καπιταλισμό.

Η ανάπτυξη των οικονομικών και εμπορικών δικτύων συμπίπτει – όχι τυχαία – με την ανάπτυξη των μεταφορών από τη δεκαετία του 1860 και του 1870. Πιο συγκεκριμένα, η ανάπτυξη των σιδηροδρόμων διευκόλυνε τις μεταφορές εμπορευμάτων και έφερε κοντύτερα τους τόπους παραγωγής με τους τόπους κατανάλωσης. Μέσω του σιδηροδρόμου είναι που ουσιαστικά υλοποιήθηκε η ενσωμάτωση των αγροτικών περιοχών στην οικονομία της αγοράς, καθοριστικού παράγοντα για την παγίωση της εκβιομηχάνισης στη Δυτική Ευρώπη περί τα τέλη του 19ου αιώνα. Είναι, λοιπόν, αυταπόδεικτη η αλληλένδετη σχέση μεταξύ της ανάπτυξης των οικονομικών δικτύων και της γεωγραφικής εξάπλωσης των τεχνικών δικτύων. Η παρατήρηση ισχύει ακόμα περισσότερο αν σκεφτούμε το αστικό περιβάλλον: η ίδια η πόλη σημαίνει μια νέα οργάνωση του χώρου και υποβάλλει την ανάγκη υποδομών. Ειδικότερα κατά το 19ο αιώνα η διαδικασία αστικοποίησης και η σχέση της με την κοινωνική δυναμική απασχόλησε τους θεωρητικούς, ενώ πιο συγκεκριμένα ο G. Simmel τόνιζε ότι η κάθε κοινωνική ομάδα για να υπάρξει έχει ανάγκη από την οριοθέτηση του χώρου, τη δημιουργία δηλαδή υπαρκτών πλαισίων.[5] Συχνά η βιομηχανική πόλη έχει μελετηθεί, από τους αρχιτέκτονες κυρίως, ως ένα σύστημα τεχνικών δικτύων που διευθετούν το αστικό περιβάλλον. Με βάση αυτήν την οπτική μπορεί ακριβώς να θεωρηθεί ότι τα συγκοινωνιακά δίκτυα τέμνουν, αναδιατάσσουν και εξορθολογίζουν την αστική οριοθέτηση, διευθετούν επομένως τις οικονομικές εισροές στο αστικό περιβάλλον. Ταυτόχρονα, όμως, οι γοργές αλλαγές στη δομή του αστικού τοπίου δημιούργησαν εξατομικευμένες «εμπειρίες» της διαδικασίας αστικοποίησης.[6]

---

5. Βλ. G. Simmel, *Περιπλάνηση στη νεωτερικότητα*, επιμ. Σπ. Γάγγας, Κ. Θ. Καλφόπουλος, μτφ. Γ. Σαγκριώτης, Ο. Σταθάτου, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2004, σ. 149-150.

6. Πβ. W. Benjamin, *Μονόδρομος*, εισ.-μτφ. Ν. Ανδρικοπούλου, Αθήνα, Άγρα, 2004. Βλ. επίσης, για τη διεκδίκηση του δικαιώματος του ατόμου στο αστικό περιβάλλον, D. Harvey, *Géographie et capital. Vers un matérialisme historico-géographique*, γαλ. μτφ., Παρίσι, Syllepse, 2010, σ. 161.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Με βάση τις παραπάνω επισημάνσεις συνάγεται ότι η εξέλιξη της αγοράς κατά το 19ο αιώνα επιτάχυνε τις αλλαγές των υλικοτεχνικών υποδομών: σε αυτό το πλαίσιο, τα οδικά και κυρίως τα σιδηροδρομικά δίκτυα προώθησαν τα ίδια, λόγω των υψηλών απαιτήσεων σε κεφάλαιο και τεχνογνωσία για την κατάσκευή τους, την τεχνολογική εξέλιξη.[7] Παράλληλα, οδήγησαν στη σμίκρυση της διάστασης του χώρου που με τη σειρά της αντανακλά την οικονομική ενοποίηση των εθνικών αγορών και εν συνεχεία του δυτικοευρωπαϊκού περιβάλλοντος. Το ίδιο αποτέλεσμα έχει φυσικά η συρρίκνωση του αναγκαίου χρόνου για τη διακίνηση ανθρώπων και εμπορευμάτων, που επιτυγχάνεται με την ανάπτυξη των μεταφορών. Εν κατακλείδει, ο ρόλος των τεχνικών δικτύων στη «χαρτογράφηση» του χώρου στηρίζεται από ένα δυναμικό περιβάλλον όχι μόνο οικονομικών αλλά και κοινωνικών αλλαγών.[8] Με αυτήν την έννοια, η λειτουργία και η αναπαραγωγή στο χώρο των τεχνικών δικτύων προσιδιάζει με την ίδια τη φύση της εκβιομηχάνισης.

Όψεις διαχείρισης του χώρου

Με βάση τις παραπάνω επισημάνσεις, η διερεύνηση αφενός της κοινωνικής υποδοχής όσον αφορά την οδική και σιδηροδρομική ανάπτυξη και αφετέρου της σχέσης των τεχνικών δικτύων με τις κοινωνικοοικονομικές δομές μιας περιφέρειας αποτελούν βασικούς άξονες για την μελέτη της εκβιομηχάνισης, στο πλαίσιο της νεωτερικότητας. Με αυτόν τον τρόπο αναλυόμενες, η τοπική οικονομία και κοινωνία γίνονται αντιληπτές ως ανοικτά συστήματα, σε συνδιαλλαγή με τις κεντρικά εφαρμοζόμενες πολιτικές αλλά και την εξέλιξη των οικονομικοτεχνικών υποδομών. Οι κοινωνικές υποδοχές των τεχνολογικών καινοτομιών, η αποδοχή ή η απόρριψή τους από την τοπική κοινωνία, έχουν ωστόσο μια «ιστορικότητα», με την έννοια ότι είναι συναφείς με την επιβίωση (ή αντίθετα την παρακμή) παραδοσιακών μορφών κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης. Οι πολιτικές συνιστώσες στο σχεδιασμό των σιδηροδρομικών γραμμών, ως αντανάκλαση των πολιτικών ιδεών περί εκσυγχρονισμού του φιλελεύθερου 19ου αιώνα αλλά και ως

---

7. Βλ. Κ. Μπρέγιαννη, «Νεωτερικότητα και οικονομική όσμωση γύρω από ένα περιφερειακό σιδηροδρομικό δίκτυο. Θεσσαλία, τέλη του 19ου αιώνα», στο Λ. Σαπουνάκη-Δρακάκη (επιμ.), *Η ελληνική πόλη σε ιστορική προοπτική*, Αθήνα, Διόνικος, 2005, σ. 220-221.

8. Βλ. αναλυτικά D. Harvey, *Spaces of capital : towards a critical geography*, N. York, Rutledge, 2001.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

αντικατοπτρισμός των πολιτικών αντιπαραθέσεων γύρω από την έννοια του εκσυγχρονισμού σε νεότερες περιόδους, μπορούν επίσης να αποτυπώσουν τον ανταγωνισμό συμφερόντων γύρω από τον κρατικό μηχανισμό.

Καθώς τα τεχνικά δίκτυα και ειδικότερα ο σιδηρόδρομος αποτελούν προϋποθέσεις –αλλά και προαπαιτούμενο– της αστικοποίησης, οι επιπτώσεις τους στη ζωή μιας πόλης ή μιας περιοχής αντανακλούν και το πραγματικό επίπεδο τεχνολογικής προόδου. Θα ήταν, επομένως, δυνατό να συγκροτηθεί μια υπόθεση εργασίας για τη διάρθρωση των τεχνικών δικτύων μέσα από συγκεκριμένα παραδείγματα. Εξάλλου, η ίδια η νεωτερική τεχνολογική υποδομή οδήγησε στην ανάπτυξη συγκεκριμένων αστικών δραστηριοτήτων μέσω των συγκοινωνιακών δικτύων.

Με βάση το συγκεκριμένο προβληματισμό, το παρόν θεματικό αφιέρωμα των Νεοελληνικών Ιστορικών διαρθρώνεται γύρω από τον οικονομικό και πολιτικό άξονα, χωρίς να παραγνωρίζεται η νεωτερική «λειτουργία» των τεχνικών δικτύων.

Κατερίνα Μπρέγιαννη

ΑΚΑΔΗΜΙΑ
ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Φωτεινή Ασημακοπούλου

Η ΤΕΧΝΙΚΗ ΟΡΟΛΟΓΙΑ ΣΤΑ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ: ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ

Τα πρώτα ελληνικά περιοδικά τεχνικού και επιστημονικού περιεχομένου είναι τα στρατιωτικά περιοδικά του 19ου αιώνα. Στα περιοδικά αυτά οι στρατιωτικοί μηχανικοί επεχείρησαν να μεταφέρουν, εκτός από τις ειδήσεις ή τα επιτεύγματα που αφορούσαν στρατιωτικά θέματα, το μοντέλο της Δύσης που εμπνεόταν από τη σταθερά της προόδου.

Οι αξιωματικοί του στρατού στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος συνδέθηκαν με την προώθηση κάθε τεχνικού εγχειρήματος που ανέλαβε η πολιτεία. Τα δημόσια έργα, καθώς και η οργάνωση του αστικού οικιστικού χώρου, ανετίθεντο στους αξιωματικούς του στρατού, με την εποπτεία του κράτους και μέσω ειδικών θεσμών που συγκροτήθηκαν για πρώτη φορά. Οι στρατιωτικοί του Μηχανικού Σώματος, απόφοιτοι της Σχολής Ευελπίδων, με την επαγγελματική ιδιότητα του μηχανικού ήταν επιφορτισμένοι με την εκτέλεση, κατά κύριο λόγο, των δημοσίων έργων υπό τη διεύθυνση της Γραμματείας των Εσωτερικών που αποτελούσε την εντεταλμένη τεχνική υπηρεσία του κράτους.

Σχεδόν αποκλειστικά, λοιπόν, οι στρατιωτικοί μηχανικοί, πολλοί από τους οποίους ως υπότροφοι του ελληνικού κράτους εκπαιδεύτηκαν στα φυτώρια των Grandes Ecoles της Γαλλίας, εισηγήθηκαν τα σχέδια των πόλεων, σχεδίασαν δημόσια κτίρια, κατασκεύασαν το οδικό και το σιδηροδρομικό δίκτυο, επεχείρησαν τη διαμόρφωση των λιμανιών, βελτίωσαν και επέκτειναν τα δίκτυα ύδρευσης στις πόλεις και τα εγγειοβελτιωτικά έργα στην ύπαιθρο. Μετά τη δεκαετία του 1870, τα μεγάλα έργα, σε συνδυασμό με την ανάπτυξη των τομέων εκείνων που συνδέθηκαν με τη δεύτερη Βιομηχανική Επανάσταση, διαφοροποίησαν σε βάθος τον τεχνικό κόσμο στην Ελλάδα. Η ανά-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

πτυξη αυτή συνέπεσε με μια μεγάλη αλλαγή: οι αξιωματικοί του στρατού, οι οποίοι από την περίοδο της ίδρυσης του κράτους ήταν, ως μηχανικοί, στην υπηρεσία του Δημοσίου στελεχώνοντας και τον τεχνικό τομέα των κρατικών υπηρεσιών, εγκατέλειψαν τα δημόσια έργα και αφοσιώθηκαν στα στρατιωτικά τους καθήκοντα. Το κενό που άφησαν έμελλε να πληρωθεί από το σώμα των πολιτικών μηχανικών, το οποίο δημιουργήθηκε το 1878 από το ελληνικό κράτος.[1]

Η τεχνική ορολογία

Στην αρχή της ύπαρξης του ελληνικού κράτους, η «εθνική επιστήμη» θεραπεύεται στο Πανεπιστήμιο, όπου και διαμορφώνεται αδιάλειπτα ο επιστημονικός γλωσσικός κώδικας. Στις κλασικές επιστήμες, της Φυσικής και των Μαθηματικών, η επιστημονική γλώσσα είχε καλλιεργηθεί ήδη από τον 18ο αιώνα με την εισαγωγή της νέας επιστήμης. Αλλά η εισαγωγή, κυρίως όμως η διάχυση και η εδραίωση των σύγχρονων επιτευγμάτων της τεχνολογίας της Δύσης του 19ου αιώνα, κατέστησαν αναγκαία την εξαρχής δημιουργία ενός λεκτικού σώματος «ἁρμοδίων ἐπιστημονικῶν καὶ τεχνικῶν ὅρων»,[2] μιας επιστημονικοτεχνικής δηλαδή «γλώσσας».

Η μετεμφύτευση της δυτικής επιστήμης και της τεχνολογίας απαιτούσε, σε αυτήν την αρχική φάση, την εύρεση λέξεων και την αποσαφήνιση σημασιών, ώστε να συγκροτηθεί μια στοιχειωδώς τυποποιημένη γλώσσα επικοινωνίας στον κόσμο των μηχανικών. Επίσης, η διδασκαλία των τεχνικών μαθημάτων δημιούργησε την ανάγκη συγγραφής ή μετάφρασης εγχειριδίων (κυρίως από

---

1. Βλ. τη μελέτη του Γιάννη Αντωνίου, *Οι Έλληνες μηχανικοί. Θεσμοί και ιδέες 1900-1940*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2006, σ. 91 κ.εξ. Για το στρατιωτικό σώμα του Μηχανικού την περίοδο 1830-1880, βλ. Konstantinos Chatzis, «Des ingénieurs militaires au service des civils: les officiers du Génie en Grèce au XIXe siècle», στο K. Chatzis, E. Nicolaïdis (επιμ.), *Science, Technology and the 19th Century State: the Role of the Army*, Αθήνα, National Hellenic Research Foundation/CNRS, 2003, σ. 69-90 και F. Assimacopoulou, K. Chatzis, G. Mavrogonatou, «Implanter les "Ponts et Chaussees" européens en Grèce: le rôle des ingénieurs du corps du Génie, 1830-1880», *Quaderns d'Historia de l'Enginyeria*, 10 (2009), σ. 331-350. Για τους Έλληνες σπουδαστές στις γαλλικές σχολές μηχανικών, βλ. F. Assimacopoulou, K. Chatzis, «Éducation et politique au XIXe siècle: les élèves grecs dans les grandes écoles d'ingénieurs en France», στο E. Ihsanoglu κ. ά. (επιμ.), *Multicultural Science in the Ottoman Empire*, Turnhout, Brepols, 2003, σ. 121-137.

2. «Πρόλογος», στο Γρηγόριος Α. Χαντσερής, *Ὀνομαστικὸν Γαλλικὸν καὶ Ἑλληνικὸν τοῦ Τεχνικοῦ Μέρους τοῦ πυροβολικοῦ, Ἤτοι τῶν ὅπλων, τῶν ἁμαξῶν, τῶν μηχανῶν, τῶν ὀργάνων, τῶν ἐργαλείων, τῶν σκευῶν καὶ τῶν τοιούτων*, Αθήνα, τυπ. Αθηνάς, 1853, σ. ζ΄.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τη γαλλική γλώσσα αλλά και από τη γερμανική), με σκοπό την οργάνωση των σπουδών στα πρώτα ιδρύματα τεχνικής εκπαίδευσης – δηλαδή, τη Σχολή Ευελπίδων και, αργότερα, το Σχολείο των Τεχνών, τη Σχολή Ναυτικών Δοκίμων και τις διάφορες ιδιωτικές σχολές τεχνικής εκπαίδευσης.[3] «Ἰδίως δὲ οἱ ἀξιωματικοὶ οἱ παραδίδοντες ἐν τῇ στρατιωτικῇ Σχολῇ τῶν Εὐελπίδων κατέβαλον (...) ἀτρύτους κόπους πρὸς σύνταξιν τῶν ὑπ' αὐτῶν παραδιδομένων μαθημάτων, καὶ μάλιστα τῶν ἐπιστημονικῶν καὶ τεχνικῶν ὅρων».[4]

Παράλληλα, η καθιέρωση της πρωτόλειας αυτής τεχνικής γλώσσας επιχειρήθηκε και με την κατάρτιση λεξικών επιστημονικών και τεχνικών όρων προς χρήση των αξιωματικών του στρατού. Σε μεγάλο βαθμό όμως, η διάχυση της τεχνικής και επιστημονικής ορολογίας που οι μηχανικοί αποπειράθηκαν να αποδώσουν και να καθιερώσουν συντελέστηκε κυρίως μέσα από τις στήλες των στρατιωτικών περιοδικών που κυκλοφορούν τον 19ο αιώνα.[5] Τα μακροβιότερα από αυτά είναι ο *Στρατιωτικὸς Ἄγγελος* (1844-1848),[6] ο *Ἀπόμαχος* (1857-1861)[7] και ο *Ὀνήσανδρος* (1864-1869), καθώς και το καθαρά

---

3. Μια πρώτη προσέγγιση για την απόδοση των τεχνικών όρων σε διάφορες ειδικότητες του μηχανικού, βλ. K. Chatzis, «La statique graphique: heurs et malheurs d'une science d'application», στο D. Tournès (επιμ.), *Histoire du calcul graphique*, Παρίσι, εκδ. Cassini (προς δημοσίευση) και του ιδίου «Écrire les sciences de l'ingénieur en grec: autour de deux livres pionniers en matiére de technologie antisismique», *Études Balkaniques 2* (2007), σ. 111-124.

4. «Περὶ τῆς στρατιωτικῆς φιλολογίας», *Ἀπόμαχος*, 30 Σεπτεμβρίου 1860, σ. 339.

5. Για τα περιοδικά που εξέδιδαν οι πολιτικοί μηχανικοί μεταξύ 1887 και 1925 (*Μηχανική Ἐπιθεώρησις*, *Ἀρχιμήδης* και *Πολυτεχνική Ἐπιθεώρησις*), βλ. Σπύρος Τζόκας, «Περιοδικά και κοινότητες μηχανικών στην Ελλάδα: Η περίοδος πριν την ίδρυση του Τεχνικού Επιμελητηρίου της Ελλάδας», *Νεύσις* 18 (2009), σ. 49-68. Συνολικά για τον περιοδικό τύπο, γενκό και εξειδικευμένο, και τη συμβολή του στη συγκρότηση και στη διάχυση του επιστημονικού λόγου, ιδιαίτερα των φυσικών επιστημών, στην τελευταία τριακονταετία του 19ου αιώνα, βλ. Ειρήνη Μεργούπη-Σαβαΐδου, *Δημόσιος λόγος περί επιστήμης στην Ελλάδα, 1870-1900: εκλαϊκευτικά εγχειρήματα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, στους πολιτιστικούς συλλόγους και στα περοδικά*, ανέκδ. διδακτ. διατρ., Αθήνα 2010, σ. 185-400.

6. Υπότιτλος: *Ὑπεράσπισις τῶν δικαιωμάτων τοῦ Στρατοῦ καὶ διδασκαλία τῆς Στρατιωτικῆς Τέχνης*. Ο συντάκτης και εκδότης του φύλλου, αξιωματικός Χρήστος Βυζάντιος (Κωνσταντινούπολη 1805-1877), διετέλεσε καθηγητής Στρατιωτικού Δικαίου στη Σχολή Ευελπίδων, βλ. το σχετικό λήμμα της Έλλης Δρούλια-Μητράκου, στο Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου, 1784-1974*, τ. 4, Αθήνα, εκδ. ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2008. Συντάκτες του φύλλου ήταν, μεταξύ άλλων, οι στρατιωτικοί Σπύρος Μήλιος, Εμμ. Μανι(α)τάκης, Βασίλειος Σαπουτζάκης, Ιωάννης Αξελός.

7. Το περιοδικό εξέδιδε ο αξιωματικός του Πυροβολικού Σ. Ν. Πετιμεζάς, προς όφελος του ταμείου των χηρών και ορφανών του Ελληνικού Στρατού. Από τις 15 Νοεμβρίου 1859 (φυλλά-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

στρατιωτικό και επίσημο *Έλλην Στρατιώτης* (1870-1875).[8] Η περιοδικότητα των συγκεκριμένων εντύπων, η ποικιλία της ύλης, το εύχρηστο (μικρό) σχήμα, η χαμηλή τιμή αγοράς και το γεγονός ότι περιλάμβαναν και «μέρος ἐπίσημον», όπου δημοσιεύονταν έγγραφα του Υπουργείου Στρατιωτικών, δείχνουν ότι επρόκειτο για έντυπα μάλλον ευρείας κυκλοφορίας.

Με δεδομένη, τώρα, τη ρευστή κατάσταση της ίδιας της ελληνικής γλώσσας εκείνη την εποχή, το έργο της απόδοσης επιστημονικών και τεχνικών όρων και της δημιουργίας μιας ορολογίας καθαρά εννοιακής καθίσταται ακόμη δυσχερέστερο, ενώ συχνά οι σημασιολογικές συνάφειες έπρεπε να σχηματιστούν με επιλογές που, εκτός από την πρακτική τους σημασία, είχαν και άλλον συμβολισμό. Η απόδοση των όρων γίνεται με «παραδείγματα (...) οὐκ εὐάριθμα ἐκ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων ληφθέντα»[9] σημειώνει ο αξιωματικός του Πυροβολικού Γρηγόριος Χαντσερής,[10] ο οποίος, το 1853, μετέφρασε από τα γαλλικά στα ελληνικά και εξέδωσε ειδικό λεξικό,

> *«συνιδὼν τὴν (...) ἔλλειψιν τῆς λεπτομερείας τῶν ὅπλων, τοῦ ὑλικοῦ τοῦ πυροβολικοῦ, τῶν ἐργαλείων καὶ τῶν τοιούτων, καὶ ὅτι λεπτομερὲς ὀνομαστικόν, κατ' εἶδος συντεταγμένον, καθίσταται ἀναγκαῖον οὐ μόνον τοῖς στρατιωτικοῖς, ἀλλὰ καὶ πᾶσι τοῖς λοιποῖς ἐπιστήμοσι, καὶ τοῖς λογίοις, ὡς περιλαμβανούσης τῆς πυροβολικῆς πολλὰς ἐπιστήμας καὶ τέχνας».*[11]

Οι μεταφραστικές ανάγκες τείνουν να ικανοποιηθούν, όπως θα δούμε, μέσω μιας ενιαίας υφολογικής τάσης, της αρχαιοπρεπούς, η οποία εναρμο-

---

διο Α΄, αρ. 1), συγχωνεύτηκε με την *Ἐφημερίδα τοῦ Στρατοῦ* υπό την επωνυμία *Ἐφημερὶς τοῦ Στρατοῦ, Ἀπόμαχος, Στρατιωτικὸν περιοδικὸν σύγγραμμα*.

8. Ο πλήρης τίτλος: Έλλην Στρατιώτης. *Σύγγραμμα περιοδικὸν διὰ τὸν στρατὸν τῆς ξηρᾶς καὶ θαλάσσης*. Παρότι το πρόγραμμα του περιοδικού, όπως αναγράφεται στο οπισθόφυλλο των φυλλαδίων, αναγγέλλει ότι θα δημοσιεύονται «ἄρθρα ἐν γένει στρατιωτικὰ ἢ ναυτικὰ – ἐκθέσεις ἐπιστημονικαὶ – βιομηχανικὰ – δημόσια ἔργα – ἱστορικὰ – ποικίλα», η ύλη του είναι κατεξοχήν στρατιωτικού περιεχομένου. Το περιοδικό είχε κυκλοφορήσει στο Ναύπλιο, το 1856, με τον τίτλο *Ἕλλην στρατιώτης: Σύγγραμμα περιοδικὸν ἐξετάζον τὰ ὁπωσδήποτε τὸν στρατὸν ἀφορῶντα*. Την έκδοση, και τις δύο φορές, είχε αναλάβει ο αξιωματικός Βλάσσης Βαλτινός, από τους βασικούς συντάκτες του *Ἀπόμαχου*.

9. «Πρόλογος», στο Γρηγόριος Α. Χαντσερής, *Ὀνομαστικόν...*, *ό.π.*, σ. στ΄.

10. Ο Γρηγόριος Αλεξάνδρου Χαντσερής «ἐξεπαιδεύθη ἐν τῇ βασιλικῇ σχολῇ τοῦ Μονάχου» και κατατάχθηκε στον ελληνικό στρατό ως ανθυπασπιστής του Πυροβολικού το 1835, όταν επέστρεψε στην Ελλάδα, βλ. «Περὶ τῆς στρατιωτικῆς φιλολογίας», *Ἀπόμαχος*, 30 Σεπτεμβρίου 1860, σ. 342-343.

11. «Πρόλογος», Γ. Α. Χαντσερής, *Ὀνομαστικόν...*, *ό.π.*, σ. ε΄.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

νίζεται με την έκδηλη θέληση του νέου ελληνισμού να τονίσει την αρχαία του καταγωγή. Η τάση αυτή συμβαδίζει, λοιπόν, με τη γενικότερη αναφορά στην ελληνική αρχαιότητα, επειδή είναι ιδεολογικά αναγκαία τόσο για το εσωτερικό της ελληνικής κοινωνίας, όσο και για τις απαιτήσεις της φιλελληνικής (ή για τις αντιδράσεις της ανθελληνικής) Δύσης από το ελληνικό κράτος κατά την ίδρυσή του.

> *«Περὶ δὲ τοῦ λεκτικοῦ μου», καταλήγει ο Χαντσερής στον Πρόλογο του λεξικού του, «λέγω ὅτι ἠκολούθησα, ἐφ' ὅσον ἠδυνήθην, τὰ ἴχνη τῶν καὶ πρὸ τῆς τοῦ γένους ἡμῶν παλιγγενεσίας ἐπιλαμψάντων φωστήρων. Ἐξέλθωμεν εἰσάπαξ τῆς εἰρκτῆς τοῦ ξενισμοῦ καὶ τοῦ βαρβαρισμοῦ, καὶ τότε, εἰ καὶ περιπλακέντες κατὰ πρῶτον εἰς σύδενδρά τε καὶ σκολιὰς καὶ τραχείας ἀτραπούς, εὑρήσομεν ἐπὶ τέλους τὴν εὐθεῖαν ὁδὸν τὴν ἄγουσαν εἰς τὴν ἀρχαίαν καλλονὴν τῆς γλώσσης τῶν θεῶν».*[12]

Κατ' αυτόν τον τρόπο, η αρχαϊστική γλωσσική ένδυση του στερεοτυπικού τεχνικού κώδικα, ο οποίος αρχίζει να διαμορφώνεται, προσδίδει στο γλωσσικό υβρίδιο της τεχνικής ορολογίας, που είναι απαραίτητη για τον υλικό εκσυγχρονισμό του κράτους, μια εθνικώς αδιαμφισβήτητη καταγωγή. Το ζήτημα της γλώσσας, το οποίο διατρέχει τον 19ο αιώνα, απασχολεί τον νέο ελληνισμό επειδή σε αυτό συμπυκνώνεται η ενότητά του μέσα στον χρόνο και τον χώρο.[13] Στις επιστήμες του ανθρώπου, όπως είναι γνωστό, το γλωσσικό ζήτημα εκδηλώνεται με ιδιαίτερη οξύτητα ως αντιδικία μεταξύ γλωσσαμυντόρων και δημοτικιστών και φθάνει, στις αρχές του 20ού αιώνα, να πάρει διαστάσεις «πολέμου». Αντιθέτως, στην περίπτωση της εισαγωγής της τεχνικής και επιστημονικής ορολογίας από τους στρατιωτικούς –και αργότερα από τους πολιτικούς μηχανικούς– η Αρχαιότητα φαίνεται να αποτελεί τη μοναδική και αδιαφιλονίκητη πηγή για τη συγκρότηση της υλικής γλωσσικής υποδομής της εφαρμοσμένης νέας επιστήμης και της τεχνολογίας, καθώς αυτές εισάγονται από τη Δύση.

Ο Χαντσερής από το 1847 είχε ασχοληθεί με τη σύνταξη Λεξικού «τῶν ἐπιστημῶν καὶ τεχνῶν ἐκ τῆς Γαλλικῆς γλώσσης εἰς τὴν Γερμανικὴν καὶ τὴν Ἑλληνικὴν πρὸς χρῆσιν τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ». Στα Προλεγόμενα της έκδοσης εκείνης ο συντάκτης σημειώνει:

---

12. *Στο ίδιο*, σ. ιγ΄.

13. Για τις εκδηλώσεις του γλωσσικού ζητήματος μεταξύ 1830 και 1880, βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα, Ερμής, 1994, σ. 369-374.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

«Πρό τινων ἐτῶν ἤρχισα μετ᾽ ἐπιμελείας καὶ ἐπιμονῆς τὴν ἀνάγνωσιν διαφόρων ἀρχαίων ἑλληνικῶν συγγραμμάτων, ἠρανίσθην ἐξ αὐτῶν πλῆθος λέξεων, καὶ ἐφήρμοσα αὐτὰς εἰς τὰς στρατιωτικὰς ἐπιστήμας καὶ τέχνας τῆς παρούσης ἐποχῆς· ἠναγκάσθην προσέτι νὰ δημιουργήσω καὶ νέας, ἵνα ὀνομάσω τ᾽ ἀντικείμενα, ἅπερ οἱ ἀρχαῖοι ἠγνόουν».[14]

Έτσι, ενώ η προσπάθεια υλικής συγκρότησης του εθνικού χώρου ακολούθησε μια κατεύθυνση σαφώς νεοτερική, η ορολογία, δηλαδή το όχημα για τη μεταφορά των νέων επιτευγμάτων στις τεχνικές και στην επιστήμη, σχεδιάστηκε (και όπου χρειάστηκε προσαρμόστηκε ανάλογα) πάνω στην προγονική αρχαία γλώσσα που γινόταν πια εθνική.

Στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, με την πληθώρα των γλωσσικών ιδιωμάτων, με τις διαφορετικές γλώσσες, κυρίως όμως με την ύπαρξη μιας λόγιας αρχαΐζουσας και μιας δημώδους, η τεχνική εθνική γλώσσα δεν παρουσιάζει αντιπαλότητες κατά τη διαμόρφωση και συγκρότησή της. Ας πάρουμε ως παράδειγμα ένα δημοσίευμα στον *Ἀπόμαχο* του Τηλέμαχου Βλασσόπουλου, αξιωματικού του Μηχανικού, περί «Στρατιωτικῆς Λεξιλογίας».[15] Σταχυολογούμε:

> «Κακουργία τοῦ ἵππου. Vice du cheval. Ὁ ἵππος ὁ ἔχων ἐλαττώματα. *Ὥστε διὰ τὴν τοῦ ἵππου κακουργίαν ἄχρηστος καὶ ὁ ἱππεὺς καθίσταται*», «Ψευδενέδρα, Fausse embuscade. Ψευδαγγελία, Fausse nouvelle. Ψευδοβοήθεια, Faux renfort. Μέσα δι᾽ ὧν τὸ ἱππικὸν φοβίζει τὸν ἐχθρόν. *Φοβεῖν γε μὴν τοὺς πολεμίους καὶ ψευδενέδρας οἷον τε καὶ ψευδοβοηθείας καὶ ψευδαγγελίας ποιοῦντα*».

Το παράδειγμα είναι χαρακτηριστικό της διαδικασίας σύμφωνα με την οποία τα ερμηνεύματα αποδίδονται με λέξεις ή φράσεις στην αρχαία γλώσσα αφού όμως έχουν προηγουμένως συσχετιστεί με αντίστοιχες φράσεις / χρήσεις από χωρία αρχαίων συγγραφέων (στην προκείμενη περίπτωση «ἐκ τοῦ Ἱππαρχικοῦ λόγου τοῦ Ξενοφῶντος»). Για τους μηχανικούς, όπως και για τον αρχιτέκτονα Βλασσόπουλο,[16] το δίλημμα ανάμεσα στον ευρωπαϊσμό και

---

14. «Προλεγόμενα», σ. θ΄, στο Γ. Α. Χαντσερής, *Λεξικὸν τῶν στρατιωτικῶν ἐπιστημῶν καὶ τεχνῶν ἐκ τῆς Γαλλικῆς γλώσσης εἰς τὴν Γερμανικὴν καὶ τὴν Ἑλληνικὴν πρὸς χρῆσιν τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ*, Αθήνα, τυπ. Χ. Νικολαΐδης Φιλαδελφεύς, 1847.

15. *Ἀπόμαχος*, 30 Οκτωβρίου 1857, σ. 210-215.

16. Ο Τηλέμαχος Κ. Βλασ(σ)όπουλος, από τους βασικούς συντάκτες του περιοδικού *Ἀπόμαχος*, ανήκε στο Σώμα Οχυρωματοποιίας και Αρχιτεκτονικής που είχε ιδρυθεί στο Ναύπλιο

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τον ελληνοκεντρισμό που καθορίζει σε μεγάλο βαθμό την ιδεολογική αντιπαράθεση της εποχής απλώς δεν τίθεται, εφόσον ενεργοποιώντας την Αρχαιότητα, κατασκευάζουν ένα ειδικό λεξιλόγιο με την αναδρομή σε κείμενα της κλασικής γραμματείας, ανταποκρινόμενοι στα αιτήματα της εκσυγχρονιστικής διαδικασίας.

Η υπό διαμόρφωση τεχνικο-επιστημονική γλώσσα υπακούει, έτσι, σε δύο αναγκαιότητες. Αφενός, σε εκείνη που υπηρετεί τις ανάγκες του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, της πολιτικής οντότητας δηλαδή που εμπνέεται από τη δυτική νεοτερικότητα και είναι στραμμένη προς αυτήν. Και αφετέρου, σε εκείνη που προσπαθεί να εξαλείψει την ασυνέχεια του χρόνου, ώστε η Ελλάδα του 19ου αιώνα να μπορεί να θεωρείται, γλωσσικά τουλάχιστον, γνήσιο τέκνο της αρχαίας κληρονομιάς που διεκδικούσε – ακόμη κι αν κάτι τέτοιο συνεπάγεται γλωσσικές νεοπλασίες και επινοήσεις.[17]

> «Ἡ εἰς τὴν ἀναγεννηθεῖσαν φυλὴν ἡμῶν εἰσαγωγὴ τῶν στρατιωτικῶν ἐπιστημῶν καὶ τεχνῶν ἀπαιτεῖ», σημειώνει ο Χαντσερής, «ἀναντιρρήτως, καὶ τὴν εἰσαγωγὴν καταλλήλων ἐπιστημονικῶν καὶ τεχνικῶν ὅρων, καὶ τὴν ἀποβολὴν τῶν βαρβάρων καὶ μὴ ἑλληνικῶν, τῶν παρεισφρυσάντων εἰς τὴν γλώσσαν κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς γενικῆς τοῦ γένους ἡμῶν δουλείας».[18]

Στις ανακατατάξεις που συντελούνται για τη συσπείρωση των εθνικών δυνάμεων και τη συγκρότηση της νέας κοινωνίας, η τεχνολογία έχει ιδεολογικό αλλά και λειτουργικό ρόλο: οι μηχανικοί χρειάζονται την εθνική πα-

---

το 1829, βλ. «Διεύθυνση Μηχανικού», στο *Γενικό Επιτελείο Στρατού*, http://www.army.gr/default.php?pname=sub_DMX_Istoria&la=1 (Δεκέμβριος 2011). Τη δεκαετία του 1850 είναι ανάμεσα στους μηχανικούς που ανέλαβαν τη μελέτη και την επίβλεψη της αναστήλωσης της ρώσικης εκκλησίας στην Αθήνα, βλ. Κώστας Η. Μπίρης, *Αἱ Ἀθῆναι ἀπὸ τοῦ 19ου εἰς τὸν 20ὸν αἰῶνα*, Μέλισσα, [5]2005, σ. 142 και στην Ψηφιοθήκη του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (http://inve nio.lib.auth.gr, Δεκέμβριος 2011) τα εξής: «[Ἐπισκευὴ τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικοδήμου μὲ χρηματοδότηση τῆς ρωσικῆς πρεσβείας]», *Αἰών*, 23.01.1854, «[Σχετικά με την αναστήλωση τοῦ Ἁγίου Νικοδήμου]», *Αἰών*, 12.09.1857, «Περὶ τοῦ θόλου τοῦ ναοῦ τοῦ Νικοδήμου», *Ἐφημερίς*, 07.01.1886 και το «Ὑπόμνημα περὶ τῶν ἀρχαίων ὑδραγωγείων τῶν εἰς τὴν πεδιάδα τῶν Ἀχαρνῶν σωζομένων καὶ περὶ τῶν ὑδάτων τῶν Ἀθηνῶν ἐν γένει», *Ἐφημερίς*, 22.06.1879.

17. Βλ. τα σχόλια για τις εθνικές γλώσσες, «κατασκευές κυμαινόμενης, αλλά συχνά βραχείας, ηλικίας», στο Eric Hobsbawm, Terence Ranger (επιμ.), *Η επινόηση της παράδοσης*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2004, σ. 23-24.

18. «Πρόλογος», Γ. Α. Χαντσερής, *Ὀνομαστικὸν…*, *ό.π.*, σ. ε΄.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ράδοση από την οποία αντλούν οτιδήποτε μπορεί να έχει ή να αποκτήσει λειτουργικό περιεχόμενο. Η αναζήτηση «σημασιών» από την αρχαία γλώσσα και η εμμονή στη χρήση της έχουν λοιπόν διπλή ισχύ στην περίπτωση της επιστήμης των εφαρμογών: αφενός οι όροι που δημιουργούνται κατ' αυτόν τον τρόπο είναι χρηστικοί, αφετέρου φέρονται να γεφυρώνουν ιδεολογικά το χάσμα της εθνικής ασυνέχειας στις συγκεκριμένες επιστήμες. Οι μηχανικοί ανασύρουν το παρελθόν για να το αξιοποιήσουν εργαλειακά, ώστε να θεμελιώσουν τον νέο εθνικό χώρο της επιστήμης και της τεχνολογίας, ο οποίος μέχρι τότε δεν είχε κατακτηθεί από το ελληνικό στοιχείο που διέμενε στον βαλκανικό χώρο και συμβάδιζε, σε μεγάλο βαθμό, με τις οθωμανικές αρχαϊκότητες.

Έτσι, στα πρώτα του βήματα, το εγχείρημα του δυτικού εκσυγχρονισμού στον κόσμο των στρατιωτικών, αλλά και αργότερα των πολιτικών μηχανικών, του 19ου αιώνα μπορεί να αποδοθεί, σχηματικά, ως μια πορεία στραμμένη στο προς μίμηση μοντέρνο ιδεώδες της Δύσης, πλασμένη όμως από επιλεκτικά σπαράγματα του αρχαίου ελληνικού παρελθόντος. «Μὴ ὑπάρχοντος δὲ παρ' ἡμῖν (...) συστήματος πυροβολικοῦ, (...) προέκρινα ἐκεῖνο, πρὸς ὃ αὐθορμήτως τε καὶ ἀνεπαισθήτως ὁσημέραι τείνομεν, ἤγουν τὸ τῶν Γάλλων»,[19] γράφει ο Χαντσερής, ο οποίος δήλωνε ότι οι πηγές του ήταν οι Γερμανοί και οι Γάλλοι, δηλαδή τα «πεφωτισμένα ἔθνη», και ο σκοπός του να διευκολυνθούν όσοι έχουν ανάγκη ενός τεχνικού λεξικού για να μη χρονοτριβούν καταγινόμενοι «εἰς πολύπονον λεξιθηρίαν».[20]

Με άλλα λόγια, παρότι η τεχνική είναι το σύμβολο και η συμπυκνωμένη ουσία της σύγχρονης εποχής, η γλώσσα που εκφράζει την εκσυγχρονιστική πρόθεση οικοδομείται στο ύφος της εποχής, το αρχαΐζον του ελληνικού 19ου αιώνα. Η αρχαία ελληνική γραμματεία αποτελεί λοιπόν μια αστείρευτη πηγή άντλησης και ανάπλασης όρων και σημασιών, κατά τρόπο που να ανταποκρίνεται τόσο σε τεχνικές όσο και σε ιδεολογικές ανάγκες: στις ταυτόχρονες απαιτήσεις ενός επικοινωνιακού συστήματος που θα μπορεί να συνδέει τον αρχαιοελληνικό πολιτισμό με τον μοντέρνο βιομηχανικό πολιτισμό της Δύσης – διεκδικώντας έτσι το κλέος αμφοτέρων.

Στον *Ἀπόμαχο* του 1858 φιλοξενείται αγγελία για την προσεχή έκδοση σε τρεις τόμους των *Παλαιῶν Μαθηματικῶν* (*Veteres Mathematici*): «*Ἀθηναίου. Περὶ μηχανημάτων, Ἐκ τοῦ Ἀπολλοδώρου, Πολιορκητικά, Ἐκ τοῦ Φίλω-*

---

19. Στο *ίδιο*.
20. «Προλεγόμενα», Γ. Α. Χαντσερής, Λεξικόν...., *ό.π.*, σ. θ΄.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών | Academy of Athens

τῶν βελοποιϊκῶν λόγων δ΄ και ε΄, Βίτωνος Κατασκευὰς πολεμικῶν ὀργάνων καὶ καταπελτικῶν, Ἥρωνος χειροβαλίστρας κατασκευὴν καὶ συμμετρίαν, Ἥρωνος Κτησιβίου βελοποιϊκά, Ἥρωνος Ἀλεξανδρέως πνευματικά, τοῦ αὐτοῦ, περὶ αὐτοματοποιητικῶν, Ἰουλίου Ἀφρικανοῦ κεστούς, Ὅπως χρὴ τὸν πολιορκουμένης πόλεως στρατηγὸν πρὸς τὴν πολιορκίαν ἀντιτάττεσθαι».[21] Την έκδοση αναλαμβάνει ο Χαντσερής,[22] ο οποίος είχε μελετήσει τα παραπάνω έργα για τη συγγραφή των λεξικών του με το εξής κίνητρο:

> *«Ὅθεν, πάνυ ἀναγκαίων ὄντων ἡμῖν τῶν συγγραμμάτων τούτων, δι' ἄλλα τε πλεῖστα, καὶ διὰ τὸν μέγαν ἐν αὐτοῖς εὑρισκόμενον θησαυρὸν τεχνικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν ὅρων, ἁρμοζόντων πληρέστατα πρὸς πλεῖστα τῶν καθ' ἡμᾶς τεχνικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν ἔργων καὶ κατασκευασμάτων, σκοπὸν προὐθέμην ἐκδοῦναι αὐτά, ἵνα, πρὸς τοῖς εἰρημένοις [τοῖς ἐπιστήμοσιν, ἀλλὰ καὶ παντὶ λογίῳ], κατασταθῶσι καὶ κοινὰ πᾶσι τοῖς φιλογενέσι».*[23]

Η προς κατασκευή τεχνική ορολογία έχει την τάση όχι μόνο να μεταφράζει ή να αποδίδει τους σχετικούς όρους, αλλά και να δημιουργεί ταυτόχρονα μια γλωσσική ιστορία. Οι νεοπλασμένες λέξεις σχηματίζονται από τον συνδυασμό των βέλτιστων εκείνων στοιχείων που φαίνεται να αποδίδουν την αφηρημένη σκέψη της επιστήμης και τη συγκεκριμένη ιδιόλεκτο της τεχνικής ορολογίας. Δημιουργείται έτσι ένα νέο σημασιολογικό πεδίο, όπου η έμπνευση αντλείται πρωτίστως από το γλωσσικό υλικό παλαιών όρων και λέξεων. Και βεβαίως, το πεδίο αυτό αποκλίνει σαφώς από τον οικείο, τρέχοντα γλωσσικό κώδικα, ο οποίος ήταν ακανόνιστος και φάνταζε φτωχός για να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις και στις πειθαρχίες της επιστήμης.

Πάντως, τον Χαντσερή, ο οποίος επανέρχεται στις στήλες των περιοδικών επειδή αμφισβητούνται επανειλημμένως οι λεξιπλασίες του,[24] χρησιμο-

---

21. *Ἀπόμαχος*, 30 Μαρτίου 1858, σ. 382.

22. Η έκδοση δεν εντοπίστηκε.

23. *Ἀπόμαχος*, 30 Μαρτίου 1858, αρ. 12, σ. 382. Πρόκειται για το έργο που εκδόθηκε το 1693 και όχι το 1663, όπως λανθασμένα αναφέρεται στον *Ἀπόμαχο*, βλ. *Veterum Mathematicorum Athenaei, Apollodori, Philonis, Bitonis, Heronis, et aliorum Opera. Graece et latine pleraque nunc primum edita. Ex Manuscriptis Codicibus Bibliothecae Regiae*, Παρίσι, Typographia regia, 1693.

24. *Σοβαρές αντιρρήσεις διατυπώθηκαν για το πόνημα του Χαντσερή περί στρατιωτικών παραγγελμάτων: Περὶ τῶν ἐν ταῖς ἀσκήσεσι καὶ ταῖς τακτικαῖς κινήσεσι τοῦ στρατοῦ παραγγελμάτων / μετὰ σημειώσεων, μαρτυριῶν καὶ παραπομπῶν*, τυπ. Χ. Νικολαΐδης Φιλαδελφεύς, 1860. Βλ. Κ. Γ. Καρατζάς, «Περὶ τῶν στρατιωτικῶν παραγγελμάτων», *Ἀπόμαχος*, 1η και 15

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ποιούν ο Αντώνιος Ηπίτης και ο Στέφανος Κουμανούδης. Στον πρώτο, αξιωματικό του Πυροβολικού και γόνο οικογένειας αξιωματικών, οφείλουμε τη συστηματοποιημένη δημοσίευση (από το 1895) της Ὀνοματολογίας Στρατιωτικῆς, Ναυτικῆς, Ἀρχιτεκτονικῆς, Οἰκοδομικῆς, Σιδηροδρομικῆς, Ἀτμομηχανικῆς, ὅρους Φυσικῆς, Χημείας κ.λπ.[25] Το συγκεκριμένο έργο απευθύνεται ρητώς από τον συντάκτη του προς τους στρατιωτικούς, τους ναυτικούς, τους πολιτικούς μηχανικούς και τους σιδηροδρομικούς. Στον πρόλογο αυτού του λεξικού, όπου αναφέρονται όσοι με μελέτες ή παράλληλες εργασίες συνέβαλαν στην έκδοση, γίνεται ιδιαίτερη μνεία στον «ἀείμνηστο καὶ πολυμαθῆ» Χαντσερή, ο οποίος ήταν, σύμφωνα με τον Ηπίτη, ο «πρῶτος πλουτίσας τὴν ἑλληνικὴν φιλολογίαν διὰ τοιαύτης ὠφελιμοτάτης ἐργασίας».[26]

Ο Στέφανος Κουμανούδης, ο οποίος μας προσέφερε τη συστηματική καταγραφή των νεολογισμών που πλάστηκαν στη λόγια γλώσσα για να δηλωθούν νέες έννοιες,[27] αναγράφει στον Πίνακα παραπομπών της *Συναγωγής* δύο δημοσιεύματα του Χαντσερή,[28] το *Λεξικὸν τῶν στρατιωτικῶν ἐπιστημῶν καὶ τεχνῶν* και το *Σκευολόγιον* στρατιωτικόν.[29] Στο πρώτο, το *Λεξικόν*, υπάρχει αλφαβητικό ευρετήριο των όρων και η σελίδα που απαντώνται. Σε αυτό ακριβώς το ευρετήριο φαίνεται πως ανέτρεξε ο Κουμανούδης για να καταγράψει όχι μόνον την ειδικευμένη ορολογία, αλλά και λέξεις που επέζησαν μέχρι σήμερα και έμειναν σε κοινή χρήση δηλώνοντας όρους και έννοιες της καθημερινής ζωής – όπως, για παράδειγμα, το επίθετο «αναποφλοίωτος», το ρήμα «ανασφυρηλατώ», το ουσιαστικό «κασσιτέρωμα» και πολλά άλλα.

Ιουνίου 1860, σ. 243-248, 249-260 και 15 Σεπτεμβρίου 1860, σ. 313-327. Επίσης «Περὶ τῆς στρατιωτικῆς φιλολογίας», *Ἀπόμαχος*, 30 Σεπτεμβρίου 1860, σ. 329-344.

25. Ο πλήρης τίτλος: *Λεξικὸν Γαλλο-Ἑλληνικὸν καὶ Ἑλληνο-Γαλλικὸν ἐπιστημονικῶν καὶ τεχνικῶν ὅρων: περιλαμβάνον ἐπεξηγηματικῶς Ὀνοματολογίαν Στρατιωτικήν, Ναυτικήν, Ἀρχιτεκτονικήν, Οἰκοδομικήν, Σιδηροδρομικήν, Ἀτμομηχανικήν, ὅρους Φυσικῆς, Χημείας, Ἱππολογίας, Ἱππευτικῆς, Στρατιωτικοῦ Δικαίου, Ἀλληλεθνοῦς Δικαίου, κ.τ.λ. / Dictionnaire des termes scientifiques et techniques*, Αθήνα, 1895-1898.

26. Βλ. τον «Πρόλογο» στο Α. Ηπίτης, *Λεξικὸν Γαλλο-Ἑλληνικὸν καὶ Ἑλληνο-Γαλλικόν…*, *ό.π.*, τ. 1, 1895, σ. 5.

27. Βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης (1818-1899). Σχεδίασμα βιογραφίας*, Αθήνα, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, 1999.

28. Βλ. Μαριάννα Δήτσα, *Νεολογία και κριτική στον 19ο αιώνα, Νεόπλαστοι λογοτεχνικοί όροι από τη Συναγωγή του Σ. Α. Κουμανούδη*, Αθήνα, Ερμής, 1988, σ. 61-62.

29. *Σκευολόγιον στρατιωτικόν, Ἤτοι ἔλεγχος τῶν ἐν τοῖς στρατοῖς, ἰδίᾳ δ' ἐν τῷ πυροβολικῷ, χρησίμων: Οἷον ἀφετηριῶν, ὅπλων, μηχανῶν, ὀργάνων, ἐργαλείων, ἐπίπλων καὶ ἄλλων πλείστων*, εκδ. του Εθνικού Τυπογραφείου, 1870.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ονήσανδρος

Από τα τέσσερα στρατιωτικά περιοδικά που αναφέρθηκαν παραπάνω, θα ξεχωρίσουμε τον *Ὀνήσανδρο*, επειδή καταρχάς μέσα από τις στήλες του αναδεικνύεται η μέριμνα για τη δημιουργία του νεοπαγούς γλωσσικού κώδικα που θα εξυπηρετούσε τη διάχυση της νέας γνώσης και την παγίωση της τεχνικής ορολογίας η οποία ήταν απαραίτητη για επικοινωνιακούς και εντελώς χρηστικούς λόγους στο πεδίο των κατασκευών. Επιπλέον, η μεγάλη ποικιλία των δημοσιευμάτων του συγκεκριμένου περιοδικού επιτρέπει να αναδειχθεί η πλούσια σχέση με τη διεκδικούμενη εθνική παράδοση της Αρχαιότητας – κάτι που άλλοτε προβάλλεται ως αναγκαιότητα και άλλοτε προκύπτει σχετικά αβίαστα ως φυσιολογική γλωσσική κληροδοσία. Χαρακτηριστικά δημοσιεύματα της δεύτερης περίπτωσης, το άρθρο «*Περὶ στρατιωτικῶν ἐγκλημάτων ἐν τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησιν*» ή οι βιογραφίες του Φειδία, του Επαμεινώνδα, του Μιλτιάδη, μαζί με του Οδυσσέα Ανδρούτσου και του Αντωνίου Κριεζή, ανάμεσα σε εκείνες του Ναπολέοντα ή διάφορων Γερμανών, Γάλλων και Αμερικανών στρατηγών.

Ο Ιωάννης Ρόδιος (1833-1906) αναλαμβάνει την έκδοση του δεκαπενθήμερου περιοδικού, που φέρει τον υπότιτλο *Ἐφημερὶς τοῦ κατὰ ξηρὰν καὶ θάλασσαν στρατοῦ καὶ τῆς ἐθνοφυλακῆς, Περιέχουσα πᾶν ὅ,τι σπουδαῖον στρατιωτικὸν ἢ ἐπιστημονικὸν ἀντικείμενον μετὰ ἐπισήμου παραρτήματος*, «αἰσθανόμενος τὴν ὠφέλειαν, ἥτις δύναται νὰ προκύψῃ ἐκ τῆς ἀνακοινώσεως τῶν γνώσεων παντὸς στρατιωτικοῦ, καὶ ἰδίως τῶν ἐνασχολουμένων εἰς τὰ ἐπιστημονικὰ ἔργα». Στη συνέχεια διευκρινίζει:

> *«Καθὸ δὲ στρατιωτικός, ἐν πρώτοις θέλω διεξέλθει τὰ τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ ναυτικοῦ, ἑπομένως περιγράψει καὶ ἀναπτύξει τὰ σπουδαιότερα τῶν δημοσίων ἔργων τῶν ἤδη ἐνεργουμένων ἢ ἐνεργηθησομένων ἐν Ἑλλάδι, ἰδίως περὶ τοῦ τρόπου τῆς ἀποξηράνσεως τῶν λιμνῶν, τῆς ἐκμεταλλεύσεως τῶν μεταλλείων, τῆς ἀρδεύσεως τῶν γαιῶν, τῆς κατασκευῆς τῶν ὁδῶν καὶ γεφυρῶν».*[30]

Ο Ρόδιος μετά από σπουδές στη Σχολή Ευελπίδων κατατάχτηκε στο Πυροβολικό και, αφού τελειοποίησε τις σπουδές του στη Γαλλία και στο Βέλγιο, μετατάχθηκε στο σώμα των Γενικών Επιτελών. Όπως δηλώνεται στον *Ὀνήσανδρο*

---

30. περ. *Ὀνήσανδρος*, στο φυλλάδιο 1, 1η Αυγούστου 1864, σ. α΄.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

(1865), ο Ρόδιος είχε αναλάβει τα μαθήματα της πολεμικής τέχνης στη Σχολή Ευελπίδων, για τα οποία και συνέγραψε τα *Μαθήματα Πολεμικῆς Τέχνης*.[31]

Ας σημειωθεί ότι ο πατέρας του, Παναγιώτης Ρόδιος (1789-1851), υπήρξε βασικός συντάκτης του βραχύβιου στρατιωτικού περιοδικού *Ἔφορος Στρατιωτικός/Ephore militaire*.[32] Το συγκεκριμένο έντυπο, με μηνιαία περιοδικότητα, κυκλοφόρησε στο Ναύπλιο το 1834 από τον Κωνσταντίνο Αξελό,[33] σε δίγλωσση έκδοση, ελληνικά και γαλλικά, με τη φιλοδοξία να ενταχθεί στη διεθνή στρατιωτική βιβλιογραφία της εποχής. Δεν είναι ίσως τυχαίο ότι ο Παναγιώτης Ρόδιος, που έκανε στρατιωτική και πολιτική καριέρα στην Ελλάδα μετά το 1821 και ανήκε ως σπουδαστής στο Παρίσι στον στενό κύκλο του Κοραή, είχε επιχειρήσει να μεταφράσει επτά τραγωδίες του Σοφοκλή.[34]

Σκοπός του πρώτου εκδότη του περιοδικού, Ιωάννη Ρόδιου,[35] είναι «ἕκαστος ἐκ τῶν συνδρομητῶν» να αποκτήσει «βαθμηδὸν (...) βιβλιοθήκην πε-

---

31. Αναφέρεται στη *Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια* (Π. Δρανδάκη), όπου το σχετικό λήμμα για τον Ιωάννη Ρόδιο. Σειρά με τίτλο «Περὶ πολεμικῆς Τέχνης» δημοσιεύεται στο περ. *Ὀνήσανδρος*, χωρίς να αναφέρεται το όνομα του συγγραφέα, από την 1η Ιουλίου 1867 (φυλλάδιο 69) μέχρι την 1η Μαΐου 1868 (φυλλάδιο 89). Από αγγελία του περιοδικού πληροφορούνται οι αναγνώστες ότι όσοι επιθυμούν μπορούν να αποκτήσουν σε «ἴδιον βιβλίον» το δημοσίευμα από το τυπογραφείο του "Ἑρμῆ".

32. Ο πλήρης τίτλος: Ἔφορος Στρατιωτικός: ὑπομνήματα στρατιωτικῆς ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων: *βίοι εὐδοκιμησάντων κατὰ τὸν ἀγῶνα, προσφοραὶ καὶ βοηθήματα Ἑλλήνων καὶ φιλελλήνων ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας/Ephore militaire*. Βλ. Παναγιώτης Σαβοριανάκης, «Στρατιωτική βιβλιογραφία και ιστοριογραφία μετά την Επανάσταση του 1821: Η περίπτωση της έκδοσης *Έφορος Στρατιωτικός* (Ναύπλιο, 1835) και του συγγραφέα της Παναγιώτη Ρόδιου», *Στρατιωτική Επιθεώρηση* 108 (2006), σ. 108-125.

33. Ο στρατιωτικός Κωνσταντίνος Αξελός, πρωτεργάτης για τη δημιουργία μόνιμου τακτικού στρατού στην Ελλάδα, διοικητής το 1832 της Σχολής Ευελπίδων, υπήρξε εισηγητής του στρατοδικείου που δίκασε τους δολοφόνους του κυβερνήτη Καποδίστρια. Βλ. *Μεγάλη Στρατιωτική καί Ναυτική Ἐγκυκλοπαίδεια, Λεξικόν*, τ. Β΄, Αθήνα, 1929, σ. 171 και βιογραφικά στοιχεία για τον Αξελό στο Ανδρέας Καστάνης, *Η Στρατιωτική Σχολή των Ευελπίδων κατά τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της, 1828-1834*, Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 2000, σ. 142-144, 43, 56, 101 και αλλού.

34. Δεν υπάρχει ένδειξη της τύχης του εγχειρήματος, βλ. Π. Σαβοριανάκης, *Ο Παναγιώτης Ρόδιος και η εποχή του (1789-1851)*, Αθήνα, εκδ. Σαββάλας/Διεθνές Κέντρο Μεταφραστών και Λογοτεχνών Ρόδου, 2003, σ. 44-45.

35. Μετά το φυλλάδιο 86 (15 Μαρτίου 1868) την έκδοση ανέλαβε ο Αγάθωνας Βουγιούκας, αξιωματικός του Πεζικού, βλ. τη σχετική ειδοποίηση του Ρόδιου στο περ. *Ὀνήσανδρος*, στο φυλλάδιο 85, 1η Μαρτίου 1868, σελ. 120. Με την καινούργια διεύθυνση, αν και το επίσημο μέρος διογκώνεται, συνεχίζεται η δημοσίευση άρθρων επιστημονικού περιεχομένου, τα οποία όμως έχουν εφαρμογές στα στρατιωτικά.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

περιέχουσαν πάντα τὰ ἀναγκαία καὶ ὠφέλιμα προερχόμενα ἐκ τῶν ἀνδρῶν τῆς νέας ἐποχῆς».[36] Το Πρόγραμμα του περιοδικού απευθύνεται στον στρατιωτικό μηχανικό «μοντέλο» που περιγράφηκε ήδη. Ως εκ τούτου, το περιοδικό περιέχει «μέρος μὴ ἐπίσημον» με «ἄρθρα στρατιωτικὰ ἢ ναυτικά», «ἐκθέσεις ἐπιστημονικὰς ἀναγομένας εἰς τὴν ἀστρονομίαν, τὴν φυσικήν, τὴν χημεῖαν, τὴν μετεωρολογίαν, τὴν φυσικὴν ἱστορίαν, τὴν μηχανικήν, τὰς ἀνακαλύψεις, τὴν γεωγραφίαν, τὴν γεωλογίαν κ.λπ», «ἐκθέσεις βιομηχανικὰς – δημόσια ἔργα», βιογραφίες και παράρτημα με διατάγματα, νόμους, εγκυκλίους του Υπουργείου των Στρατιωτικών, σχόλια για τη στρατιωτική ποινική νομοθεσία και μεταβολές στο στράτευμα.[37]

Χάριν των συνδρομητών, οι οποίοι απευθύνουν την ερώτηση «τὶς ἦτο ὁ Ὀνήσανδρος», η σύνταξη του περιοδικού χρησιμοποιεί «τὴν περὶ αὐτοῦ γνῶμιν τοῦ ἀοιδήμου Κοραῆ»:

> *«Ὅτι ἦτον Ἕλλην καὶ τὸ γένος καὶ τὴν θρησκείαν ὁ Ὀνήσανδρος, μαρτυρεῖται ἀπ' αὐτὸ τὸ (σωζόμενον) σύγγραμμα (τὸ ἐπιγραφόμενον «Στρατηγικός»). (...) Ἔζη περὶ τὰ μέσα τῆς πρώτης ἀπὸ Χριστοῦ ἑκατονταετηρίδος, ἤγουν εἰς ἐκείνην τοῦ χρόνου τὴν περίοδον, ὅτε ἡ Ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἂν δὲν ἤκμαζε πλέον, ἐγράφετ' ὅμως ἀκόμη μὲ κάποιον κάλλος, ἀπ' ἐκείνους μάλιστα, ὅσοι δὲν ἐκοπίαζαν ματαίως νὰ μιμῶνται τὸ ὕφος τῶν παλαιῶν, ἀλλ' ἔγραφον, ὡς τὸ ἐσυγχώρει ἡ τότε τῆς γλώσσης κατάστασις».*[38]

Από τον Κοραή μαθαίνουμε επίσης ότι ο Ονήσανδρος σύμφωνα με το λεξικό Σουΐδα (Σούδα)[39] πιθανόν να ήταν πλατωνικός φιλόσοφος.[40]

Το έργο του *Ὀνήσανδρου*, από τα παλαιότερα ιστορικά μνημεία της πολεμικής τέχνης και της επιστήμης της στρατηγικής, εκδόθηκε, το 1822, από τον Κοραή στο Παρίσι εκ της τυπογραφίας του Φιρμίνου Διδότου και αφι-

---

36. περ. *Ὀνήσανδρος*, φυλλάδιο 1, 1η Αυγούστου 1864, σ. β΄.

37. «Πρόγραμμα», στη 2η σελίδα του εξωφύλλου, περ. *Ὀνήσανδρος*, φυλλάδιο 85, 1η Μαρτίου 1868.

38. περ. *Ὀνήσανδρος*, φυλλάδιο 5, 1η Οκτ. 1864, σ. 9-10.

39. «Ὀνήσανδρος, φιλόσοφος Πλατωνικός. Τακτικά, Περί στρατηγημάτων, Ὑπομνήματα εἰς τὰς Πλάτωνος Πολιτείας», *Βυζαντινό Λεξικό Σουΐδα*, εισ. Βασ. Κατσαρός, εκδ. Θύραθεν, 2002, σ. 842.

40. Το παράθεμα του περ. *Ὀνήσανδρος* αντιγράφεται από τα Προλεγόμενα της έκδοσης του Κοραή, *Ὀνησάνδρου Στρατηγικὸς καὶ Τυρταίου τὸ πρῶτον ἐλεγεῖον*, Παρίσι, εκδ. Firmin Didot, 1822, σ. ζ΄-η΄.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ερώθηκε «τοῖς ὑπὲρ Ἐλευθερίας στρατευομένοις Ἕλλησι». Έκτοτε ο *Ονήσανδρος* επανεκδόθηκε άλλες δύο φορές.[41] Δέκα χρόνια μετά την έκδοση του Κοραή, το 1832, στο Βουκουρέστι τυπώνεται «ὑπὸ Γ[εωργίου] Ἀποστόλου Σκαλιστήρα, τοῦ ἐκ Ρενδίνης τῶν Ἀγράφων»[42] και πάλι απευθύνεται «τοῖς ὑπὲρ Ἐλευθερίας στρατευομένοις Ἕλλησι». Η συγκεκριμένη έκδοση γίνεται με δαπάνη του Σκαλιστήρα, ο οποίος επιχειρεί να μεταφράσει στην καθομιλούμενη της εποχής το γαλλικό κείμενο που είχε δημοσιευτεί από τον Κοραή, με σκοπό να διανεμηθεί δωρεάν «τοῖς ἐν Ἑλλάδι ἀξιωματικοῖς καὶ ἐν τοῖς σχολείοις». Το 1897, «εἰς τὰς (...) κρισίμους καταστάσεις τοῦ ἐθνικοῦ ἡμῶν βίου»,[43] απαντάται μία άλλη μετάφραση του *Ὀνήσανδρου* του Μιχαήλ Κωνσταντινίδη, «πρῴην καθηγητοῦ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἐν Λονδίνῳ», σε μικρό εύχρηστο σχήμα «ὅπως διανεμηθῇ δωρεὰν τοῖς νῦν ἀνδρείως μαχομένοις ἀξιωματικοῖς». Οι Έλληνες του ύστερου 19ου αιώνα βαδίζουν συνοδευμένοι από το γνώριμο πνεύμα, αρχαίας προέλευσης, καταλυτικό στις επεμβάσεις του τις κρίσιμες ώρες. Ο αρχαίος κόσμος εμπνέει τους κοσμοπολίτες Έλληνες στρατιωτικούς μηχανικούς, επειδή τους θέλγει η εξιδανικευμένη ανωτερότητα και πληρότητά του. Το κυριότερο όμως, παραδίδει έναν εξοπλισμό με δοκιμασμένα εφόδια, του οποίου οι αξίες απελευθερώνονται από το παρελθόν ώστε να προσφέρουν εγγύηση για το μέλλον. Το γεγονός ότι ο Ρόδιος επέλεξε για όνομα του περιοδικού τον Ονήσανδρο και η άμεση αναφορά στον Κοραή μπορεί να οδηγήσει στην υπόθεση ότι τουλάχιστον ο υπεύθυνος της έκδοσης μετρά, ενδεχομένως και οι συνεργάτες του περιοδικού, με τα «γράδα»[44] του ίδιου του Κοραή την πυκνότητα των λέξεων ώστε να δοθούν εντελέστερες λύσεις για τη διαμόρφωση της στρατιωτικής ονοματολογίας. Ο Κοραής, αποβλέποντας στη «διόρθωσιν» και στον «καθαρμόν» της κοινής γλώσσας, πρώτος συνέστησε την αξιοποίηση του λεξιλογικού θησαυρού των αρχαίων ελληνικών με τη μορφή, σημασιολογικών κυρίως, νεολογισμών για την αντικατάσταση ξένων λέξεων ή την

---

41. Για τις προ του Κοραή εκδόσεις, βλ. τα «Προλεγόμενα» του ίδιου του Κοραή, στο *Ὀνησάνδρου Στρατηγικός...*, *ό.π.*, σ. η΄-ι΄.

42. Έκδοση: τυπ. Ι. Ηλιάδου.

43. σ. α΄ του «Προλόγου». Έκδοση: Αθήνα, τυπ. Π. Δ. Σακελλάριου.

44. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, Ερμής, [10]2009, σ. 112. Για τη σχέση του Διαφωτισμού με τις νεολογίες, βλ. Κ. Θ. Δημαράς, «Προλεγόμενα. Λεξικογραφία καί ιδεολογία», στο Στέφανος Α. Κουμανούδης, *Συναγωγὴ νέων λέξεων ὑπὸ τῶν λογίων πλασθεισῶν ἀπὸ τῆς Ἁλώσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, Αθήνα, Ερμής, 1980 (1η έκδ.: 1900), σ. xxxix-xl και xliv-xlvii.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

απόδοση νέων εννοιών.[45] Βέβαιο πρέπει να θεωρείται ότι, ως αξιωματικός, ο Ρόδιος ακολουθεί την έμμεση εθνική δράση του Κοραή, μέσω της κυκλοφορίας ενός περιοδικού στο οποίο επιτυγχάνεται η «μετακένωση» των τεχνολογικών καινοτομιών της Δύσης. Μπροστά στο νέο, λοιπόν, τα δάνεια από το παρελθόν διαπλάθουν το παρόν και καθορίζουν τη στάση για το μέλλον. Το ζήτημα πάντως της γλώσσας και της παιδείας, και μάλιστα εκείνης των στρατιωτικών μηχανικών, παίρνει ευρύτερες διαστάσεις, πέραν εκείνων της εσωτερικής ανασυγκρότησης, και εν πολλοίς συντάσσεται με την επίσημη εθνική ιδεολογία του προορισμού και του αλυτρωτισμού.

Σιδηρόδρομοι

Η διάρθρωση και η θεματολογία των ελληνικών στρατιωτικών περιοδικών δεν παρουσιάζει πρωτοτυπία, με την έννοια ότι μιμείται, σε μεγάλο βαθμό, αντίστοιχα γαλλικά περιοδικά.[46] Τούτο συμβαίνει, επειδή τόσο οι εκδότες όσο και οι συντάκτες των δημοσιευμάτων, άρθρων, μελετών ή εκθέσεων, είχαν συνδεθεί, ως σπουδαστές, με το μοντέλο του «κρατικού» μηχανικού της Ecole Polytechnique της Γαλλίας και των σχολών «εφαρμογών» (Écoles d'application), της École Nationale des Ponts et Chaussées, της École des Mines, της École du Genie Maritime κ.ά.[47] Παρομοίως και η λογοτεχνία που τα διανθίζει περιλαμβάνει μεταφράσεις από τη γαλλική γλώσσα διηγημάτων με πλοκή που εμπνέεται από τη στρατιωτική ζωή ή από πολεμικά γεγονότα.[48]

---

45. Βλ. ενδεικτικά Κ. Θ. Δημαράς κ. ά., *Διήμερο Κοραῆ, Προσεγγίσεις στή γλωσσική θεωρία, τή σκέψη καί τό ἔργο τοῦ Κοραῆ, 29-30.04.1983*, Αθήνα, εκδ. Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών / Ε.Ι.Ε., 1984 και Γεώργιος Μπαμπινιώτης, «Εισαγωγή: από το γλωσσικό ζήτημα σε ένα πρόβλημα ποιότητας στη χρήση της γλώσσας μας», στο Γεώργιος Μπαμπινιώτης (επιμ.), *Το γλωσσικό ζήτημα. Σύγχρονες προσεγγίσεις*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2011, σ. 27-31 (ιδίως σ. 28-29) και Μιχάλης Γ. Μερακλής, «Το γλωσσικό ζήτημα στους χρόνους του νεοελληνικού Διαφωτισμού: Αδαμάντιος Κοραής», *στο ίδιο*, σ. 123-139.

46. Βλ. Konstantinos Chatzis, Georges Ribeill, «Des périodiques techniques par et pour les ingénieurs. Un panorama suggestif, 1800-1914», στο Patrice Bret, Konstantinos Chatzis, Liliane Hilaire-Perez (επιμ.), *La presse et les périodiques techniques en Europe 1750-1950*, Παρίσι, L'Harmattan, 2009, σ. 115-157.

47. Για τους όρους ανάδυσης και διαμόρφωσης του επαγγέλματος των μηχανικών στη Γαλλία και σε άλλες, εκτός της ελληνικής, χαρακτηριστικές εθνικές περιπτώσεις, βλ. Γ. Αντωνίου, *ό.π.*, (σημ. 1), σ. 43-79.

48. Βλ. για παράδειγμα «Ἱστορία ἑνὸς Ζουάβου. Σκηναὶ στρατιωτικοῦ βίου», που δημοσιεύεται σε συνέχειες για έναν περίπου χρόνο από την 1η Φεβρουαρίου 1865 στον *Ὀνήσαν-*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Στο περιοδικό *Ἀπόμαχος* διαβάζουμε το 1857, μεταφρασμένη από τη γαλλική γλώσσα και δημοσιευμένη σε συνέχειες, «Ἐπιστολὴ συμβουλευτική», η οποία απευθύνεται από πατέρα στρατιωτικό «τῷ υἱῷ αὐτοῦ», απόφοιτο της École spéciale militaire de Saint-Cyr. Η επιστολή έχει χαρακτήρα πραγματείας και αναφέρεται σε διάφορα θέματα που αφορούν τον στρατό αποκλειστικώς, αλλά και σε ζητήματα στρατιωτικής πειθαρχίας ή προσωπικής υγιεινής. Μεταξύ αυτών περιλαμβάνεται και μικρό υποκεφάλαιο με τον τίτλο «Σιδηρόδρομοι».

> *«Ὁ δρόμος, ἐν ταῖς μελλούσαις ἐκστρατείαις, θὰ γίνηται διὰ τοῦ σιδηροδρόμου, καὶ ὅμως πιστεύω ὅτι εἰς τὸν πόλεμον θὰ χρειάζωνται πάντοτε οἱ πόδες. Ἄλλοτε μὲν ἐγίνετο ἐσπευσμένη ὁδοιπορία, ἵνα φθάσῃ ὁ στρατὸς εἴτε εἰς θέσιν εἴτε εἰς στενόν τι πρότερον τοῦ ἐχθροῦ, ἐφεξῆς δὲ πάντοτε θὰ ὁδοιπορῶμεν κατὰ σπουδὴν μέχρις οὗ ἄρχεται ὁ σιδηρόδρομος, ἵνα προλάβωμεν τὸν ἐχθρόν, κόπτοντες τὸν δρόμον τοῦτον, ἢ ἐμποδίζοντες τὸν ἐχθρόν, νὰ τὸν κόψῃ. Ἴσως οἱ πόδες ὀλίγον κοπιάσωσι, διότι ἔνθα καὶ ἔνθα θὰ εὕρωμεν σιδηρόδρομον, ἀλλὰ διὰ τοῦτο πρέπει νὰ κοπιάζωσι πολὺ περισσότερον, διότι ἄλλως δὲν προλαμβάνομεν τοὺς πολεμίους, ὅταν οὗτοι προχωρῶσι διὰ τοῦ σιδηροδρόμου. Ἀλλὰ τοὺς σιδηροδρόμους πολλάκις θὰ ἀναγκαζώμεθα νὰ καταστήσωμεν ἀχρήστους, καὶ τότε ἀνυπόφεκτος ἡ ὁδοιπορία, εἰς δὲ τὴν Ἀφρικὴν θὰ ἀργήσωμεν νὰ ἔχωμεν τῶν σιδηροδρόμων τὴν βοήθειαν».*[49]

Στο εκτενές δημοσίευμα διαφαίνεται πώς συσχετίζονται η πολεμική τέχνη και τα στρατιωτικά έργα και πώς αυτά υλοποιούνται μέσω της επιστήμης και της τεχνολογίας. Η σημασία που δινόταν από τους στρατιωτικούς στον σιδηρόδρομο (μέχρι και τους μεγάλους πολέμους του 20ού αιώνα) είναι αυτονόητη: σε επιχειρησιακό επίπεδο η επιτυχία τους ήταν άμεσα συνδεδεμένη με τη μείζονα αυτή εφεύρεση της εποχής. Επόμενο είναι ο σχεδιασμός και η επέκταση του σιδηροδρόμου να αποτελεί βασική μέριμνα της πολεμικής προπαρασκευής και όχι ένα απλό μέλημα της πολιτείας για την εξυπηρέτηση των αναγκών του βιομηχανικού κόσμου. Η τεχνολογία επηρέαζε και διαμόρφωνε καταλυτικά τη στρατιωτική θεωρία και την τέχνη του

δρο. Πρόκειται για το μεταφρασμένο από τα γαλλικά μυθιστόρημα του Gustave Graux, *Le roman d'un Zouave, scènes de la vie militaire*, Παρίσι, 1864.

49. «Γάλλου ἀντισυνταγματάρχου. Ἐπιστολὴ συμβουλευτικὴ τῷ υἱῷ αὐτοῦ, ἐκ τῆς Σχολῆς τοῦ Α. Κύρου ἐξερχομένῳ», *Ἀπόμαχος*, 30 Νοεμβρίου 1857, σ. 229.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

πολέμου και μετρίαζε τις σχετικές δυσκολίες διεξαγωγής των επιχειρήσεων, αφού οι σιδηρόδρομοι προσέφεραν προφανή πλεονεκτήματα, κυρίως με την ταχεία μεταφορά μεγάλων δυνάμεων σε ανθρώπινο ή/και πολεμικό υλικό σε μακρινές αποστάσεις.

Στα τέσσερα στρατιωτικά περιοδικά που μελετήθηκαν για τις ανάγκες του παρόντος άρθρου μία μόνη δημοσίευση, στον *Ὀνήσανδρο* από τον αξιωματικό Ιωάννη Γιαννήσαρλη,[50] ασχολείται με τον «ελληνικό» σιδηρόδρομο.[51] Τις δεκαετίες 1840 και 1850, που κυκλοφορούν ο *Στρατιωτικὸς Ἄγγελος* και ο *Ἀπόμαχος*, ο σιδηρόδρομος δεν αποτελεί ακόμη πεδίο τεχνολογικής αιχμής για το ελληνικό κράτος, το οποίο διαθέτει μέχρι το 1862 μόνον 150 χιλιόμετρα αμαξιτών οδών και 547 χιλιόμετρα μέχρι το 1882.[52] Η μοναδική γραμμή σιδηρόδρομου που ενώνει τα οκτώμισι χιλιόμετρα ανάμεσα στην Αθήνα και τον Πειραιά κατασκευάστηκε σε διάστημα δώδεκα ετών, μεταξύ 1857 και 1869.[53]

Στη μελέτη με τίτλο «Γενικαὶ σημειώσεις περὶ σιδηροδρόμων καὶ ἰδίως περὶ τοῦ ἀπ' Ἀθηνῶν εἰς Πειραιᾶ»[54], παρουσιάζεται η ιστορία της κατασκευής των σιδηροδρόμων «οἵτινες μεταφέρουν πραγματείας καὶ ἐπιβάτας», αναδεικνύοντας τα πλεονεκτήματα «ὑπὸ τεχνικὴν ἔποψιν»[55] με παραδείγματα από την Αγγλία, τη Γαλλία, την Πρωσία και το Βέλγιο. Στο τέταρτο και τελευταίο μέρος της δημοσίευσης αναφέρονται οι όροι της παραχώρησης, της κατασκευής και της χρήσης από γαλλική εταιρία που είχε αναλάβει την περίοδο εκείνη το έργο, καθώς επίσης και πολλές τεχνικές λεπτομέρειες περί της «διαχαράξεως» της γραμμής.[56]

---

50. Απαντάται και ως Γιανήσαρλης ή Γενήσαρλης και Γενίσαρλης (Κωνσταντινούπολη 1824-Αθήνα 1886).

51. Στο περ. *Ἕλλην Στρατιώτης*..., 15 Ιαν. 1871, απαντάται δημοσίευση που αναφέρεται στους γαλλικούς σιδηροδρόμους σε μετάφραση από τα γαλλικά του Ι. Μαρκόπουλου, υπολοχαγού του Μηχανικού, με τίτλο «Παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν οἰκονομικῆς κατασκευῆς σιδηροδρόμων ὑπὸ Morandière, ἀρχιμηχανικοῦ τῶν γεφυροποιῶν», σ. 3-19.

52. Μαρούλα Συναρέλλη, *Δρόμοι και λιμάνια στην Ελλάδα, 1830-1880*, Αθήνα, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1989, σ. 103.

53. Λευτέρης Παπαγιαννάκης, *Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι, (1882-1910), Γεωπολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ, ²1990, σ. 47-52 (ιδίως 50-51).

54. Βλ. περ. *Ὀνήσανδρος*, 15 Αυγούστου, σ. 49-55, 15 Σεπτεμβρίου, σ. 111-117, 1η Οκτωβρίου, σ. 142-148, 1η Δεκεμβρίου 1864, σ. 247-253.

55. περ. *Ὀνήσανδρος*, 15 Αυγ. 1864, σ. 53.

56. Βλ. περ. *Ὀνήσανδρος*, 1η Δεκεμβρίου 1864, σ. 247-253. Η Εταιρία είχε αναλάβει με βασιλικό διάταγμα του Μαΐου 1861 την κατασκευή του έργου, αλλά η προσπάθεια βραδυπορούσε λόγω της ρευστής πολιτικής κατάστασης που ακολούθησε μετά την έκπτωση του βασιλιά

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ο συγγραφέας αποδίδει τους όρους, κυρίως από τη γαλλική ορολογία, με λόγια και αρκετά εκλεπτυσμένη γλώσσα στην αρχαΐζουσα. Αναφέρουμε για παράδειγμα:

> *«Ράβδοι ἐν σχήματι ἀμανίτου (raits a champignons). (...) Τὸ προσκεφάλαιον [coussinet] συντίθεται ἀπὸ τὸ μέρος, ὅπερ ἐφαρμόζεται ἐπὶ τῶν δοκῶν, καὶ ἀπὸ δύο ἐξέχοντα μέρη (...). Ἡ μικρὰ κολλυρὶς ἡ προσκεκολλημένη πρὸς τὸ κάτω μέρος τῆς ράβδου εἰσέρχεται ἐντὸς κοιλώματος ἡμικυκλικοῦ, ὑπάρχοντος ἐντὸς τῆς μικροτέρας τῶν ἐξοχῶν, καὶ διατηρεῖται διὰ ξυλίνης σφηνὸς (...), πληρούσης τὸ μεταξύ τῶν ἐξοχῶν διάστημα. Τὸ προσκεφάλαιον στερεώνεται [sic] ἐπὶ τῶν δοκῶν διὰ σιδηρῶν γόμφων».*[57]

Ο Γιαννήσαρλης αποφοίτησε από τη Σχολή Ευελπίδων[58] ως αξιωματικός του Μηχανικού και διετέλεσε καθηγητής Χωρομετρίας στο Σχολείο των Τεχνών από τον Σεπτέμβριο 1863 μέχρι τον Μάιο 1871.[59] Η σταδιοδρομία του συνδέεται με τα έργα υποδομής που υλοποιήθηκαν στην Αθήνα, η οποία ως πρωτεύουσα έπρεπε να ανασχεδιαστεί επάνω σε ένα οργανωμένο και ορθολογικό ρυμοτομικό σχέδιο, να υποστηρίζεται από ένα δίκτυο ύδρευσης, να αποκτήσει σύγχρονους τρόπους μεταφοράς και ούτω καθεξής. Υπηρέτησε στο υπουργείο των Εσωτερικών ως αρχιτέκτονας του σχεδίου πόλης και έλαβε μέρος στη σύνταξη του ρυμοτομικού σχεδίου του 1864 – μάλιστα, στην προσπάθεια διόρθωσης του σχεδίου στις αρχές του 1870, ήλθε αντιμέτωπος με όσους είχαν συμφέροντα σε παρόδια οικόπεδα ή κτήματα.[60] Υπό την εποπτεία του, τη δεκαετία του 1870, κατασκευάστηκε το πρώτο σύγχρο-

---

Όθωνα. Τελικά η σύμβαση αυτή ακυρώθηκε και το 1867 ανέλαβε άλλη εταιρία, βλ. Λ. Παπαγιαννάκης, *ό.π.*, σ. 50-51.

57. περ. *Ὀνήσανδρος*, 1η Οκτ. 1864, σ. 147.

58. Από διάταγμα της 16 Μαΐου 1846, «Περὶ διαλύσεως τῆς Στρατιωτικῆς Σχολῆς Εὐελπίδων», μαθαίνουμε ότι τη νύχτα της 11ης προς τη 12η Απριλίου 1846 έγινε «στάσις ἔνοπλος ἐκ προμελέτης ἐκ μέρους ὅλων τῶν μαθητῶν [της Σχολής Ευελπίδων] ἐξαιρουμένων τῶν Γεωργίου Σούτζου καὶ Ἰωάννου Γενίσαρλη τῆς 7ης κλάσεως» με αποτέλεσμα την προσωρινή διάλυση της Σχολής, βλ. Κώστας Σοφιανός, *Το νομικό καθεστώς της παιδικής ηλικίας και της νεότητας (1833-1900)*, Αθήνα, εκδ. I.A.E.N., τ. Α΄, 1988, έγγραφο 171, σ. 52. Για τη στάση αυτή, βλ. Δημήτρης Μαλέσης, *Ο ελληνικός στρατός στην πρώτη οθωνική δεκαετία (1833-1843). Πολιτική οργάνωση και πελατειακές σχέσεις*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1992, σ. 241 και «Περὶ τῆς Σχολῆς τῶν Εὐελπίδων», *Στρατιωτικὸς Ἄγγελος*, 1η Μαΐου 1846, σ. 141-142.

59. Κ. Η. Μπίρης, *Ἱστορία τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνείου*, Αθήνα, 1957, σ. 502.

60. Κ. Η. Μπίρης, *Αἱ Ἀθῆναι...*, *ό.π.*, σ. 163-164.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

νο δίκτυο διανομής νερού στην πόλη, μήκους 20.500 μέτρων.[61] Μεταξύ των ετών 1876 και 1878, ο Γιαννήσαρλης συνέλαβε και πραγματοποίησε τη διάνοιξη της λεωφόρου Αλεξάνδρας για να συνδεθεί η παλαιά οδός Πατησίων με την οδό της Κηφισιάς, δηλαδή η λεκάνη του Κηφισού με τη λεκάνη του Ιλισού. Ένα άλλο μείζον έργο όμως είναι εκείνο που πρωτίστως δείχνει την αντίληψή του για τη λειτουργία μιας σύγχρονης πόλης: η διάνοιξη της λεωφόρου Συγγρού, με την οποία συνδέεται ευθύγραμμα η Αθήνα με τη φαληρική ακτή, οφείλεται επίσης στον Γιαννήσαρλη.[62]

Εκείνο λοιπόν που έμελλε να «ανακαλυφθεί» από τους λογοτέχνες της γενιάς του '30, δηλαδή η πραγματική και συμβολική ταυτότητα της λεωφόρου Συγγρού,[63] ήταν σαφές και στην αρχική χάραξη του Γιαννήσαρλη, σύμφωνα με την οποία τα «βουλεβάρια» βοηθούσαν την Αθήνα να «ανοίξει» έξω από τον αρχικό ιστό της πρωτεύουσας του νεοπαγούς κράτους που είχε σχεδιαστεί τη δεκαετία του 1830 με εσωστρεφή προσανατολισμό προς την Ακρόπολη και μόνη διέξοδο τον Πειραιά.[64]

Επιστρέφοντας στα καθαρά γλωσσικά ζητήματα, μένουμε στη διαπίστωση ότι η ροπή, ακραία ή μη, προς τον αρχαϊσμό οφειλόταν στην κατίσχυση της άποψης ότι η γλώσσα των αρχαίων Ελλήνων, ως φορέας ανώτερου πολιτισμού, θα επέφερε την εθνική αναγέννηση. Με τον ίδιο τρόπο, η διαμόρφωση της τεχνικο-επιστημονικής ορολογίας στράφηκε, εξαρχής και δίχως αμφιβολίες, στην αρχαιοελληνική γραμματεία για να επιτύχει την εθνική ολοκλήρωση, όπως την εννοούσαν οι μηχανικοί / στρατιωτικοί του παραδείγματός μας

---

61. Βλ. Γεωργία Μαυρογόνατου, Κωνσταντίνος Χατζής, «Τεχνολογία και δημόσια σφαίρα στην Ελλάδα. Το ζήτημα της υδροδότησης της Αθήνας μέσα από το πρίσμα της "δημοποίησης", 1880-1914»: το πρώτο μέρος δημοσιευμένο στο περ. *Τα Ιστορικά*, τ. 28, τχ. 55, 2011, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

62. Κ. Η. Μπίρης, *Αἱ Ἀθῆναι…*, *ό.π.*, σ. 188-190. Και η χάραξη της λεωφόρου Βασιλίσσης Σοφίας αποδίδεται στον Γιαννήσαρλη, βλ. *στο ίδιο*, σ. 190.

63. Βλ. Φωτεινή Μαργαρίτη, «Η "Λ. Συγγρού" και η Αθήνα της γενιάς του '30 (Γ. Θεοτοκάς-Γ. Σεφέρης)», στο *Ελευθέριος Βενιζέλος και ελληνική πόλη. Πολεοδομικές πολιτικές και κοινωνικοπολιτικές ανακατατάξεις: Πρακτικά συνεδρίου (Χανιά, 24-27 Οκτωβρίου 2002)*, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών & Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» / Ε.Μ.Π., Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών / ΤΕΕ, 2005, σ. 311-319.

64. Βλ. Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, «Η Αθήνα τον 19ο αιώνα: από επαρχιακή πόλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, πρωτεύουσα του Ελληνικού Βασιλείου», στο Αρχαιολογία της πόλης των Αθηνών, http://www.eie.gr/archaeologia/gr/chapter_more_9.aspx (Δεκέμβριος 2011) και Ελένη Μπαστέα, *Αθήνα 1834-1896, Νεοκλασική πολεοδομία και ελληνική εθνική συνείδηση*, Αθήνα, εκδ. Libro, 2008.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

– τόσο εσωτερικά, με την κατασκευή της υλικής υποδομής, όσο και εξωτερικά, με την εδαφική διεύρυνση. Σκελετός και σκαλωσιά, η γλώσσα που απευθύνεται στους στρατιωτικούς οικοδομεί τη νέα εποχή και τα «γραφόμενα πρέπει νὰ ᾖσι καθαρά, τονικὰ καὶ εὔληπτα» επειδή «οὕτω σχηματίζονται καλοὶ στρατιωτικοί, ἄνδρες εἰδικοί, διὰ νὰ χρησιμεύσωσι μιᾷ ἡμέρᾳ, ἥτις ἐλπίζομεν ὅτι εἶναι ἐγγύς, εἰς τὴν δόξαν καὶ τὸ μεγαλεῖον τῆς πατρίδος καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ θρόνου, ὅστις ἐλπίζομεν ὅτι θέλει στηθῇ ἔνθα ἀπωλέσθη».[65]

Στον «λεξικογράφο» Βλασσόπουλο οφείλουμε επίσης ένα δεύτερο δημοσίευμα στον *Ἀπόμαχο* του 1859 «Περὶ τῶν Στρατιωτικῶν Σχολείων ἐν Γαλλίᾳ»,[66] στο οποίο ο συντάκτης παρουσιάζει τα τέσσερα «θεωρητικά» και τρία «εφαρμογής» στρατιωτικά σχολεία (écoles d'application) της Γαλλίας. Στο εκτενές και λεπτομερές αυτό δημοσίευμα ο συγγραφέας παρουσιάζει την οργάνωση των σπουδών των Μεγάλων Σχολών και τονίζει τη σημασία που θα είχε για τους Έλληνες ομοτέχνους του, αποφοίτους της Σχολής Ευελπίδων, να συνεχίσουν με έναν κύκλο σπουδών στις γαλλικές σχολές και ιδιαίτερα στην École Polytechnique, στην οποία «τὸ πλεῖστον τῶν ἐξόχων ἐπιστημόνων ἀνδρῶν στρατιωτικῶν τε καὶ πολιτικῶν (...) ἐξεπαιδεύθησαν».[67] Στο άρθρο, παρότι επισημαίνονται οι δυσκολίες για τους Έλληνες σπουδαστές, τονίζεται η αναγκαιότητα ενός τέτοιου εγχειρήματος, το οποίο έχει αναλάβει το ελληνικό κράτος με την αποστολή υποτρόφων στις Μεγάλες Σχολές:

> *«Τὸ Ἑλληνικὸν κράτος εὑρισκόμενον εἰς θέσιν ὅλως ἐξαιρετικήν ἀφ' ὅλα τὰ κράτη τοῦ κόσμου τῆς αὐτῆς ἐκτάσεως ὡς πρὸς τὸν προορισμόν του ὀφείλει νὰ ἔχῃ πλείονας καὶ πλεονάζοντας ἀξιωματικοὺς πεπαιδευμένους εἰς τὰς στρατιωτικὰς ἐπιστήμας καὶ τέχνας καὶ εἰς ὅλας ἐν γένει τὰς στρατιωτικὰς ὑπηρεσίας, ἵνα ἐν καιρῷ τῷ δέοντι καὶ τῇ θείᾳ βουλήσει καταλάβῃ τὴν θέσιν, ἣν ὁ παντοκράτωρ ἐν τῇ σοφίᾳ του προώρισεν, ἅμα ἡ ἑλληνικὴ φυλὴ ἐν τῷ κόσμῳ παρήχθη. Ἡ ἱστορία τῶν ἐθνῶν μᾶς ἀπέδειξε προδήλως ὅτι ἂν καὶ πολλὰ ἔθνη ἐντελῶς ἐξηφανίσθησαν ἐκ τοῦ προσώπου τῆς γῆς, μ' ὅλα ταῦτα ἡ ἑλληνικὴ φυλὴ καίτοι ὑποστᾶσα τοσαύτας κοινωνικὰς μεταβολὰς οὐδέποτε ἐχάθη ἐν τῷ σκότει τῶν αἰώνων ὡς ἐρειδομένη ἐπὶ τοῦ πνεύματος καὶ οὐχὶ ἐπὶ τῆς ὕλης. Ἑπομένως τὸ πνεῦμα διέσχισε τὰ πυκνότατα νέφη τοῦ βαρβαρισμοῦ καὶ τῆς ἀμα-*

---

65. *Ἀπόμαχος*, 30 Σεπτεμβρίου 1860, σ. 344.
66. *Ἀπόμαχος*, 30 Μαρτίου 1859, σ. 663-676.
67. *Ἀπόμαχος*, 30 Μαρτίου 1859, σ. 663.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

θείας καὶ ἀνῆλθεν εἰς τὸ φῶς, ὡς τὸ ἔλαιον ἐπὶ τοῦ ὕδατος. Ἄρα φυσικὴ συνέπεια εἶναι ὅτι τὸ πνεῦμα τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς ἀναπτυσσόμενον θέλει ἐπεκταθῆ καὶ καταλάβει τὴν ἀρχικὴν θέσιν του. Καὶ ἐὰν μὲν τὴν σήμερον, κεκοπιακὸς ἀπὸ τὴν δουλείαν φαίνεται βραδυποροῦν, ὅμως ἐλεύσεται ἦμαρ, ὅτε γιγαντιαίοις βήμασι θέλει ὑπὸ τὰς πτέρυγας αὐτοῦ θέσει ἅπασαν τὴν ἐν τῇ ἀνατολῇ διασκορπιζομένην καὶ ταλαντευομένην ἑλληνικὴν φυλὴν "Δίκαιος κύριος καὶ δικαιοσύνην ἠγάπησεν"».[68]

Το σκευοφυλάκιο της αρχαίας γλώσσας έδινε τη δυνατότητα στους στρατιωτικούς μηχανικούς να διακινήσουν την «τετριμμένη» τεχνολογία. Επιπλέον όμως, η τεχνική ορολογία συγκροτήθηκε με τέτοιο τρόπο για να δέσει την αλυσίδα των εποχών και να οδηγήσει τον νέο ελληνισμό από τη χαμένη προϊστορία στο παρόν και μέσω αυτού προς το μέλλον. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, αποτελούσε τη διανοιγόμενη οδό επάνω στην οποία διερχόταν απρόσκοπτα η αρχαία σοφία για να ανοίξει τις πύλες στη νέα επιστήμη – και να ανταποκριθεί έτσι στις υλικές, τεχνικές, εκπαιδευτικές και ιδεολογικές ανάγκες του νεοτερικού εθνικού κράτους. Σύμφωνα με τις προσδοκίες των μηχανικών το μέλλον του ελληνικού κράτους την εποχή αυτή δεν εξαρτάτο απλώς από το πεπρωμένο, αλλά ήταν το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα στο οποίο οι μετασχηματισμοί (εθνικοί πόθοι και σκοποί) ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθούν μέσω της ανθρώπινης πράξης. Κατά μία έννοια λοιπόν, η έμμεση συνεισφορά της Αρχαιότητας, που φέρεται ως δεδομένη, είναι ότι ενεργοποιείται ως ένθετη διάσταση στο παρόν – και, κατ' αυτόν τον τρόπο, αποθησαυρίζεται και κληροδοτείται ως κάτι το εθνικά «φυσιολογικό». Στον ύστερο 19ο αιώνα, καθώς οι επαναστάσεις συνεχίζουν να συντελούνται στον χώρο της επιστήμης, η αρχαιοελληνική παράδοση αξιοποιείται, τόσο ιδεολογικά όσο και τεχνικά, για την επίτευξη εκσυγχρονιστικών στόχων και προσδοκιών. Από αυτήν την άποψη, οι σιδηροτροχιές πρέπει να ιδωθούν, ταυτόχρονα, στις πολλαπλές τους διαστάσεις: ως ιστορική εμπειρία, ως τεχνολογική εφαρμογή, αλλά και ως δημιουργημένη κοινωνική πραγματικότητα.

---

68. *Ἀπόμαχος*, 30 Μαρτίου 1859, σ. 670-671.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Abstract

TECHNICAL TERMINOLOGY IN 17TH CENTURY GREEK MILITARY JOURNALS: PROBLEMS OF INTERPRETATION

During the last two thirds of the nineteenth century, the state-making process in Greece comprised a crucial technical aspect, as the infrastracture of the new independent kingdom had to be designed and built for the first time. This task was undertaken mainly by the engineering corps of the Army, with many Greek officers having been trained at the technical Écoles of France before serving at home. A significant yet understudied side of this development involved the importation and adaption of technical terms into the Greek language. Yet, the latter was a politically controversial issue during the whole of the period, as the official state language was modelled on ancient Greek, and thus differed significantly from the vernacular idiom of the common citizen. This controversy, however, seems to have left entirely unaffected the military engineers who worked out the translation of technical terms from French or German into Greek. As the study of the relevant primary material (technical texbooks, handbooks, journals, and dictionaries) reveals, the engineers involved regarded the linguistic heritage of classical antiqui-ty as their sole and unquestionable source of inspiration and drew exclusively on it. They thus founded a new technical language for modern purposes, which, however, was inspired by the classical tradition claimed by the Greek nation-state.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Αντώνης Αντωνίου

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΕΡΓΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

Εισαγωγή: η δημοσιονομική λειτουργία και τα δημόσια έργα στην περίοδο του Καποδίστρια

Η κρατική πολιτική, στις μοντέρνες κοινωνίες, αποβλέπει στην υλική οργάνωση του πολιτικοκοινωνικού χώρου και του χρόνου, με στόχο την ανάπτυξη του πλέγματος εμπορικών και μεταποιητικών λειτουργιών, οι οποίες συνδέονται με τη συσσώρευση του κεφαλαίου. Οι δαπάνες δημοσίων έργων είναι δαπάνες που κατεξοχήν σχετίζονται με παρεμβάσεις στην οργάνωση του χώρου και του χρόνου. Οι παρεμβάσεις αυτές πραγματοποιούνταν, εκτός των άλλων, και με τα διάφορα συγκοινωνιακά έργα αλλά και με τα έργα εξωραϊσμού και καλλωπισμού των πόλεων.

Ο προϋπολογισμός και ο απολογισμός υπήρξαν το βασικό εργαλείο οικονομικής πολιτικής και θεσμικού ελέγχου του δημοκρατικά οργανωμένου έθνους-κράτους στον τομέα των δημοσίων οικονομικών. Ένα συνολικό ερμηνευτικό σχήμα μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η δυσχερής λειτουργία τους συνδέεται με τις έκτακτες πολεμικές περιστάσεις, κατά τις οποίες οι προϋπολογισμοί και οι απολογισμοί θεσμοθετήθηκαν, με τις προσωπικές ανεπάρκειες των επαναστατών και με την επιβολή των καθυστερημένων οικονομικών και κοινωνικών δομών στους καινοφανείς κοινοβουλευτικούς θεσμούς. Άλλες μερικότερες συσσωματώσεις, όπως οι φατρίες και οι τοπικές συλλογικότητες, επιβλήθηκαν στον κρατικό μηχανισμό.

Οι νέοι κοινοβουλευτικοί θεσμοί συγκρούστηκαν συχνά με το πλέγμα παραδοσιακών οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων που επικρατούσε, προσαρμόστηκαν στις παραδοσιακές οικονομικές και κοινωνικές δομές

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

και οδηγήθηκαν στην εξυπηρέτηση των στόχων ενός πελατειακά οργανωμένου και δεσποτικού γραφειοκρατικού κρατικού μηχανισμού.[1] Άλλωστε γύρω από τα δημόσια έργα, όπου δημιουργούνταν προσδοκίες και αναπτύσσονταν συμφέροντα κατασκευής και χρήσης, υπήρξε προσοδοφόρο έδαφος ανάπτυξης πελατειακών σχέσεων, γεγονός που εμφανίστηκε και στον τύπο της εποχής.[2]

Την περίοδο της απόλυτης μοναρχίας του Όθωνα, στο επίπεδο διαχείρισης των δημοσίων οικονομικών, οι προϋπολογισμοί που συντάσσονταν έμεναν άνευ απολογισμών, αφού άλλωστε δεν υπήρχε βουλή να τους ελέγξει και να τους επικυρώσει. Η έλλειψη λειτουργίας κοινοβουλευτικών θεσμών ελέγχου συνοδευόταν από την εμφάνιση ελεγκτικών διαδικασιών, που επέβαλε το σύστημα των υποχρεώσεων του θρόνου. Κατά συνέπεια όλοι οι νόμοι των πρώτων χρόνων της Αντιβασιλείας δημοσιεύονταν και στην γερμανική γλώσσα, ώστε να γίνει δυνατός ο έλεγχος από τον μηχανισμό του Λουδοβίκου της Βαυαρίας, πατέρα του βασιλιά Όθωνα. Η λειτουργία των δημοσίων οικονομικών πραγματοποιούνταν πλέον ενταγμένη σε ένα απολυταρχικό θεσμικό πλαίσιο μέχρι την συνταγματική αλλαγή της 3ης Σεπτεμβρίου 1843, οπότε ο προγραμματισμός, η διαχείριση και ο έλεγχος των δημοσίων οικονομικών περιερχόταν, οριστικά πλέον, στα εκλεγμένα νομοθετικά όργανα, τη Βουλή και τη Γερουσία.[3] Όμως, ακόμη και τότε, η λειτουργία των μηχανισμών λογοδοσίας, που εκφραζόταν κυρίως με τον κοινοβουλευτικό έλεγχο στις πραγματοποιηθείσες δαπάνες δια της υποβολής και ελέγχου του απολογισμού, κινητοποιούνταν μόνον όταν πολιτικοί ή οικονομικοί καταναγκασμοί επέβαλλαν την πραγματοποίησή τους. Με αυτό τον τρόπο το 1849 υποβλήθηκε στην Βουλή έκθεση για τον απολογισμό του 1844 και την περίοδο διαχείρισης 1833-1843,[4] με σκοπό να αποφευχθεί η ικανοποίηση των οικονομικών απαιτήσεων του βαυαρικού θρόνου και όχι να πραγματοποιηθεί έστω και εκπρόθεσμα ο κοινοβουλευτικός έλεγχος. Οι παραπάνω απολογισμοί της περιόδου της απόλυτης μοναρχίας ήταν ιδιαίτερα συνοπτικοί και γι᾽ αυτό τα δεδομένα τους μας δίνουν μια ατελέστερη απεικόνιση του επιμε-

---

1. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός διαφωτισμός*, Αθήνα 2000, σ. 501-514.

2. «Σιδηρόδρομος Αθηνών – Πελοποννήσου» *Δελτίον της Εστίας*, τ. 9/421(1885).

3. Λ. Αξελός (εισαγ. - επιμ.), *Τα ελληνικά συντάγματα 1822-1952*, Αλ. Σβώλου, *Η συνταγματική ιστορία της Ελλάδος*, Αθήνα ³1972, passim.

4. Ἔκθεσις τῆς βουλευτικῆς ἐπιτροπῆς *ἐπὶ τοῦ ὑποβληθέντος ἐν τῇ Βουλῇ ἀπολογισμοῦ τοῦ κράτους τοῦ 1844 ἔτους εἰσαχθεῖσα καὶ ἀναγνωσθεῖσα κατὰ τὴν συνεδρίασιν τῆς 29 Ιουλίου 1849*. Περίοδος Β΄. Σύνοδος Β΄, Ἐν Ἀθῆναις, 1849, σ. 1-58.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σμού των δημοσίων δαπανών. Επί πλέον δεν απεικόνιζαν τις μη χρηματικές εκροές για τη στήριξη των δημοσίων έργων, όπως η παραχώρηση ακινήτων του δημοσίου στους δήμους για χρήση ή για την κατασκευή δημοτικών κτιρίων, η οποία μέχρι το 1870 έφτανε τα σαράντα τρία στρέμματα γης που συμπεριλάμβαναν και ενυπάρχουσες οικοδομές, αλλά και διακόσια τριάντα εννιά στρέμματα οικοπέδων.[5] Οι πηγές, σε μεγάλο βαθμό ελλείπουσες, διάσπαρτες και δυσπρόσιτες, δεν αποδίδουν συνολική εικόνα για το εύρος των έργων, τα οποία πραγματοποιήθηκαν σε επίπεδο επαρχιακών ή δημοτικών δομών. Υπάρχουν βέβαια μερικές πληροφορίες που μας ενημερώνουν για τη σπουδαιότητα και το είδος των έργων, τα οποία δεν ήταν αμελητέα, όπως η έναρξη κατασκευής από το επαρχιακό ταμείο Φθιώτιδας το 1842 γέφυρας του Σπερχειού ποταμού.[6] Οι κάτοικοι των δήμων φαίνεται να είχαν τις δικές τους προτεραιότητες στην κατασκευή δημοσίων έργων. Πρόκειται για μια κατεύθυνση προσανατολισμένη στην κάλυψη κοινωνικών αναγκών, όπως η παροχή μορφωτικών αγαθών, η κάλυψη των ιατρικών αναγκών, η κατασκευή δικτύου άρδευσης, ενός τοπικού συγκοινωνιακού δικτύου και ναών. Ο σχεδιασμός, η εξεύρεση πόρων και η υλοποίηση των έργων αυτών των δήμων, ακόμη και στην περίπτωση που δεν απαιτούνταν η δαπάνη του κεντρικού ταμείου, προϋπέθετε την έγκριση της κεντρικής εξουσίας.[7] Χαρακτηριστικά, όταν το 1884 ο Δήμος Πατρών αποφάσισε να συνάψει λαχειοφόρο δάνειο 4.000.000 δρχ. η νομαρχία Αχαΐας ακύρωσε την απόφαση του δημοτικού συμβουλίου, το οποίο προσέφυγε εναντίον της απόφασης του Νομάρχη στο υπουργείο Εσωτερικών.[8]

Το τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που αποτέλεσε το ελληνικό βασίλειο δεν συμπεριλάμβανε σημαντικά τμήματα του χερσαίου συγκοινωνιακού δικτύου της αυτοκρατορίας. Λόγω και της φύσεως του ανάγλυφου δεν διέθετε σημαντικό πλέγμα οδικής συγκοινωνίας και οι μεταφορές γινόταν κυρίως με πλοία, αφού οι άμαξες ήταν αδύνατον να κινηθούν στο οδικό δίκτυο. Εξαιτίας του επαρχιακού χαρακτήρα της συγκεκριμένης περιοχής αλλά και της μεθόδου διακυβέρνησης το απελευθερωθέν τμήμα της αυτοκρατορίας δεν διέθετε ούτε ευρύ πλέγμα δημοσίων κτιρίων.

---

5. Φ.Ε.Κ. 21/17.6.1870, παράρτημα, σ. 1-20.
6. Φ.Ε.Κ. 21/12.9.1842.
7. Φ.Ε.Κ., τεύχος δεύτερον, 79/21.7.1894. Φ.Ε.Κ., τεύχος Α΄, 118/24.6.1893.
8. Εφημ. *Νέα Ἐφημερίς* 122 της 1ης Μαΐου 1884.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Όταν η Ελλάδα απέκτησε την ανεξαρτησία της, οι καταστροφές των πολυετών και σφοδρών πολεμικών συγκρούσεων, η κατάσταση του εξαθλιωμένου πληθυσμού και η ανεπάρκεια των έργων υποδομής της περιόδου της Τουρκοκρατίας έκαναν επιτακτική την ανάγκη της εφαρμογής ενός εκτεταμένου πλέγματος δημοσίων έργων. Παρά τις δημοσιονομικές δυσχέρειες, κατά τα πρώτα χρόνια του ελεύθερου κράτους ο Ιωάννης Καποδίστριας υλοποίησε ευρεία πολιτική δημοσίων έργων στην καθημαγμένη χώρα. Προχώρησε σε μια σειρά πολεοδομικών και συγκοινωνιακών παρεμβάσεων, κυρίως με στόχο την οικιστική αποκατάσταση ανέστιων και προσφύγων, καθώς και στην ανέγερση δημοσίων κτιρίων.[9] Με σκοπό την αναβάθμιση του οικιστικού ιστού των πόλεων, την οικιστική επέκτασή τους αλλά και την ανέγερση έργων στρατιωτικού ενδιαφέροντος δημιούργησε το πρώτο στρατιωτικό σώμα μηχανικού στον ελληνικό στρατό. Παραχωρήθηκε δημόσια γη για τη δημιουργία νέων πόλεων και ανατέθηκε η μελέτη για την διάνοιξη του ισθμού της Κορίνθου. Στον τομέα της οδοποιίας κατασκευάστηκε ο δρόμος Άργους – Ναυπλίου και λειτούργησε η πρώτη δημόσια συγκοινωνία με επταθέσια άμαξα. Κατασκευάστηκε επίσης η οδός Πύλου – Μεθώνης, από την οποία σώζεται ακόμη και σήμερα η γέφυρα του φρουρίου της Μεθώνης, κατασκευασμένη από το μηχανικό σώμα του γαλλικού στρατεύματος υπό τον N. Maison. Αξιοποιήθηκε η εθελοντική προσφορά εργασίας των κατοίκων και η συμβολή του μηχανικού της γαλλικής στρατιάς.[10]

Τα δημόσια έργα της απόλυτης μοναρχίας

Η σύντομη περίοδος δημιουργίας με την διακυβέρνηση της χώρας από τον Καποδίστρια διακόπηκε βίαια πριν προλάβει να αποδώσει σημαντικά αποτελέσματα. Οι δημοσιονομικές δυσχέρειες της Ελλάδας συνεχίστηκαν και την περίοδο της απόλυτης μοναρχίας του Όθωνα.

Σύμφωνα και με τα δεδομένα τα οποία παρουσιάζονται στον πίνακα 1, το ποσοστό των δημοσίων δαπανών που διατέθηκε για δημόσια έργα την περίοδο της απόλυτης μοναρχίας βρέθηκε σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα και

---

9. Κ. Καυκούλα, Ν. Παπαμίχος, Β. Χαστάογλου, *Σχέδια πόλεων στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 33-55.

10. Χρ. Φωτόπουλος, «1829-1832 Το σώμα των επί της οχυρωματοποιίας & αρχιτεκτονικής αξιωματικών», *Στρατιωτική Επιθεώρηση* 4 (2011), σ. 23-40.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

συμάνθηκε από 0,12% έως 4,72% των συνολικών δημοσίων δαπανών. Το χαμηλό επίπεδο των δημοσίων εσόδων, που απέφερε η καθημαγμένη χώρα, οι ισχνές δημοσιονομικές δυνατότητες, συνδεδεμένες και με τις υπέρογκες δαπάνες της βασιλείας, επέτρεπαν ελάχιστες δαπάνες για δημόσια έργα.

Εξετάζοντας αναλυτικότερα τα ποσοτικά δεδομένα τα οποία συνοπτικά παρουσιάζονται στον πίνακα 1, παρατηρούμε ότι οι δαπάνες δημοσίων έργων της απόλυτης μοναρχίας ήταν προσανατολισμένες προς την επισκευή και κατασκευή δημοσίων κτιρίων, την κατασκευή και επισκευή δημοσίων οδών, τις γεωμετρικές και τοπογραφικές εργασίες, την αγορά κτημάτων, τις δαπάνες συνοίκησης προσφύγων, την ενίσχυση της γεωργίας και τα έργα διευθέτησης υδάτων. Το κύριο βάρος των δαπανών δημοσίων έργων κατευθύνθηκε προς την αγορά και κατασκευή ακινήτων για τη στέγαση των λειτουργιών του νεοδημιούργητου κράτους. Η αγορά και ανέγερση κτιρίων απορροφούσε το 66% αυτών των δαπανών. Πρόκειται για έργα συνδεδεμένα με τις βασικές λειτουργίες του κράτους της εποχής, όπως η κατασκευή και επισκευή τελωνείων, φυλακών, νομισματοκοπείου και άλλων δημοσίων κτιρίων, απαραίτητων για τη λειτουργία των δημοσίων υπηρεσιών. Ο άλλος τομέας που απορροφούσε σημαντικό ποσοστό των δημοσίων έργων της εποχής ήταν η οδοποιία. Το 31% των δημοσίων δαπανών για δημόσια έργα κατευθυνόταν στην οδοποιία και τις τοπογραφικές εργασίες. Το εναπομείναν 3% μοιραζόταν οι δαπάνες για διευθετήσεις ελών και ποταμών, για λιμενικά έργα και για εγκατάσταση των προσφύγων. Το 1835 δόθηκε για λιμενικά έργα ποσό που αφορούσε την οικοδόμηση του μόλου του λιμανιού της Ερμούπολης. Με το Β.Δ. της 16ης (28) Οκτωβρίου 1836 θεσπίστηκε η επιβολή δικαιωμάτων προκυμαίας. Οι ελάχιστες δαπάνες για αστικές παρεμβάσεις αφορούσαν, κυρίως, τις δαπάνες συνοίκησης προσφύγων. Το 1836 νομοθετήθηκε η τοποθέτηση πινακίδων μέτρησης αποστάσεων στις οδούς του βασιλείου και δημιουργήθηκε σχολή αρχιτεκτονικής η οποία τις Κυριακές και γιορτές θα ασχολείτο με την τελειοποίηση των γνώσεων των τεχνιτών. Η επίβλεψη των δημοσίων πολιτικών οικοδομών ανατέθηκε στο γραφείο οικοδομών, που είχε συσταθεί στο υπουργείο Εσωτερικών.[11]

---

11. Φ.Ε.Κ. 79/28.12.1836 & 82/31.12.1836.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Πίνακας 1. Δαπάνες δημοσίων έργων απολύτου μοναρχίας 1833-1843

Έτος	Σύνολο δαπανών	Σε τρέχουσες απόλυτες τιμές	Ως ποσοστό επί του συνόλου των δαπανών
1833	14.959.947	18.201	0,12%
1834	32.310.969	413.649	1,28%
1835	18.015.166	528.950	2,94%
1836	17.426.680	556.278	3,19%
1837	19.951.696	941.093	4,72%
1838	17.125.161	164.964	0,96%
1839	17.274.951	481.029	2,78%
1840	17.838.252	210.477	1,18%
1841	17.888.422	186.377	1,04%
1842	17.775.692	198.971	1,12%
1843	16.078.930	205.993	1,28%

Πηγές: Επεξεργασία ποσοτικών μεγεθών των ετών 1833-1843 από απολογισμούς των αντίστοιχων ετών, όπως παρουσιάζονται στο παράρτημα στο τέλος του άρθρου.

Τα πρώτα χρόνια της απόλυτης μοναρχίας η έλλειψη δημοσίων έργων παρατηρήθηκε και έγινε στόχος κριτικής ακόμη και από τον σατιρικό ποιητή Αλ. Σούτσο, ο οποίος έδωσε μια πολύ περιεκτική και σαφή περιγραφή της κατάστασης γράφοντας: «*ἔφθασαν καὶ εἰς τὸν ἐπίλογον διὰ τῆς καταργήσεως τῶν Μοναστηρίων τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, διὰ τῆς δημεύσεως τῶν ἱερῶν σκευῶν καὶ διὰ τῆς καταβροχθίσεως τοῦ ἀπὸ ἑξήκοντα ἑκατομμυρίων δανείου· οὔτε τὴν ἐθνικὴν γῆν διένειμον εἰς τοὺς Ἕλληνας, οὔτε γεωργικὰς Τράπεζας συνέστησαν, οὔτε λιμένα ἕνα ἐκαθάρισαν, οὔτε δρόμον ἕνα κατασκεύασαν, οὔτε γέφυραν μίαν ἔκτισαν, οὔτε χώραν ἑλώδη μίαν ἐξήρανον· ἀλλ' ἀφοῦ ἐπὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ ἐδάφους ἀπερρόφησαν πάντα χυμὸν ἀναβλαστήσεως, εἰσήγαγον τὴν πολυτέλειαν, ἥτις ἐπέφερε τὴν χρεωκοπίαν τῶν Προκρίτων τοῦ ἔθνους*».[12]

Πάντως, πέρα από αντιπολιτευτικές υπερβολές, ένας αντικειμενικός παρατηρητής θα μπορούσε να εκτιμήσει ότι η μοναρχία του Όθωνα, ιδιαίτερα μετά την ενηλικίωσή του, με σταθερές και εποικοδομητικές κινήσεις επεδίωξε τον εξορθολογισμό των δαπανών, τη μείωση μεταξύ των άλλων και

12. Αλ. Σούτσου, *Ἅπαντα*, Αθήνα 1963, σ. 101, 292, 543, 544.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

των δαπανών της βασιλικής αυλής και τη διάνοιξη νέων οικονομικών προοπτικών. Βασική προτεραιότητα της οθωνικής πολιτικής ήταν η μελέτη του ορυκτού πλούτου της χώρας ώστε να διαφανούν οι δυνατότητες αξιοποίησής του.[13]

Για τα δημόσια κτίρια που ανήγειραν οι Βαυαροί χρησιμοποίησαν κατά προτίμηση ξένους μηχανικούς υποτιμώντας τους Έλληνες επιστήμονες, όπως τον γνωστό αρχιτέκτονα Κλεάνθη.[14] Γενικά μέχρι τη δεκαετία του 1860 ο ρυθμός κατασκευής των δρόμων ήταν πολύ αργός, αφού ο δρόμος ενσωματώνεται με μεγάλη καθυστέρηση και δύσκολα στην οικονομική πραγματικότητα.[15] Επί πλέον, στην περίπτωση της Ελλάδας η διαμόρφωση του γεωγραφικού ανάγλυφου δεν ευνοούσε έργα οδοποιίας.

Παρά την παντελή έλλειψη υποδομών, προτεραιότητα δόθηκε και σε έργα με σαφώς εμβληματικό ιδεολογικό χαρακτήρα. Στα παραπάνω πλαίσια το 1834 νομοθετήθηκε η ανέγερση του ναού του Σωτήρος για τη σωτηρία του έθνους καθώς και μνημείων στην Πύλο για την ναυμαχία του Ναυαρίνου και στο Πεταλίδι για την απόβαση του γαλλικού στρατού.[16]

Το πρόγραμμα οδοποιίας καθορίσθηκε με απόφαση της Αντιβασιλείας τον Αύγουστο του 1833. Το πρόγραμμα αυτό προέβλεπε την κατασκευή των παρακάτω οδών:

1. Πατρών – Μιστρά – Γυθείου
2. Νεοκάστρου – Μεγαλοπόλεως – Τριπόλεως – Κορίνθου.
3. Αθηνών – Θηβών – Λειβαδιάς – Αγρινίου – Βόνιτσας.
4. Θηβών – Χαλκίδας.
5. Άμφισσας – Λαμίας – συνόρων.
6. Μεσολογγίου – Αγρινίου
7. Ναυπλίου – Άργους.

Η απόφαση προέβλεπε την αποστολή εντός δεκαπενθημέρου αξιωματικών του μηχανικού σώματος, για ακριβέστερη σημείωση των διαδρομών,

---

13. Π. Βουγιούκας, *Σύντομος περιγραφὴ τῶν ὀρυκτῶν τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1856, σ. α-δ.

14. Κ. Μπίρης, «Σταμάτης Κλεάνθης. Ο μεγαλοϊδεάτης αρχιτέκτων των Αθηνών», στο Π. Κυριαζής, (επιμ.), *Πρώτοι έλληνες τεχνικοί επιστήμονες περιόδου απελευθέρωσης*, Αθήνα 1976, σ. 62, 64.

15. Μ. Συναρέλλη, *Δρόμοι και λιμάνια στην Ελλάδα 1830-1880*, Αθήνα 1989, σ. 203 και της ίδιας, «Παραδοσιακά συγκοινωνιακά δίκτυα και εκσυγχρονισμός», στο Θ. Καλαφάτης, Ε. Πρόντζας, *Οικονομική ιστορία του ελληνικού κράτους*, τ. 1, σ. 467-500.

16. Φ.Ε.Κ., 5/29.1.1834 και 6/10.2.1834.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

που θα ακολουθούσαν οι δρόμοι. Προέβλεπε, επίσης, την κατασκευή των έργων με την μεγαλύτερη φειδώ και την συνεννόηση των μηχανικών με τους τοπικούς άρχοντες. Με το πρόγραμμα αυτό καθιερώθηκε για πρώτη φορά η λήψη απόφασης με βάση την εξυπηρέτηση των οικονομικών συμφερόντων και των αμυντικών στόχων. Τέθηκε, επίσης, απόλυτη προτεραιότητα κατασκευής των εξής οδών που συνέδεαν πόλεις με τα κοντινότερα λιμάνια:

Α. Πατρών – Γυθείου.

Β. Αγρινίου – Βόνιτσας και Αγρινίου – Μεσολογγίου.

Γ. Σαλώνων – Λαμίας – συνόρων.

Δ. Αθηνών – Θήβας – Χαλκίδας.

Δόθηκαν εντολές να υποβληθούν τα σχέδια εργασίας αμέσως μετά την ολοκλήρωσή τους και να ξεκινήσουν οι εργασίες οδοποιίας από τα λιμάνια προς την ενδοχώρα. Τέθηκε το ερώτημα αν θα έπρεπε να προτιμηθεί η Μεγαλόπολη ή η Τρίπολη σαν σημείο συνδέσμου του πελοποννησιακού δικτύου και αν η οδός Αθηνών – Βόνιτσας θα διερχόταν από Λειβαδιά, Σάλωνα και Ναύπακτο με προορισμό το Αγρίνιο ή θα ακολουθούσε ορεινή διαδρομή και διαμέσου Σαλώνων και Αμουρίου να απολήξει στο Αγρίνιο.[17] Το πρόγραμμα αυτό παρέμεινε ανεκτέλεστο σε μεγάλο βαθμό και κατά τα πρώτα έτη του ελληνικού βασιλείου η κατασκευή οδών υπήρξε πολύ περιορισμένη.

Το βάρος των πολιτικών και στρατιωτικών δημοσίων έργων την περίοδο αυτή ανέλαβε το σώμα του μηχανικού του στρατού. Ένας αξιωματικός του μηχανικού ήταν εγκατεστημένος στην έδρα του κάθε νομού και ήταν επιφορτισμένος με την κατασκευή στρατιωτικών και πολιτικών έργων, όπως ήταν οι οδοί, οι γέφυρες και τα υδραυλικά, τη σύνταξη σχεδίων και προϋπολογισμών και με την φροντίδα της διατήρησης των οικοδομών του κράτους.[18] Το 1838, λόγω ανάγκης εξισορρόπησης των εσόδων του κράτους προς τα έξοδα, μειώθηκε η δύναμη του σώματος του μηχανικού από δύο λόχους σε έναν. Στο σώμα παρέμειναν τέσσερεις αξιωματικοί και 226 υπαξιωματικοί και στρατιώτες, οι οποίοι επιβλέπονταν από ένα πολυπληθές επιτελικό σώμα σαράντα αξιωματικών και υπαξιωματικών. Οι αξιωματικοί ήταν εγκατεστημένοι στην Αθήνα, τη Χαλκίδα, τη Λαμία, το Μεσολόγγι, την Πάτρα, το Ρίο και Αντίρριο, το Ναύπλιο, την Τρίπολη, το Ναυαρίνο και την

17. Φ.Ε.Κ. 29/14.9.1833.
18. Φ.Ε.Κ. 31/16.10.1833.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Μεθώνη. Οι ειδικότητες των στρατιωτών κάλυπταν όλες τις ειδικότητες τις απαραίτητες για ανέγερση οικοδομών.[19]

Η οδός Αθηνών – Πειραιώς (1835) αποτέλεσε την πρώτη σημαντική κατασκευή δρόμου της απόλυτης μοναρχίας και πραγματοποιήθηκε με σκυρωτό οδόστρωμα. Το 1836 είχαν κατασκευαστεί και αρκετοί άλλοι δρόμοι. Με βασιλικό διάταγμα του 1836 ορίστηκε η επιτήρηση των δημοσίων οδών από δύο επιστάτες για κάθε δρόμο, που προέρχονταν από τους αξιωματικούς των ελαφρών στρατευμάτων. Οι επιστάτες προβλέπονταν να έχουν υπό την επίβλεψή τους οδοφύλακες, που θα επέβλεπαν και θα επισκευάζαν τις οδούς. Καθορίστηκε επίσης ότι τα μεγάλα ζώα και οι άμαξες θα έπρεπε να κινούνται στο μέσο των μεγάλων οδών, ενώ οι πεζοί θα έπρεπε να κινούνται στα «παραπάτια». Άλλες διατάξεις προέβλεπαν την προστασία των δεντροστοιχιών, την απαγόρευση της νυχτερινής στάθμευσης, της βλάβης των κάγκελων, των μετρητών αποστάσεων κλπ.[20] Με βασιλικό διάταγμα του 1837 καθορίστηκε ο τρόπος μετακίνησης στις οδούς. Επιβλήθηκε να παραμένουν στο δεξιό πλευρό του δρόμου οι κινούμενοι, ώστε να επιτρέπουν την προσπέραση από αριστερά, και καθιερώθηκε η προτεραιότητα της ταχυδρομικής συγκοινωνίας.[21] Το 1842 επιβλήθηκαν διόδια στην δημοτική λιθόστρωτη οδό Αθηνών – Πειραιώς με σκοπό την κάλυψη των εξόδων συντήρησής της.[22] Τον Δεκέμβριο του 1844 η οδός βρισκόταν σε άθλια κατάσταση και με νέο διάταγμα χαρακτηρίστηκε σαν βασιλική, ώστε να συντηρείται από το δημόσιο,[23] ενώ το 1848 επιτράπηκε η ενοικίαση των διοδίων της.[24] Το 1843 εγκρίθηκε ο καθαρισμός του πορθμού του Ευρίπου και η κατασκευή κινητής γέφυρας. Επιβλήθηκαν διόδια στα πλοία που διέρχονταν τον πορθμό και στα ζώα που περνούσαν την γέφυρα.[25] Το ίδιο έτος εγκρίθηκε η κατασκευή της οδού Καρύστου – Κύμης με κρατική χρηματοδότηση αλλά και με την επιβολή προσωπικής εργασίας των κατοίκων, καθώς και η κατασκευή της επαρχιακής οδού Παρνασίδος – λιμανιού Άμφισσας.[26] Σε μερικές περιπτώσεις, όπως στην περίπτωση της κατασκευής του κτιρίου των Λουτρών Υπάτης, επιβλήθηκε στον εργολάβο

---

19. Φ.Ε.Κ. 12/15.7.1838.
20. Φ.Ε.Κ. 72/6.12.1836.
21. Φ.Ε.Κ. 2/16.1.1837 και 8/24.2.1837.
22. Φ.Ε.Κ. 15/6.7.1842.
23. Φ.Ε.Κ. 36/26.12.1844.
24. Φ.Ε.Κ. 1/20.1.1848.
25. Φ.Ε.Κ. 15/14.5.1843.
26. Φ.Ε.Κ. 2/25.1.1843 και 9/25.3.1843.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

που θα εκμεταλλευόταν τα λουτρά η ανέγερση κτιρίου, το οποίο με τη λήξη της εργολαβίας θα παρέμενε στην κυριότητα του δημοσίου.[27]

Αυτή την περίοδο συνεχίστηκαν και οι πρώτες αστικές παρεμβάσεις, τα πρώτα σχέδια πόλεων, στα οποία η δαπάνη καταβλήθηκε από τους δήμους και τους ωφελούμενους ιδιοκτήτες, πάντοτε όμως υπό την στενή επίβλεψη της κεντρικής εξουσίας. Την επόμενη περίοδο της συνταγματικής μοναρχίας οι αστικές παρεμβάσεις παίρνουν ένα χαρακτήρα πιο συστηματικό.[28]

Από το 1833, επίσης, είχε εφαρμοστεί πολιτική εκμετάλλευσης των δασών. Οι ενέργειες υπήρξαν προσανατολισμένες προς την εκμετάλλευση και δευτερευόντως στη βελτίωση του δασικού κεφαλαίου. Στο παραπάνω πλαίσιο πολιτικής η εκτέλεση δασικών συγκοινωνιακών έργων υπήρξε πολύ περιορισμένη. Εν τούτοις ήδη από τα πρώτα χρόνια δημιουργήθηκαν νεροπρίονα και δασονομικά κτίρια. Τα νεροπρίονα, που διέθεταν και χώρο διαμονής, υπήρξαν οι συνήθεις απολήξεις των διαδρομών μετακίνησης των δασικών υπαλλήλων.[29]

Οι δαπάνες δημοσίων έργων της συνταγματικής μοναρχίας του Όθωνα

Σύμφωνα και με τα δεδομένα τα οποία παρουσιάζονται στον πίνακα 2, το ποσοστό των δημοσίων δαπανών που διατέθηκαν για δημόσια έργα την περίοδο της συνταγματικής μοναρχίας του Όθωνα 1844-1862 παραμένει σε χαμηλά επίπεδα όπως και την προηγούμενη περίοδο της απόλυτης μοναρχίας. Η κεντρική διοίκηση συνέχιζε να καλύπτει κυρίως τις καταναλωτικές δαπάνες του κρατικού μηχανισμού. Οι δαπάνες δημοσίων έργων συνεχίζαν να μετακυλίονται σε μεγάλο βαθμό στα πενιχρά ταμεία των νομικών προσώπων τοπικής αυτοδιοίκησης αλλά και σε ιδιώτες. Μερικές φορές και η παράδοση εθνικών γαιών σε ιδιώτες συνοδεύτηκε με την υποχρέωση κατασκευής δημοσίων έργων.[30]

Επεξεργαζόμενοι τα ποσοτικά δεδομένα τα οποία συνοπτικά παρουσιάζονται στον πίνακα 2, παρατηρούμε ότι οι δαπάνες δημοσίων έργων της συνταγματικής μοναρχίας ήταν προσανατολισμένες προς την επισκευή και

---

27. Φ.Ε.Κ. 15/6.7.1837.

28. Φ.Ε.Κ. 50/21.9.1856.

29. Π. Γρίσπος, *Δασική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, Αθήναι 1973, σ. 168-172, 191-194.

30. Πρακτικὰ τῶν συνεδριάσεων τῆς Βουλῆς κατὰ τὴν τρίτην σύνοδον τῆς πρώτης βουλευτικῆς περιόδου, τόμος δεύτερος, Ἐν Ἀθῆναις 1847, σ. 1045.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κατασκευή δημοσίων κτιρίων, την κατασκευή και επισκευή δημοσίων οδών, τις γεωμετρικές και τοπογραφικές εργασίες, τις αποξηράνσεις ελών, τις κατασκευές φάρων και βελτιώσεις λιμανιών, τις αγορές οικοπέδων και κτημάτων και τις δαπάνες ρυμοτομίας. Με βάση το νόμο ΡΒ΄ της 9ης Σεπτεμβρίου 1848 επιβλήθηκε τέλος προκυμαίας, το οποίο ορίστηκε σε 5% επί του τελωνειακού δικαιώματος των προϊόντων που εισάγονταν στο λιμάνι του Πειραιά από το εξωτερικό. Ο νόμος προέβλεπε ότι τα χρήματα που θα απέδιδε το συγκεκριμένο τέλος θα χρησιμοποιούνταν για την συνέχιση της κατασκευής και της συντήρησης της προκυμαίας του Πειραιά, για τον καθαρισμό του λιμανιού, για τη διοχέτευση πόσιμου νερού στην πόλη, την κατασκευή αποχετευτικού δικτύου για τα όμβρια ύδατα και την κατασκευή κρουνών κατάλληλων για την ύδρευση των πλοίων.[31] Οι αγορές ακινήτων από το δημόσιο δείχνουν ότι υποχωρούσαν σε πάρα πολύ μεγάλο βαθμό την περίοδο αυτή, ενώ οι ανεγέρσεις και επισκευές δημοσίων κτιρίων υποχωρούσαν, αλλά παρέμεναν σε υψηλά επίπεδα. Επενδύσεις πραγματοποιήθηκαν και για τις εκμεταλλευτικές δραστηριότητες του δημοσίου καθώς και για ένα στοιχειώδες δίκτυο εγκαταστάσεων λοιμοκάθαρσης.[32]

Από τον Καποδίστρια αρχικά συγκροτήθηκε ταχυδρομική υπηρεσία και στη συνέχεια επί Όθωνα εφαρμόστηκε το κρατικό μονοπώλιο στην ταχυδρομική επικοινωνία, αφού απαγορεύτηκε η δημιουργία ταχυδρομικών γραφείων και η μεταφορά αλληλογραφίας από τα πληρώματα των πλοίων.[33] Το 1859 εμφανίστηκαν για πρώτη φορά και οι δαπάνες για τη δημιουργία τηλεγραφικού δικτύου. Αυτή την πρώτη χρονιά εκταμιεύθηκε και το μεγαλύτερο ποσό για τη δημιουργία του τηλεγραφικού δικτύου, το οποίο προσέγγιζε τα δύο τρίτα του ποσού που διατέθηκε ολόκληρη την περίοδο. Με το νόμο ΦΘ΄ κυρώθηκε σύμβαση για τη σύνδεση με υποβρύχιο καλώδιο των δυο μεγαλύτερων λιμανιών της χώρας, του Πειραιά και της Σύρου.[34] Οι δαπάνες για γεωμετρικές και τοπογραφικές εργασίες καθώς και για κατασκευή και επισκευή δημοσίων οδών φαίνεται ότι περιόριζαν ως ένα βαθμό τη συμμετοχή τους στην διαμόρφωση των δαπανών δημοσίων έργων, αλλά συνέχιζαν

---

31. Ἀνατύπωσις τῶν ἐν τῇ Ἐφημερίδι τῆς Κυβερνήσεως Νόμων, Διαταγμάτων κ.λπ. ἀπὸ ἔτους 1843-1854, τ. Β΄, Ἐν Ἀθήναις, ἐκ τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου, 1866, σ. 23.

32. Φ.Ε.Κ. 36/31.12.1847.

33. Ἰ. Χολέβας, *Κατευθύνσεις καὶ πραγματοποιήσεις στὸν οἰκονομικὸ τομέα κατὰ τὴν πρώτην τριακονταετίαν ἀπὸ τῆς συστάσεως τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους*, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 20-21.

34. Φ.Ε.Κ. 10/20.3.1859.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

να είναι ένας ισχυρός προσανατολισμός τους, αφού η συμμετοχή τους στη διαμόρφωση των κονδυλίων δημοσίων έργων κυμάνθηκε γύρω στο 15%.

Πίνακας 2. Δαπάνες δημοσίων έργων 1844-1864

Έτος	Σύνολο δαπανών	Σε τρέχουσες απόλυτες τιμές	Ως ποσοστό επί του συνόλου των δαπανών
1844	15.362.701	73.985	0,48%
1845	15.748.231	177.461	1,13%
1846	16.111.553	91.451	0,57%
1847	17.110.515	95.293	0,56%
1848	17.614.179	505.572	2,87%
1849	17.514.275	423.115	2,42%
1850	18.603.302	775.968	4,17%
1851	17.794.385	485.490	2,73%
1852	18.219.174	462.930	2,54%
1853	18.124.615	365.402	2,02%
1854	19.593.740	563.199	2,87%
1855	21.508.717	236.654	1,10%
1856	21.606.823	734.198	22.941
1857	22.026.819	589.543	2,68%
1858	25.501.501	3.234.796	12,68%
1859	25.945.203	2.901.322	11,18%
1861	28.113.014	2.206.564	7,85%
1862	28.463.161	1.879.242	6,60%
1863	26.204.552	563.432	2,15%
1864	27.357.374	11.444	2,60%

Πηγές: Επεξεργασία ποσοτικών μεγεθών των ετών 1844-1864 από Απολογισμούς των αντίστοιχων ετών, βλ. Παράρτημα.

Το 1851 επιβλήθηκε δημοτικός φόρος στα εισαγόμενα στον Πειραιά προς εσωτερική κατανάλωση είδη. Ο φόρος προϋπολογίστηκε να διαρκέσει όλο το έτος 1852 και προβλέφθηκε η διάθεσή του για λιθοστρώσεις οδών

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

και πλατειών και κατασκευή δικτύου ακαθάρτων στον Πειραιά.[35] Το ίδιο έτος επιβλήθηκαν διόδια στους ανθρώπους και τα ζώα που διέρχονταν από την γέφυρα του ποταμού Παμίσου. Τα διόδια εισπράττονταν από τον δήμο Παμίσου και διατέθηκαν για την επισκευή της γέφυρας και την επισκευή και κατασκευή δημοτικών οδών.[36] Το 1852 επιβλήθηκαν διόδια στις γέφυρες του Αιτωλικού και το 1854 επιβλήθηκε η ενοικίαση των διοδίων του πορθμού του Ευρίπου. Γενικά η είσπραξη των διοδίων επιβαλλόταν για περιορισμένο χρονικό διάστημα και από την επιβολή τους εξαιρούνταν οι δημόσιοι πολιτικοί και στρατιωτικοί υπάλληλοι και τα ζώα του στρατού. Η απόφαση επιβολής τους προέβλεπε τους σκοπούς για τους οποίους διατίθεντο οι εισπράξεις.[37]

Οι παρεμβάσεις στα αστικά κέντρα δεν προσανατολίστηκαν, κυρίως, σε εγκαταστάσεις προσφύγων, αλλά απέκτησαν ευρύτερο και συστηματικότερο πολεοδομικό χαρακτήρα. Βασικό τμήμα αυτών των δαπανών αποτελούσε ο λογαριασμός «Εκτέλεσις σχεδίου πρωτευούσης» που εμφανίστηκε για πρώτη φορά το 1858. Το ίδιο έτος νομοθετήθηκε και η ανέγερση δικαστικού μεγάρου στην Αθήνα.[38]

Οι αποξηράνσεις ελών και οι λοιπές εργασίες διευθέτησης υδάτων ενισχύθηκαν σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο. Με διάταγμα του 1851 προβλέφθηκαν κατεπείγουσες εργασίες για την αποξήρανση του βοιωτικού πεδίου. Προβλέφθηκε, επίσης, οι επωφελούμενοι ιδιοκτήτες γαιών να επιβαρυνθούν για τα εκτελούμενα έργα βάσει της αρχής της ανταποδοτικότητας.[39] Ενισχυμένα σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο ήταν και τα έργα υποστήριξης της ναυτιλιακής συγκοινωνίας. Οι παραπάνω δαπάνες αυτή την περίοδο προσανατολίστηκαν κυρίως στις διαμορφώσεις λιμανιών, οι οποίες απορροφούσαν τα σημαντικότερα κονδύλια αυτής της κατηγορίας, και στις κατασκευές φάρων. Μετά από μια περίοδο ανυπαρξίας εμφανίστηκαν αρχικά το 1855 και ενισχύθηκαν σημαντικά την περίοδο 1858-1862. Την περίοδο αυτή εμφανίστηκε και το συμβούλιο δημοσίων έργων. Ο ρόλος του συμβουλίου, αν και συμβουλευτικός, πρέπει να ήταν σημαντικός γιατί προβλεπόταν η εβδομαδιαία λειτουργία του και απαρτιζόταν από όλους

---

35. Φ.Ε.Κ. 32/22.10.1851.
36. Φ.Ε.Κ. 27/25.9.1851.
37. Φ.Ε.Κ. 30/29.8.1849 και 25/23.7.1854.
38. Φ.Ε.Κ. 51/30.10.1858.
39. Φ.Ε.Κ. 32/22.10.1851.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τους εμπλεκόμενους σε τεχνικά έργα φορείς του δημοσίου.[40] Για πολλά χρόνια κυρίαρχος στα στρατιωτικά και πολιτικά δημόσια έργα υπήρξε ο ρόλος της μηχανικής υπηρεσίας του στρατού. Ο ρόλος του μηχανικού του στρατού συνέχισε να είναι ιδιαίτερα δυναμικός στα δημόσια έργα και μετά την ίδρυση του τμήματος δημοσίων έργων του υπουργείου Εσωτερικών. Χαρακτηριστικό είναι ότι αμέσως μετά την ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα την 1η Ιανουαρίου 1865 δημιουργήθηκαν στους τέσσερεις νομούς των Ιονίων νήσων τέσσερις διευθύνσεις Μηχανικού του στρατού. Εμφανίστηκαν, επίσης, επενδύσεις σε στρατιωτικό και ναυτικό εξοπλισμό, όπως αντικατάσταση, κατασκευή και επισκευή κτιρίων, αγορά και επισκευή όπλων, αγορά αλόγων καθώς και επισκευή και κατασκευή πλοίων του πολεμικού ναυτικού. Επρόκειτο για δαπάνες ιδιαίτερα σημαντικές, οι οποίες προσέγγιζαν το 50% των δαπανών δημοσίων έργων. Τα ποσά ήταν σχετικά ενισχυμένα σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο τόσο σε απόλυτες τιμές όσο και σε ποσοστά επί του συνόλου των δαπανών, που κυμάνθηκαν από 0,48% έως 12,68% των συνολικών δημοσίων δαπανών. Τα πρώτα χρόνια και συγκεκριμένα από το 1844 έως το 1847 τα ποσοστά βρίσκονταν κοντά ή κάτω του 1% των συνολικών δαπανών. Από το 1848 και στη συνέχεια δεν έπεφταν πλέον κάτω του 1% και τα περισσότερα έτη ξεπερνούσαν το 2% των συνολικών δαπανών. Η γενική εικόνα διαφοροποιήθηκε προς το τέλος της περιόδου και ιδιαίτερα για τα χρόνια 1858-1862.[41] Τότε εμφανίστηκε μια σημαντική ενίσχυση των δαπανών δημοσίων έργων. Το 1858 οι δαπάνες δημοσίων επενδύσεων ενισχύθηκαν, κυρίως λόγω της κατασκευής «ελικοφόρων» πολεμικών πλοίων. Το 1859 ενισχύθηκαν, γιατί καταβλήθηκε η δαπάνη για την πραγματοποίηση εκτεταμένων έργων του τηλεγράφου και δαπανήθηκαν σημαντικά ποσά τόσο για τη ναυπήγηση πολεμικών πλοίων όσο και για τον εξοπλισμό του πυροβολικού. Το 1861 εμφανίστηκε μια ιδιαίτερα σημαντική αγορά όπλων και πολεμοφοδίων. Παρά την ιδιαίτερα σημαντική αύξηση των δαπανών στρατιωτικού εξοπλισμού την περίοδο 1858-1862, η αύξηση δαπανών δημοσίων επενδύσεων δεν οφειλόταν μόνο στις δαπάνες στρατιωτικού εξοπλισμού αλλά και σε μια γενικότερη στροφή προς τα δημόσια έργα, η οποία καταδεικνύει μεταξύ των άλλων και τις μεγαλύτερες δυνατότητες των δημοσίων οικονομικών σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο. Τη διετία 1863-1864

---

40. Φ.Ε.Κ. 39/2.9.1858.
41. Για το 1860 δεν υπάρχουν αναλυτικά δεδομένα.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τα ποσοστά δαπανών για δημόσια έργα επανήλθαν σε ποσοστά που απλώς υπερβαίνουν το 2% των συνολικών δαπανών.

Το 1852 ψηφίστηκε ο νόμος Σς΄ «περὶ ὁδοποιίας», ο οποίος συστηματοποίησε τη σχετική νομοθεσία και ενέταξε το οδικό δίκτυο στη δικαιοδοσία των νομικών προσώπων του κράτους. Κατά τα παραπάνω διαιρέθηκαν οι οδοί σε εθνικές, επαρχιακές και δημοτικές με ανάλογες ταμειακές υποχρεώσεις και δικαιώματα.

Σύμφωνα με τον νόμο εθνικές οδοί χαρακτηρίζονταν όσες συνέδεαν τις πρωτεύουσες των επαρχιών μεταξύ τους ή με λιμάνι ή με σημαντική πόλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η τεχνική επίβλεψη και οι δυσκολότερες τεχνικά εργασίες προβλεπόταν να επιβαρύνουν τον κρατικό προϋπολογισμό. Επιβαλλόταν για την εκτέλεση έργων οδοποιίας έκτακτοι δημοτικοί ή επαρχιακοί φόροι αλλά και η προσωπική εργασία στους πολίτες. Οι κάτοχοι εκτεταμένων κτημάτων, τα οποία διέσχιζαν δρόμοι, έπρεπε να εισφέρουν στην κατασκευή τους και να φυτέψουν δεντροστοιχίες παράπλευρα με τον δρόμο. Προβλεπόταν επίσης η απόσταση από τους δρόμους των σπιτιών και των περιφράξεων. Για την συντήρηση των οδών επιβλήθηκαν διόδια. Στο νόμο συμπεριλαμβάνονταν και συστηματοποιούνταν γενικές ρυθμίσεις για τα διόδια, όπως η ανώτατη επιτρεπόμενη τιμή, η ατέλεια των εκπροσώπων και υπαλλήλων του δημοσίου, η δημοπράτηση και ο χρόνος της ενοικίασης κλπ.[42] Τα διατάγματα επιβολής διοδίων εφεξής στηρίχθηκαν στον παραπάνω νόμο και μ᾽ αυτό τον τρόπο επιβλήθηκαν διόδια στην εθνική οδό Τριπόλεως – Μύλων – Ναυπλίου.[43]

Βαθμιαία πάντως φαίνεται ότι το εθνικό οδικό δίκτυο επεκτάθηκε και το 1857 νομοθετήθηκε ο χαρακτηρισμός ως εθνικών και των εξής οδών:

Ναυπλίου – Τρίπολης.
Τρίπολης – Καλαμάτας διαμέσου Μεγαλουπόλεως.
Τρίπολης – Σπάρτης.
Σπάρτης – Γυθείου.
Καλαμάτας – λιμανιού Αλμυρού.
Καλαμάτας – Νησιού.
Νησιού – Μεθώνης – Πύλου.
Λειβαδιάς – Στυλίδας.
Λειβαδιάς – Αντίκυρας.
Θηβών – Χαλκίδας.

---

42. Φ.Ε.Κ. 39/6.09.1852.
43. Φ.Ε.Κ. 76/20.11.1856.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Μεγάρων – Κορίνθου.
Κορίνθου – Άργους.
Άμφισσας – Ιτέας.
Λαμίας – Καλλιδρομίου.
Μεσολογγίου – Αγρινίου
Αγρινίου – Αμφιλοχίας.[44]

Οι παραπάνω οδοί ήταν μεν χαρακτηρισμένες σαν εθνικές αλλά δεν είχαν χαραχθεί σε όλο τους το μήκος, αφού με μεταγενέστερα νομοθετικά διατάγματα που στηρίζονταν στον παραπάνω νόμο διασαφηνίστηκε η ακριβής διέλευσή τους.[45] Με νεότερο νόμο χαρακτηρίστηκε σαν εθνική και η οδός που ενώνει την Κύμη με το λιμάνι της.[46] Το δίκτυο των εθνικών οδών συνέχισε την επέκτασή του τα επόμενα χρόνια και επιβλήθηκαν διόδια σε οδούς που χαρακτηρίστηκαν ως εθνικές. Το 1860 σε διάταγμα επιβολής διοδίων εμφανίστηκε ως εθνική οδός η οδός Αθηνών – Ελευσίνας – Μεγάρων, ομοίως το 1861 η οδός Ελευσίνας – Θηβών,[47] το 1864 η οδός Πύργου Κατακώλου,[48] το 1865 οι οδοί Αθηνών – Μεγάρων,[49] Άμφισσας – Ιτέας[50] και Λαμίας – Στυλίδας[51] και το 1866 η οδός Τριπόλεως– Μύλων Ναυπλίου.[52]

Το 1858 η έλλειψη τεχνικών επιστημόνων οδηγεί για πρώτη φορά στην απόφαση να δοθούν τέσσερις υποτροφίες για σπουδές στους τομείς της αρχιτεκτονικής και της γεφυροποιίας και μάλιστα στο Παρίσι, που αποτελούσε τότε την παγκόσμια πρωτοπορία στην τεχνική εκπαίδευση.[53] Το 1859 δημοσιεύτηκε διάταγμα, που καθόρισε τις υποχρεώσεις των εργολάβων δημοσίων έργων. Σύμφωνα με αυτό ο εργολάβος έπρεπε να είναι ικανός να παράσχει εγγυήσεις και να μπορεί να αποδείξει την τεχνική του εμπειρία με σχετικά πιστοποιητικά εκτέλεσης έργων. Καθορίστηκε επίσης το πλαίσιο ενεργειών του εργολάβου, όπως οι όροι εργασίας, πληρωμής, ποιότητας των υλικών και αναθεώρησης των τιμών.[54]

---

44. Φ.Ε.Κ. 17/12.6.1857.
45. Φ.Ε.Κ. 47/14.10.1858.
46. Φ.Ε.Κ. 21/26.6.1858.
47. Φ.Ε.Κ. 7/7.3.1860 και 50/1.8.1861.
48. Φ.Ε.Κ. 29/13.7.1864.
49. Φ.Ε.Κ. 59/20.12.1865.
50. Φ.Ε.Κ. 49/28.10.1865.
51. Φ.Ε.Κ. 28/12.5.1865.
52. Φ.Ε.Κ. 1/5.1.1866.
53. Φ.Ε.Κ. 49/18.10.1858.
54. Φ.Ε.Κ. 33/22.09.1850.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Κατά τη δεκαετία του 1850 η χρήση των ατμόπλοιων γενικεύτηκε και τα πρώτα ατμόπλοια άρχισαν να ναυπηγούνται και να κυκλοφορούν από ελληνικές εταιρείες.[55] Το 1855 νομοθετήθηκε η σύσταση ατμοπλοϊκής συγκοινωνίας μεταξύ των παραλίων και των νησιών. Προβλέφθηκε η λειτουργία μιας εταιρείας με τρία ή τέσσερα ατμόπλοια τουλάχιστον 70 ίππων και με κρατική ενίσχυση.[56] Το 1856 το ελληνικό δημόσιο ενίσχυσε την ίδρυση και λειτουργία της Ελληνικής Ατμοπλοϊκής Εταιρείας, στην οποία μεταβίβασε ατμόπλοια, επίγειες εγκαταστάσεις και εξοπλισμό, με στόχο να λειτουργήσει συγκοινωνιακό δίκτυο με πέντε ατμόπλοια, τα οποία έπρεπε να είναι ιπποδύναμης ανώτερης των εβδομήντα ίππων και τα οποία έπρεπε να συνδέουν την Ελλάδα με το εξωτερικό αλλά και ελληνικά λιμάνια μεταξύ τους.[57] Την ίδια περίοδο άρχισαν να πραγματοποιούνται με εντονότερο ρυθμό λιμενικά έργα με την επιβολή τοπικών φόρων και κάποτε και υποχρεωτικής εργασίας. Το 1847 νομοθετούνται οι εισφορές για την κατασκευή της προκυμαίας του λιμανιού της Άνδρου και κατασκευάστηκαν μικρά έργα στα λοιμοκαθαρτήρια.[58] Το 1849 επιβλήθηκαν εισφορές για την κατασκευή της προκυμαίας, της αιμασιάς, φάρων και καθαρισμού του λιμανιού της Σύρου και της Τήνου, καθώς και εισφορές και προσωπική εργασία για την επισκευή του λιμανιού της Καρύστου.[59] Το 1850 επιβλήθηκαν έκτακτοι φόροι και εκποιούνται εθνικές γαίες για την κατασκευή της προκυμαίας, της αιμασιάς και φάρων του λιμανιού του Αγίου Ανδρέα στο Κατάκωλο.[60] Το 1856 επιβλήθηκαν φόροι και προσωπική εργασία για τον καθαρισμό του λιμανιού του Ναυπλίου, ενώ για την ανακαίνιση της προκυμαίας της Νάξου δόθηκε επί πλέον και κρατική επιχορήγηση.[61] Η γενικότερη δημοσιονομική καχεξία οδήγησε και στην επιβολή λιμενικών τελών, τα οποία διατέθηκαν σε σκοπούς άσχετους με τη βελτίωση των συγκοινωνιακών υποδομών, όπως στην περίπτωση του Γαλαξιδίου, όπου τα τέλη που εισπράττονταν προορίζονταν για την ανέγερση νεκροταφείου.[62]

---

55. Τζ. Χαρλαύτη, Ν. Βλασσόπουλος, *Ποντοπόρεια 1830-1940. Ποντοπόρα ιστιοφόρα και ατμόπλοια από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα 2002.

56. Φ.Ε.Κ. 15/27.4.1855.

57. Φ.Ε.Κ. 73/10.11.1856.

58. Φ.Ε.Κ. 36/1847 και 43/1.9.1856.

59. Φ.Ε.Κ. 18/13.5.1849. 28/13.8.1849 και 30/29.8.1849.

60. Φ.Ε.Κ. 27/1.9.1850.

61. Φ.Ε.Κ. 49/20.9.1856.

62. Φ.Ε.Κ. 23/8.07.1858.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Δαπάνες δημοσίων έργων κατά την περίοδο βασιλείας του Γεωργίου Α΄ μέχρι την ένωση της Θεσσαλίας

Την περίοδο 1856-1875 διαφάνηκαν τα πρώτα αργά αλλά συνεχή βήματα προόδου της ελληνικής οικονομίας. Το κράτος άρχισε να αναπτύσσει εντονότερα και να αναβαθμίζει τις υπηρεσίες του. Κατασκευάστηκαν και επισκευάστηκαν λιμάνια και επιταχύνθηκε ο ρυθμός κατασκευής του οδικού δικτύου. Αναπτύχθηκε το ταχυδρομικό και τηλεγραφικό δίκτυο συναρμοσμένο με την ανάπτυξη των ταχυδρομικών υπηρεσιών, η οποία εμφανίστηκε στην Δυτική Ευρώπη τη δεκαετία του 1850. Πρόκειται για μια παγκόσμια εξάπλωση των ταχυδρομικών και τηλεγραφικών υπηρεσιών, η οποία θα συνεχιστεί σε όλο τον μακρύ 19ο αιώνα, συνδεδεμένη με μια αύξηση του όγκου και της ταχύτητας των συναλλαγών στα πλαίσια των εθνικών αλλά και των διεθνών αγορών.[63] Η δημιουργία του τηλεγραφικού δικτύου δεν πραγματοποιήθηκε χωρίς προβλήματα ιδιαίτερα κατά την τοποθέτηση των υποβρύχιων καλωδίων, αλλά παρ' όλα αυτά, σε μικρό χρονικό διάστημα, οργανώθηκε μια κρατική τηλεγραφική υπηρεσία και συγκροτήθηκε ένα βασικό τηλεγραφικό δίκτυο, το οποίο εντάχθηκε στην οικονομική και πολιτική πραγματικότητα με τη διακίνηση από τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του μεγάλου σχετικά αριθμού δημόσιων και ιδιωτικών τηλεγραφημάτων. Η ετήσια αύξηση της τηλεγραφικής επικοινωνίας υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική από τα πρώτα ακόμη χρόνια.[64]

Όπως παρατηρούμε στον πίνακα 3, το ποσοστό των δημοσίων δαπανών που διατέθηκε για δημόσιες επενδύσεις την περίοδο 1865-1880 συνέχισε την ανοδική τάση από σημείο χαμηλής εκκίνησης, όπως και την προηγούμενη περίοδο. Κυμάνθηκε από 2,05% έως 17,17% των συνολικών δημοσίων δαπανών. Αναλύοντας περαιτέρω τα ποσοτικά δεδομένα τα οποία συνοπτικά παρουσιάζονται στον πίνακα 3, παρατηρούμε ότι οι δαπάνες δημοσίων έργων της περιόδου από την Ένωση της Επτανήσου μέχρι την προσάρτη-

---

63. E. J. Hobsbawm, *Η εποχή του κεφαλαίου 1848-1875*, Αθήνα 1994, σ. 94-97. *Sébastien Richez, Le développement des Postes au XIXe siècle : acculturation des Français, implantation et mutation des infrastructures et des personnels à travers l'exemple de la Normandie, 1830-1914*, sous la direction de Jean-Pierre Daviet, Caen/Basse-Normandie, juin 2004, 3 volumes, passim.

64. Ἐ. Καρακάλου, *Περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ προόδου τῆς τηλεγραφίας ἐν γένει καὶ ἰδίως περὶ τῆς ἠλεκτρικῆς τηλεγραφίας*, Τρίπολη 1865, σ. 136-180.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

η της Ηπειροθεσσαλίας ήταν προσανατολισμένες, κυρίως, στην κατασκευή και επισκευή δημοσίων οδών και γεφυρών και τις συναφείς τοπογραφικές εργασίες. Οι παραπάνω συγκοινωνιακές παρεμβάσεις απορρόφησαν άνω του 35% των δαπανών για δημόσια έργα της περιόδου ενώ οι δαπάνες για την επισκευή και κατασκευή δημοσίων κτιρίων άγγιξαν το 10%. Εμφανίστηκαν, επίσης, επενδύσεις σε στρατιωτικό και ναυτικό εξοπλισμό, όπως οπλισμός και αποσκευή εθνοφυλάκων, αντικατάσταση, κατασκευή και επισκευή κτιρίων, αγορά και επισκευή όπλων, αγορά αλόγων, καθώς και επισκευή και κατασκευή πλοίων του πολεμικού ναυτικού. Σε όλη τη διάρκεια της παραπάνω περιόδου δεν έπαψε να είναι σημαντική η παρουσία των στρατιωτικών δαπανών εξοπλισμού στο σύνολο των δαπανών δημοσίων επενδύσεων, η οποία απορροφούσε σχεδόν το 50% των δαπανών δημοσίων έργων της περιόδου. Μικρότερα ποσά καταναλώθηκαν για άλλες παρεμβάσεις δημοσίων έργων, όπως ήταν τα σχέδια πόλεων, οι αποξηράνσεις ελών, οι κατασκευές φάρων και οι βελτιώσεις λιμανιών, η σύσταση νέων τηλεγραφικών γραμμών και οι αγορές οικοπέδων και κτημάτων. Συνεχίστηκε και αυτή την περίοδο η χρηματοδότηση από τοπικούς φόρους πολλών δημοσίων έργων, όπως η κατασκευή προκυμαίας στο λιμάνι του Γυθείου,[65] και συστηματοποιήθηκε με γενική νομοθετική ρύθμιση η διαδικασία και οι πόροι των έργων βελτίωσης των λιμανιών.[66] Σε νομοθετική ρύθμιση για δημόσια έργα στην περιοχή του Πύργου είχε προβλεφθεί η διάθεση του ενός τετάρτου των εσόδων του λιμανιού του Κατακώλου για δημόσια έργα στην περιοχή του Πύργου. Συγκεκριμένα είχε προβλεφθεί η εκτέλεση κατά προτεραιότητα έργων ρυμοτομίας και επίσης η κατασκευή τμήματος της εθνικής οδού Πύργου – Καλαβρύτων, η κατασκευή γέφυρας στον ποταμό Καρούτα, καθώς και η ανέγερση σχολείων, αγοράς, κτιρίου χωροφυλακής, και κτιρίου δικαστηρίων.[67] Με παρόμοια ρύθμιση επιβλήθηκαν φόροι στο λιμάνι του Γυθείου για την κατασκευή προκυμαίας και φάρου του λιμανιού καθώς και γέφυρας στον ποταμό Πασαβά.[68] Οι παραπάνω νομοθετικές ρυθμίσεις επιβεβαίωσαν την διάθεση σε έργα με αναπτυξιακό χαρακτήρα των τοπικών φορολογικών εσόδων και την επέκταση των εκτελουμένων από λιμενικά έσοδα έργων σε συγκοινωνιακά και λοιπά έργα εκτός της στενής ζώνης του λιμανιού.

---

65. Φ.Ε.Κ. 3/8.1.1866.
66. Φ.Ε.Κ. 5/18.1.1866.
67. Φ.Ε.Κ. 2/7.1.1866.
68. Φ.Ε.Κ. 3/8.1.1866.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Πίνακας 3. Δαπάνες δημοσίων έργων 1865-1880

Έτος	Σύνολο δαπανών	Σε τρέχουσες απόλυτες τιμές	Ως ποσοστό επί του συνόλου των δαπανών
1865	31.647.129	1.145.447	3,62%
1866	31.210.967	761.230	2,44%
1867	42.473.441	5.384.360	12,68%
1868	49.654.774	8.528.130	17,17%
1869	41.591.757	2.547.653	6,13%
1870	40.019.872	1.909.973	4,77%
1871	41.153.325	841.586	2,05%
1872	36.791.966	2.102.864	5,72%
1873	36.058.598	2.025.785	5,62%
1874	50.612.119	3.006.594	5,94%
1875	39.045.396	3.685.380	9,44%
1876	38.985.159	3.248.840	8,33%
1877	39.280.205	2.243.860	5,71%
1878	40.853.725	2.893.269	7,08%
1879	106.749.799	6.116.511	5,73%
1880	99.063.080	13.465.609	13,59%

Πηγές: Επεξεργασία ποσοτικών μεγεθών των ετών 1865-1880 από απολογισμούς των αντίστοιχων ετών, όπως παρουσιάζονται στο παράρτημα στο τέλος του άρθρου.

Το φωταέριο από τις αρχές του 19ου αιώνα εφαρμόστηκε στο Λονδίνο και βαθμιαία επεκτάθηκε σ' όλη την Ευρώπη. Εμφανίστηκε στην Ελλάδα από το 1857 με την ανάληψη της εγκατάστασης από την γαλλική εταιρεία Φεράλδη.[69] Από το 1871 φαίνεται ότι ενισχυόταν ο Δήμος Αθηναίων από τον κρατικό προϋπολογισμό για την επέκταση του φωτισμού της πόλης με φυσικό αέριο. Το 1867 η τεράστια αύξηση των δημοσίων επενδύσεων που εμφανίστηκε οφειλόταν στην ναυπήγηση, τον εξοπλισμό και την επισκευή πολεμικών πλοίων από το πολεμικό ναυτικό. Το 1868 η συνεχιζόμενη αλματώδης αύξηση των δημοσίων επενδύσεων οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό σε πολεμικό εξοπλισμό και προετοιμασία. Οι δαπάνες στρατιωτικού εξοπλισμού αυξήθη-

69. Σ. Σκοπετέα, *Το γκάζι*, Αθήνα 1984, σ. 9-10.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

καν δυναμικά την τελευταία διετία 1879-1880, κατά την οποία πύκνωσαν οι συγκρούσεις και τα σύννεφα πολέμου που σχετίζονταν με το αίτημα απόσπασης της Ηπειροθεσσαλίας από την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Μεγάλο τμήμα των δημοσίων έργων διεκπεραιώθηκε από το Ταμείο Λιμενικών έργων το οποίο άρχισε να δραστηριοποιείται το 1865. Το 1867 λειτούργησε και το Ταμείο Εθνικής Οδοποιίας και της δια Θαλάσσης Ατμοπλοϊκής Συγκοινωνίας, πράγμα που επιτρέπει να υποθέσουμε ότι οι διακινούμενες από τον κρατικό προϋπολογισμό δαπάνες δημοσίων έργων αντιπροσώπευαν μικρότερο ποσοστό των συνολικών εκταμιεύσεων για δημόσια έργα.[70] Το παραπάνω ταμείο ελήφθη πρόνοια να ενισχυθεί με το 5% των τελωνειακών δασμών με εξαίρεση τους δασμούς που προοριζόταν για την εξυπηρέτηση του δανείου των 25.000.000 φράγκων. Ενισχύθηκε επίσης και με τα εισπραττόμενα διόδια. Ακόμη για την ενίσχυση του ταμείου διατέθηκε το 10% της προσόδου των εγγείων φόρων και του δικαιώματος της επικαρπίας. Το 5% του φόρου των επί των ζώων διατέθηκε κατά το ένα τρίτο υπέρ του ταμείου, κατά το ένα τρίτο υπέρ της κατασκευής επαρχιακών δρόμων και το τελευταίο τρίτο δινόταν στους δήμους για την κατασκευή δημοτικών τεχνικών έργων.[71] Πρόκειται ασφαλώς για μια σημαντική ενίσχυση της οδοποιίας, που αποτέλεσε τον μοχλό της ταχύτερης επέκτασης του οδικού δικτύου τα επόμενα χρόνια.

Σύμφωνα με τον πρώτο ετήσιο απολογισμό του Ταμείου Οδοποιίας τα έσοδά του το 1868, που ήταν το πρώτο πλήρες έτος λειτουργίας του, ήταν 1.355.282,8 δραχμές. Το ποσό αυτό ανέρχονταν στο 1,87% των συνολικών εσόδων του κράτους για το ίδιο έτος.[72] Το μεγαλύτερο ποσοστό των εσόδων του προέρχονταν από την εκχώρηση του ποσοστού των εγγείων φόρων, του φόρου επί των ζώων και των τελωνειακών τελών, ενώ μόλις 68.577,73 δραχμές προέρχονταν από τα διόδια (βλ. πίνακα 4). Το 1867 και το 1868 λόγω ανεπάρκειας των εσόδων εκτελούνται μόνο έργα κατασκευής εθνικών οδών. Συντηρήθηκαν μόνο οι εθνικές και επαρχιακές οδοί, ενώ δεν κατασκευάστηκε κανένα έργο δημοτικής οδοποιίας.[73]

---

70. Μ. Συναρέλλη, *Δρόμοι και λιμάνια στην Ελλάδα 1830-1880*, Αθήνα 1989, σ. 117.

71. Φ.Ε.Κ. 30/17.1.1867.

72. Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, Γενικὸς λογαριασμὸς τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τοῦ κράτους διὰ τὸ ἔτος 1868, Μέρος Α΄, Ἀθήνα 1874.

73. Φ.Ε.Κ. 57/31.12.1869 Παράρτημα 1-57.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Τον Δεκέμβρη του 1868 ψηφίστηκε ο νόμος ΣΞΓ «Περὶ ὁδοποιίας», ο οποίος βελτίωσε το νόμο του 1852 και διαίρεσε τις οδούς σε εθνικές, επαρχιακές, δημοτικές και αγροτικές. Για τις εθνικές οδούς διατέθηκαν οι πόροι του Ταμείου Εθνικής Οδοποιίας και θεσπίσθηκε ότι οι εθνικές οδοί καθορίστηκαν με νόμο. Η δαπάνη για τις επαρχιακές οδούς βάρυνε τις επαρχίες και για τις δημοτικές τους δήμους. Σε όλο το πλέγμα των έργων οδοποιίας προβλεπόταν φορολογήσεις των κατοίκων είτε με την επιβολή χρηματικών τελών είτε με τη μορφή της αναγκαστικής προσφοράς εργασίας. Η προσφορά της εργασίας των κατοίκων περιοριζόταν στα απλούστερα τμήματα των έργων και για τα πιο σύνθετα επιβαρυνόταν το Ταμείο Εθνικής Οδοποιίας.[74]

Πίνακας 4. Έξοδα ταμείου οδοποιίας 1868

Αιτιολογία	**Σε τρέχουσες απόλυτες τιμές**	**Σε ποσοστά**
Συντήρηση εθνικών οδών	196.553,9	21,11%
Κατασκευή εθνικών οδών	304.785,72	32,74%
Ατμοπλοϊκή συγκοινωνία	339.163,00	36,43%
Συντήρηση επαρχιακών οδών	90.390,59	9,71%
Σύνολο	**930.893,25**	**100,00%**

Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων από Φ.Ε.Κ. 57/31.12.1869 Παράρτημα.1-57.

Από το 1867 έως το 1880, όταν άρχισε να λειτουργεί η Υπηρεσία Δημοσίων Έργων, κατασκευάστηκαν 609.630 μέτρα οδών. Συνεχίστηκε και ανανεώθηκε η επιβολή είσπραξης διοδίων. Μεταξύ των άλλων διόδια επιβλήθηκαν το 1868 στο δρόμο Αθηνών – Μεγάρων και Κέρκυρας – Σκιπερού, το 1872 στα μικρά και μεγάλα ζώα και στις άμαξες που κινούνταν στην εθνική οδό Αθηνών – Χαλκίδας αλλά και στις καμήλες που κινούνταν στις οδούς Άμφισσας – Ιτέας και Λαμίας – Στυλίδας, ενώ το 1873 διόδια επιβλήθηκαν στην οδό Θηβών – Λειβαδιάς. Το 1876 επιβλήθηκαν διόδια στην εθνική οδό Αταλάντης – Νέας Πέλλης και Ελευσίνας – Θήβας και το 1877 στις εθνικές αμαξιτές οδούς Μεσολογγίου – Αιτωλικού, Καλαμών – Νησίου, Γυθείου – Σπάρτης και στην επαρχιακή οδό Αθηνών – Κερατέας.[75]

---

74. Φ.Ε.Κ. 5/17.1.1868.

75. Φ.Ε.Κ. 18/13.4.1876, Φ.Ε.Κ. 30/30.6.1876, Φ.Ε.Κ. 1/12.1.1877, Φ.Ε.Κ. 35/2.6.1877, Φ.Ε.Κ. 97/24.12.1877.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Την περίοδο 1864-1881 δρομολογούνται μια σειρά μεγάλων αναπτυξιακών έργων, τα οποία θα κυριαρχήσουν στον αναπτυξιακό προγραμματισμό του κράτους την επόμενη περίοδο και μέχρι την χρεοκοπία. Έργα μεγάλου βελησνεκούς κυοφορούνται για χρόνια και τα πρώτα δειλά βήματα πραγματοποίησής τους εμφανίστηκαν την περίοδο 1864-1881. Σε αυτή την κατηγορία ανήκει και η διάνοιξη της διώρυγας της Κορίνθου που νομοθετήθηκε για πρώτη φορά το 1869[76] αλλά ολοκληρώθηκε το 1893.

Από την ένωση της Θεσσαλίας ως το τέλος του 19ου αιώνα

Μια βασική μεταβλητή της χερσαίας επικοινωνίας υπήρξε η δυσχέρεια ανάπτυξής της τόσο λόγω της γενικής υστέρησης των υποδομών, όσο και λόγω των προβλημάτων που έθετε το γεωγραφικό ανάγλυφο της χώρας αλλά και οι δυσκολίες επικοινωνίας με το εξωτερικό δια μέσου της ελληνοτουρκικής μεθορίου. Η υστέρηση στις χερσαίες συγκοινωνίες υπήρξε φαινόμενο συνδεόμενο και ανατροφοδοτούμενο από την καθυστέρηση στη βιομηχανική ανάπτυξη και το υψηλό επίπεδο αυτοκατανάλωσης, που ευνοούνταν από την πολυμορφία του ανάγλυφου, την αραιότητα και την ποικιλία ενασχολήσεων του πληθυσμού. Με αυτό τον τρόπο γινόταν προβληματική η συγκρότηση εσωτερικής αγοράς με μεγάλο όγκο συναλλαγών. Οι φόροι στις μεταφορές, όπως τα διαπύλια και τα διόδια, δυσχέραιναν ακόμη περισσότερο τις χερσαίες επικοινωνίες. Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα παρατηρούμε μια βαθμιαία επέκταση των διοδίων. Όμως η επιβάρυνση των διοδίων δεν αυξήθηκε μόνο σε εύρος αλλά και σε απόλυτες τιμές. Από σύγκριση της τιμής των διοδίων μεταξύ των ετών 1856 και 1881 για τον δρόμο Τριπόλεως – Μύλων Ναυπλίου φαίνεται σημαντική αύξηση η οποία φθάνει το 50%.[77] Η αύξηση αυτή είναι σημαντικά μεγαλύτερη από τις σχετικά ήπιες τιμαριθμικές μεταβολές της περιόδου.[78] Γι' αυτό και τα μεγάλα εμπορικά και βιομηχανικά κέντρα της εποχής, όπως ο Πειραιάς, η Σύρος και η Πάτρα, ήταν συνδεδεμένα ιδιαίτερα με το εξωτερικό εμπόριο και σ' αυτό όφειλαν μεγάλο τμήμα της οικονομικής τους δυναμικής. Το πρόβλημα υπήρξε, βέβαια, ανατροφοδοτούμενο, αφού το χαμηλό επίπεδο συναλλαγών της εσωτερι-

---

76. Φ.Ε.Κ. 48/27.11.1869.

77. Φ.Ε.Κ. 76/20.11.1856 και Φ.Ε.Κ. 1/5.1.1881.

78. Γ. Μητροφάνης, «Τιμές και αριθμοδείκτες τιμών» στο Θ. Καλαφάτης, Ε. Πρόντζας, *Οικονομική ιστορία του ελληνικού κράτους*, τ. Γ΄, *Τεκμήρια ποσοτικής ανάλυσης*, σ. 468-479.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κής αγοράς εμπόδιζε τα συγκοινωνιακά έργα οδοποιίας να γίνουν ανταποδοτικά διαμέσου των εισπραττόμενων τελών. Ακόμη και η οδός που ένωνε την εύφορη και προσανατολισμένη στην αγροτική παραγωγή Βοιωτία με την λιγότερο γόνιμη, με ακμάζουσες αστικές λειτουργίες και αυξανόμενη πληθυσμιακά Αττική δεν μπόρεσε να γίνει ανταποδοτική.[79] Παρ' όλα αυτά την περίοδο που εξετάζουμε τα δημόσια έργα αναπτύχθηκαν συνοδευόμενα από μια ιδιαίτερα ισχυρή δόση αναπτυξιακών προσδοκιών, τις οποίες ενέτειναν οι συνήθειες της πολιτικής πρακτικής, οι οποίες δεν ήταν αποκλειστικά ελληνικό φαινόμενο.[80] Η αναπτυξιακή πολιτική εντάχθηκε στους μηχανισμούς της πελατειακής λογικής και συνδέθηκε με ένα πλέγμα πολιτικών ενεργειών με στόχο την υφαρπαγή των ψήφων και ενταγμένων σε ένα σύνολο ενεργειών όπου κυριαρχούσαν τα πομπώδη εγκαίνια και οι μεγαλόστομες ρητορείες.[81] Η επέκταση των ορίων του μικρού ελληνικού βασιλείου, ιδιαίτερα μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας, ενέτεινε αυτό το κλίμα αναπτυξιακού βερμπαλισμού.[82]

Η περίοδος 1875-1909 εμφανίστηκε σαν η περίοδος κατά την οποία επιδιώχθηκε εντονότερα η οικονομική ανάπτυξη. Μετά το 1887 παρατηρήθηκε μια στροφή κυρίως προς τα συγκοινωνιακά έργα. Ήταν η περίοδος που διεθνώς αναπτύχθηκαν τα σιδηροδρομικά δίκτυα. Το 1855 υπήρχαν σιδηροδρομικές γραμμές και στις πέντε ηπείρους, αν και στη Νότια Αμερική και στην Αυστραλία μόλις που έκαναν αισθητή την παρουσία τους. Το 1865 η Νέα Ζηλανδία, η Αλγερία το Μεξικό και η Νότια Αφρική είχαν αποκτήσει τους πρώτους σιδηροδρόμους τους. Το τρίτο τέταρτο του 19ου αιώνα ήταν από ποσοτική άποψη η πρώτη εποχή του σιδηροδρόμου. Το σιδηροδρομικό δίκτυο επιδιώχθηκε να συνδεθεί με ένα δίκτυο λιμανιών στα πλαίσια της εξυπηρέτησης ενός παγκόσμιου εμπορίου. Στα παραπάνω πλαίσια

---

79. E. Daglar, *Lettres sur l'Égypte contemporaine (1865-1875)*, Paris 1876, σ. 282-285. Μ. Δήμιτσα, *Ὁ Ἰσθμὸς τῆς Κορίνθου μετὰ γεωγραφικοῦ πίνακος*, εν Αθήναις 1883, σ. 47-55.

80. Marta Curto-Grau, Alfonso Herranz, Loncan Albert Sole-Olle, «The political economy of infrastructure: the Spanish "parliamentary roads" (1880-1914)», No 1008, *Documentos de Trabajo* (DTAEHE) from Asociacion Espanola de Historia Económica.

81. Μ. Δήμιτσα, *Ὁ Ἰσθμὸς τῆς Κορίνθου μετὰ γεωγραφικοῦ πίνακος*, ἐν Ἀθήναις 1883, σ. 47-55.

82. C. Leconte, *Étude économique de la Grèce de sa postion actuelle de son avenir*, Paris 1847, passim. Αγγελική Σφήκα-Θεοδοσίου, *Η προσάρτηση της Θεσσαλίας. Η πρώτη φάση στην ενσωμάτωση μιας ελληνικής επαρχίας στο ελληνικό κράτος (1881-1885)*, διδακτ. διατρ., Θεσσαλονίκη 1989, passim.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

μαζί με τα σιδηροδρομικά δίκτυα αναπτύχθηκε και ένα διεθνές δίκτυο λιμανιών, διωρύγων και γενικά τεχνικών έργων συνδεδεμένων με τις θαλάσσιες συγκοινωνίες. Τα λιμενικά έργα ήταν συνδεδεμένα και με την ανάπτυξη της ατμοπλοΐας. Τα ατμόπλοια, αντίθετα από τα ιστιοφόρα, είχαν ανάγκη από μεγάλα, βαθιά και ασφαλή λιμάνια. Επίσης, αναπτύχθηκε σε διεθνές επίπεδο η τάση να βελτιωθούν οι συνθήκες της θαλάσσιας συγκοινωνίας με την κατασκευή διωρύγων.[83]

Το 1883 στην Ελλάδα εγκαθίσταται η γαλλική αποστολή δημοσίων έργων. Είχε στην ευθύνη της όλα τα δημόσια έργα της Ελλάδας και αποτέλεσε τον συνδετικό κρίκο μεταξύ των ελληνικών και γαλλικών οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών συμφερόντων. Η επιρροή της γαλλικής πολιτικής στα ελληνικά πράγματα βασιζόταν σε μεγάλο βαθμό στην αποστολή δημοσίων έργων και τη στρατιωτική αποστολή . Η γαλλική αποστολή δημοσίων έργων κατηύθυνε τα ελληνικά δημόσια έργα σε γαλλικούς τεχνικούς οίκους και Γάλλους προμηθευτές σε τέτοιο βαθμό, που μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι τα κεφάλαια που διατέθηκαν για τα δημόσια έργα αυτής της περιόδου κατευθύνθηκαν πρωταρχικά σε γαλλικές εταιρείες. Η διώρυγα της Κορίνθου ανήκει σε αυτές τις περιπτώσεις.[84] Οι Γάλλοι μηχανικοί, πάντως, δεν επικέντρωσαν το ενδιαφέρον τους μόνο στα μεγάλα έργα αλλά και σε άλλα μικρότερου κόστους όπως π.χ. τα αντιπλημμυρικά έργα για την πόλη της Λάρισας, τα οποία ξεκίνησαν το 1884 με προϋπολογισμό μόλις 40.000 δρχ.[85]

Σύμφωνα με τα δεδομένα του πίνακα 5, το ποσοστό των δημοσίων δαπανών που διατέθηκε για δημόσιες επενδύσεις την περίοδο 1881-1900 ήταν ιδιαίτερα σημαντικό. Κυμάνθηκε από 4,45% έως 25,98% των συνολικών δημοσίων δαπανών. Πρόκειται για μια σημαντική διαφορά σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο. Οι δαπάνες δημοσίων έργων αυξήθηκαν έντονα τη δεκαετία 1883-1892, οπότε και δωδεκαπλασιάστηκαν σε σχέση με την προηγούμενη δεκαετία οι κατά κεφαλή δαπάνες δημοσίων έργων, παρά την επελθούσα εν τω μεταξύ πληθυσμιακή αύξηση λόγω της προσάρτησης της Θεσσαλίας. Την επόμενη εικοσαετία 1893 - 1912, λόγω της δημοσιονομικής κρίσης και της πτώχευσης του ελληνικού κράτους η αυξητική τάση των δη-

---

83. C. P. Kindleberger, *Histoire financière de l'Europe occidentale*, Paris 1990, σ. 107 & 114.

84. Ε. Παπαγιαννοπούλου, *Η διώρυγα της Κορίνθου. Τεχνικός άθλος και οικονομικό τόλμημα*, Αθήνα 1989, σ. 49-53.

85. Εφημ. *Νέα εφημερίς* 125 4.5.1884.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

μοσίων έργων ανακόπηκε και μειώθηκε το ποσοστό τους επί του συνόλου των δημοσίων δαπανών και επί του Α.Ε.Π. χωρίς όμως να επανέρχονται σε τόσο χαμηλά ποσοστά όπως εμφανίζονταν κατά την οθωνική περίοδο.[86]

Πίνακας 5. Δαπάνες δημοσίων έργων 1881-1900

Έτος	Σύνολο δαπανών	Σε τρέχουσες απόλυτες τιμές	Ως ποσοστό επί του συνόλου των δαπανών
1881	113.856.328	13.906.137	12,21%
1882	64.260.151	2.858.352	4,45%
1883	67.795.869	5.399.161	7,96%
1884	91.346.784	11.719.493	12,83%
1885	122.797.767	19.111.562	15,56%
1886	129.717.525	10.024.104	7,73%
1887	107.128.254	12.977.054	12,11%
1888	108.050.859	12.513.588	11,58%
1889	168.739.262	14.753.850	8,74%
1890	141.465.394	33.666.145	23,80%
1891	122.836.386	31.914.103	25,98%
1892	117.664.730	21.397.117	18,18%
1893	97.016.230	12.530.993	12,92%
1894	85.135.753	5.219.170	6,13%
1895	91.641.968	6.934.758	7,57%
1896	90.890.608	9.933.1121	0,93%
1897	137.043.930	13.586.907	9,91%
1898	312.056.605	7.054.767	2,26%
1899	104.608.513	5.831.409	5,57%
1900	109.318.359	7.530.531	6,89%

Πηγές: Επεξεργασία ποσοτικών μεγεθών των ετών 1881-1900 από απολογισμούς των αντίστοιχων ετών όπως παρουσιάζονται στο παράρτημα στο τέλος του άρθρου.

---

86. Ant. Antoniou, *Les dépenses publiques en Grèce 1833-1939*, Thèse de doctorat de l'université Paris 1-Sorbonne sous la direction du M. Sp. Asdrachas, Paris 2004, σ. 158-162.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Εξετάζοντας αναλυτικότερα τα ποσοτικά δεδομένα του πίνακα 5 εκτιμούμε ότι οι δαπάνες δημοσίων έργων της περιόδου από την προσάρτηση της Ηπειροθεσσαλίας μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα ήταν προσανατολισμένες προς την κατασκευή και επέκταση του σιδηροδρομικού δικτύου το οποίο αποδείχτηκε ιδιαίτερα δαπανηρό. Οι δαπάνες για τη δημιουργία του σιδηροδρομικού δικτύου απορροφούσαν πάνω από το 35% των δαπανών της περιόδου. Η κατασκευή και επισκευή δημοσίων οδών και γεφυρών συνέχιζε να έχει μια ισχυρή απορροφητικότητα και αυτή την περίοδο απορροφούσε άνω του 20% των δαπανών δημοσίων έργων. Την περίοδο αυτή τέθηκε σε προτεραιότητα το εγχείρημα του εκσυγχρονισμού του συγκοινωνιακού δικτύου. Φαίνεται ότι στο σιδηροδρομικό δίκτυο δόθηκε προτεραιότητα. Οι δύο βασικές επιδιώξεις της δημιουργίας του δικτύου, η σύνδεση με τα κέντρα του διεθνούς εμπορίου και η δημιουργία της εσωτερικής αγοράς, συνοδεύτηκαν από όρους ισχυρής φορολογικής επιβάρυνσης. Έγινε, κατά συνέπεια, επικερδές και αναπτύχθηκε και ένα δεύτερο παράλληλο δίκτυο λαθρεμπορίου.[87]

Η Υπηρεσία Δημοσίων Έργων από το 1882 με τη βοήθεια τεχνικής γαλλικής αποστολής μελέτησε πολλά οδικά έργα και μέχρι το 1909 όταν ψηφίσθηκε ο νέος περί οδοποιίας νόμος είχαν κατασκευαστεί 2.128 χιλιόμετρα οδών. Οι παραπάνω δύο κατευθύνσεις μαζί και με τα μικρότερης απορροφητικότητας τηλεγραφικά και ακτοπλοϊκά έργα δίνουν την κατεύθυνση των δημοσίων έργων της περιόδου τα οποία εμφάνιζαν σαφή προσανατολισμό προς την επιτάχυνση των επικοινωνιών.

Παρουσιάστηκαν, επίσης, σημαντικές επενδύσεις σε στρατιωτικό και ναυτικό εξοπλισμό, αλλά την περίοδο αυτή βλέπουμε ότι μειώθηκε σημαντικά η σημασία τους στο σύνολο των δημοσίων επενδύσεων. Η δημιουργία κτιριακής υποδομής συνεχίστηκε κι αυτή την περίοδο με σχετικά μικρότερη απορροφητικότητα. Πρόκειται για κτιριακές υποδομές συνδεδεμένες με τις προτεραιότητες της εποχής. Μερικές από αυτές, όπως η κατασκευή ανακτόρου για τον τότε διάδοχο Κωνσταντίνο, δεν συνάδουν με την διαδικασία υπερχρέωσης, πτώχευσης και Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου στην οποία

---

87. Η δράση των λαθρεμπόρων πέρασε και στη λογοτεχνία της εποχής με πιο χαρακτηριστικό το έργο του Κων. Θεοτόκη, *Η τιμή και το χρήμα*, Αθήνα [5]1993, σ. 11-22. Για μια εποπτική αναφορά στις συλλογικές συμπεριφορές σε σχέση με τον οικονομικό μετασχηματισμό στο έργο του Κ. Θεοτόκη βλ. Κ. Μπρέγιαννη, «Αναφορές στη συλλογικότητα. Κοινωνικός και οικονομικός μετασχηματισμός στο έργο του Κωνσταντίνου Θεοτόκη», στο Ε. Κατσιαδάκη, Ε. Μπελιά (επιμ.), *Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα, 1864-2004*, Πρακτικά Συνεδρίου, τ. Β΄, σ. 242.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

εισήλθε την ίδια περίοδο η χώρα. Μικρής απορροφητικότητας ήταν και οι δαπάνες για εξωραϊσμό, φωτισμό και ύδρευση των πόλεων, που εμφανίστηκαν όμως πολύ πιο συστηματικά από την προηγούμενη περίοδο αλλά και με μεγαλύτερο εύρος κατευθύνσεων.

Εμφανίστηκαν, επίσης, μεταξύ των άλλων με σχετικά χαμηλή απορροφητικότητα οι αποξηράνσεις ελών και τα λοιπά υδραυλικά έργα καθώς και η σύσταση όχι μόνο νέων τηλεγραφικών γραμμών αλλά πλέον από το 1888 και νέων τηλεφωνικών γραμμών. Η μικρή απορροφητικότητα των δαπανών για αποξήρανση ελών σήμαινε και ένα αναπτυξιακό προσανατολισμό των έργων σε βάρος έργων με εξυγιαντικό χαρακτήρα, όπως οι αποξηράνσεις λιμνών. Σημειωτέον ότι η ελονοσία αποτελούσε μάστιγα για τους πληθυσμούς που διαβίωναν κοντά σε λιμνάζοντα ύδατα και η πολύχρονη καθυστέρηση της ολοκλήρωσης έργων αποξήρανσης, όπως στην περίπτωση της Κωπαΐδας, συνοδεύτηκε από την διαβίωση πληθυσμών υπό δυσμενείς υγειονομικά συνθήκες.[88]

Η σαφής τάση της πολιτικής εξουσίας κατευθυνόταν στην πραγματοποίηση δαπανών μέσω του κρατικού προϋπολογισμού, οι οποίες να καλύπτουν καταναλωτικές και όχι επενδυτικές δαπάνες. Οι κοινωνικές ανάγκες για αναπτυξιακά έργα καλύφθηκαν σε μεγάλο βαθμό από τις συνεισφορές των τοπικών κοινωνιών, που είχαν ένα σαφώς πιο αναπτυξιακό χαρακτήρα από τις δαπάνες της κεντρικής εξουσίας, τις δαπάνες του Ταμείου Οδοποιίας και τον ευεργετισμό, ο οποίος με άτακτο και αποσπασματικό τρόπο αλλά με σοβαρή χρηματική δαπάνη κάλυψε ένα τμήμα του αναπτυξιακού ελλείμματος των κρατικών δαπανών.[89] Παρά τις δύο αυτές ενισχυτικές μεταβλητές του αναπτυξιακού χαρακτήρα των έργων, πολλά δημόσια έργα, όπως η αποξήρανση της λίμνης Κωπαΐδας ή η ανέγερση του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, καρκινοβατούσαν για πολλές δεκαετίες.[90]

Τα αναπτυξιακά έργα στηρίχθηκαν και σε αναπτυξιακά δάνεια, χωρίς όμως κάποια στοιχειώδη αντίληψη ανταποδοτικότητας αλλά με βάση μια τάση γενικευμένης αισιοδοξίας, ανάμικτης με πολιτικό βερμπαλισμό. Χαρακτηριστική περίπτωση το δάνειο των 60.000.000 φράγκων το οποίο προοριζόταν κυρίως για

---

88. Π. Νταφούλης, «Η συμμετοχή του Ronald Ross στον ελληνικό ανθελονοσιακό αγώνα το 1906», *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής* 25/2 (2008), σ. 248-254.

89. Ant. Antoniou, *Les dépenses publiques en Grèce 1833-1939*, Thèse de doctorat de l'université Paris1-Sorbonne sous la direction du M. Sp. Asdrachas, Paris 2004, σ. 152-160, 246-257.

90. Αλ. Χριστοπούλου, «Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και νεότερη Ελλάδα. Παράλληλες ιστορίες», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 113 (2009), παράρτημα, σ. 5-10.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

την άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας αλλά προέβλεπε και τον δανεισμό του ταμείου εθνικής οδοποιίας με ποσό μέχρι 8.000.000 δραχμών ή φράγκων.[91]

Άλλη περίπτωση τεράστιου αναπτυξιακού δανείου ήταν του δανείου των σιδηροδρόμων το οποίο εγκρίθηκε το 1890. Σκοπός του δανείου υπήρξε η κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής Πειραιώς – Λάρισας – συνόρων και των διακλαδώσεων της μέχρι Χαλκίδα και Λαμία. Το ονομαστικό του κεφάλαιο ανερχόταν σε 89.875.000 χρυσά γαλλικά φράγκα ή 3595.000 λίρες στερλίνες. Σύμφωνα με την αρχική σύμβαση το δάνειο επιβαρυνόταν με 5% επιτόκιο, η εξόφλησή του θα διαρκούσε 99 χρόνια και για την εξασφάλισή του προβλεπόταν η παραχώρηση στην υπηρεσία του δανείου της καθαρής προσόδου του σιδηροδρόμου και η εγγραφή πρώτης υποθήκης επί της σιδηροδρομικής γραμμής, των διακλαδώσεων της και όλων των παραρτημάτων τους.[92]

Η στενή εξάρτηση δημοσίων έργων και δανεισμού φαίνεται και από τον νόμο ΑΜΔ/1891, σύμφωνα με τον οποίο επιτράπηκε η πληρωμή μιας σειράς δημοσίων έργων της εποχής από το δημόσιο ταμείο και από τα ειδικά ταμεία μέχρι να ρυθμιστούν θέματα δανεισμού. Τα έργα αυτά ήταν η ανέγερση ανακτόρου του διαδόχου, η ανέγερση του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, η κατασκευή των λουτρών Μεθάνων και Υπάτης, η κατασκευή όλων των σιδηροδρομικών γραμμών, η διαπλάτυνση του πορθμού του Ευρίπου, τα έργα ρύθμισης ροής υδάτων της Θεσσαλίας και της Μεσσηνίας.[93]

Η Ελλάδα όλη την περίοδο που εξετάζουμε έγινε δωρεοδόχος σημαντικών έργων κυρίως στους τομείς της εκπαίδευσης, του πολιτισμού, της υγείας και της πρόνοιας.[94] Ο ευεργετισμός με το μέγεθος και τη συχνότητα των δωρεών του αποτέλεσε βασική μεταβλητή στήριξης ευπαθών κοινωνικών ομάδων και ολοκλήρωσης ενός δικτύου αναπτυξιακών υποδομών. Η δημιουργία εκπαιδευτικών υποδομών υπήρξε κυρίως ο στόχος των παραπάνω δωρεών. Είναι αξιοσημείωτο, ότι δωρεές δεν πραγματοποιούσαν μόνο οι πλούσιοι επήλυδες της εποχής αλλά και απλοί άνθρωποι. Το φαινόμενο αυτό που συνεπήρε ευρύτατες κοινωνικές ομάδες κατά τον δέκατο ένατο αιώνα ονομάστηκε «πολιτιστικός πατριωτισμός».[95] Το αποτέλεσμα αυτού του ιδεολογι-

---

91. Νόμος ΨΟΒ/, ΦΕΚ., 1/4.1.1879.

92. Φ.Ε.Κ. τεύχος Α΄, 126/1.6.1890.

93. Φ.Ε.Κ. τεύχος Α΄, 92/1.4.1891.

94. Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα 1977, σ. 485.

95. Δ. Α. Σακκής, *Νεοσύστατο ελληνικό κράτος (1833-1848): οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές συνιστώσες της εκπαιδευτικής πραγματικότητας*, Αθήνα 2001, passim.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κού ρεύματος υπήρξε η ανάπτυξη ενός σχολικού δικτύου εκτεταμένου και δυναμικού, που δεν εδραζόταν στη γλίσχρα κρατική χρηματοδότηση της εκπαίδευσης.

Πάντως η έλλειψη μιας σταθερής και ισχυρής κρατικής χρηματοδότησης των δημοσίων έργων είχε σαν αποτέλεσμα την πολύχρονη παράταση της ολοκλήρωσης πολλών από αυτά και μάλιστα των ιδιαίτερα δαπανηρών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτέλεσε το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, του οποίου τα πρώτα σχέδια δημιουργήθηκαν το 1836. Το 1865 δημοσιεύτηκε ο νόμος ο οποίος προβλέπει την ανέγερσή του με περικοπή διακοσμητικών αρχιτεκτονικών στοιχείων, λόγω κόστους, ωστόσο η λειτουργία του ξεκίνησε το 1893.[96] Η καθυστέρηση ανέγερσης του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου δεν εμπόδισε την ίδρυση Μουσείου των αρχαιοτήτων της Ακροπόλεως με χορηγία του Δ. Βερναρδάκη.[97]

Βαθμιαία η δράση του Ταμείου Εθνικής Οδοποιίας επεκτάθηκε και αποτελούσε σημαντικό παράγοντα ενίσχυσης των συγκοινωνιακών έργων. Τα έσοδά του προϋπολογίστηκαν το 1890 στις 9.017.184 δρχ., δηλαδή έφθαναν το 6,37% των συνολικών πραγματοποιηθέντων εσόδων του προϋπολογισμού.[98] Από αυτά τα 4.386.948 δρχ. προερχόταν από το ειδικό Ταμείο Εθνικής Οδοποιίας, στα δε ειδικά ταμεία επαρχιακής και δημοτικής οδοποιίας αντιστοιχούσαν από 522.008 δρχ. Τα υπόλοιπα 3.586.220 δρχ. οφειλόταν σε δάνειο του Ταμείου. Υπολογίζεται ότι 420.000 δρχ. έσοδα προέρχονταν από την εκποίηση εθνικών γαιών. Τα έξοδα αντιστοιχούσαν σε 4.383.360 δρχ. που προϋπολογίστηκαν για το Ταμείο Εθνικής Οδοποιίας σε 516.400 δρχ. προϋπολογισθέντα υπέρ του Ταμείου Επαρχιακής Οδοποιίας και σε 509.400 προϋπολογισθέντα υπέρ του Ταμείου Δημοτικής Οδοποιίας. Ο προϋπολογισμός της εξυπηρέτησης των δανείων ανέρχονταν σε 2.167.000 δρχ., η δαπάνη κατασκευής εθνικών οδών σε 3.340.240 δρχ., τα έξοδα της γαλλικής αποστολής σε 245.980 δρχ. και η προϋπολογισθείσα δαπάνη για την ατμοπλοϊκή θαλάσσια συγκοινωνία ανέρχονταν σε 329.300 δρχ. Τα λοιπά έξοδα προϋπολογίστηκε να αναλωθούν σε δαπάνες ανακαίνισης, συντήρησης και επισκευών του οδικού δικτύου και σε μισθοδοσίες.[99]

---

96. Φ.Ε.Κ. 17/8.3.1865.

97. Φ.Ε.Κ. 31/23.8.1863.

98. Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ κράτους διὰ τὴν χρῆσιν 1890*, Ἀθήνα 1892.

99. Φ.Ε.Κ., μέρος πρώτον, 60/12.3.1890.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Μικρότερος αλλά όχι αμελητέος ήταν ο προϋπολογισμός του ταμείου Φάρων και Φανών του 1890 που ανέρχονταν σε 655.000 δρχ. τόσο για τα έσοδα όσο και για τα έξοδα. Το σημαντικότερο τμήμα των εσόδων του ταμείου αποτελούσαν οι εισφορές των ιστιοφόρων και των ατμόπλοιων και ένα μεγάλο τμήμα των εξόδων, περίπου 410.000 δρχ., φαίνεται να κατευθύνθηκε στην κατασκευή νέων φάρων και στα έργα βελτίωσης των υπαρχόντων.[100]

Σύμφωνα με τα δεδομένα του παρακάτω πίνακα 6, μετά την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας στο Βασίλειο της Ελλάδος παρουσιάστηκε μια σημαντική αύξηση των έργων οδοποιίας. Το κόστος κατασκευής δεν διαφοροποιήθηκε σημαντικά αλλά εμφανίστηκε μια ιδιαίτερα σημαντική αύξηση των κατασκευαζομένων δρόμων. Πρόκειται για μια αύξηση στην κατασκευή, προσανατολισμένη ιδιαίτερα στην κατασκευή του εθνικού όσο και του επαρχιακού οδικού δικτύου, αλλά δεν ήταν αμελητέα και η αύξηση της δημοτικής οδοποιίας. Η αύξηση αυτή συνδέθηκε και με αύξηση του εργατικού δυναμικού στα δημόσια έργα και φαίνεται ότι τότε εμφανίστηκαν και τα πρώτα εκτεταμένα προβλήματα στις σχέσεις εργοδοτών και εργαζομένων. Γι'αυτό, φαίνεται, το 1890 ψηφίστηκε τροποποίηση του νόμου περί δημοσίων έργων, η οποία προέβλεπε την τακτική πληρωμή του προσωπικού των έργων κατά εβδομάδα ή δεκαπενθήμερο και την πληρωμή των εργαζομένων κατευθείαν από το δημόσιο στην περίπτωση που ο εργολάβος δεν τους κατέβαλε τα ημερομίσθια.[101]

Συμπερασματικά

Οι δαπάνες των δημοσίων έργων βρίσκονταν σε χαμηλό επίπεδο την περίοδο 1833-1882. Το ελληνικό κράτος είχε στρέψει τις δαπάνες του στην εξυπηρέτηση των τρεχουσών αναγκών. Η μέγγενη των δυσβάσταχτα υψηλών δαπανών για εξυπηρέτηση του δημοσίου χρέους και των εξ ίσου υψηλών αμυντικών δαπανών στραγγάλιζε τις επενδύσεις σε αναπτυξιακά έργα. Η δημοσιονομική καχεξία ήταν ένας από τους κύριους λόγους για τους οποίους η κατασκευή δημοσίων έργων, ακόμη και όταν πήρε σάρκα και οστά, πραγματοποιήθηκε συνοδευμένη από εκτεταμένο δανεισμό, κοινωνικές επιβαρύνσεις, αναβολές, καθυστερήσεις και ματαιώσεις. Οι ανάγκες κάλυψης των τρεχουσών αναγκών μείωναν τα ποσά που διατίθεντο για δημόσια έρ-

---

100. Φ.Ε.Κ., μέρος πρώτον, 73/29.3.1890.
101. Φ.Ε.Κ., μέρος πρώτον, 5/9.1.1890. Φ.Ε.Κ., μέρος πρώτον, 12/15.1.1890.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

γα.[102] Οι πολυποίκιλες απαιτήσεις για αναπτυξιακά έργα μετέθεταν μερικές φορές τον αρχικό στόχο φορολόγησης. Χαρακτηριστικά το 1878 διατέθηκε για κάλυψη των εξόδων του Γυμνασίου Αιγίου το 50% του φόρου του εξαγόμενου σταφιδοκάρπου που εισπραττόταν από το 1877 και προοριζόταν για την κατασκευή λιμανιού.[103]

Η πολιτική δημοσίων έργων διαφοροποιήθηκε ανάλογα με το τεχνικό επίπεδο, τις ανάγκες και τις οπτικές της κάθε περιόδου. Την περίοδο της απόλυτης μοναρχίας το βάρος των δαπανών δημοσίων έργων κατευθύνθηκε, κυρίως, προς την αγορά και κατασκευή ακινήτων για τη στέγαση των λειτουργιών του νεοδημιούργητου κράτους. Κατά την συνταγματική μοναρχία του Όθωνα συνεχίστηκε το πρόγραμμα ανέγερσης κτιρίων και οι δαπάνες για την τηλεγραφική, την θαλάσσια και την οδική συγκοινωνία ενισχύθηκαν. Την περίοδο 1864-1881 οι δαπάνες δημοσίων έργων αφιερώθηκαν κυρίως στα έργα χερσαίας συγκοινωνίας. Το διάστημα 1833-1881 χαρακτηρίζεται από την χαμηλή συμμετοχή των δαπανών δημοσίων έργων στις δημόσιες δαπάνες. Αντίθετα από νωρίς έχει επιβληθεί, εξαπλωθεί και διατηρηθεί για όλο τον 19ο αιώνα ένα σύνολο υποχρεώσεων όπως φόροι, τέλη και υποχρέωση παροχής εργασίας με στόχο να επωμιστούν οι τοπικές κοινωνίες το βάρος των εκτελούμενων έργων. Σαν λύση για την υποχρηματοδότηση των δημοσίων έργων και κατά προέκταση των έργων οδοποιίας εφαρμόστηκε η μετακύλιση των δαπανών από το κέντρο στην περιφέρεια.

Πίνακας 6. Εξέλιξη οδοποιίας 1833 – 1890

	Εθνική οδοποιία				Επαρχιακή οδοποιία			
	μέτρα	κόστος	δρχ./χλμ.	χλμ./έτος	μέτρα	κόστος	δρχ./χλμ.	χλμ./έτος
1833-1882	1.100.477	14.562.878	13,2	2,3	142.821	1.227.592	8,6	2,9
1882-1890	2.022.344	30.349.666	15,0	252,8	277.199	1.801.645	6,5	225,3
Σύνολα	3.122.821	44.912.544	14,4	54,8	420.020	3.029.237	7,2	73,7

Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων από την *Εικονογραφημένη Εστία*, τ. 14, τχ. 38, 1890 σ. 2-3.

---

102. Ant. Antoniou, *Les dépenses publiques en Grèce 1833-1939*, Thèse de doctorat de l'université Paris 1- Sorbonne sous la direction du Sp. Asdrachas, Paris 2004, σ. 152-160, 246-257.

103. Φ.Ε.Κ. 1/3.1.1878.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Σε όλο τον 19ο αιώνα το ελληνικό βασίλειο έγινε δωρεοδόχος αναπτυξιακών υποδομών οι οποίες είχαν σαν στόχους, κυρίως, τη στήριξη ενός πλέγματος εκπαιδευτικών και πολιτιστικών δράσεων. Εκτός από τις εκπαιδευτικές υποδομές σημαντικά κεφάλαια κατευθύνθηκαν σε νοσηλευτικά και φιλανθρωπικά ιδρύματα, τη στήριξη χειμαζόμενων ομάδων πληθυσμών και την ενίσχυση του εξοπλιστικού προγράμματος της χώρας. Μετά το 1881 επιδιώχθηκε μια δυναμική ενίσχυση των αναπτυξιακών υποδομών. Η επικράτηση της στήριξης στον εξωτερικό δανεισμό και η μονομερής οπτική της σύνδεσης με τα διεθνή συγκοινωνιακά δίκτυα απέτρεψαν την ευρύτερη αναμόρφωση της ελληνικής οικονομίας, την ενίσχυση του παραγωγικού ιστού και την ανάπτυξη της εσωτερικής αγοράς. Αντίθετα, δια της αύξησης των φορολογικών επιβαρύνσεων που προκάλεσε η υπερχρέωση και με την χαμηλή ανταποδοτικότητα των έργων, αποτέλεσμα του μονομερούς τους προσανατολισμού, η οικονομική δραστηριότητα επιβαρύνθηκε. Είναι αξιοσημείωτο ότι, παρά τον σαφή αγροτικό χαρακτήρα της χώρας, δεν κατορθώθηκε να υπάρξει ούτε μια γεωργική σχολή με δυναμική παρουσία στην εκπαίδευση των νέων αγροτών καθώς και αυτή η Γεωργική Σχολή Τίρυνθας, αφού φυτοζωούσε για αρκετά χρόνια, έκλεισε οριστικά το 1873. Κατά συνέπεια, όχι μόνο το ελληνικό κράτος αλλά και ο ευεργετισμός με τον προσανατολισμό των χορηγιών του δεν κατόρθωσαν να συνδεθούν δυναμικά με

Δημοτική οδοποιία				Επαρχιακή οδοποιία		
μέτρα	κόστος	δρχ./χλμ.	χλμ./έτος	μέτρα	κόστος	δρχ./χλμ.
116.427	660.538	5,7	2,4	1.359.725	16.451.008	12,1
203.629	963.184	4,7	25,46	2.503.172	33.114.495	13,2
320.056	1.623.722	5,1	5,61	3.862.897	49.565.503	12,8

τα πραγματικά αιτούμενα της κυρίαρχης παραγωγικής δραστηριότητας, της αγροτικής δηλαδή οικονομίας. Παρά το εκτεταμένο σε εύρος και ιδιαίτερα υψηλού επιπέδου σε χρηματικές ροές ρεύμα ενίσχυσης από τον ευεργετισμό των αναπτυξιακών υποδομών της χώρας δεν κατέστη δυνατό να απελευθερωθούν από το κράτος τα απαραίτητα κεφάλαια για να ενισχυθούν άλλοι τομείς ανάπτυξης, όπως τα έργα οδοποιίας.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Η έλλειψη έργων υποδομής, απαραίτητων για την ανάπτυξη των οικονομικών δραστηριοτήτων, ταλάνιζε τη χώρα. Η πολιτική δημοσίων έργων, στραμμένη προς μια πολιτική στήριξης της επιτάχυνσης των επικοινωνιών και βελτίωσης της διαμονής στις πόλεις, δεν κατάφερε να συνδεθεί με την οικονομική ανάπτυξη και να επιφέρει τα αναμενόμενα πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα. Η οπτική με την οποία αναπτύχθηκε το συγκοινωνιακό δίκτυο δεν ήταν συναρμοσμένη μόνο με τη διευκόλυνση και επέκταση της εσωτερικής αγοράς, αλλά και με την ένταξη στα διεθνή συγκοινωνιακά δίκτυα και τη συναρμογή με τις πολιτικές συμβάσεις και στόχους.[104]

Παράρτημα

Πηγές λογιστικών δεδομένων που χρησιμοποιήθηκαν για τη σύνταξη των πινάκων

Βασίλειον τῆς Ἑλλάδος, Ἐλεγκτικὸν Συνέδριον, *Ἀπολογισμὸς τῆς χρήσεως 1848 κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Συνεδρίου ἐξέλεγξιν*, Ἀθῆναι 1859.

Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων, *Γενικοὶ λογαριασμοὶ τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τοῦ κράτους ἀπὸ 21 Ἰανουαρίου 1833 ἕως 31 Δεκεμβρίου 1843*, μετὰ τῆς πρὸς τὸν βασιλέα ἐκθέσεως τοῦ ὑπουργοῦ τῶν οἰκονομικῶν, Ἀθῆναι 1849.

Ἔκθεσις τῆς βουλευτικῆς ἐπιτροπῆς ἐπὶ τοῦ ὑποβληθέντος ἐν τῇ Βουλῇ Ἀπολογισμοῦ τοῦ κράτους τοῦ 1844 ἔτους εἰσαχθεῖσα καὶ ἀναγνωσθεῖσα κατὰ τὴν συνεδρίασιν τῆς 29ης Ἰουλίου 1849, Περίοδος Β΄. Σύνοδος Β΄, Ἀθῆναι 1849.

Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ τῶν ἐξόδων τῆς χρήσεως 1844*, Ἀθῆναι 1846.

Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Γενικὸς λογαριασμὸς τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τοῦ ἔτους 1845 καὶ ἀπολογισμὸς τοῦ ἔτους 1845*, χ.τ. χ.χ.

Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ τῶν ἐξόδων τῆς χρήσεως 1846 κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Συνεδρίου ἐξέλεγξιν, Ἀθῆναι 1859.

Βασίλειον τῆς Ἑλλάδος, *Ἐλεγκτικὸν Συνέδριον, Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ τῶν ἐξόδων τῆς χρήσεως 1847*, Ἀθῆναι 1859.

Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ τῶν ἐξόδων τῆς χρήσεως 1849*, Ἀθῆναι 1859.

Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ τῶν ἐξόδων τῆς χρήσεως 1850*, Ἀθῆναι 1852.

Βασίλειον τῆς Ἑλλάδος, Ἐλεγκτικὸν Συνέδριον, *Ἐπίσημος διαδήλωσις περὶ τοῦ Ἀπολογισμοῦ τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τῆς χρήσεως τοῦ 1851*, Ἀθῆναι 1859.

---

104. C. Bregianni, «Réseaux techniques et concepts de modernisation. Les cas des chemins de fer thessaliens», *Cahiers de la Méditerranée* 73 (2009), σ. 291-306.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ τῶν ἐξόδων τῆς χρήσεως 1852*, Ἀθῆναι 1856.

Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ τῶν ἐξόδων τῆς χρήσεως 1853*, Ἀθῆναι 1857.

Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Μέρος Β΄, Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ τῶν ἐξόδων τῆς χρήσεως 1854*, Ἀθῆναι 1857.

Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Μέρος Β΄, Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ τῶν ἐξόδων τῆς χρήσεως 1855*, Ἀθῆναι 1857.

Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Ἀπολογισμὸς τῶν ἐξόδων τῆς χρήσεως 1856*, Ἀθῆναι 1858.

Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Γενικὸς λογαριασμὸς τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τοῦ κράτους διὰ τὸ ἔτος 1858. Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ τῶν ἐξόδων τοῦ κράτους διὰ τὴν χρῆσιν 1857*, Ἀθῆναι 1861.

Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Μέρος Β΄, Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ τῶν ἐξόδων τοῦ κράτους διὰ τὴν χρῆσιν 1858*, Ἀθῆναι 1867.

Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, Μέρος Β΄, *Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ τῶν ἐξόδων τοῦ κράτους διὰ τὴν χρῆσιν*, Ἀθῆναι 1867.

Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων τῆς χρήσεως 1860*, Ἀθῆναι 1862.

Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Μέρος Β΄, Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ τῶν ἐξόδων τοῦ κράτους διὰ τὴν χρῆσιν*, Ἀθῆναι 1870.

Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Μέρος Β΄, Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ τῶν ἐξόδων τοῦ κράτους διὰ τὴν χρῆσιν*, Ἀθῆναι 1870.

Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Μέρος Β΄, Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ τῶν ἐξόδων τοῦ κράτους διὰ τὴν χρῆσιν 1863*, Ἀθῆναι 1870.

Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Μέρος Β΄, Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ τῶν ἐξόδων τοῦ κράτους διὰ τὴν χρῆσιν 1864*, Ἀθῆναι χχ.

Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, Μέρος Β΄, *Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ τῶν ἐξόδων τοῦ κράτους διὰ τὴν χρῆσιν*, Ἀθῆναι 1871.

Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Μέρος Β΄, Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ κράτους διὰ τὴν χρῆσιν 1866*, Ἀθῆναι 1872.

Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Μέρος Β΄, Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ κράτους διὰ τὴν χρῆσιν 1867*, Ἀθῆναι 1874.

Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Γενικὸς λογαριασμὸς τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τοῦ κράτους διὰ τὸ ἔτος 1868*, Μέρος Α΄, Ἀθῆναι 1874.

Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Μέρος Β΄, Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ κράτους τῆς χρήσεως 1869*, Ἀθῆναι 1885.

Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Μέρος Β΄, Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ κράτους διὰ τὴν χρῆσιν 1870*, Ἀθῆναι 1885.

Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Μέρος Β΄, Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ κράτους διὰ τὴν χρῆσιν 1871*, Ἀθῆναι 1885.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Μέρος Β΄, Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ κράτους διὰ τὴν χρῆσιν 1872*, Ἀθῆναι 1886.
Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Μέρος Β΄, Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ κράτους διὰ τὴν χρῆσιν 1873*, Ἀθῆναι 1887.
Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Μέρος Β΄, Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ κράτους διὰ τὴν χρῆσιν 1874*, Ἀθῆναι 1888.
Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Μέρος Β΄, Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ κράτους διὰ τὴν χρῆσιν 1875*, Ἀθῆναι 1888.
Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Μέρος Β΄, Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ κράτους διὰ τὴν χρῆσιν 1876*, Ἀθῆναι 1889.
Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Μέρος Β΄, Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ κράτους διὰ τὴν χρῆσιν 1877*, Ἀθῆναι 1890.
Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Μέρος Β΄, Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ κράτους διὰ τὴν χρῆσιν 1878*, Ἀθῆναι 1892.
Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Μέρος Β΄, Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ κράτους διὰ τὴν χρῆσιν 1879*, Ἀθῆναι 1895.
Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Μέρος Β΄, Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ κράτους διὰ τὴν χρῆσιν 1880*, Ἀθῆναι 1897.
Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Μέρος Β΄, Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ κράτους διὰ τὴν χρῆσιν 1881*, Ἀθῆναι 1897.
Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Μέρος Β΄, Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ κράτους διὰ τὴν χρῆσιν 1881*, Ἀθῆναι 1898.
Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Μέρος Β΄, Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ κράτους διὰ τὴν χρῆσιν 1882*, Ἀθῆναι 1898.
Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Μέρος Β΄, Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ κράτους διὰ τὴν χρῆσιν 1883*, Ἀθῆναι 1885.
Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Μέρος Β΄, Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ κράτους διὰ τὴν χρῆσιν 1884*, Ἀθῆναι 1886.
Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Μέρος Β΄, Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ κράτους διὰ τὴν χρῆσιν 1885*, Ἀθῆναι 1887.
Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Μέρος Β΄, Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ κράτους διὰ τὴν χρῆσιν 1886*, Ἀθῆναι 1888.
Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Μέρος Β΄, Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ κράτους διὰ τὴν χρῆσιν 1887*, Ἀθῆναι 1889.
Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Μέρος Β΄, Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ κράτους διὰ τὴν χρῆσιν 1888*, Ἀθῆναι 1891.
Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Μέρος Β΄, Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ κράτους διὰ τὴν χρῆσιν 1889*, Ἀθῆναι 1891.
Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ κράτους διὰ τὴν χρῆσιν 1890*, Ἀθῆναι 1892.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ κράτους διὰ τὴν χρῆσιν 1891*, Ἀθῆναι 1894.
Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ κράτους διὰ τὴν χρῆσιν 1892*, Ἀθῆναι 1895.
Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ κράτους διὰ τὴν χρῆσιν 1893*, Ἀθῆναι 1896.
Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ κράτους διὰ τὴν χρῆσιν 1894*, Ἀθῆναι 1897.
Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ κράτους διὰ τὴν χρῆσιν 1895*, Ἀθῆναι 1897.
Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ κράτους διὰ τὴν χρῆσιν 1896*, Ἀθῆναι 1899.
Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ κράτους διὰ τὴν χρῆσιν 1897*, Ἀθῆναι 1900.
Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ κράτους διὰ τὴν χρῆσιν 1898*, Ἀθῆναι 1900.
Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ κράτους διὰ τὴν χρῆσιν τοῦ ἔτους 1899*, Ἀθῆναι 1902.
Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, *Ἀπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ κράτους διὰ τὴν χρῆσιν 1900*, Ἀθῆναι 1903.

Abstract

PUBLIC WORKS POLICY IN 19TH CENTURY GREECE

The short creative period of Kapodistrias' government was interrupted violently before any important outcome was produced. The public works expenses remained at a low level during 1833-1882. The incredibly high cost of public debt payments along with the high cost of defense expenses were an obstacle for investment in development projects.

Over the years, the public works policy differed in relation to the technical level, the needs and the views of each period. During the period of absolute monarchy, the greatest part of public works expenses was directed towards buying and building facilities for the housing of public services. During King Otto's constitutional monarchy, the construction projects continued and the expenses for telegraph wires, sea transportation and road constructions increased. During the period 1864-1881 most of the public works expenses were directed towards land transportation. During the 19th

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

century a number of duties (taxes, tolls and labor obligations) were imposed, expanded and preserved, in order to transfer the burden of the works in progress to the local communities.

During the 19th century the Kingdom of Greece became a receiver of donations aimed at developing an infrastructure that would support a nexus of education and cultural activities. The second part of the 19th century was characterized by a turn towards transportation works. The domination of a policy of dependance on external borrowing for covering the deficit and the one-sided view of connecting to the international transportation networks hindered a wider reform of the Greek economy, an expansion of the production network and a development of the internal market. On the contrary, the tax raise, which was the outcome of the indebtedness and the low return of the investment in public works, due to the single-sided orientation of the related projects, resulted in an aggravation of economic activity. It is noteworthy that in spite of the clearly rural character of the country, there was no important reform in relation to the education of young farmers. Neither the Greek State nor the benefactors, with their sponsoring orientation, managed to connect in a significant way to the real needs of the dominant productive activity of the time, which was the rural economy.

The lack of infrastructure needed for the development of the country was an acute problem. The policy of public works was oriented towards increasing the speed of transportation and ameliorating the quality of urban life and did not succeed in linking with the economic development and in bringing about the expected multiplicative economical effects. The concept according to which the transportation network was developed not only in order to support and expand the internal market but also in order to facilitate linking to international transport networks and the adjustment to new political treaties and goals.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Δημήτρης Κ. Αποστολόπουλος

Ο ΠΡΩΤΟΣ ΣΙΔΗΡΟΔΡΟΜΟΣ ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΤΜΟΚΙΝΗΤΟ ΣΙΔΗΡΟΔΡΟΜΟ ΑΘΗΝΩΝ-ΠΕΙΡΑΙΩΣ ΣΤΟΝ «ΗΛΕΚΤΡΙΚΟ» ΚΗΦΙΣΙΑΣ-ΠΕΙΡΑΙΑ

Εισαγωγή

Στη δεκαετία του 1830, μετά την απελευθέρωση της Ελλάδας από την οθωμανική κυριαρχία, δημιουργήθηκε η ανάγκη οργάνωσης και λειτουργίας σύγχρονων υποδομών. Το ανεξάρτητο ελληνικό κράτος δεν διέθετε οδικό δίκτυο και στα πρώτα χρόνια της ύπαρξής του η εσωτερική συγκοινωνία διεξαγόταν ως επί το πλείστον μέσω της θάλασσας ανάμεσα στα λιμάνια του Πειραιά, της Ερμούπολης, της Ύδρας, του Ναυπλίου, της Καλαμάτας και της Πάτρας.

Ο σιδηροδρομικός οργασμός στις ανεπτυγμένες χώρες ήδη από το πρώτο μισό του 19ου αιώνα υπήρξε μεγάλη πρόκληση για την υπανάπτυκτη Ελλάδα, που στα πρώτα της βήματα και μέχρι το 1879 ήταν, λόγω των πτωχεύσεων του 1827 και του 1843, ουσιαστικά αποκλεισμένη από τη διεθνή χρηματαγορά και δεν μπορούσε να αντλήσει κεφάλαια για αναπτυξιακά έργα. Την εποχή που στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής ο Διηπειρωτικός Σιδηρόδρομος κατασκευαζόταν με ρυθμό 10-17 χιλιόμετρα την ημέρα, στην Ελλάδα χρειάστηκαν συζητήσεις 22 ετών (1835-1857) και ακόμα 12 χρόνια (1857-1869) για να κατασκευαστούν 8,5 χιλιόμετρα σιδηροδρομικής γραμμής από την Αθήνα στον Πειραιά.[1] Επρόκειτο για τον πρώτο σιδηρόδρομο του ελληνικού κράτους.

---

1. Βλ. Λευτέρης Παπαγιαννάκης, *Οι ελληνικοί Σιδηρόδρομοι (1882-1910). Γεωπολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1982, σ. 45.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Οι πρώτες απόπειρες κατασκευής της σιδηροδρομικής γραμμής Αθηνών-Πειραιώς

Κοινός τόπος της ιστοριογραφίας για την Αθήνα του 1830 είναι η διαπίστωση του περιορισμένου μεγέθους και πληθυσμού της, πριν επιλεγεί ως πρωτεύουσα του νεοπαγούς κράτους. Πρόκειται για μία μικρή πόλη περίπου 10.000 κατοίκων, που ερχόταν τρίτη ανάμεσα στις πόλεις της ελεύθερης Ελλάδας μετά την Τρίπολη και την Πάτρα των περίπου 15.000 η κάθε μία, και βέβαια δεν μπορούσε να συγκριθεί με τη μεγαλούπολη Θεσσαλονίκη, των περίπου 60.000 κατοίκων. Ήταν δε γεμάτη ερείπια και με λίγες μόνο οικίες στους πρόποδες της Ακρόπολης.

Η εικόνα αυτή επρόκειτο να αλλάξει άρδην στα επόμενα χρόνια. Ήδη, το Νοέμβριο του 1831 εγκαθίστανται στην πόλη οι μαθητές του κορυφαίου Γερμανού νεοκλασικού αρχιτέκτονα Karl Friedrich Schinkel, Σταμάτης Κλεάνθης και Eduard Schaubert, οι οποίοι ξεκινούν τη συστηματική τοπογράφηση της πόλης και συντάσσουν πολεοδομική πρόταση ενόψει της ενδεχόμενης μεταφοράς της πρωτεύουσας, η οποία επανασυντάσσεται και υποβάλλεται στα τέλη του 1832 ως «Νέο Σχέδιο τῆς Πόλεως τῶν Ἀθηνῶν», που εγκρίνεται από την Αντιβασιλεία το καλοκαίρι του 1833. Στο ίδιο διάστημα, παρατηρείται αξιόλογη οικοδομική δραστηριότητα που αρχίζει να αλλάζει την εικόνα της πόλης.[2]

Το 1834 η Αθήνα ανακηρύσσεται «βασιλικὴ καθέδρα καὶ πρωτεύουσα» του ελληνικού κράτους, γεγονός που θα προκαλούσε συρροή νέων κατοίκων διπλασιάζοντας το πληθυσμό της μέσα στην επόμενη δεκαετία. Ήταν σαφές ότι οι συγκοινωνιακές ανάγκες της πρωτεύουσας άλλαζαν και η πρώτη απόσταση που είχε νόημα να εξυπηρετηθεί με δημόσια συγκοινωνία ήταν εκείνη ανάμεσα στην Αθήνα και το επίνειό της, τον Πειραιά. Μια και την εποχή εκείνη, όπως αναφέρθηκε, οι θαλάσσιες μεταφορές ήταν σχεδόν οι αποκλειστικές, η σύνδεση Αθήνας-Πειραιά αντιπροσώπευε την κύρια ανάγκη συγκοινωνίας στο λεκανοπέδιο.

Έτσι, το 1835 ο Φραγκίσκος Φεράλδης[3] προτείνει τη ζεύξη της πρωτεύουσας με το λιμάνι του Πειραιά με μονή σιδηροδρομική γραμμή. Το έργο, «ὅπερ

---

2. Βλ. Ιωάννης Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών. Από των προϊστορικών χρόνων μέχρι των αρχών του 19ου αιώνος*, Αθήνα, Εκδόσεις Καπόν, 1993, σ. 235 κ.εξ. και Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, *Η Αθήνα το 19ο αιώνα: Από επαρχιακή πόλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, πρωτεύουσα του Ελληνικού Βασιλείου*, στο www.eie.gr/archaeologia/gr/chapter_more_9.aspx.

3. Ιταλός επιχειρηματίας και ιδιοκτήτης του «Ξενοδοχείου της Αγγλίας» της οδού Αιόλου.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

θέλει δώσει εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ ἰδίως εἰς τὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν μεγάλα καλὰ καὶ ὅπερ ἐπὶ πλέον θέλει συμβάλει εἰς τὴν ἐμψύχωσιν τῆς ἀναπτύξεως τῆς βιομηχανίας εἰς τὴν Ἑλλάδα»,[4] τυγχάνει ευρείας αποδοχής από την κοινή γνώμη, αλλά η πρόταση δεν υιοθετείται από την ελληνική κυβέρνηση. Στο μεταξύ, το καλοκαίρι ολοκληρώνεται η κατασκευή του πρώτου αμαξιτού δρόμου Αθηνών-Πειραιώς και στα τέλη του ίδιου έτους με σύμβαση που υπογράφηκε στις 7 Δεκεμβρίου 1835 παραχωρείται στην εταιρεία Bayern του Βαυαρού Στρογγ η εκμετάλλευση της συγκοινωνίας από την πρωτεύουσα στο επίνειό της με ιππήλατες άμαξες –που αργότερα ονομάστηκαν «παμφορεία» ή «πολυφορεία».[5]

Το 1843 και ενώ ο πληθυσμός της πρωτεύουσας είχε διπλασιαστεί, την πρόταση εκ μέρους του Φεράλδη για την κατασκευή σιδηροδρόμου από την Αθήνα στον Πειραιά υποστήριξε ένθερμα ο σύμβουλος «παρὰ τῷ ὑπουργῷ τῶν ἐσωτερικῶν» Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής.[6] Ο ευρυμαθής φαναριώτης λόγιος θεωρούσε την κατασκευή του πρώτου στην Ελλάδα σιδηροδρόμου γενναίο βήμα προόδου. Η ιδέα, ωστόσο, δεν βρήκε και πάλι υποστήριξη από την κυβέρνηση. Μάλιστα, όπως αναφέρει ο ίδιος ο Ραγκαβής στα απομνημονεύματά του, ο υπουργός του, Ρήγας Παλαμήδης, προκειμένου να πεισθεί για την ανάγκη του έργου ανέθεσε σε αστυνομικό να καταγράφει καθημερινά τον αριθμό των διερχόμενων αμαξών, ιππέων και πεζών στην οδό που συνέδεε την Αθήνα με τον Πειραιά, ώστε να αποδειχθεί η αναγκαιότητα του έργου λόγω της αύξησης της συγκοινωνίας.[7]

Μία δεκαετία αργότερα και αφού η πρόταση του Φεράλδη είχε απασχολήσει την αθηναϊκή κοινή γνώμη για είκοσι χρόνια, ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος στην τελευταία του πρωθυπουργική θητεία – έχοντας επίσης τη θέση του υπουργού των Εσωτερικών – κατέστησε σαφή τη σημασία του ατμού, του σιδηρόδρομου και της ατμοπλοΐας για την ανάπτυξη της χώρας.

Ο ίδιος είχε αναλάβει να φωτίσει την Αθήνα, στα πρώτα της βήματα ως πρωτεύουσας του ελληνικού κράτους, με φανάρια γκαζιού. (Βλ. Κ. Η. Μπίρης, *Αἱ Ἀθῆναι ἀπὸ τοῦ 19ου εἰς τὸν 20ον αἰῶνα*, Αθήνα 1η έκδ. 1966, 3η έκδ. 1996, σ. 164, καθώς και «ΤΟ ΝΕΟ ΚΤΗΡΙΟ ΔΙΟΙΚΗΣΕΩΣ. Από την κατοικία του Γεωργίου Σταύρου στο επιτελικό κέντρο του ομίλου της Εθνικής Τράπεζας», Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα, Νοέμβριος 1999, σ. 40)

4. Εφημερίδα *Αθηνά*, 26/1/1835, στο Λευτέρης Παπαγιαννάκης, *Οι ελληνικοί Σιδηρόδρομοι...*, σ. 47.

5. Βλ. Ν. Σ. Κτενιάδης, *Οἱ πρῶτοι Ἑλληνικοὶ Σιδηρόδρομοι*, πρωτότυπη ιστορική Μελέτη, Τυπογραφεῖον Γ. Καλλέργη & Σια, Ἀθήνα 1936, σ. 28.

6. Βλ. Κτενιάδης, *ό.π.*, σ. 6.

7. Βλ. Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, τόμος δεύτερος, Ἐν Ἀθήναις, Ἐκδ. Γεώργιος Κασδόνης, 1894, σ. 132-133.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Έτσι, στις 16 Ιουνίου 1855 κατέθεσε το πρώτο νομοσχέδιο «Περὶ ἱδρύσεως τοῦ σιδηροδρόμου Ἀθηνῶν-Πειραιῶς», το οποίο εγκρίθηκε στις 18 Ιουλίου. Από την επόμενη κυβέρνηση Δημητρίου Βούλγαρη δημοσιεύθηκε στα τέλη του ίδιου έτους ο νόμος ΤΖ΄ «Περὶ συστάσεως σιδηροδρόμου ἀπ' Ἀθηνῶν εἰς Πειραιά».[8] Στην εισηγητική του έκθεση ο Μαυροκορδάτος ανέφερε:

«Ἐὰν ἡ ἐφεύρεσις τῆς τυπογραφίας, τῆς ναυτικῆς πυξίδος καὶ τῆς πυρίτιδος μεγίστας ἐπέφερον εἰς τὸν κόσμον μεταβολάς, ἡ τοῦ ἀτμοῦ ἔφερε καὶ ὑπόσχεται νὰ φέρῃ ἔτι μεγαλυτέρας. Σχεδὸν ἄγνωστος πρὸ τριάκοντα ἐτῶν, εὗρεν εἰς τὰ φωτισμένα ἔθνη ἐνθουσιώδη ὑποδοχήν, καὶ σήμερον δὲν ὑπάρχει κράτος πολιτισμένον τὸ ὁποῖον δὲν ἐπροσπάθησε ν' ἀπολαύσῃ καὶ δὲν ἀπήλαυσε τὰ ἐκ τῆς θαυμασίας τοῦ ἀτμοῦ ἐφευρέσεως ἀγαθά. Βλέπων τις τὴν κατὰ τοῦτο ἄμιλλαν καὶ κίνησιν τῶν κυβερνήσεων καὶ τῶν λαῶν τῆς Ἀμερικῆς καὶ τῆς Εὐρώπης, νομίζει ὅτι ἡ ὑδρόγειος αὕτη σφαίρα εἶναι προωρισμένη νὰ καλυφθῇ κατὰ μὲν τὴν ξηρὰν μὲ σιδηροδρόμους, κατὰ δὲ τὴν θάλασσαν μὲ ἀτμόπλοια, καὶ ὅτι τὸ κράτος ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον δὲν ἤθελεν ἀποφασίσει νὰ βαδίσῃ εἰς τὴν νέαν ταύτην ὁδόν, θέλει καταδικασθῇ νὰ μένῃ πολὺ ὄπισθεν τῶν ἄλλων κατὰ τὸν πολιτισμὸν καὶ τὴν εὐπορίαν. [...]

Εἶναι περιττὸν νὰ ἐκθέσω τὴν οἰκονομικὴν καὶ πρακτικὴν ἀξίαν τῆς διὰ σιδηροδρόμων εὐθηνῆς καὶ ταχείας συγκοινωνίας, ἥτις συντέμνουσα κατὰ τέσσαρα πέμπτα τὴν ἀπὸ τοῦ λιμένος ἀπόστασιν τῆς πρωτευούσης, θέλει μεταβάλει αὐτήν, οὕτως εἰπεῖν εἰς λιμένα θαλάσσιον. Ἡ δ' ἐξ αὐτῆς ὠφέλεια, δὲν θέλει περιορίζεσθαι μόνον εἰς τοὺς κατοίκους τῶν δύο πόλεων ἢ καὶ εἰς τοὺς ἐν αὐταῖς δι' ἐμπορικὰς σχέσεις, ἢ χάριν ὑγείας, ἢ δι' ἄλλους λόγους παρεπιδημούντας, οἵτινες θέλουσιν ἔχει μέσον συγκοινωνίας ταχύ, ὀλιγοδάπανον, εὐχάριστον, ἄνευ κονιορτοῦ. Τὰ πλεονεκτήματα ταῦτα θέλουσιν ἐκταθῇ καὶ εἰς τοὺς ἐπισκεπτομένους τὴν Ἑλλάδα ξένους καὶ θέλουν καταστήσει τὴν εἰς τὸν Πειραιᾶ τόσον ἐπωφελῆ διαστάθμευσιν τῶν ξένων πολεμικῶν πλοίων βεβαιοτέραν...».[9]

---

8. Βλ. Νόμος ΤΖ΄ δημοσιευθεὶς ἐν τῇ «*Ἐφημερίδι τῆς Κυβερνήσεως*» ἀρ. 48 τῆς 28 Δεκεμβρίου 1855, Περὶ συστάσεως Σιδηροδρόμου ἀπ' Ἀθηνῶν εἰς Πειραιᾶ, στο *Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους* (στο εξής: ΓΑΚ), Ἀρχεῖο Γενικῆς Διεύθυνσης Ἀνώνυμης Ἑταιρείας Ἠλεκτρικῶν Σιδηροδρόμων Ἀθηνῶν-Πειραιῶς – Η.Σ.Α.Π. Α.Ε. (στο εξής *Αρχείο ΗΣΑΠ*), φάκελος 4.

9. Βλ. *Ἐφημερὶς Συζητήσεων τῆς Βουλῆς*, Περίοδος Δ΄/Σύνοδος Β΄/Συνεδρίασις Ο΄/ 16-6-

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Με τη δημοσίευση του νόμου και των τροποποιήσεών του που ακολούθησαν με το νόμο ΥΙΕ΄, τον Ιούνιο του 1857,[10] ορίστηκε δημοπρασία για την ανάληψη του έργου, στην οποία έλαβαν μέρος μία ελληνική και μία γαλλική εταιρεία.[11] Προς δυσαρέσκεια πολλών και παρά την πίεση της αντιπολίτευσης αποφασίστηκε η κατακύρωση της δημοπρασίας στην ξένη εταιρεία, κυρίως γιατί μέσα στις προτάσεις του αντιπροσώπου της γαλλικής εταιρείας, Φραγκίσκου Φεράλδη, ήταν η μείωση του προνομίου εκμετάλλευσης από 75 σε 72 χρόνια.

Ο αντιπολιτευτικός τύπος επέκρινε την κατακύρωση του έργου στην εταιρεία του Φεράλδη, υποστηρίζοντας ότι μία ξένη εταιρεία έχει μόνον κερδοσκοπικούς σκοπούς. Σε μικρό χρονικό διάστημα η εξέλιξη δικαίωσε την αντιπολίτευση, καθώς έγινε σαφές ότι η ανάδοχη εταιρεία δεν μπορούσε να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις της – αφού στα τέλη του 1858 το κόστος κατασκευής της γραμμής υπολογίστηκε σε 3 εκατομμύρια δραχμές, διπλάσιο από αυτό που είχε προϋπολογιστεί – και τελικά κηρύχθηκε έκπτωτη. Νέος διαγωνισμός προκηρύχθηκε για τις 10 Μαρτίου του 1861. Στο νέο διαγωνισμό μοναδικός μειοδότης παρουσιάστηκε ο αντιπρόσωπος της γαλλικής εταιρείας του Μαρκησίου De La Laurencie, στην οποία παραχωρήθηκε η κατασκευή και το αποκλειστικό προνόμιο εκμετάλλευσης της σιδηροδρομικής γραμμής για 72 έτη. Ωστόσο και η δεύτερη γαλλική εταιρεία δεν κατόρθωσε να προχωρήσει το έργο λόγω και των γεγονότων της εκθρόνισης του Όθωνα το 1862 και κηρύχθηκε έκπτωτη.[12]

1855, στο Λευτέρης Παπαγιαννάκης, *Οι ελληνικοί Σιδηρόδρομοι*…, σ. 48 και Ν. Σ. Κτενιάδης, *Οἱ πρῶτοι Ἑλληνικοὶ Σιδηρόδρομοι*, … σ. 29 κ.εξ.

10. Οι τροποποιήσεις αφορούσαν ουσιαστικά την παράταση από 55 σε 75 έτη του προνομίου αποκλειστικής εκμετάλλευσης του σιδηροδρόμου από τον ανάδοχο. (Βλ. Νόμος ΥΙΕ΄ δημοσιευθεὶς ἐν τῇ «*Ἐφημερίδι τῆς Κυβερνήσεως*» αριθ. 17 της 12 Ιουνίου 1857, Περὶ τροποποιήσεως τοῦ ἀπὸ 22 Νοεμβρίου 1855 ΤΖ΄ Νόμου περὶ συστάσεως Σιδηροδρόμου ἀπ' Ἀθηνῶν εἰς Πειραιᾶ, στο ΓΑΚ, *Αρχείο ΗΣΑΠ*, φάκελος 4 και *Τεχνική Επετηρίς της Ελλάδος*, τόμος Α΄, τεύχος Ι, ΤΕΕ 1935, σ. 221).

11. Εξέχουσες προσωπικότητες της εποχής συμμετείχαν στην ελληνική εταιρεία, όπως ο Γεώργιος Σταύρος, διοικητής της Εθνικής Τράπεζας, ο βαρόνος Σίμων Σίνας, η Ελένη Τοσίτσα, ο Ν. Ανάργυρος, ο Αντώνιος Παπαδάκης, ο Κωνσταντίνος Δουρούτης, ο Ανδρέας Κορομηλάς, ο Χ. Τισαμενός και ο Παύλος Καλλιγάς. Τη γαλλική εταιρεία αντιπροσώπευε ο Φραγκίσκος Φεράλδης. (Βλ. Λευτέρης Παπαγιαννάκης, *Οι ελληνικοί Σιδηρόδρομοι*…, σ. 50 και Ν. Σ. Κτενιάδης, *Οἱ πρῶτοι ἑλληνικοὶ Σιδηρόδρομοι*, πρωτότυπη Ἱστορικὴ Μελέτη, Τυπογραφεῖον Γ. Ἡ Καλλέργη & Σια, Ἀθήνα 1936, σ. 34).

12. Βλ. Λευτέρης Παπαγιαννάκης, *Οἱ ἑλληνικοὶ Σιδηρόδρομοι*…, σ. 49 κ.εξ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Στη συνέχεια το έργο ανέλαβε ο Βρετανός κεφαλαιούχος Edouard Pickering ο οποίος, μετά τη ρύθμιση των λεπτομερειών για τις απαλλοτριώσεις κτημάτων από τα οποία θα περνούσε η σιδηροδρομική γραμμή, στις 14 Οκτωβρίου 1867 υπέγραψε σύμβαση με τον πρωθυπουργό και υπουργό των Εσωτερικών Αλέξανδρο Κουμουνδούρο. Η σύμβαση «Περὶ συστάσεως σιδηροδρόμου ἀπ' Ἀθηνῶν εἰς Πειραιᾶ» κυρώθηκε στις 23 Οκτωβρίου του 1867 με το νόμο ΣΜΑ΄.[13] Στις υποχρεώσεις του Pickering περιλαμβανόταν η κατασκευή μέσα σε εννέα μήνες απλής σιδηροδρομικής γραμμής με αφετηρία το Θησείο, ενδιάμεσο σταθμό το Νέο Φάληρο και τέρμα τον Πειραιά. Μετά από αίτημά του, όμως, ένα χρόνο περίπου αργότερα, στις 26 Οκτωβρίου του 1868, του δόθηκε παράταση της προθεσμίας και δυνατότητα επέκτασης των εργασιών του, με το νόμο ΤΙΔ΄ «Περὶ Παρατάσεως τῆς πρὸς ἀποπεράτωσιν τοῦ σιδηροδρόμου Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς προθεσμίας, κατασκευῆς θαλασσίων λουτρῶν ἐν Φαλήρῳ κ.λπ.».[14]

Στα τέλη του ίδιου έτους, μη μπορώντας να αποπερατώσει το έργο αλλά και προκειμένου να διευρυνθούν οι εργασίες του, ο Pickering μεταβίβασε την επιχείρησή του σε νέα αγγλική εταιρεία που ιδρύθηκε με την επωνυμία «Ἀνώνυμος Ἑταιρεία τοῦ ἀπ' Ἀθηνῶν εἰς Πειραιᾶ σιδηροδρόμου» και στις 23 Δεκεμβρίου 1868 υπογράφηκε καινούργια σύμβαση μεταξύ της ελληνικής κυβέρνησης με υπουργό των Εσωτερικών το Δημήτριο Βούλγαρη και των αντιπροσώπων της νεοσύστατης εταιρείας, του βουλευτή Edouard Watkin και του μηχανικού H. W. Tyler. Το έργο ολοκληρώθηκε τελικά το Φεβρουάριο του 1869 υπό τη διεύθυνση του Αντωνίου Μάτσα και με τη βοήθεια Άγγλων μηχανικών. Το πρώτο Διοικητικό Συμβούλιο της Ανώνυμης Εταιρείας «Σιδηρόδρομος Ἀθηνῶν Πειραιῶς» (Σ.Α.Π. Α.Ε.) με διευθυντή τον Αντώνιο Μάτσα αποτελούνταν από τον τραπεζίτη Αλέξανδρο Σκουζέ, το μηχανικό Ιωάννη Σκαλτσούνη και το δικηγόρο Δ. Δαμασκηνό.

Τα επίσημα εγκαίνια της γραμμής προγραμματίστηκαν αρχικά για τις 15 Φεβρουαρίου του 1869, αλλά αναβλήθηκαν για τις 27 του ίδιου μήνα λόγω απαραίτητων συμπληρωματικών εργασιών. Στην τελετή συμμετείχαν η βασί-

---

13. Βλ. Νόμος ΣΜΑ΄ δημοσιευθεὶς ἐν τῇ «*Ἐφημερίδι τῆς Κυβερνήσεως*» ἀρ. 64 τῆς 1ης Νοεμβρίου 1857, Περὶ συστάσεως Σιδηροδρόμου ἀπ' Ἀθηνῶν εἰς Πειραιᾶ καὶ Σύμβασις μεταξὺ τοῦ πρωθυπουργοῦ καὶ ὑπουργοῦ τῶν ἐσωτερικῶν Ἀλέξανδρου Κουμουνδούρου καὶ τοῦ Ἐδουάρδου Πίκερινγκ, στο ΓΑΚ, *Αρχείο ΗΣΑΠ*, φάκελος 4, καθώς και *Τεχνικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος*, τόμος Α΄, τεῦχος Ι, ΤΕΕ 1935, σ. 222.

14. Βλ. Νόμος ΤΙΔ΄ δημοσιευθεὶς ἐν τῇ «*Ἐφημερίδι τῆς Κυβερνήσεως*» ἀρ. 3 τῆς 8ης Ἰανουαρίου 1869, στο ΓΑΚ, *Αρχείο ΗΣΑΠ*, φάκελος 4.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

λισσα Όλγα (ο βασιλιάς Γεώργιος απουσίαζε σε ταξίδι στην Ευρώπη), ο πρωθυπουργός Θρασύβουλος Ζαΐμης, υπουργοί, στρατιωτικοί, διπλωμάτες και άλλοι επίσημοι, οι οποίοι και επιβιβάστηκαν στην αμαξοστοιχία, που εκτέλεσε τη διαδρομή Αθήνα-Πειραιάς σε 19 περίπου λεπτά.[15] Ο Τύπος της εποχής εκθείασε το γεγονός της έναρξης λειτουργίας του σιδηροδρόμου. Ο *Αἰών* έγραφε:

> *«Ὁ σιδηρόδρομος ἤρξατο τακτικῶς ἐργαζόμενος ἀπὸ τῆς τελευταίας Παρασκευῆς. Ἡ συρροὴ τῶν ἐπιβατῶν εἶναι μεγίστη. Οἱ πάντες δ' ὁμολογοῦσι τὰς μεγίστας ὠφελείας, ἃς ἡ κάταρξις τοῦ ἔργου τούτου ὑπισχνεῖται. Εὐχόμεθα καὶ αὖθις, ἵνα ἡ μικρὰ αὕτη γραμμὴ ὑπάρξει ἡ ἀρχὴ τοῦ καθ' ὅλην τὴν ἐπικράτειαν συμπλέγματος σιδηροδρόμων».*[16]

Ο ατμοκίνητος Σ.Α.Π. (1869-1904)

Ωστόσο, τα έσοδα της εταιρείας δεν ήταν τα αναμενόμενα κυρίως λόγω της αρχικά μικρής επιβατικής και εμπορικής κίνησης, σε σημείο που να μην είναι βιώσιμη. Έτσι, ο Edouard Pickering, μη μπορώντας να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις του, αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την επιχείρηση. Το 1875 η αγγλική εταιρεία εξαγοράζεται έναντι του ποσού των εξήντα χιλιάδων στερλινών από την Τράπεζα Βιομηχανικής Πίστεως,[17] που είχε ιδρυτή τον Αλέξανδρο Σκουζέ. Δημιουργείται νέα ανώνυμη εταιρεία με την ίδια επωνυμία «Ἀνώνυμος Ἑταιρεία τοῦ ἀπ' Ἀθηνῶν εἰς Πειραιᾶ σιδηροδρόμου» σκοπός της οποίας σύμφωνα με το άρθρο 4 του καταστατικού της ήταν:

> *«ἡ χρησιμοποίησις καὶ ἀνάπτυξις τοῦ παραχωρουμένου σιδηροδρόμου ἀπ' Ἀθηνῶν εἰς Πειραιᾶ, τοῦ κλάδου τοῦ Φαλήρου καὶ τῶν συνεχομένων τροχιοδρόμων, ὡς καὶ ἡ κατὰ προέκτασιν ἢ διακλάδωσιν τούτων κατασκευὴ καὶ ἐκμετάλλευσις, ἢ θάτερον τούτων, πάσης ἄλλης σιδηροδρομικῆς καὶ τροχιοδρομικῆς γραμμῆς καὶ παντὸς ἄλλου μέσου συντελοῦντος εἰς τὴν ἐπαύξησιν τῆς κινήσεως καὶ τὴν ἐν γένει δι' ἔργων ἐπὶ ἐπωφελεστέροις ὅροις ἐκμετάλλευσιν».*[18]

---

15. Βλ. Ν. Σ. Κτενιάδης, *Οἱ πρῶτοι Ἑλληνικοὶ Σιδηρόδρομοι*, ... σ. 40 και Λεύκωμα, *130 χρόνια ΗΣΑΠ*, 1869-1999, Ηλεκτρικοί Σιδηρόδρομοι Αθηνών Πειραιώς Α.Ε., Αθήνα 2005, Γ' έκδοση, σ. 25.

16. Εφημερίδα *Αἰών*, 3-3-1869.

17. Βλ. Λεύκωμα, *130 χρόνια ΗΣΑΠ*, *ό.π.*, σ. 26.

18. Βλ. Καταστατικὸν τῆς Ἀνωνύμου Ἑταιρείας τοῦ ἀπ' Ἀθηνῶν εἰς Πειραιᾶ σιδηροδρόμου, Ἐν Ἀθήναις, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, 1921, σ. 5-6, στο: ΓΑΚ, *Αρχείο ΗΣΑΠ*, φάκελος 1.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί ότι η κατασκευή του ατμοκίνητου σιδηρόδρομου προς Πειραιά δεν ήταν ένα αποκλειστικά συγκοινωνιακό έργο. Η εταιρεία έκανε και πολεοδομία, αναλαμβάνοντας να κατασκευάσει στον όρμο του Φαλήρου θαλάσσια λουτρά, που τα συνέδεσε με ιπποσιδηρόδρομο με το σταθμό του Πειραιά, να ανακαινίσει και να επεκτείνει ξενοδοχείο στο Νέο Φάληρο, να ηλεκτροφωτίσει την πλατεία, να ξανακτίσει το θεατράκι του Φαλήρου και να το λειτουργεί καλώντας θιάσους από το εξωτερικό, να φτιάξει κήπο και λούνα-παρκ. Έκανε, επίσης, έργα επέκτασης του αποχετευτικού αγωγού βαθύτερα στη θάλασσα, ώστε να καθαρίσουν τα νερά του όρμου του Νέου Φαλήρου.[19]

Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα άρθρου ελληνικού περιοδικού που εκδίδεται στη Γερμανία (Αύγουστος 1881), που αναφέρει στο βιβλίο του ο Κτενιάδης:

> *«Πρὸ δεκαπέντε ἐτῶν τὸ Φάληρον ἦτο ἐντελῶς ἔρημον, ὁ δὲ Πειραιεὺς εὑρίσκετο εἰς μαρασμώδη κατάστασιν. Οἱ λουόμενοι κατήρχοντο ἐν ἁμάξαις εἰς τὰ ἐν Πειραιεῖ λουτρὰ τῆς λεγόμενης Μουνυχίας ἢ εἰς τὸ Φάληρο, τὸ σήμερον λεγόμενον παλαιόν, κατ' ἀντίθεσιν τοῦ σήμερον ἱδρυθέντος νέου. Τὰς δὲ μικρὰς νύχτας τοῦ θέρους διήρχοντο ὡς ἠδύναντο κάλλιον ἢ χεῖρον οἱ Ἀθηναῖοι τῶν χρόνων ἐκείνων, οἵτινες καῖπερ μόλις ὀλίγα ἔτη ἀφιστάμενοι τῶν καθ' ἡμᾶς ἡμερῶν, φαίνονται ἀνήκοντες εἰς τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους. Ἀλλ' ἐξεπολιτίσθησαν ἔκτοτε αἱ Ἀθῆναι, ἐν δὲ τῷ Νέῳ Φαλήρῳ ἐδημιουργήθη νέος ἀνύπαρκτος κόσμος. Ἡ γέννησις αὐτοῦ ὀφείλεται εἰς τὸν σιδηρόδρομον ἀπ' Ἀθηνῶν εἰς Πειραιᾶ. Τὸ πρῶτον βῆμα ὑπῆρξεν ἡ κατασκευὴ βραχυτάτης διακλαδώσεως χάριν τῶν λουτρῶν. Τὸ μικρὸν κατάστημα τοῦ σταθμοῦ περιέλαβε ξενῶνα ἑστιατόριον, μετ' ὀλίγον ἱδρύθη ξυλόπηκτον ὑπαίθριον θέατρον. Τὰ τέως ἀκατοίκητα ἐλώδη παράλια ἤρχισαν νὰ ἀγοράζωνται τὸ μὲν κατ' ἀρχὰς κατὰ στρέμμα, ἔπεται δὲ κατὰ πήχυν, μὲ νόμισμα τότε μὲν χαλκοῦν, σήμερον δέ, ἂν μὴ χρυσοῦν, ἀλλὰ πάντως ἀργυροῦν. Τὴν σήμερον ἀντὶ νὰ ἔλθει τὸ Φάληρον πρὸς ἡμᾶς διὰ τῶν ἁλιέων, κατερχόμεθα ἡμεῖς πρὸς τὸν νεοπαγὴν συνοικισμὸν ἐν τῷ ἑτέρῳ μυχῷ τοῦ Φαληρικοῦ κόλπου διὰ τοῦ σιδηροδρόμου».*[20]

---

19. Βλ. Θάνος Βλαστός, «Αθήνα και δημόσια συγκοινωνία. Παρελθόν, παρόν και μέλλον», στο *Από τα παμφορεία στο μετρό. 170 χρόνια δημόσιες συγκοινωνίες Αθηνών-Πειραιώς-Περιχώρων*, Αθήνα, Εκδόσεις Μίλητος, 2007. Ηλεκτρονική δημοσίευση www.environ-develop.ntua.gr/uploads/Vlastos1.pdf, σ. 33.

20. Ν. Κτενιάδης, *Οἱ πρῶτοι ἑλληνικοὶ Σιδηρόδρομοι*, *ό.π.*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Η σιδηροδρομική ιδέα στην Ελλάδα ωριμάζει μέσα και σε μία ατμόσφαιρα ευρύτερης αισιοδοξίας των δεκαετιών 1870-1880 και το 1882 η Ελλάδα του Τρικούπη θα αποτολμήσει μία αξιόλογη για τα μέτρα της χώρας προσπάθεια κατασκευής σιδηροδρόμων σε μεγάλο μέρος της επικράτειας. Εκτός από τα δίκτυα Πελοποννήσου και Θεσσαλίας, στις 22 Ιουνίου 1882 με το νόμο ΑΜΖ΄ αποφασίστηκε η κατασκευή «σιδηροδρόμου ἀπὸ Λαυρίου εἰς Ἀθήνας» και τον Δεκέμβριο του 1882 ιδρύθηκε η εταιρεία «Σιδηρόδρομοι Ἀττικῆς», η οποία ανέλαβε να κατασκευάσει έργα υποδομής ατμοκίνητου σιδηροδρομικού δικτύου, που θα ένωνε την Αθήνα με το Λαύριο και θα είχε μία διακλάδωση από το Νέο Ηράκλειο προς την Κηφισιά.[21] Οι δύο γραμμές εγκαινιάστηκαν το 1885. Ο σιδηρόδρομος της Κηφισιάς, που έμεινε γνωστός με το όνομα «Θηρίο» λόγω του θορύβου και του καπνού του, θα αποτελέσει πολύ αργότερα τμήμα του σιδηροδρόμου Κηφισιάς-Πειραιά.[22] Και εδώ πρέπει να αναφερθεί, ότι οι «Σιδηρόδρομοι Ἀττικῆς» είχαν επιπλέον τη συμβατική υποχρέωση να επενδύσουν για τον καλλωπισμό του προαστίου της Κηφισιάς με τη δημιουργία του Άλσους και τον ηλεκτροφωτισμό των δρόμων, έργα που την ανέδειξαν σε κέντρο αναψυχής.[23]

Στο μεταξύ ο πληθυσμός της Αθήνας αυξανόταν και το αστικό τοπίο άλλαζε. Ενώ στη δεκαετία του 1860 η πρωτεύουσα αριθμούσε περί τους 40.000 κατοίκους, στα τέλη της δεκαετίας του 1880 είχε ξεπεράσει τους 100.000.[24] Το 1889 μεταξύ της ανώνυμης εταιρείας Σ.Α.Π. και της «Ἑταιρείας Προεκτάσεως τοῦ ἀπ' Ἀθηνῶν εἰς Πειραιᾶ Σιδηροδρόμου» του επιχειρηματία Στέφανου Ψύχα υπογράφτηκε σύμβαση η οποία επικυρώθηκε στις 20 Μαΐου του 1889 με το νόμο ΑΨΞΔ΄,[25] βάσει της οποίας η δεύτερη εταιρεία αναλάμβανε τη συντήρηση των κτηρίων στους νέους σταθμούς Ομόνοιας και Μοναστηρακίου, καθώς επίσης και την προέκταση της γραμμής από το Θησείο προς το Μοναστηράκι και την Ομόνοια μέσα σε δύο χρόνια. Η γραμμή – την

---

21. Βλ. Ἀθανάσιος Καλαμίδας, *Σιδηροδρομικὴ Πολιτική*, Ἐν Ἀθήναις, Τυπογραφεῖον Ἑστία, 1913, σ. 79 κ.εξ., *Τεχνικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος*, τ. Α΄, τεύχος Ι, ΤΕΕ 1935, σ. 222 και Ν. Σ. Κτενιάδης, *Οἱ πρῶτοι Ἑλληνικοὶ Σιδηρόδρομοι*, πρωτότυπη Ἱστορικὴ Μελέτη, Τυπογραφεῖον Γ. Ἡ Καλλέργη & Σια, Ἀθήνα 1936, σ. 101 κ.εξ.

22. Βλ. *130 χρόνια ΗΣΑΠ*, *ό.π.*, σ. 113.

23. Βλ. Θάνος Βλαστός, «Αθήνα και δημόσια συγκοινωνία. Παρελθόν, παρόν και μέλλον», *ό.π.*, σ. 34.

24. Βλ. Βλαστός, *ό.π.*, σ. 8-9.

25. Βλ. Συμβάσεις προεκτάσεως τοῦ ἀπ' Ἀθηνῶν εἰς Πειραιᾶ Σιδηροδρόμου, νόμος ΑΨΞΔ΄, στο ΓΑΚ, *Αρχείο ΗΣΑΠ*, φάκελος 2.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

οποία θα εκμεταλλευόταν η εταιρεία του Ψύχα έναντι ποσού 37.000 δρχ., το οποίο θα έπρεπε να καταβάλει ετησίως στον Σ.Α.Π. – έπρεπε να είναι διπλή, το τμήμα Μοναστηράκι-Ομόνοια, όπως και ο σταθμός της Ομόνοιας, έπρεπε να είναι υπόγεια και η διάρκεια της εκμετάλλευσης οριζόταν σε 99 χρόνια.[26] Τα εγκαίνια της υπόγειας σήραγγας μήκους 660 μέτρων έγιναν στις 17 Μαΐου 1895 στη μεγάλη αίθουσα του παλαιού σταθμού της Ομόνοιας, χοροστατούντος του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και ενώπιον διακοσίων περίπου προσκεκλημένων, ενώ στον εξωτερικό χώρο του σταθμού είχαν συγκεντρωθεί χιλιάδες Αθηναίοι πολίτες.[27]

Η υπόγεια σήραγγα προκάλεσε ποικίλα σχόλια στον Τύπο της εποχής, καταδεικνύοντας την αντίδραση του κόσμου απέναντι στην καινοτομία:

«Τί νὰ σοῦ πῶ, ἀδελφέ, λέγει κάποιος ἐκ τῶν προσκεκλημένων. Νομίζω ὅτι πρόκειται νὰ μᾶς κλείσουν «κατὰ βαρβάρων» μὲ τὸν Ὑπόγειον. Καὶ κύψας εἰς τὸ αὐτὶ τοῦ πλησίον του ἱσταμένου ἠρώτησε σοβαρῶς

- Ἔκαμες τὴν διαθήκην σου;

- Ὄχι

- Ἐξωμολογήθης τοὐλάχιστον;

- Οὔτε.

- Ἐγὼ δὲν εἶχα τὸ θάρρος νὰ ἔλθω ἀπροετοίμαστος. Αὐτὴ ἡ σήραγξ μοῦ φαίνεται σὰν καρμανιόλα.»[28]

Την επόμενη χρονιά ο Σ.Α.Π. παρουσίασε αυξημένη επιβατική κίνηση, λόγω ενός ιδιαίτερου γεγονότος, της πρώτης αναβίωσης των Ολυμπιακών Αγώνων, που έλαβε χώρα στην Αθήνα το 1896. Οι χιλιάδες ξένοι επισκέπτες από όλο τον κόσμο έφταναν με ατμόπλοια στον Πειραιά και ανέβαιναν με τους συρμούς του Σ.Α.Π. στην Αθήνα για να παρακολουθήσουν τους Αγώνες.[29]

Ο Σ.Α.Π. και η ηλεκτροκίνηση (1904-1925)

Περίπου μία δεκαετία μετά τη σύμβαση μεταξύ τους, το 1900, οι δύο εταιρείες (Σ.Α.Π. και «Ἑταιρεία Προεκτάσεως...») συγχωνεύθηκαν και μάλιστα η σχετική σύμβαση – που κυρώθηκε με το νόμο ΒΨΞΕ΄ στις 11 Απριλίου

---

26. Βλ. Λευτέρης Παπαγιαννάκης, *Οι ελληνικοί Σιδηρόδρομοι...*, σ. 133.

27. Ν. Σ. Κτενιάδης, *Οἱ πρῶτοι ἑλληνικοὶ Σιδηρόδρομοι, ...* σ. 46-47.

28. Βλ. μεταξύ άλλων την επίσημη ιστοσελίδα του ΗΣΑΠ (http://www.isap.gr/page.asp?id=41).

29. Βλ. Λεύκωμα, *130 χρόνια ΗΣΑΠ*, *ό.π.*, σ. 28.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

1900[30] προέβλεπε την αντικατάσταση του ατμού με ηλεκτρισμό στην ενιαία γραμμή Ομόνοιας-Πειραιά. Οι ιθύνοντες είχαν αντιληφθεί ότι ο ατμήλατος σιδηρόδρομος δεν επαρκούσε και ότι ο θόρυβος και η ρύπανση των ατμομηχανών του Σ.Α.Π. ήταν σοβαρά μειονεκτήματα, ιδιαίτερα στο πλαίσιο της αστικής του χρήσης.

Τη σύμβαση του 1900 υπέγραψαν ο πρωθυπουργός και υπουργός των Εσωτερικών, Γεώργιος Θεοτόκης, ο πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου του Σ.Α.Π., Ν. Δ. Φιλάρετος και ο πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου της «Ἑταιρείας Προεκτάσεως» Ιωάννης Α. Βαλαωρίτης. Την ηλεκτροκίνηση και τη συντήρηση των ηλεκτρικών εγκαταστάσεων ανέλαβε, με σύμβαση που υπογράφτηκε το 1901, η «Ἑλληνικὴ Ἠλεκτρικὴ Ἑταιρεία» – η οποία είχε ιδρυθεί το 1899 από το μηχανικό Κωνσταντίνο Νικολαΐδη, το μηχανικό Αντώνιο Μάτσα και το διοικητή της Εθνικής Τράπεζας Στέφανο Στρέιτ.[31] Η «Ἑλληνικὴ Ἠλεκτρικὴ Ἑταιρεία» συνεργαζόταν με τη γαλλική εταιρεία «Thomson Houston De La Mediterranee» και μάλιστα είχε εξαγοράσει από την «Ἑταιρεία Ἐργοληπτῶν» ολόκληρη την επιχείρηση ηλεκτροφωτισμού της Αθήνας.[32]

Η γραμμή Αθηνών-Πειραιώς ηλεκτροδοτήθηκε τελικά στις 16 Σεπτεμβρίου του 1904 και ο σιδηρόδρομος μετατράπηκε από ατμοκίνητος σε ηλεκτροκίνητο. Τα πρώτα ηλεκτροκίνητα οχήματα της γραμμής των ΗΣΑΠ κυκλοφορούσαν σε συρμούς έως 6 οχημάτων, οι οποίοι μπορούσαν να μεταφέρουν έως 714 επιβάτες.[33] Λαμβάνοντας υπόψη ότι το δίκτυο του ΟΣΕ

---

30. Βλ. Νόμος ΒΞΨΕ΄ δημοσιευθεὶς ἐν τῇ *«Ἐφημερίδι τῆς Κυβερνήσεως»* ἀρ. 124 τῆς 25 Μαΐου 1900, Περὶ κυρώσεως συμβάσεως διὰ τὴν συγχώνευσιν τῶν ἑταιρειῶν τοῦ Σιδηροδρόμου Ἀθηνῶν Πειραιὼς καὶ τῆς Προεκτάσεως αὐτοῦ ὡς καὶ περὶ τῆς δι' ἠλεκτρισμοῦ ἕλξεως, στο ΓΑΚ, *Αρχείο ΗΣΑΠ*, φάκελος 4.

31. Καταστατικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Ἠλεκτρικῆς Ἑταιρείας, Συστήματος Thomson-Houston (4 Αυγούστου 1899), ἐγκριθὲν διὰ τοῦ ἀπὸ 5ης Σεπτεμβρίου 1899 Β. Διατάγματος, στο ΓΑΚ, *Ἀρχείο ΗΣΑΠ*, φάκελος 47.

32. Βλ. *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, τεῦχος πρῶτον, ἀριθμὸς φύλλου 124, 25-5-1900, *Τεχνικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος*, τ. Α΄, τεῦχος ΙΙ, Ἐκδόσεις Τεχνικοῦ Ἐπιμελητηρίου τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1937, κεφάλαιο Ε΄, σ. 473-474, καθώς και Σύμβασις μεταξὺ τῆς Ἑταιρείας τοῦ ὑπ' Ἀθηνῶν εἰς Πειραιᾶ Σιδηροδρόμου καὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἠλεκτρικῆς Ἑταιρείας (Συστήματος Thomson Houston) περὶ παροχῆς ρεύματος καὶ συντηρήσεως τῆς ἠλεκτρικῆς ἐγκαταστάσεως τῆς γραμμῆς τῆς ἑταιρείας τοῦ ὑπ' Ἀθηνῶν εἰς Πειραιᾶ Σιδηροδρόμου, ἐν Ἀθήναις, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Γ.Σ. Βλαστοῦ, 1901, στο ΓΑΚ, *Αρχείο ΗΣΑΠ*, φάκελος 2.

33. Βλ. Αναστάσιος Γουδέλης, ΗΣΑΠ: 100 χρόνια ηλεκτροκίνησης, εισήγηση σε διημερίδα με θέμα: *Ηλεκτροκίνητα μέσα μεταφοράς στην Ελλάδα - Υφιστάμενη κατάσταση και προοπτικές*, ΤΕΕ, Αθήνα, 12-13 Ιαν., 2006, σ. 4. (http://library.tee.gr/digital/m2102/m2102_goudelis.pdf)

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

στην ελληνική επικράτεια άρχισε να ηλεκτροδοτείται τη δεκαετία του 1990, γίνεται αντιληπτή η πρωτοπορία και η αξία της ηλεκτροδότησης της γραμμής Αθηνών-Πειραιώς το 1904.

Στις αρχές του 20ού αιώνα ο ηλεκτρισμός στην Ελλάδα ήταν κάτι το καινούριο και η πλειονότητα της κοινής γνώμης είχε σχετική άγνοια. Και μπορεί οι Αθηναίοι και οι Πειραιώτες να μην αντιδρούσαν πια όπως οι χωρικοί της δεκαετίας του 1860 που θεωρούσαν το σιδηρόδρομο διαβολικό μηχάνημα «ποὺ τὸ ἐκουβάλησαν οἱ παληόφραγκοι γιὰ νὰ μᾶς χαντακώσουν»,[34] όταν η εταιρεία του Pickering ανέλαβε να κατασκευάσει την πρώτη γραμμή του ατμοκίνητου σιδηρόδρομου, ωστόσο αντίκριζαν με μεγάλη δυσπιστία την ηλεκτροκίνηση. Η Ραλλού Βλάγκαλη, σύζυγος του Αλέξανδρου Βλάγκαλη, ο οποίος το 1904 σε ηλικία μόλις 31 ετών διορίστηκε διαχειριστής της εταιρείας Σ.Α.Π., ιστορούσε αργότερα:

> *«Τὸ κοινόν, ὄχι μόνον ἐφοβεῖτο τὴν χρησιμοποίησιν ἠλεκτρισμοῦ διὰ τὴν κίνησιν τοῦ σιδηροδρόμου, ἀλλὰ καὶ εὐκόλως ἐπείθετο, ἀπὸ τὰς πλέον ἀπιθάνους διαδόσεις, διαδόσεις αἵτινες προεκάλουν πανικόν. Οὕτως, ἐκυκλοφόρει ἡ διάδοσις, ὅτι οἱ ἐπιβάται τῶν ἠλεκτρικῶν ἁμαξοστοιχιῶν ὑφίστανται ἠλεκτροπληξίαν καὶ ὅτι ἡ ἑταιρεία εἶχεν ὀργανώσει εἰδικὸν συνεργεῖον, τὸ ὁποῖον περισυνέλεγε τὰ πτώματα καὶ τὰ ἔρριπτεν εἰς τὴν θάλασσαν! Ὁ σύζυγός μου διὰ ν' ἀντιμετωπίση αὐτὴν τὴν δυσάρεστον κατάστασιν, καὶ εἰς παραδειγματισμὸν τῶν φοβουμένων, ἀπεφάσισεν, ὅπως, καθ' ἑκάστην ἑσπέραν, τὸν συνοδεύω καὶ ἐγὼ εἰς καταβάσεις διὰ τοῦ ἠλεκτροκίνητου σιδηροδρόμου, πρὸς Πειραιᾶ, καὶ εἰς ἀναβάσεις ἐκεῖθεν, πρὸς Ἀθήνας. Μὲ ἐχρησιμοποίει λοιπόν, ὡς ζῶν παράδειγμα τῆς ἐλλείψεως κινδύνων! Ὀλίγον δὲ κατ' ὀλίγον ὑπερεπήδησε τὰς δυσκολίας τῆς πρώτης περιόδου τῶν ἠλεκτρικῶν σιδηροδρόμων.»*

Ασφαλώς, παρά τους αρχικούς φόβους και τους δισταγμούς, όλοι καμάρωναν για το νέο απόκτημα της πρωτεύουσας, κατανοώντας ότι ένα σημαντικό εκσυγχρονιστικό έργο είχε υλοποιηθεί στην Αθήνα. Ωστόσο, οι δημοσιογράφοι της εποχής δεν έπαυαν να τονίζουν την εύθυμη πλευρά. Στο πνεύμα αυτό ο χρονογράφος των «Καιρών», με το ψευδώνυμο «Φαληριώτης», εκθέτει τις εντυπώσεις του από το πρώτο ταξίδι του με τον Ηλεκτρικό στις 18 Σεπτεμβρίου του 1904, δύο ημέρες μετά την έναρξη της λειτουργίας

---

34. Ν. Σ. Κτενιάδης, *Οἱ πρῶτοι Ἑλληνικοὶ Σιδηρόδρομοι*, ...σ. 26.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ου. Σε χρονογράφημά του, που έχει τον τίτλο «Μὲ τὸν ἠλεκτρικὸ», γράφει τα εξής:

« – Ἕνα διὰ τὸ Φάληρον πρώτης.

« – Μετ' ἐπιστροφῆς;

« – Ἁπλοῦν, ἁπλοῦν. Δὲν μπορῶ νὰ εἶμαι βέβαιος ἂν θὰ φθάσω ζωντανός... μ' ἕνα βλέμμα ὀλίγον ἠλίθιον. Καὶ μαζὶ μὲ τὴν ἄφωνον αὐτὴν ἀπάντησιν μοῦ ἔδωσε καὶ τὸ ἁπλοῦν εἰσιτήριον, χωρὶς νὰ προσθέσῃ τίποτε ἄλλο. Ὅταν ἀπεσύρθην ἀπὸ τὴν θυρίδα ἕνας κύριος, ὁ ὁποῖος τὴν στιγμὴν ἐκείνην εὑρίσκετο ὀπίσω μου, μὲ ἐπλησίασε δειλὰ καὶ μὲ μίαν φωνὴν ὀλίγον τρέμουσαν:

« – Μὰ λέτε, κύριε, νὰ διατρέχουμε κανένα κίνδυνον;

« – Εἶσθε ἔγγαμος, κύριε, ἔχετε γυναῖκα, παιδιά;

Ὁ ἄγνωστος κύριος ἔλαβε τὴν ὄψιν σουδαρίου καὶ ἤρχισε νὰ ρίπτῃ ἀνήσυχα βλέμματα γύρω του.

« – Ὄχι, εἶμαι ἐλεύθερος, ἐψέλλισε, ἀλλὰ γιατὶ μοῦ κάνετε αὐτὴν τὴν ἐρώτησιν;

« – Ἁπλῶς ἔτσι. Δηλαδὴ φόβος μεγάλος δὲν ὑπάρχει. Ὁ κίνδυνος ὅμως πάντοτε ὑφίσταται. Ἔχει, βλέπετε, κανεὶς νὰ κάμῃ μὲ ἠλεκτρισμό, ἕναν ἐχθρὸ ἀόρατο, ὁ ὁποῖος, ἐκεῖ ποὺ καπνίζεις τὸ τσιγάρο σου ἀνύποπτος, χωρὶς νὰ σοῦ ζητήσῃ τὴν ἄδειαν καὶ χωρὶς οὔτε νὰ σὲ προειδοποιήσῃ κἄν, μπορεῖ νὰ ἔλθῃ φρίστ, νὰ περάσῃ ἀπὸ τὸ σῶμα σου καὶ φρίστ... νὰ φύγῃ ἀμέσως πάλι καί, ἐνῶ πηγαίνεις δι' ὑπόθεσίν σου στὸν Πειραιά, νὰ ἀλλάξῃς δρόμο καὶ νὰ τραβήξῃς διὰ τὸ νεκροταφεῖον. Τὸν ἀτμὸ τοὐλάχιστον τὸν ἀκούεις νὰ ξεφεύγῃ μένα εὔθυμο σφύριγμα καλοπληρωμένου ἀγωγιάτου ἀπὸ τὴν μηχανὴ καὶ τὸν βλέπεις ἀπ' τὸ παραθυράκι σου νὰ τρέχει νὰ συναντήσῃ τὰ σύγνεφα, τοὺς οὐρανίους ἀδελφούς του, καὶ μάλιστα κάποτε περνᾶ φιλικώτατα ἀπὸ ἐμπρός σου καὶ σοῦ θωπεύει τὸ πρόσωπο μὲ ἀβρότητα ψεκάδων κολώνιας. Ὁ ἠλεκτρισμὸς ὅμως, κύριε, εἶναι ἕνας δολοφόνος ποὺ σὲ κτυπάει ξαφνικὰ καὶ σὲ τεντώνει χάμω πτῶμα, σ' ἕνα δευτερόλεπτο. Ὁ ἠλεκτρισμός... μὰ φεύγετε; Δὲ θὰ κατεβῆτε;

« – Θὰ κατέβω ἀργότερα. Ἐνθυμήθηκα κάποια δουλειά μου. Χαίρετε κύριε.

Κι ὁ ἄγνωστος κύριος δρασκέλισε μ' ἕνα πήδημα τὴ θύρα τοῦ σταθμοῦ Ὁμονοίας καὶ μὲ τὸ δεύτερο εὑρέθη στὴ μέση τοῦ δρόμου...

Φαληριώτης»

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Άλλο χρονογράφημα, του Γρηγόριου Ξενόπουλου στην εφημερίδα «Αθήναι» και με τίτλο «Παράξενη Ζωή. Δια τον φόβον των Αθηναίων», αναφέρει:

«Ἀνύποπτοι οἱ κεχηναῖοι, οἱ κύπτοντες αὐτὰς τὰς ἡμέρας ἀπὸ τὸ κιγκλίδωμα τοῦ παρὰ τὴν Ὁμόνοιαν σιδηροδρομικοῦ σταθμοῦ, παρίστανται εἰς μίαν στιγμὴν τοῦ Ἀθηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, παράδοξον καὶ χαρακτηριστικήν. Δύο ἁμαξοστοιχίαι συναντῶνται κάτω εἰς τὸ ὑπόγειον. Ἡ μία εἶναι ἡ παλαιά, ἡ ἀτμήλατος. Ἡ ἄλλη εἶναι ἡ νέα, ἡ ἠλεκτρική. Κι ὅταν ἡ μία ἔρχεται, ἡ ἄλλη φεύγει. Διὰ μίαν στιγμὴν ὁ ἀτμὸς συμπίπτει μὲ τὸν ἠλεκτρισμόν. Διὰ μίαν στιγμὴν ἀποχαιρετῶνται. Εἰς μίαν στιγμὴν ἀποχωρίζονται. Διὰ τὸν φόβον τῶν Ἀθηναίων, ἡ Ἑταιρεία διατηρεῖ ἀκόμη καὶ τὰς δύο ἁμαξοστοιχίας. Ἡ μία εἶναι διὰ τοὺς συντηρητικούς, διὰ τοὺς μισονεϊστάς, διὰ τοὺς δειλοὺς καὶ τοὺς φιλησύχους. Ἡ ἄλλη εἶναι διὰ τοὺς νεωτεριστὰς καὶ τοὺς τολμηρούς, διὰ τοὺς ἔχοντας τὴν γενναιότητα ν' ἀψηφοῦν τοὺς κινδύνους τοῦ νέου.
Διὰ μίαν στιγμὴν ἀποχαιρετῶνται. Εἰς μίαν στιγμὴν ἀποχωρίζονται. Τὸ θέαμα εἶναι σπάνιον καὶ ἐνδιαφέρον. Ὀφείλεται εἰς μερικὰς περιπτώσεις, καὶ βέβαια δὲν θὰ διαρκέση πολύ. Ὀλίγας ἡμέρας ἀκόμη, καὶ τὸ ἕνα ρεῦμα ἀπορροφᾶ τὸ ἄλλο, ἡ μία ἁμαξοστοιχία χωνεύει τὴν ἄλλην, ὁ ἠλεκτρισμὸς νικᾶ τὸν ἀτμόν. Καὶ οἱ κύπτοντες ἀπὸ τὸ κιγκλίδωμα τοῦ σταθμοῦ, θὰ βλέπουν εἰς τὸ ἑξῆς μίαν δύναμιν, ἕνα σύστημα, μόνον ἕνα Θεόν. Ἡ πάλη μεταξὺ τοῦ παλαιοῦ καὶ τοῦ νέου, τοῦ ἐρχομένου καὶ τοῦ ἀπερχομένου, τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ μέλλοντος, δὲν θὰ φαίνεται πλέον ἐντοπισμένη ἐκεῖ κάτω, εἰς τὸ ἴδιον σημεῖον, εἰς τὴν ἰδίαν στιγμήν. Καὶ θὰ εἶναι ἀνάγκη νὰ τὴν ἀναζητήση ἡ φαντασία εἰς τὰ διάφορα σημεῖα τόπου καὶ χρόνου, εἰς ὅλην τὴν ἐπιφάνειαν αὐτῆς τῆς χώρας καὶ εἰς ὅλην της τὴν ἱστορίαν ὅπου παρόμοιοι ἀγῶνες, μεταξὺ παλαιῶν καὶ νέων, λανθάνοντες ἢ ἁπτοί, νοητοὶ ἢ ὁρατοί, ἐσημείωσαν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τὴν θριαμβευτικὴν πορείαν πρὸς τὴν πρόοδον καὶ τὸν πολιτισμόν. ΓΡ. Ξ»[35]

Στο πλαίσιο του εκσυγχρονισμού και της εξάπλωσης της χρήσης του ηλεκτρισμού την περίοδο 1908-1910, ο μέχρι τότε ιππήλατος τροχιόδρομος

---

35. Αποσπάσματα από το βιβλίο: *Ελληνικοί Ηλεκτρικοί Σιδηρόδρομοι 1869-1969*, Ε.Η.Σ., Αθήνα 1970, *στο 106 χρόνια από τότε που κινήθηκε ο Ηλεκτρικός Σιδηρόδρομος* (http://www.somsyntaxiouchon-isap.gr).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τραμ) Πειραιά-Περάματος,[36] που είχε λειτουργήσει από το 1883 και ανήκε στον Σ.Α.Π., έγινε ηλεκτροκίνητος και επεκτάθηκε μέχρι το Σταθμό Λαρίσης, ενώ το 1910 οι «Σιδηρόδρομοι Ἀττικῆς» εξαγοράστηκαν από την Ελληνική Ηλεκτρική Εταιρεία.

Στα επόμενα χρόνια, ο Σ.Α.Π. θα προσφέρει πολύτιμες υπηρεσίες στη χώρα, ιδιαίτερα κατά τους βαλκανικούς πολέμους του 1912-1913, διευκολύνοντας τις στρατιωτικές μεταφορές από την παραλιακή τροχιοδρομική γραμμή προς το Σταθμό Λαρίσης, παραχωρώντας στο κράτος μία αμαξοστοιχία 10 οχημάτων του ατμήλατου σιδηροδρόμου για να χρησιμοποιηθεί σαν κινητό νοσοκομείο και αξιοποιώντας το ξενοδοχείο που του ανήκε στο Φάληρο σαν ναυτικό νοσοκομείο.[37]

Την ίδια περίοδο και μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1920 λαμβάνει χώρα μία εκρηκτική αύξηση του πληθυσμού, που επιτάσσει τη βίαιη επέκταση του πολεοδομικού ιστού της Αθήνας. Πριν ακόμα την εγκατάσταση των προσφύγων της Μικράς Ασίας (1923-1928), οπότε και διπλασιάστηκε απότομα ο πληθυσμός του λεκανοπεδίου, ο ρυθμός αύξησης των κατοίκων στην πρωτεύουσα ξεπερνούσε το αντίστοιχο ποσοστό όλης της χώρας, της οποίας η δημογραφία κατά το 19ο αιώνα και μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20ού χαρακτηρίζεται από απότομες αλλαγές που προκαλούν οι εδαφικές επεκτάσεις. Από το 1848 έως το 1920 ο πληθυσμός του βασιλείου πολλαπλασιάζεται επί 5 και της Αθήνας επί 15. Ιδιαίτερα μετά το 1870 ο ρυθμός αύξησης του πληθυσμού στην πρωτεύουσα επιταχύνεται και παραμένει σε υψηλό επίπεδο μέχρι το 1920.[38]

Οι κάτοικοι της πρωτεύουσας αυξήθηκαν από 130.000 το 1900, σε 190.000 το 1910, 450.000 το 1920 και πάνω από 800.000 το 1928. Η πρωτεύουσα απλώθηκε, προκειμένου να στεγάσει τον δυσανάλογα μεγάλο αριθμό νέων κατοίκων χωρίς πειθάρχηση σε πολεοδομικούς κανόνες.[39] Στο πλαίσιο

---

36. Το τραμ της παραλίας του Πειραιά κατασκευάστηκε το 1883 ως ιππήλατος τροχιόδρομος, που εκτελούσε τη διαδρομή από τον σταθμό του Σιδηροδρόμου Αθηνών - Πειραιώς στον Πειραιά έως το Τελωνείο. Την περίοδο 1908-1910 επεκτάθηκε μέχρι το Σταθμό Λαρίσης του Πειραιά, η γραμμή του διαπλατύνθηκε σε κανονικό εύρος και απέκτησε ηλεκτροκίνηση, με τα εγκαίνια να λαμβάνουν χώρα στις 12 Απριλίου 1910. Ο τροχιόδρομος της παραλίας του Πειραιά κατἀργήθηκε το 1960. (Βλ Λεύκωμα, *130 χρόνια ΗΣΑΠ*, *ό.π.*, σ. 27, 58 και 135).

37. Βλ. Λεύκωμα, *130 χρόνια ΗΣΑΠ*, *ό.π.*, σ. 59.

38. Βλ. Guy Burgel, *Αθήνα, η ανάπτυξη μίας μεσογειακής πρωτεύουσας* (μτφ. Πέτρος Πυλμόν), Αθήνα, Εκδ. Εξάντας, 1976, σ. 142 κ.εξ.

39. Βλ. Θάνος Βλαστός, «Αθήνα και δημόσια συγκοινωνία. Παρελθόν, παρόν και μέλλον», *ό.π.*, σ. 9.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

αυτού του πολεοδομικού πανικού, ο Σιδηρόδρομος Αθηνών Πειραιώς έπαιζε σημαντικό ρόλο στην κάλυψη των συγκοινωνιακών αναγκών της πρωτεύουσας.

Η εταιρεία Ε.Η.Σ. Α.Ε. (1925-1975)

Στις 17 Οκτωβρίου 1925 υπογράφτηκε σύμβαση «Περὶ προμηθείας ἠλεκτρισμοῦ καὶ περὶ μεταφορῶν» μεταξύ αφενός του Ελληνικού Δημοσίου – εκπροσωπούμενου από τον υπουργό της Συγκοινωνίας, Αναστάσιο Ταβουλάρη και τον υπουργό των Οικονομικών, Γεώργιο Κοφινά – και του Συνδικάτου Μελετών και Επιχειρήσεων, εκπροσωπούμενου από τον πρόεδρό του, Υποδιοικητή της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, Εμμανουήλ Τσουδερό, και αφετέρου της βρετανικής εταιρείας «The Power and Traction Finance Company Limited» με έδρα το Λονδίνο εκπροσωπούμενης στην Ελλάδα από τον πληρεξούσιο της εταιρείας, Sir Gerald F. Talbot.[40] Με βάση τη σύμβαση αυτή οι τέσσερις εταιρείες: α) «Σ.Α.Π.», β) «Σιδηρόδρομοι Ἀττικῆς», γ) «Τροχιόδρομοι Ἀθηνῶν, Πειραιῶς καὶ Περιχώρων» και δ)«Power and Traction Finance Company» συγχωνεύθηκαν σε δύο εταιρείες, τους «Ἑλληνικοὺς Ἠλεκτρικοὺς Σιδηροδρόμους» (Ε.Η.Σ.) και την «Ἠλεκτρική Ἑταιρεία Μεταφορῶν» (Η.Ε.Μ.).

Η Ανώνυμη Εταιρεία Ε.Η.Σ., στην οποία καθήκοντα Γενικού Διευθυντή ανέλαβε ο Αλέξανδρος Βλάγκαλης, είχε ως σκοπό την εκμετάλλευση του συγκοινωνιακού δικτύου του Σ.Α.Π., δηλαδή τον σιδηρόδρομο Αθήνας-Πειραιά και τον τροχιόδρομο (τραμ) Πειραιά-Περάματος.[41] Στο άρθρο 3

---

40. Βλ. *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, αριθ. Φύλλου 309, τ. Α//17-10-1925.

41. «Σκοπὸς τῆς Ἑταιρείας εἶναι ἡ ἐκμετάλλευσις τοῦ ὑπ' Ἀθηνῶν εἰς Πειραιὰ Σιδηροδρόμου ἢ ἄλλων σιδηροδρόμων ἀτμήλατων ἢ ἠλεκτροκίνητων ἢ τροχιοδρομικῶν γραμμῶν καὶ παντὸς ἐν γένει μέσου συγκοινωνίας καὶ πᾶσα ἐν γένει ἐργασία τείνουσα ἀμέσως ἢ ἐμμέσως πρός τινα τῶν σκοπῶν τούτων καὶ εἰς τὴν ἐπαύξησιν τῆς κινήσεως καὶ εἰς τὴν ἐν γένει δι' ἔργων ἐπὶ ἐπωφελεστέροις ὅροις ἐκμετάλλευσιν ἰδίᾳ δὲ ἡ ἐκμετάλλευσις ξενοδοχείων, λουτρῶν ἢ ἄλλων ψυχαγωγικῶν κέντρων εἰς συνοικισμούς, κατὰ μῆκος τῶν γραμμῶν, ἃς ἐκμεταλλεύεται πρὸς ἐπαύξησιν τῆς κινήσεως τῶν μέσων συγκοινωνίας. Πρὸς ἐκπλήρωσιν τῶν ἀνωτέρω σκοπῶν, οἱ ἐκ τῶν ἱδρυτῶν Συνδικάτον μελετῶν καὶ ἐπιχειρήσεων καὶ ἡ ἐν Λονδίνῳ Ἑταιρεία Power and Traction Finance Co Ltd διὰ τοῦ νομίμου αὐτῶν ἀντιπροσώπου, ἐκχωροῦσι καὶ μεταβιβάζουσι πρὸς τὴν διὰ τοῦ παρόντος συνισταμένην Ἑταιρείαν, ὑπὸ τὴν ἰδιότητα αὐτῶν ὡς ἀναδόχων τῆς ἀπὸ 17 Οκτωβρίου 1925 (Εφ. Κυβ. Τ. Α΄ 309) Συμβάσεως περὶ προμήθειας ἠλεκτρισμοῦ καὶ περὶ μεταφορῶν πάντα τὰ δικαιώματα καὶ ὑποχρεώσεις αὐτῶν τὰς ἀπορρεούσας ἐκ τῆς Συμβάσεως ταύτης καὶ ἀναγομένας εἰς τὰ ἀντικείμενα τῶν ἄρθ. 1 στοιχ. Ε/. 47

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

του καταστατικού οριζόταν η διάρκεια της εταιρείας μέχρι τις 31 Δεκεμβρίου 1985.[42] Στα επόμενα χρόνια η εταιρεία Ε.Η.Σ. επέδειξε ιδιαίτερη συνέπεια στην κατασκευή έργων για την προώθηση του ηλεκτρικού σιδηροδρόμου. Το 1928 εγκαινιάστηκαν το νέο μέγαρο του σταθμού Πειραιά[43] και ο σταθμός της Καλλιθέας, άρχισε να κατασκευάζεται η σήραγγα για την επέκταση του σιδηροδρόμου από την Ομόνοια μέχρι το σταθμό της Αττικής και θεμελιώθηκε ο νέος υπόγειος σταθμός στην πλατεία Ομονοίας, ο οποίος ολοκληρώθηκε δύο χρόνια αργότερα, με τα εγκαίνια να λαμβάνουν χώρα στις 21 Ιουλίου του 1930 παρουσία του πρωθυπουργού της Ελλάδος, Ελευθέριου Βενιζέλου. Παράλληλα με την κατασκευή έργων, η Ε.Η.Σ. Α.Ε. παραγγέλλει το 1938 στη γερμανική εταιρεία Siemens-Schuckertwerke νέο τροχαίο υλικό και ηλεκτρικό εξοπλισμό, ωστόσο το πρόγραμμα αυτό θα παγώσει λόγω του πολέμου. Καθυστερήσεις θα επιφέρει ο πόλεμος και η Κατοχή και στην ολοκλήρωση και εκμετάλλευση της νέας σήραγγας και των σταθμών Βικτώριας και Αττικής, που τελικά θα άρχιζε λίγα χρόνια μετά την απελευθέρωση, το 1948.[44]

Στο μεταξύ, κατά τη διάρκεια της γερμανικής Κατοχής η επιβατική κίνηση στο σιδηρόδρομο αυξάνεται υπερβολικά λόγω μη ύπαρξης άλλου παράλληλου συγκοινωνιακού μέσου. Ταυτόχρονα, οι Ελληνικοί Ηλεκτρικοί Σιδηρόδρομοι μεταφέρουν με τις εμπορικές τους αμαξοστοιχίες τρόφιμα και εφόδια του Ερυθρού Σταυρού στο σταθμό του Θησείου από την ελευθέρα ζώνη του λιμένος Πειραιώς, συμβάλλοντας στον επισιτισμό της Αθήνας. Στις αρχές του 1944 με το βομβαρδισμό του Πειραιά καταστρέφονται σχεδόν ολοσχερώς οι εγκαταστάσεις των Ε.Η.Σ. και διακόπτεται περίπου για ένα μήνα η σιδηροδρομική συγκοινωνία. Με το τέλος του πολέμου το προσωπικό των

καὶ 53 τῆς Συμβάσεως ταύτης ὡς καὶ τοῦ ἄρθ. 1 στοιχ. γ΄ ὅσον ἀφορᾶ τὴν τροχιοδρομικὴ καὶ διὰ λεωφορείων συγκοινωνίαν τῆς παραλιακῆς γραμμῆς Πειραιῶς.» Βλ. Καταστατικὸν τῆς ἀνωνύμου Ἑταιρείας Ἑλληνικοὶ Ἠλεκτρικοὶ Σιδηρόδρομοι Α.Ε., Ἐν Ἀθήναις, Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, 1926, άρθρο 2, σ. 7-8, στο ΓΑΚ, *Αρχείο ΗΣΑΠ*, φάκελος 68.

42. Βλ. *ό.π.*, σ. 8.

43. Ευρωπαϊκών προδιαγραφών έργο του αρχιτέκτονα Ιωάννη Μιχ. Αξελού (1874-1940), απόφοιτου της École Royale des Beaux Arts των Βρυξελλών, και του αδελφού του Μιλτιάδη Μιχ. Αξελού, πολιτικού μηχανικού του Πολυτεχνείου των Βρυξελλών. Η κατασκευή του μεγαλοπρεπούς, εκλεκτικιστικού οικοδομήματος με το μεγάλο αψιδωτό θόλο πραγματοποιήθηκε την περίοδο 1928-29 και αποτελεί δημιουργική προσαρμογή των ευρωπαϊκών του προτύπων στα ελληνικά δεδομένα της εποχής. (Βλ. http://www.culture2000.tee.gr/ATHENS/GREEK/main2.html)

44. Βλ. Λεύκωμα, *130 χρόνια ΗΣΑΠ*, *ό.π.*, σ. 133.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ε.Η.Σ. θα καταβάλει υπεράνθρωπες προσπάθειες για την ανοικοδόμηση και επισκευή των εγκαταστάσεων και την άμεση ανακατασκευή του τροχαίου υλικού[45] από τις ζημιές του πολέμου, ενώ μετά το θάνατο του Αλέξανδρου Βλάγκαλη, το 1945, τη γενική διεύθυνση ανέλαβαν ο γιος του Νικόλαος Βλάγκαλης και ο εφοπλιστής Στρατής Ανδρεάδης, οι οποίοι προώθησαν την περαιτέρω επέκταση του ηλεκτρικού σιδηροδρόμου.

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1952, ο Ανδρεάδης ανέλαβε και τη διοίκηση της Εμπορικής Τράπεζας, η οποία ήδη από τα χρόνια της γερμανικής Κατοχής είχε επενδύσει, μεταξύ άλλων (εταιρειών, ακινήτων κλπ.), και σε μετοχές των Ηλεκτρικών Σιδηροδρόμων. Στο πλαίσιο αυτό, η Ε.Η.Σ. Α.Ε. και ο όμιλος της Εμπορικής του Ανδρεάδη θα διάγουν βίους παράλληλους μέχρι που πέρασαν στο ελληνικό δημόσιο το 1975.[46]

Σε αντίθεση με την Ε.Η.Σ. Α.Ε., η Ἠλεκτρική Ἑταιρεία Μεταφορῶν (Η.Ε.Μ. Α.Ε.) – η δεύτερη εταιρεία που προέκυψε από τη Σύμβαση του 1925 και είχε αναλάβει το δίκτυο τραμ της Εταιρείας Τροχιοδρόμων και κυρίως τη γραμμή Αθήνας-Κηφισιάς των παλαιών Σιδηροδρόμων Αττικής – δεν είχε να επιδείξει ανάλογη πρόοδο στα έργα ευθύνης της. Οι Βρετανοί εκπρόσωποί της, Sir Gerald F. Talbot και Horace A. Reid, υπέγραψαν δώδεκα χρόνια μετά τη σύμβαση του 1925, στις 19 Ιουλίου 1937, συμπληρωματική σύμβαση με το ελληνικό δημόσιο,[47] με την οποία η εταιρεία τους αναλάμβανε στα δύο επόμενα έτη να κατασκευάσει διπλή γραμμή ηλεκτρικού σιδηρόδρομου από το σταθμό της Αττικής μέχρι το υφιστάμενο τότε τέρμα του ατμήλατου σιδηροδρόμου στην Κηφισιά.[48] Την περίοδο 1938-

---

45. Ουσιαστικά επρόκειτο για τα πρώτα ηλεκτροκίνητα οχήματα, που είχαν τεθεί σε κυκλοφορία το 1904 και τα οποία μετά την ανακατασκευή τους το 1945, διατηρήθηκαν για ακόμα 40 έτη, αφού αποσύρθηκαν οριστικά από την κυκλοφορία το 1985. (Βλ. Γουδέλης, Αναστάσιος, *ΗΣΑΠ: 100 χρόνια ηλεκτροκίνησης*, *ό.π.*, σ. 4)

46. Βλ. «Η ιστορία της Εμπορικής Τράπεζας», στο www.emporiki.gr και «Η ιστορία της Εμπορικής: Από το σαράφικο του Εμπεδοκλέους στον κολοσσό του Ανδρεάδη», στο *Βήμα*, 30/07/2006.

47. Η Σύμβαση κυρώθηκε με αναγκαστικό νόμο (υπ. Αριθ. 803) της 24ης Ιουλίου 1937 και δημοσιεύθηκε στις 3 Αυγούστου του ίδιου έτους. Βλ. *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος*, 3 Αυγούστου 1937, ἀρ. φύλλου 296, τεῦχος πρῶτον, σ. 1891 κ.εξ. στο ΓΑΚ, *Ἀρχεῖο ΗΣΑΠ*, φάκελος 71.

48. Βλ. Σύμβασις της από 17ης Οκτωβρίου 1925 Συμβάσεως «περὶ προμηθείας ἠλεκτρισμοῦ καὶ περὶ μεταφορῶν»..., Μέρος 2ον, Ἄρθρα 2, 3 και 11, στο Ὑπουργεῖον Σιδηροδρόμων καὶ Αὐτοκινήτων, Ἀναγκαστικὸς Νόμος 803/1937 «*Περὶ κυρώσεως τῆς ἀπὸ 19 Ἰουλίου ἐ.ἔ. συμπληρωματικῆς συμβάσεως μεταξὺ τοῦ Ἑλληνικοῦ Δημοσίου καὶ τῆς Ἠλεκτρικῆς Ἑταιρείας

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

1940 εκτελέστηκαν τα πρώτα έργα υποδομής (γέφυρες, ορύγματα, σταθμοί) για τον νέο αυτό ηλεκτρικό σιδηρόδρομο (Πλ. Αττικής-Κηφισιά), τα οποία όμως διακόπηκαν την περίοδο της Κατοχής και τελικά το έργο αυτό δεν ολοκληρώθηκε ποτέ από την Η.Ε.Μ. Στο μεταξύ, από τον Αύγουστο του 1938, είχε καταργηθεί ο ατμήλατος σιδηρόδρομος της Κηφισιάς (με το παρατσούκλι «Θηρίο»).[49]

Μετά την επιβράδυνση που προκάλεσε η παγκόσμια οικονομική κρίση της δεκαετίας του 1930, ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, η Κατοχή και ο Εμφύλιος Πόλεμος στην Ελλάδα, η αθηναϊκή ανάπτυξη ξεκινάει στις αρχές της δεκαετίας του 1950 πιο έντονη παρά ποτέ, με την πρωτεύουσα να συγκεντρώνει τον δημογραφικό δυναμισμό και να ταυτίζεται με την οικονομική ανάπτυξη της χώρας.[50] Σε αυτό το νέο σκηνικό θα γίνει πραγματικότητα η ολοκλήρωση των έργων του ηλεκτρικού σιδηροδρόμου μέχρι την Κηφισιά και η ενοποίηση ουσιαστικά των δύο γραμμών (Αθηνών-Πειραιώς και Αθηνών-Κηφισιάς) σε μία, που αποπερατώθηκε από την Ε.Η.Σ. βάσει συμβάσεως – και αυτής συμπληρωματικής της από 17 Οκτωβρίου 1925 συμβάσεως «περὶ προμηθείας ἠλεκτρισμοῦ καὶ περὶ μεταφορῶν» – η οποία κυρώθηκε στις 13 Οκτωβρίου 1954[51] μεταξύ του ελληνικού δημοσίου, εκπροσωπούμενου από τον υπουργό Συγκοινωνιών, Στυλιανό Κούνδουρο, της εταιρείας Ε.Η.Σ. Α.Ε., εκπροσωπούμενης από τους Στρατή Ανδρεάδη και Νικόλαο Βλαγκάλη, και της εταιρείας Η.Ε.Μ. Α.Ε., εκπροσωπούμενης από τον Robert Maxwell. Σύμφωνα με αυτή εγκρίθηκε από το ελληνικό δημόσιο η παραχώρηση από την Η.Ε.Μ. στους Ε.Η.Σ. του δικαιώματος ολοκλήρωσης των έργων ηλεκτροκίνησης και εκμετάλλευσης του σιδηροδρόμου Αθήνας-Κηφισιάς, την

Μεταφορῶν», ἐν Ἀθήναις, ἐκ τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου, 1937, σ. 5 κ.ἑξ. (ΓΑΚ, *Αρχείο ΗΣΑΠ*, φάκελος 71).

49. Ο Τίμος Μωραϊτίνης γράφει σχετικά σε χρονογράφημά του στην εφημερίδα *Ἔθνος*, 9/91938: «*Μετὰ μακροχρόνιον νόσον ἀπεβίωσεν χθὲς ὁ Σταμάτης, ὁ γνωστὸς ἀνάπηρος τῆς Κηφισιᾶς. Ὁ μεταστὰς ἐγεννήθη πρὸ 53 ἐτῶν στὴν Ἀθήνα. Ἀπὸ τὰ πρῶτά του βήματα ἔδειξε ὁ Σταμάτης τὴν κλίσιν του πρὸς τὴν στωϊκὴν φιλοσοφίαν. Ἔσυρε μὲ βαρυθυμία καὶ ἀδιαφορία τὰ βήματά του, συνεχῶς καπνίζων καὶ σφυρίζων... Μεσόκοπον πλέον, ἔρημον καὶ χωρίς φίλους, τὸν εὑρῆκεν ὁ ἠλεκτρισμὸς καὶ πρὸ ὀλίγων ἡμερῶν ἔπεσε ἠλεκτρόπληκτος. Αἱ τελευταῖαι του θελήσεις ὑπῆρξαν ἕν ἀσθενὲς σφύριγμα ἀποδοκιμασίας κατὰ τῆς ἠλεκτροκινήσεως. Ἀλλὰ οὐδεὶς τὸν ἤκουσε...*». (Βλ. Λεύκωμα, *130 χρόνια ΗΣΑΠ*, *ό.π.*, σ. 115).

50. Βλ. Guy Burgel, *Αθήνα...*, σ. 144.

51. *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος*, 13 Οκτωβρίου 1954, τεῦχος πρῶτον, ἀρ. φύλλου 255, σ. 2137 κ.ἑξ., στο ΓΑΚ, *Αρχείο ΗΣΑΠ*, φάκελος 74.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

οποία οι δύο εταιρείες είχαν συμφωνήσει με μεταξύ τους σύμβαση ήδη από τις 26 Ιουνίου 1950.[52]

Όπως έγραφε ο ίδιος ο Κούνδουρος στην εισηγητική του έκθεση στη Βουλή πριν την κύρωση της συμπληρωματικής σύμβασης, στις 31 Αυγούστου 1954:

«Διὰ τῆς ἀπὸ 23 Ἰουλίου 1954 συμπληρωματικῆς συμβάσεως μεταξὺ τοῦ Δημοσίου καὶ τῶν Ἑταιρειῶν ὑπὸ τῆς ἐπωνυμίας «Ἑλληνικοὶ Ἠλεκτρικοὶ Σιδηρόδρομοι Α.Ε.» καὶ «Ἠλεκτρικὴ Ἑταιρεία Μεταφορῶν Α.Ε.» τὴν κύρωσιν τῆς ὁποίας διώκει τὸ ὑπὸ κρίσιν σχέδιον Νομ. Δ/τος, παρέχεται κυρίως ἡ συγκατάθεσις τοῦ Δημοσίου εἰς τὴν πραγματοποίησιν καὶ ἐκτέλεσιν τῆς μεταξὺ τῶν ἄνω δύο Ἑταιρειῶν συμβάσεως ἀπὸ 26 Ιουνίου 1950.[...]

.... ἡ ἀνάληψις τῆς κατασκευῆς καὶ ἐκμεταλλεύσεως τοῦ ἀπ' Ἀθηνῶν εἰς Κηφισιὰν Σιδηροδρόμου ὡς αὐτοτελοῦς σιδηροδρομικοῦ δικτύου παρ' ἑταιρείας ἄλλης ἀπὸ τὴν ἐκμεταλλευομένην τὸν ἀπ' Ἀθηνῶν εἰς Πειραιὰ σιδηρόδρομον, ἀπετέλεσεν ἐσφαλμένην βασικῶς κατανομὴν καὶ τὸ κυριώτερον ἴσως ἐμπόδιον τῆς μὴ κατασκευῆς αὐτοῦ μέχρι τοῦδε. Ὁ ἀπ' Ἀθηνῶν εἰς Κηφισιὰν σιδηρόδρομος, ἀποτελῶν προέκτασιν καὶ συμπλήρωμα τοῦ ὑπάρχοντος σιδηροδρόμου Πειραιῶς-Ἀθηνῶν δὲν ἔπρεπε ν' ἀποχωρισθῇ ἀπ' αὐτοῦ καὶ ν' ἀναληφθῇ παρ' ἄλλου ἀπὸ τὴν ἐκμεταλλευομένην καὶ τὸ ὑπάρχον τμῆμα τοῦ σιδηροδρόμου Ἀθηνῶν-Πειραιῶς Ἑταιρείαν. Τοιουτοτρόπως διὰ τῆς ἐγκρινομένης ἤδη συμβάσεως μεταξὺ τῶν δύο ὡς εἴρηται Ἑταιρειῶν ἀπὸ 26 Ἰουνίου 1950 συντελεῖται ἡ προσήκουσα ἀνακατανομὴ καὶ ὑποκατάστασις τῶν ΕΗΣ εἰς τὰ σχετικὰ δικαιώματα καὶ τὰς ὑποχρεώσεις τῆς ΗΕΜ, ἡ παρέχουσα τὴν βάσιμον βεβαιότητα ὅτι ἐπὶ τέλους θέλει πραγματοποιηθῇ ἡ ἠλεκτροκίνητος σιδηροδρομικὴ ἐπικοινωνία μεταξὺ Πειραιῶς-Ἀθηνῶν καὶ Κηφισιᾶς πρὸς ἐξυπηρέτησιν στοιχειώδους συγκοινωνιακῆς ἀνάγκης, κατόπιν μάλιστα τῆς μεγάλης αὐξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ τῆς περιοχῆς τῆς Πρωτευούσης ...»[53]

---

52. Βλ. Σύμβασις 23.7.1954 μεταξύ Ἑλληνικοῦ Δημοσίου Ἑλληνικῶν Ἠλεκτρικῶν Σιδηροδρόμων Α.Ε. καὶ Ἠλεκτρικῆς Ἑταιρείας Μεταφορῶν Α.Ε., στο ΓΑΚ, *Αρχείο ΗΣΑΠ*, φάκελος 74 και Σύμβασις της 26 Ιουνίου 1950 (Μεταβίβασις Σιδηροδρόμου Ἀθηνῶν-Κηφισιᾶς ἀπὸ τῆς Η.Ε.Μ. εἰς τοὺς Ε.Η.Σ.), στο ΓΑΚ, *Αρχείο ΗΣΑΠ*, φάκελος 608.

53. Εἰσηγητικὴ ἔκθεσις, ἀπὸ τοῦ σχεδίου Ν.Δ. «περὶ κυρώσεως τῆς ἀπὸ 23 Ἰουλίου 1954

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Τα έργα συνεχίστηκαν και παρά τις αρκετές δυσκολίες που ανέκυψαν τον Μάρτιο του 1957 αρχίζει η εκμετάλλευση του σταθμού του Ν. Ηρακλείου, τον Αύγουστο η εκμετάλλευση του σταθμού της Κηφισιάς και τον Σεπτέμβριο του σταθμού του Αμαρουσίου. Έτσι, το 1957, δεκαεννέα χρόνια μετά την κατάργηση του ατμοκίνητου «Θηρίου», ο σιδηρόδρομος θα επιστρέψει στην Κηφισιά, αυτή τη φορά σαν ηλεκτρικός, και θα γίνει πραγματικότητα η απευθείας συγκοινωνία του Πειραιά με την Κηφισιά, ενώ την ίδια περίοδο καταργήθηκε η προαστιακή σιδηροδρομική γραμμή Αθήνας-Λαυρίου. Για τις ανάγκες της ενιαίας πλέον γραμμής Κηφισιάς-Πειραιά η Ε.Η.Σ. Α.Ε. παραγγέλλει και παραλαμβάνει κατά τη δεκαετία του 1950 και του 1960 από τη Δυτική Γερμανία νέο υπερσύγχρονο τροχαίο υλικό.[54]

Παρά τις κατά καιρούς προτάσεις για κατασκευή υπόγειας ή εντός ορύγματος σιδηροδρομικής γραμμής, ιδιαίτερα στο τμήμα Αττικής-Κηφισιάς, η γραμμή του «Ηλεκτρικού» ήταν επίγεια, όπως εξάλλου όριζαν όλες οι κατά καιρούς συμβάσεις. Η κατασκευή υπόγειας σήραγγας για όλη τη γραμμή θα απαιτούσε υπέρογκη δαπάνη, όπως προέκυπτε από μελέτες της εταιρείας Ε.Η.Σ., σε μία περίοδο που η εύρεση κεφαλαίων ήταν ιδιαίτερα δύσκολη, αλλά ακόμα και αν τελικά τα κεφάλαια αυτά εξασφαλίζονταν, η απόσβεσή τους θα βάρυνε υπέρμετρα το επιβατικό κοινό. Εξάλλου, η πρόταση για κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής Αττικής-Ν. Ιωνίας εντός απλού

συμπληρωματικῆς συμβάσεως τῆς ἀπὸ 17 Ὀκτωβρίου 1925 ὁμοίας «περὶ προμηθείας ἠλεκτρισμοῦ καὶ περὶ μεταφορῶν» πρὸς τὴν Εἰδικὴν ἐπιτροπὴν τοῦ ἄρθρου 35 τοῦ Συντάγματος, στο ΓΑΚ, *Αρχείο ΗΣΑΠ*, φάκελος 75.

54. Το 1952 παραλαμβάνονται και κυκλοφορούν στο δίκτυο σύγχρονοι για την εποχή συρμοί κατασκευής SIEMENS-MAN. Νεότερες εκδόσεις των οχημάτων αυτών παραλαμβάνονται το 1958 βάσει σύμβασης του 1956 για την προμήθεια 16 κινητήριων οχημάτων, 16 ρυμουλκούμενων οχημάτων, καθώς και ανταλλακτικών μεταξύ της Ε.Η.Σ. Α.Ε. και της γερμανικής εταιρείας Siemens-Schuckertwerke A.G. Παράλληλα, η γερμανική εταιρεία με δεύτερη σύμβαση του 1956 θα παρείχε στην ελληνική εταιρεία εξαρτήματα ηλεκτρικής πέδησης, προκειμένου να μετασκευασθούν δώδεκα συρμοί, προμήθειας του 1952, οι οποίοι θα μπορούσαν έτσι να λειτουργήσουν μαζί με τους 16 νέους συρμούς. Το 1968 παρελήφθησαν και τέθηκαν σε κυκλοφορία και άλλες νεότερες εκδόσεις οχημάτων κατασκευής Siemens-MAN. Οι συρμοί αυτοί δυτικογερμανικής προέλευσης, που αποκτήθηκαν από τους Ε.Η.Σ. στις δεκαετίες του '50 και του '60 αποσύρθηκαν περί το 2000. [Βλ. Αναστάσιος Γουδέλης, *ΗΣΑΠ: 100 χρόνια ηλεκτροκίνησης*, *ό.π.*, Σύμβασις προμήθειας 16 κινητηρίων οχημάτων και 16 ρυμουλκούμενων οχημάτων ως και των ανταλλακτικών τεμαχίων αυτών και Σύμβασις προμήθειας εξαρτημάτων δια την μετασκευήν των 12 συρμών προμηθείας 1952 δια ηλεκτρικήν πέδην αντιστάσεως (πέδη κατωφέρειας) και δια σύνθεσιν μετά των νέων συρμών, 29 Νοεμβρίου 1956, στο ΓΑΚ, *Αρχείο ΗΣΑΠ*, φάκελος 76].

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ορύγματος (και όχι σήραγγας), που ωστόσο θα έδινε τη δύνατότητα υπογειοποίησης του «Ηλεκτρικού» στο μέλλον, απορρίφθηκε με το επιχείρημα της δημόσιας υγιεινής και ασφάλειας των συρμών, καθώς την περίοδο εκείνη η Αθήνα δεν διέθετε κατάλληλο αποχετευτικό δίκτυο και αγωγούς ομβρίων υδάτων.[55]

Η προέκταση της ηλεκτρικής σιδηροδρομικής γραμμής προς τα βόρεια προάστια υπήρξε ένα από τα μεγαλύτερα μεταπολεμικά συγκοινωνιακά έργα στη περιοχή της πρωτεύουσας. Επρόκειτο να αποσυμφορήσει τη συγκοινωνιακή κυκλοφορία στο κέντρο της πόλης, να εξυπηρετήσει συνοικισμούς με μικροαστική πληθυσμιακή σύνθεση, όπως η Νέα Ιωνία, που ενώνονταν με τις βιομηχανικές τότε περιοχές της Αθήνας και του Πειραιά, και να συμβάλει στη μεγάλη πολεοδομική και οικονομική ανάπτυξη των βορείων προαστίων. Παράλληλα, το έργο αυτό εξυπηρετούσε και την εθνική οικονομία, η οποία, αφού απέβλεπε την εποχή εκείνη στον εξηλεκτρισμό της χώρας με την κατασκευή μεγάλων υδροηλεκτρικών έργων σε όλη την επικράτεια,που θα καθιστούσαν φθηνή την ηλεκτρική ενέργεια, είχε συμφέρον από την επέκταση του ηλεκτρικού σιδηροδρόμου, που σήμαινε μείωση δαπάνης συναλλάγματος για την εισαγωγή καυσίμων και ανταλλακτικών αυτοκινήτων, λεωφορείων κλπ.

Ο σημερινός «Ηλεκτρικός» (Η.Σ.Α.Π. Α.Ε.)

Στο πλαίσιο της υπόθεσης Ανδρεάδη,[56] το 1976 η Ανώνυμη Εταιρεία «Ἑλληνικοὶ Ἠλεκτρικοὶ Σιδηρόδρομοι» κρατικοποιήθηκε με το νόμο 352/1976 «Περὶ κυρώσεως τῆς ἀπὸ 10/12-2-1976 πράξεως νομοθετικοῦ περιεχομένου τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας περὶ ἱδρύσεως Ὀργανισμοῦ (Η.Σ.Α.Π.) πρὸς ἀνάληψιν τῶν παρὰ τῶν Ε.Η.Σ. Α.Ε. ἐκτελουμένων μετα-

---

55. Βλ. σχετική Έκθεση, στο ΓΑΚ, *Αρχείο ΗΣΑΠ*, φάκελος 608.

56. Τον Νοέμβριο του 1975 ελεγκτές της Τράπεζας της Ελλάδος ήγειραν ζήτημα παράνομων χρηματοδοτήσεων στις θυγατρικές της Εμπορικής Τράπεζας. Η υπόθεση παρεπέμφθη στη Δικαιοσύνη και ο Ξενοφών Ζολώτας διόρισε προσωρινό επίτροπο να διοικεί την τράπεζα. Ενόσω εξελισσόταν η δικαστική διαμάχη του Δημοσίου με τον Στρατή Ανδρεάδη, ο προσωρινός επίτροπος προέβη σε μεγάλη αύξηση κεφαλαίου αποκλείοντάς τον από αυτήν. Έτσι ο Ανδρεάδης απώλεσε τον έλεγχο του 51% της Εμπορικής και το ποσοστό του περιορίστηκε σε 25%. (Βλ. μεταξύ άλλων «Η βεντέτα» Καραμανλή-Παπαληγούρα με τον Ανδρεάδη», *Καθημερινή*, 8 Δεκεμβρίου 2007 και «Η ιστορία της Εμπορικής: Από το σαράφικο του Εμπεδοκλέους στον κολοσσό του Ανδρεάδη», *Το Βήμα*, 30 Ιουλίου 2007).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

φορῶν».[57] Σύμφωνα με το άρθρο 2, οι «Ηλεκτρικοί Σιδηρόδρομοι Αθηνών – Πειραιώς» αποτελούν δημόσια επιχείρηση που λειτουργεί για χάρη του δημόσιου συμφέροντος, κατά τους κανόνες της ιδιωτικής οικονομίας. Το 1978 οι Η.Σ.Α.Π. εντάχθηκαν στο Σύστημα Αστικών Συγκοινωνιών της ελληνικής πρωτεύουσας, που επόπτευε ο τότε νεοϊδρυθείς (1977) Οργανισμός Αστικών Συγκοινωνιών (τότε Ο.Α.Σ. και από τα τέλη του 1993 μέχρι σήμερα Οργανισμός Αστικών Συγκοινωνιών Αθηνών – Ο.Α.Σ.Α.).

Στο μεταξύ, ήδη από τις 17 Οκτωβρίου του 1974 είχε δημοσιευθεί πρόσκληση υποβολής προσφορών και τελικά στις 4 Ιουνίου 1977 υπογράφτηκε Σύμβαση για την εκτέλεση προμελέτης κατασκευής κεντρικού δικτύου μετρό στην Αθήνα μεταξύ του Ελληνικού Δημοσίου, εκπροσωπούμενου από τον Υπουργό Συγκοινωνιών Γεώργιο Βογιατζή, και της Κοινοπραξίας των Γαλλικών Οίκων Μελετών Sofre Transports Urbains A.E. (SOFRETU), Societe Generale de Techniques et d'Etudes (S.G.T.E.) και Sogelerg A.E., που στην Ελλάδα συνεργάζονταν με το γραφείο συμβούλων-μηχανικών Αρώνης-Δρέττας-Καρλαύτης. Όπως ανέφερε η εφημερίδα της κυβερνήσεως της 19ης Ιανουαρίου 1977, «ἡ κατασκευὴ τοῦ κεντρικοῦ δικτύου τοῦ ΜΕΤΡΟ Ἀθηνῶν ἀποτελεῖ ἀντικείμενον προφανῶς καὶ ἀναμφισβητήτως κατεπεῖγον, λόγῳ τῆς κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη συνεχῶς ἐπιδεινούμενης κυκλο-φοριακῆς συμφορήσεως εἰς τὸ κέντρον τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν ἐκ ταύτης δυσμενῶν οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν ἐπιπτώσεων».[58]

Στα τέλη της δεκαετίας του 1970 οι προμήθειες σε βαγόνια, συρμούς και εν γένει τροχαίο υλικό για τους ΗΣΑΠ είχαν πάντοτε αναφορά και στη συμβατότητά τους για χρήση στο μελλοντικό μετρό[59] και μάλιστα από το φθινόπωρο του 1978 μέχρι τα τέλη του 1979 η διοίκηση των ΗΣΑΠ μετά από συσκέψεις με στελέχη του ΟΑΣ και της SOFRETU είχαν καταλήξει στα κοινά τεχνικά χαρακτηριστικά των μελλοντικών οχημάτων για το δίκτυο του ηλε-

---

57. *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας*, ἀριθ. φύλλου 147, τεῦχος πρῶτο, 16 Ιουνίου 1976.

58. Βλ. *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας*, 19 Ἰανουαρίου 1977, τ. Β΄, ἀρ. φύλλου 23, σ. 146 κ.ἑξ. και *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας*, 28 Ἰουνίου 1977, τ. Α΄, ἀρ. φύλλου 183, σ. 1543 κ..ξ.

59. Βλ. μεταξύ άλλων, «Σύμβασις παροχῆς ἐξειδικευμένων ὑπηρεσιῶν διὰ τὴν σύνταξιν τευχῶν προδιαγραφῶν προκηρύξεως διεθνοῦς διαγωνισμοῦ τροχαίου ὑλικοῦ Η.Σ.Α.Π.» με την εταιρεία Hamburg Consult, 7 Δεκεμβρίου 1979, αλλά και Διακήρυξη, αριθ. 98/80, για προκήρυξη Δημόσιου Διεθνούς Μειοδοτικού Διαγωνισμού για προμήθεια 60 οχημάτων, 28 Ιουλίου 1980, στο ΓΑΚ, *Αρχείο ΗΣΑΠ*, φάκελος 695 και εφημερίδα *Εξπρές*, 13 Δεκεμβρίου 1979.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κτρικού και του μετρό.[60] Μάλιστα, το φθινόπωρο του 1980 η ανάθεση και επίβλεψη πάσης φύσεως μελετών για το μετρό, αλλά και η κατασκευή και εκμετάλλευσή του πέρασε με το νόμο υπ' αριθμ. 1074 στην ΗΣΑΠ Α.Ε.[61]

Η μελέτη βέβαια δεν σήμαινε και την προγραμματισμένη έναρξη κατασκευής του έργου. Στις 24 Αυγούστου 1979 άρθρο της εφημερίδας «Εξπρές» για τους μελλοντικούς σταθμούς των δύο γραμμών του μετρό είχε τίτλο: «Καθορίστηκαν οι θέσεις των σταθμών του μετρό. Όταν φυσικά γίνει μετρό στην πρωτεύουσα».[62] Πάντως, σχεδόν όλες οι εφημερίδες της εποχής έκαναν εκτενείς αναφορές στη συμφωνία του υπουργείου Συγκοινωνιών με την ξένη εταιρεία μελετών για τη μορφή του νέου δικτύου μετρό μήκους 28,2 χιλιομέτρων και για τη χωροθέτηση των νέων σταθμών, δίνοντας λεπτομερή περιγραφή, ακόμα και σχεδιαγράμματα της θέσης τους στον πολεοδομικό ιστό της πρωτεύουσας.[63] Η κατασκευή επρόκειτο να αρχίσει το 1981 με τις πρώτες δοκιμές κατασκευής στοών και φρεατίων προκειμένου να ολοκληρωθεί η μελέτη εφαρμογής του έργου και η έναρξη της κυρίως κατασκευής είχε οριστεί για το 1982, ενώ προβλεπόταν ότι η πρώτη γραμμή θα έμπαινε σε λειτουργία το 1986.[64]

Τελικά, περίπου μία δεκαετία μετά την υπογραφή της σύμβασης του 1977 για την εκτέλεση προμελέτης κατασκευής του μετρό, την περίοδο 1986-1988 ξεκίνησε η πιλοτική κατασκευή της σήραγγας μεταξύ Σεπολίων και Πλ. Αττικής για το νέο μετρό της Αθήνας. Το 1991 ιδρύθηκε η εταιρεία «Αττικό Μετρό Α.Ε.» με σκοπό να διευθύνει το έργο κατασκευής των δύο γραμμών του νέου μετρό της Αθήνας και το 1992 ξεκίνησαν οι κυρίως εργασίες κατασκευής από την Κοινοπραξία Ολυμπιακό Μετρό.[65]

Στα μέσα της δεκαετίας του 1990 ξεκίνησε πρόγραμμα αναβάθμισης της γραμμής των Η.Σ.Α.Π. προκειμένου να καταστεί τεχνικά συμβατή με τις υπό κατασκευή τότε γραμμές του μετρό, που τελικά τέθηκαν σε λειτουργία

---

60. Βλ. μεταξύ άλλων σχετικές επιστολές από ΗΣΑΠ προς SOFRETU, στο ΓΑΚ, *Αρχείο ΗΣΑΠ*, φάκελος 701.

61. Βλ. *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, 27 Σεπτεμβρίου 1980, τ. Α΄, ἀρ. φύλλου 219, σ. 2653 κ.έξ.

62. *Εξπρές*, 25 Αυγούστου 1979.

63. Βλ. *Καθημερινή*, *Τα Νέα*, *Ελεύθερος Κόσμος*, *Απογευματινή*, *Ριζοσπάστης*, *Το Βήμα*, *Ελευθεροτυπία*, *Ακρόπολις*, *Ημερησία*, *Βραδυνή*, *Ναυτεμπορική*, 25 Αυγούστου 1979.

64. Βλ. *Ελευθεροτυπία*, *Βραδυνή*, *Μεσημβρινή* και *Daily Post*, 6 Φεβρουαρίου 1981, *Καθημερινή* και *Εξπρές*, 9 Ιουλίου 1981.

65. Βλ. Λεύκωμα, *130 χρόνια ΗΣΑΠ*, ό.π., σ. 273.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

στις αρχές του 2000 και επεκτάθηκαν στα επόμενα χρόνια. Το 2000 αποσύρθηκαν από τους Η.Σ.Α.Π. παλαιοί συρμοί κατασκευής Siemens-MAN, που είχαν κυκλοφορήσει στις δεκαετίες του 1950 και του 1960, καθώς και συρμοί κατασκευής της ανατολικογερμανικής LEW, παραλαβής του 1985. Το ίδιο έτος οι Η.Σ.Α.Π. προμηθεύτηκαν νέα οχήματα κατασκευής Siemens-Bombardier-Ελλ. Ναυπηγείων Σκαραμαγκά, τα οποία σε συνδυασμό με συρμούς κατασκευής Siemens-AEG-Ελλ. Ναυπηγείων Σκαραμαγκά, παραλαβής του 1995, και με συρμούς κατασκευής Siemens-MAN, παραλαβής του 1985, καλύπτουν τις σημερινές ανάγκες του δικτύου.[66]

Επίλογος

Στις μέρες μας, η υπεραιωνόβια γραμμή του «ηλεκτρικού», που ακόμα πιο πριν, από το 1869, είχε λειτουργήσει ως ο πρώτος, ατμοκίνητος τότε, σιδηρόδρομος του νεοελληνικού κράτους, είναι ενταγμένηστο δίκτυο μετρό της πρωτεύουσας με την ονομασία «γραμμή 1».

Η διαδρομή της εταιρείας με το όνομα Σ.Α.Π. στην αρχή, με το όνομα Ε.Η.Σ. μετά το 1925 και με το όνομα Η.Σ.Α.Π. από το 1976 μέχρι σήμερα είναι αλληλένδετη με τη νεοελληνική ιστορία και κυρίως με την εξέλιξη της Αθήνας από μικρή πόλη λίγων χιλιάδων σε αστικό συγκρότημα εκατομμυρίων κατοίκων. Η γραμμή του σημερινού ΗΣΑΠ προσανατόλισε την ανάπτυξη της Αθήνας, αν και δεν εξυπηρέτησε από την αρχή λογικές αστικού σχεδιασμού. Ήταν αρχικά ένα υπεραστικό έργο, το οποίο ενσωματώθηκε εκ των υστέρων στην πόλη.

Στον περίπου ενάμιση αιώνα της ιστορίας του ο μητροπολιτικός αστικός σιδηρόδρομος υπήρξε για δεκαετίες το κυρίαρχο συγκοινωνιακό μέσο της πρωτεύουσας. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι το γεγονός ότι, τόσο κατά την έναρξη λειτουργίας του το 1869, όσο και με τον εξηλεκτρισμό του το 1904, σηματοδότησε την τεχνολογική εξέλιξη σε μία φτωχή και υπανάπτυκτη χώρα. Συνέβαλε τέλος, την περίοδο της μεταπολεμικής ανάπτυξης της πόλης, στην κυκλοφοριακή και περιβαλλοντική της ανακούφιση.

---

66. Βλ. Αναστάσιος Γουδέλης, *ΗΣΑΠ: 100 χρόνια ηλεκτροκίνησης*, *ό.π.*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Abstract

THE FIRST RAILWAY OF THE GREEK STATE. FROM THE STEAM TO THE ELECTRIC RAILWAY LINKING ATHENS TO PIRAEUS

This article describes the railway history of the Greek capital from the mid 19th century up to the present. The railway nowadays named "Line 1" of the Athens' metropolitan network was operated in 1869 as the first (steam) railway of the Greek State, connecting the capital to its port, Piraeus. The Athens-Piraeus line was electrified in 1904, was henceforth named "ilektrikos" (electric) for the next 100 years and was extended during the following decades. After 1957, the "ilektrikos" covered the distance from Piraeus to Kifissia in less than an hour and – after the tram was discontinued in 1960 - it was the only tracked means of transport in Athens and its surroundings until the 21st century, when it was integrated into the new metropolitan network of the capital.

The company first named "Sidirodromos Athinon Pireos" (S.A.P.), then, after 1925, "Ellinikoi Ilektrikoi Sidirodromoi" (E.I.S.) and, after 1976 to the present "Ilektrikoi Sidirodromoi Athinon–Pireos" (I.S.A.P.), is strongly connected to the history of modern Greece, more particularly to the transformation of Athens from a small town of a few thousand inhabitants to an urban settlement with millions of citizens. The Kifissia-Piraeus line contributed to the expansion of Athens, especially during the post-war decades.

In its history of one and a half century, the metropolitan urban railway constituted one of the main means of transport of the Greek capital. Most importantly: At the opening of the line in 1869, as well as when it was electrified in 1904, the railway marked the start of technological progress in a poor and underdeveloped country. Moreover, during the after-war development of the city, it contributed to traffic alleviation and environmental relief.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Μαργαρίτα Δρίτσα

ΣΥΓΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΚΑΙ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Μία από τις αναγκαίες συνθήκες για την ανάπτυξη του σύγχρονου τουρισμού υπήρξε η αύξηση των ταξιδιωτών που προκλήθηκε ως συνέπεια των οικονομικών, κοινωνικών και τεχνολογικών αλλαγών στην Ευρώπη. Παράλληλη ήταν η επίδραση από την εξέλιξη των μεταφορών και των συγκοινωνιών και η σημαντική μείωση του χρόνου μετακινήσεων και του ταξιδιού. Μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα, η έλευση των νέων μέσων συγκοινωνιών συνέπεσε με την αύξηση σχεδόν παντού των εισοδημάτων, την αποδέσμευση χρόνου από την εργασία, την διεύρυνση της εκπαίδευσης, την ένταση του διεθνούς εμπορίου και των συναλλαγών, τη συνακόλουθη διοργάνωση μεγάλων διεθνών εκθέσεων και άλλων εκδηλώσεων σε όλες τις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες μέχρι και τη δεκαετία του 1910. Επίσης με την εντατικότερη διπλωματική εκπροσώπηση και τη μεγαλύτερη συστηματοποίηση των διαπραγματεύσεων μεταξύ των κρατών με πολυάριθμες αποστολές οι οποίες συνεδρίαζαν σε διάφορες χώρες και ειδικά κέντρα. Νέα αστικά κοινωνικά στρώματα, μορφωμένα αλλά με έντονες εισοδηματικές διαφορές και ιδεολογικά οράματα είχαν αναδυθεί μετά τη Βιομηχανική Επανάσταση, ενώ παράλληλα εμφανίστηκαν άλλες κατηγορίες ιδιαίτερα εύπορων επαγγελματιών που υιοθετούσαν τις προτιμήσεις προγενέστερων αριστοκρατών ταξιδιωτών και επηρέαζαν τα καταναλωτικά και ταξιδιωτικά πρότυπα των υπόλοιπων Ευρωπαίων πολιτών. Η μεγαλύτερη ταχύτητα που συνεπάγονταν τα νέα μέσα μεταφοράς, η πολυτέλεια και άνεση που διέθεταν, καθώς και η μεγάλη χωρητικότητα πλοίων και σιδηροδρόμων επέτρεψαν κατά τον 19ο αιώνα

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

την ταχύτερη κινητικότητα μεγαλύτερου αριθμού επισκεπτών που διέθεταν λιγότερο χρόνο απ' όσο χρειάζονταν προηγουμένως για να οργανωθούν και να μετακινηθούν είτε ατομικά είτε ομαδικά ως περιηγητές.

Για πολλές δεκαετίες στον ίδιο αιώνα η μετακίνηση προς την Ελλάδα και στην Αθήνα γινόταν με πλοία που ξεκινούσαν συνήθως από τη Νάπολη της Ιταλίας ή την Τεργέστη ή τη Μασσαλία στη νότια Γαλλία με κατεύθυνση κάποιο ελληνικό λιμάνι, αρχικά την Πάτρα, αργότερα το Λουτράκι ή το Νέο Φάληρο, πριν συγκεντρωθεί η κίνηση σχεδόν αποκλειστικά στον Πειραιά. Στις πόλεις αυτές αφετηρίας αλλά και σε άλλα ιταλικά και γαλλικά λιμάνια οργανώνονταν οι ταξιδιώτες είτε ατομικά είτε ως ομάδες από ειδικούς πράκτορες που αναλάμβαναν την εξεύρεση οδηγών και ξεναγών, των γνωστών δραγουμάνων, επιβιβάζονταν στα πλοία και μετά την αποβίβαση στην Ελλάδα συνέχιζαν έφιπποι ή με άμαξες για την Αθήνα κι από εκεί για άλλες πόλεις. Αν αποβιβάζονταν στην Πάτρα, συνέχιζαν περνώντας από διάφορες τοποθεσίες και μικρότερες πόλεις κατά μήκος της Δυτικής Ελλάδας με παρακάμψεις προς την Ολυμπία ή τους Δελφούς και με επισκέψεις σε άλλες τοποθεσίες του Κορινθιακού κόλπου όπως π.χ. το Δερβένι, το Αίγιο κ.ά.

Σταδιακά, η οργάνωση ομαδικών και ατομικών ταξιδιών πραγματοποιείτο από νεότερους επιχειρηματίες, τους ταξιδιωτικούς πράκτορες που είχαν προκύψει από τη μετεξέλιξη των παλιών δραγουμάνων. Οι μετακινήσεις για λόγους αναψυχής κυρίως συστηματοποιήθηκαν περισσότερο με τη συνέργεια μεγάλων εκδοτικών οίκων, οι οποίοι είχαν αρχίσει να εμπορευματοποιούν την προγενέστερη ταξιδιωτική λογοτεχνία τυποποιώντας τόσο τις πληροφορίες για τα αξιοθέατα όσο και τα προγράμματα επισκέψεων και γνωριμίας νέων χωρών και λιγότερο γνωστών λαών. Τα βιβλία που άρχισαν να κυκλοφορούν παρείχαν πλήθος πληροφοριών, με αποτέλεσμα να συμπτύσσεται η άλλοτε πολύμηνη επίσκεψη για την ανακάλυψη του αυθεντικού σε λίγες εβδομάδες ή ακόμη και μερικές ημέρες.[1] Στους ταξιδιωτικούς οδηγούς που προέκυψαν από αυτή τη διαδικασία δεν δημοσιεύονταν μόνον ακτοπλοϊκά και σιδηροδρομικά δρομολόγια για τις χώρες προορισμού των ταξιδιωτών, αλλά διαφημίζονταν πλέον τακτικά εταιρείες – ακτοπλοϊκές και

---

1. Για το ρόλο των Ευρωπαϊκών εκδοτικών οργανισμών και τη δημιουργία της πρώιμης τουριστικής αγοράς, βλ. Margarita Dritsas, «From Travellers Accounts to Travel books and Guide Books. The Formation of a Greek Tourism Market in the 19th century» Tourismos 1:1(2006), σ. 27-52. Για το ζήτημα της κινητικότητας στον τουρισμό βλ. J. Orrg, «Social networks, mobile lives and social inequalities», *Journal of Transport Geography* 21 (2012), σ. 24-30.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σιδηροδρομικές – πρακτορεία ταξιδιών, καταλύματα, εστιατόρια, τράπεζες, εμπορικά καταστήματα και πλειάδα επαγγελματιών. Η ταχύτητα μετάβασης στους διάφορους προορισμούς και η συμπίεση του χρόνου είχε και μία άλλη συνέπεια· οδήγησε δηλαδή σε αξιοπρόσεκτη μείωση του κόστους του ταξιδιού, καθιστώντας το προσιτό σε ευρύτερες κοινωνικές κατηγορίες και επέτρεψε έτσι την διάχυση της ιδέας της περιήγησης και αναψυχής σε ευρύτερες γεωγραφικές περιοχές που αναφέρονταν στα έντυπα και στις προσφορές των πρακτόρων. Σταδιακά, η αυξημένη ζήτηση που δημιουργήθηκε για μετακινήσεις όλων των ειδών επέτρεψε τη γενίκευση της βελτίωσης των υπηρεσιών από τα μέσα συγκοινωνίας και τους φορείς εξυπηρέτησης των ταξιδιωτών. Άλλη συνέπεια, ειδικά για τους σιδηροδρόμους, ήταν η προσπάθεια των επιχειρήσεων όχι μόνο να διατηρήσουν την πελατεία τους που στην αρχή ήταν περιορισμένη, αλλά να την πολλαπλασιάσουν επενδύοντας και σε συναφείς τομείς, όπως η φιλοξενία ταξιδιωτών, με την οικοδόμηση, αγορά και ανακαίνιση ή επέκταση παλαιότερων ξενοδοχείων, εστιατορίων, ξενώνων και άλλων υπηρεσιών αναψυχής. Η στρατηγική αυτή διευκόλυνε ακόμη περισσότερο την οργάνωση των ταξιδιών και μείωσε το κόστος των εξορμήσεων. Ενώ ο σιδηρόδρομος απευθυνόταν σε ευρέα κοινωνικά στρώματα, οι ακτοπλοϊκές εταιρείες ακολούθησαν άλλη στρατηγική, η οποία στόχευε κυρίως σε εύπορους ταξιδιώτες. Αφού μάλιστα η ξενοδοχειακή υποδομή σε πολλές πόλεις και χώρες δεν ήταν επαρκώς αναπτυγμένη ή δεν θεωρείτο κατάλληλη για το επίπεδο φιλοξενίας που απαιτούσε η συγκεκριμένη πελατεία, επινόησαν το νέο είδος ναυτικής περιήγησης, την κρουαζιέρα με συγκεκριμένους προορισμούς και σταθμούς και με αποκλειστικό σκοπό την περιήγηση και ψυχαγωγία. Οι ταξιδιώτες διέμεναν, σιτίζονταν και διασκέδαζαν με μουσική, χορό και θεάματα στο πλοίο ενώ αποβιβάζονταν για περιορισμένο χρόνο στα διάφορα λιμάνια απ' όπου τους παρελάμβαναν οδηγοί για να τους ξεναγήσουν στα αξιοθέατα της περιοχής. Στην περίπτωση αυτή συμπτύσσονταν πολλές από τις διαστάσεις του περιηγητικού ταξιδιού.

Η ανάπτυξη των συγκοινωνιών, ατμοπλοϊκών και κυρίως σιδηροδρομικών, στην πρώτη αυτή φάση εξέλιξης του τουρισμού κατά τον 19ο αιώνα, επέδρασε θεαματικά στην αποκρυστάλλωση της έννοιας του προορισμού,[2]

---

2. Η έννοια συνδυάζει έναν οποιοδήποτε συγκεκριμένο φυσικό γεωγραφικό χώρο που διαθέτει υποδομές φιλοξενίας, εστίασης, προσφέρει δραστηριότητες αναψυχής και επικοινωνία με άλλους συνταξιδιώτες. Για την ανάπτυξη σιδηροδρόμων και τις επιδράσεις στον τουρισμό βλ. Cédric Humair, «Ville, tourisme et transport : la compagnie du chemin de fer

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

και καθιέρωσε τη γεωγραφική διεύρυνση των περιηγητικών διαδρομών και τη συστηματική οργάνωση υποδομών σε μη ανεπτυγμένες ακόμη τουριστικές περιοχές. Κατ' αντιστοιχία, η επέκταση των σιδηροδρομικών δικτύων επέτρεψε να ενσωματωθούν στα παραδοσιακά εμπορικά δρομολόγια νέες περιοχές, απομονωμένες μέχρι τότε λόγω γεωγραφικών εμποδίων, όπως ήταν ορεινά θέρετρα, χειμερινά κέντρα διακοπών, παραλιακές ζώνες, καθώς και δραστηριότητες που παρέμεναν περιθωριακές αλλά που γρήγορα θα εξελίσσονταν, όπως η ορειβασία και η πεζοπορία, ο αλπινισμός, άλλα χειμερινά σπορ, οι περίπατοι στις παραλίες και η διασκέδαση στις ειδικές εγκαταστάσεις, όπως οι προβλήτες αναψυχής.[3] Την ίδια περίοδο, ο σιδηρόδρομος ευνόησε ιδιαίτερα τόσο τον τουρισμό στην Ελβετία όσο και την ανάπτυξη των μεγάλων ιαματικών κέντρων στη Δυτική και Κεντρική Ευρώπη. Επικράτησε μάλιστα συχνά μια ιδιαίτερη αρχιτεκτονική των κτιρίων που στέγασαν τις υπηρεσίες τουρισμού προσδίδοντας ενιαία ταυτότητα και ομοιομορφία στα κέντρα αυτά στις διάφορες χώρες (Ιταλία, Γερμανία, Βέλγιο, Βρετανία, Γαλλία, Ελβετία, ακόμη και στην Ελλάδα που η τάση αναπτύχθηκε κάπως αργότερα).[4]

Πολύ πριν κατασκευαστούν τα σύγχρονα οδικά δίκτυα, ο σιδηρόδρομος διευκόλυνε επίσης τα καραβάνια των τουριστών να βρεθούν απ' ευθείας στο κέντρο μεγάλων και μικρότερων πόλεων, επιτρέποντας να αναπτυχθεί ο πολιτιστικός τουρισμός με επίκεντρο τις επισκέψεις σε μουσεία, την παρακολούθηση θεατρικών παραστάσεων και μουσικών εκδηλώσεων, την παράταση των διακοπών πέραν των επισκέψεων σε απομακρυσμένους αρχαιολογικούς χώρους και ιστορικά μνημεία. Η άνεση του ταξιδιού συνοδευόταν τώρα από την ευχάριστη παραμονή σε πολυτελή καταλύματα. Η διάχυση των νέων «μορφών αναψυχής» («προϊόντων» όπως θα τις αποκαλούσαν σήμερα οι επαγγελματίες του τουρισμού), ιδιαίτερα με την ενσωμάτωση νέων περιοχών όπου δεν προϋπήρχαν υποδομές άξιες λόγου, επιτεύχθηκε μέσο του συστηματικού σχεδιασμού από εταιρείες σιδηροδρόμων κυρίως σε συνεργασία

Lausanne-Ouchy (1869-1914)», *Entreprises et Histoire* 47. (Le tourisme) (2007), σ. 11-25. L. Tissot, *Naissance d'une industrie touristique : les Anglais et la Suisse au 19ème siècle*, Lausanne, Payot, 2000. L. Tissot, C. Humair, *Le tourisme Suisse*, 2011.

3. Χαρακτηριστικό παράδειγμα εγκαταστάσεων αναψυχής του 19ου αιώνα είναι το γνωστό Royal Pavillion και η μεγάλη εξέδρα περιπάτου στο Brighton της νότιας Αγγλίας. Το πρότυπο αυτό αντέγραψαν πολλά άλλα παραθαλάσσια θέρετρα αργότερα.

4. Βλ. Margarita Dritsas, *Water, Culture and Leisure*: From Spas to Beach tourism in Greece during the Nineteenth and Twentieth Centuries», στο Susan Anderson (επιμ.), *Water, Culture and Leisure*, Oxford/N.Y., Berg Public, 2002, σ. 193-208.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

με τοπικούς και οικονομικούς φορείς που ασχολούνταν με την απαραίτητη οργανωτική υποδομή για τη φιλοξενία, εστίαση, ξενάγηση, αποτύπωση των εντυπώσεων και αναμνήσεων, διαφήμιση και καλλιέργεια των νέων τάσεων και προτύπων κατανάλωσης και ταξιδιού. Οι νέες αυτές επιχειρηματικές στρατηγικές αποσκοπούσαν να εξασφαλίσουν μακροπρόθεσμη προοπτική ανάπτυξης και συνακόλουθης κερδοφορίας μέσο του πολλαπλασιασμού και της σταθερότητας στη ροή των διακινούμενων επιβατών. Από την άλλη πλευρά, επέτρεψαν την αξιοποίηση περιφερειών όπως ορεινές περιοχές ή άλλες άγονες εκτάσεις, τη δημιουργία επιχειρηματικών ευκαιριών και τη διατήρηση των εντόπιων πληθυσμών.

Χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτού του τύπου τουριστικής ανάπτυξης, ιδιαίτερα όσον αφορά στο ρόλο των σιδηροδρόμων και την καθετοποίηση της τουριστικής βιομηχανίας, αποτέλεσαν χώρες όπως η Ελβετία, η Γαλλία και η Γερμανία, ασφαλώς και η Ιταλία η οποία είχε προηγηθεί και ανήκε ήδη στους δημοφιλείς προορισμούς της βρετανικής αριστοκρατίας. Προϊόντος του 19ου αιώνα, οι επισκέπτες προέρχονταν από τη μεγαλοαστική και μεσοαστική τάξη από τις δύο όχθες του Ατλαντικού.[5] Γύρω από τον τουρισμό αλλά και τους σιδηροδρόμους άρχισε παράλληλα να αναδύεται μια ιδιότυπη βιομηχανία με διάφορους κλάδους, όπως ιματισμό και μόδα του ταξιδιού και των διακοπών, ταξιδιωτικές αποσκευές, αθλητικό ιματισμό και άλλα απαραίτητα συνοδευτικά είδη, εργαστήρια αναμνηστικών αντικειμένων όπως κάρτες, φωτογραφίες, κεραμικά, ξύλινα, μεταλλικά, γυάλινα και άλλα αντικείμενα που αναδείκνυαν τα αξιοθέατα και τον λαϊκό πολιτισμό των διαφόρων περιοχών, εκδόσεις, τρόφιμα και πληθώρα άλλων προϊόντων. Οι κλάδοι αυτοί, συνδεδεμένοι συχνά με τους σιδηροδρόμους, χαρακτηρίζονταν από ενιαία στρατηγική ως προς την οργάνωσή τους και την προώθηση τοπικών προϊόντων της κάθε χώρας ή περιοχής, αποτυπώνοντας το «αυθεντικό» και το «τοπικά ιδιαίτερο». Τα στοιχεία αυτά αναζητούσαν ανέκαθεν οι περιηγητές, μετέπειτα οι τουρίστες. Για τον επισκέπτη η οργάνωση του ταξιδιού από τους διάφορους φορείς που προαναφέρθηκαν δημιουργούσε μια νέα ταυτότητα μέσω της πρότασης: «ήμουν κι εγώ εκεί, μετείχα στην εμπειρία, αποτελώ μέλος της παγκόσμιας ομάδας τουριστών», προωθώντας την έννοια ενός

---

5. Μαργαρίτα Δρίτσα, *Ευρωπαϊκός Τουρισμός και Πολιτισμός: Ιστορία και Εθνικές Προσεγγίσεις*. Αθήνα, Εκδ. Λιβάνη, 2007 (Επιμέλεια και συγγραφική συμμετοχή. Δίγλωσση έκδοση ελληνικά και αγγλικά).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

παγκόσμιου δικτύου, που οι ομοιόμορφοι ταξιδιωτικοί οδηγοί διέχεαν για τους χρήστες τους.[6]

Η ανάπτυξη των σιδηροδρόμων οδήγησε σε εκδημοκρατισμό του ταξιδιού και σε μεγαλύτερη οικονομική προσέγγιση και πολιτισμική ώσμωση των ευρωπαϊκών χωρών. Ως προς την ανάπτυξη του φαινομένου του τουρισμού, συνέβαλε στη δημιουργία ενός ομοιογενούς πλέγματος βασικών υποδομών και καταναλωτικών προτύπων για την τουριστική αξιοποίηση ολόκληρων χωρών. Το ευρωπαϊκό πρότυπο έγινε αντικείμενο μίμησης και οδήγησε σε μεγαλύτερη ακόμη ανάπτυξη του τουρισμού στις ΗΠΑ, στην Αυστραλία και αλλού.

Η ευρωπαϊκή εμπειρία

Ο τουρισμός και οι προοπτικές που δημιουργήθηκαν άσκησαν μεγάλη επίδραση στο επίπεδο της τεχνολογίας καθώς υπήρξε εξαιρετική πρόοδος σε πολλές χώρες, π.χ. στην Ελβετία σε περιοχές των Άλπεων, όπου για πρώτη φορά εξασφαλίσθηκε πρόσβαση σε μεγάλο αριθμό επισκεπτών χάρη στην άμεση ηλεκτροδότηση νέου και πυκνού σιδηροδρομικού δικτύου. Οι γεωγραφικές και γεωλογικές δυσκολίες του εδάφους απαίτησαν ειδικές κατασκευές, όπως τη διάνοιξη πολλών χιλιομέτρων σηράγγων σε μεγάλο υψόμετρο κατά μήκος μεγάλων ορεινών όγκων. Οι κεφαλαιακοί πόροι που απαιτήθηκαν ήταν σημαντικοί, ωστόσο η διοικητική διάρθρωση και η πολιτική δομή της Ελβετίας με τα ημιαυτόνομα καντόνια, η λειτουργία ήδη σημαντικών χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων και η πλήρης μελέτη των συνθηκών από ειδικούς επέτρεψαν να αντληθούν τα απαραίτητα κεφάλαια χωρίς να χρειασθεί σοβαρή συνδρομή από ξένους δανειστές. Πολύ σύντομα, καντόνια όπως το Valais (στη νότια Ελβετία) με την παράπλευρη παραγωγή κτηνοτροφικών προϊόντων και την προωθημένη οινοποιία του αναδείχθηκε σε πρωτοπόρο του ελβετικού τουρισμού. Σχεδόν αμέσως αναπτύχθηκε εξειδικευμένο σύστημα εκπαίδευσης για νέους ανθρώπους που απασχολήθηκαν στο νέο τομέα, με την ίδρυση ανωτάτων σχολών τουρισμού. Σύντομα η Ελβετία μπόρεσε να αναδειχθεί σε παγκόσμιο κέντρο εκπαίδευσης και εξειδίκευσης για τη δημιουργία, διοίκηση και διαχείριση τουριστικών μονάδων

---

6. Για το ρόλο των ταξιδιωτικών οδηγών στη δημιουργία του δικτύου βλ. Margarita Dritsas, «From Travellers Accounts to Travel books and Guide Books. The Formation of a Greek Tourism Market in the 19th century», *Tourismos* 1 (2006), σ. 27-52.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

και υποδομών. Η εμπλοκή των τοπικών αρχών και η χρήση τοπικών πόρων, κεφαλαιακών, τεχνολογικών και ανθρώπινων, είχαν ως αποτέλεσμα την επιλογή τοπικών αρχιτεκτονικών ρυθμών για την κατασκευή των απαραίτητων κτιριακών εγκαταστάσεων (το γνωστό ξύλινο ορεινό αγροτικό chalet, που αναπαράγεται με διάφορες προσαρμογές σε εγκαταστάσεις σιδηροδρομικών σταθμών, ξενοδοχείων και άλλων καταλυμάτων, εστιατορίων κ.τ.λ.). Ο αρχιτεκτονικός αυτός ρυθμός εξάχθηκε και γενικεύθηκε στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες που ανέπτυξαν αντίστοιχες υπηρεσίες ορεινού τουρισμού.

Οι εταιρείες σιδηροδρόμων δεν περιορίστηκαν στην κατασκευή των συγκοινωνιακών μέσων αλλά ενεπλάκησαν στην εκμετάλλευση ολόκληρου του τουριστικού συστήματος σχεδιάζοντας και καλύπτοντας ευρύτατο πλέγμα οριζόντιων και κάθετων υπηρεσιών. Οικοδομήθηκαν δίκτυα εξηλεκτρισμού που βασίστηκαν στις τοπικές υδατοπτώσεις, κτίστηκαν ξενοδοχεία, εστιατόρια, καταστήματα τα οποία ελέγχονταν από τις ίδιες εταιρείες. Αναπτύχθηκε, αφενός, ενιαίο σύστημα προμηθειών όλων των απαραίτητων εφοδίων για τη λειτουργία του τουρισμού και, αφετέρου, παραγωγής καταναλωτικών ειδών (τροφίμων, ποτών, ειδών για τον αλπινισμό, αναμνηστικών, κ.ά.) που έδωσαν στον ελβετικό τουρισμό τον ιδιαίτερο χαρακτήρα ενός ορθολογικά δομημένου συστήματος ή μιας λειτουργικής βιομηχανίας.[7]

Αρκετά χρόνια πριν αναπτυχθεί ο ελβετικός τουρισμός, στην Αγγλία ο Thomas Cook είχε ήδη χρησιμοποιήσει τους σιδηροδρόμους για τον εσωτερικό τουρισμό. Σταδιακά δημιούργησε ένα ευρύ δίκτυο συνδέοντας οργανικά τους σιδηροδρόμους και διάφορες ατμοπλοϊκές εταιρείες, αγγλικών, γαλλικών και αυστριακών συμφερόντων, για τη μεταφορά επισκεπτών στην απέναντι ακτή της Μάγχης και από εκεί μέχρι τη Μέση Ανατολή και τη Ρωσία. Η πρώτη εκδρομή που οργάνωσε ο νέος επιχειρηματίας αξιοποίησε τους αγγλικούς σιδηροδρόμους που λειτουργούσαν μέχρι τότε για εμπορικές κυρίως μεταφορές. Επρόκειτο για τη σιδηροδρομική γραμμή που ξεκινούσε από την κεντρική Αγγλία και έφθανε στο παράκτιο θέρετρο του Brighton στην ακτή της Μάγχης. Σταδιακά, η εταιρεία Thomas Cook θα επεκτεινόταν στην Ολλανδία, τη Γαλλία, το Βέλγιο και τη Γερμανία και γρήγορα οι σιδηρόδρομοι απέκτησαν τακτικούς επιβάτες.

Στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες όπου αναπτύχθηκαν οι σιδηρόδρομοι λειτούργησαν κατασκευαστικές εταιρείες σιδηροδρόμων και ενεπλάκη-

---

7. Βλ. L. Tissot (2007) στο Μαργαρίτα Δρίτσα (επιμ.), *Ευρωπαϊκός Τουρισμός και Πολιτισμός: Ιστορία και Εθνικές Προσεγγίσεις*. Αθήνα. Δίγλωσση έκδοση ελληνικά και αγγλικά.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σαν μεγάλες επενδυτικές τράπεζες με στόχο τη χρηματοδότηση μεγάλων έργων (Banques d' Affaires). Τόσο ο βοράς όσο και ο νότος της Γαλλίας, αλλά και η δυτική ακτή στον Ατλαντικό με κέντρο το λιμάνι του Bordeaux και τις εκβολές του ποταμού Garonne, έχουν να επιδείξουν ιδιαίτερες επιδόσεις καθώς το ευρύ δίκτυο σιδηροδρόμων οδήγησε και σε άλλες καινοτομίες. Ενσωματώθηκαν στο τουριστικό προϊόν που προσφερόταν οι τοπικές παραδόσεις της υψηλής γαστρονομίας της περιοχής του Λίγηρα ποταμού, του Perigueux και της Dordogne, τα προϊόντα της εκλεκτής οινοποιίας της περιοχής, η παρασκευή αλλαντικών, τυριών και fois gras καθώς και άλλα προϊόντα με υψηλή προστιθέμενη αξία.

Η αυξανόμενη ζήτηση οδήγησε και σε πτώση της τιμής των εισιτηρίων των σιδηροδρόμων, η οποία φαίνεται πως ήταν αρκετά προσιτή και ανταποδοτική ώστε να επιτρέπει την πραγματοποίηση σημαντικών κερδών για τις ταξιδιωτικές υπηρεσίες που προσέφερε. Το νέο μέσο επεκτάθηκε ανατολικά προς τη Γερμανία και προς το νότο έφθανε μέχρι την Ιταλία που εξακολουθούσε να είναι ο προορισμός των ταξιδιωτών της Μεγάλης Περιοδείας - *Grand Tour*, η οποία τώρα πραγματοποιείτο όχι αποκλειστικά από αριστοκράτες. Στο τέλος του 19ου αιώνα οι σιδηρόδρομοι πήγαιναν παντού καθώς άνετα βαγόνια είχαν αντικαταστήσει τα πρώτα απλά ξύλινα και οι κλινάμαξες (wagons lits) επέτρεπαν μακρύτερα σε διάρκεια ταξίδια, άνετα αν όχι και πολυτελή. Για την υψηλή κοινωνία της Ευρώπης, το Orient Express στις αρχές του 20ού αι. συνδύαζε άριστα την πολυτέλεια με την ταχύτητα συνδέοντας σιδηροδρομικά τη βόρεια Ευρώπη με τη Μεσόγειο και την Κωνσταντινούπολη, ενώ η Αγγλία παρέμενε ακόμη η κατ' εξοχή χώρα προέλευσης επισκεπτών για την υπόλοιπη Ευρώπη. Η Ελβετία, η Γαλλία, η Ιταλία και σε πολύ μικρότερο βαθμό η Ελλάδα είχαν εξελιχθεί σε χώρες υποδοχής όπου αναπτύσσονταν ειδικές υποδομές τόσο από τα κέρδη της τουριστικής επιχειρηματικότητας όσο και μέσω σημαντικών επενδύσεων με μεταφορά πόρων από άλλους τομείς.

Η κατασκευή των σιδηροδρόμων και η μετακίνηση επιβατών με αυτούς σχεδόν παντού συνδέθηκε με την δημιουργία ειδικού τύπου ξενοδοχείων πόλεων, των Grand Hotels, που προσέφεραν άνεση, βρίσκονταν στο κέντρο κάθε πόλης, συνήθως πλάι ή απέναντι από το σιδηροδρομικό σταθμό. Τα ξενοδοχεία διέθεταν πολυτελή εστιατόρια, καταστήματα διαφόρων ειδών και οργάνωναν εκδηλώσεις όπως χορευτικά δείπνα, απογευματινό τσάι, χορεσπερίδες και εκθέσεις. Στην περίμετρό τους, πάντοτε στο κέντρο των πόλεων, αναπτύχθηκε ένα ευρύτερο δίκτυο μικρότερων και φθηνότερων ξε-

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

νοδοχείων και ξενώνων που μιμούνταν το επίπεδο υπηρεσιών των μεγάλων ανταγωνιστών τους. Σε ολόκληρη την Ευρώπη τα Grand Hotels εντυπωσιάζουν και σήμερα με το μέγεθός τους, την αρχιτεκτονική και το κύρος που πολλά από αυτά εξακολουθούν να διαθέτουν.

Ιδιαίτερη ώθηση έδωσαν οι σιδηρόδρομοι στην ανάπτυξη των ευρωπαϊκών ιαματικών κέντρων που βρίσκονταν σε περιοχές ορεινές ή και κοντά στη θάλασσα. Διακινείτο εκεί ένα ευρύ κοινό επισκεπτών αποτελούμενο όχι μόνον από εύπορους 'πάσχοντες' αλλά και από διπλωμάτες, επιχειρηματίες, πολιτικούς, καλλιτέχνες, Ευρωπαίους και μη. Οι σιδηρόδρομοι συνέδεαν τα ιαματικά κέντρα με τις πρωτεύουσες διαφόρων χωρών ή με μεγάλες πόλεις που είχαν αναδειχθεί ως κέντρα μεγάλης οικονομικής και κυρίως χρηματοπιστωτικής δραστηριότητας. Από τα τέλη του 19ου αιώνα τα ιαματικά αυτά κέντρα, απομονωμένα σε περιοχές ιδιαίτερου φυσικού κάλους, άρχισαν ν' αποτελούν επιλεγμένους χώρους για διεθνείς διασκέψεις και έντονη διπλωματική δράση. Τόσο η Ελβετία όσο και η Γαλλία διακρίθηκαν για τις επιδόσεις τους, οι οποίες οφείλουν πολλά στην ανάπτυξη των σιδηροδρόμων. Με τη σειρά τους, επέδρασαν ώστε να ευνοηθεί και η συνεχής βελτίωση των εγκαταστάσεων και ο εμπλουτισμός των προσφερόμενων υπηρεσιών.

Ελληνική εμπειρία

Αρκετά αργότερα από την Ιταλία, στο κλασικό δρομολόγιο της Μεγάλης Περιοδείας - Grand Tour προστέθηκε η Ελλάδα, όπου στάθμευαν για κάποιες μέρες ή μήνες σε αυξανόμενους αριθμούς μετά τους Ναπολεόντιους πολέμους όσοι ταξίδευαν προς τη Μέση Ανατολή και όσοι οργάνωναν ταξίδια μέχρι και την Αίγυπτο ή τη Συρία.[8] Ο αριθμός των ξένων επισκεπτών αυξήθηκε επίσης σημαντικά μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους λόγω του ενδιαφέροντος που προκάλεσε η ελληνική ανεξαρτησία και ύστερα, ραγδαία, μετά το 1850 κι όσο πλησίαζε το τέλος του αιώνα.

Η ανάπτυξη των σιδηροδρόμων και η σύνδεση με τον τουρισμό ακολούθησε, ωστόσο, διαφορετική τροχιά από εκείνη στην υπόλοιπη Ευρώπη. Διστακτικά στην αρχή και περισσότερο γύρω στα 1880 σειρά εκδηλώσεων οι

---

8. Για τη δημιουργία της πρώτης φάσης της τουριστικής αγοράς στην Ελλάδα, τον περιηγητικό τουρισμό και την τουριστική λογοτεχνία, βλ. Margarita Dritsas, «From Travellers Accounts to Travel books and Guide Books. The Formation of a Greek Tourism Market in the 19th century», *Tourismos* 1:1 (2006), σ. 27-52.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

οποίες είχαν σκοπό να αφυπνίσουν το ενδιαφέρον των Ευρωπαίων συγκέντρωσαν στην πρωτεύουσα μεγάλο αριθμό επισκεπτών, ενώ στα τέλη του 19ου αιώνα ως μαγνήτης λειτούργησε η διοργάνωση των πρώτων σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα το 1896.[9] Ανάμεσα στις εκδηλώσεις αυτής της περιόδου ξεχώρισαν το Ιωβηλαίο του Πανεπιστημίου, οι βασιλικοί γάμοι, η διάνοιξη του Ισθμού της Κορίνθου. Η κίνηση προς την Ελλάδα ήταν απότοκη αφενός της διεύρυνσης των γεωγραφικών και πολιτιστικών ζωνών περιήγησης για τους Βορειο-Ευρωπαίους ταξιδιώτες από την Ιταλία και προς ανατολάς ή προς νότον από τα τέλη του 18ου αιώνα, αλλά και από την ταυτόχρονη διαδικασία συγκρότησης του ελληνικού κράτους το οποίο γοήτευε ρομαντικούς κυρίως καλλιτέχνες ή λογοτέχνες. Το φιλελληνικό κίνημα μετά το 1832 αποτέλεσε αντικείμενο αξιοποίησης όχι πια ως πολιτική κίνηση αλλά ως εργαλείο διάνοιξης νέων περιοχών περιήγησης. Σημαντικός υπήρξε ο ρόλος εκδοτών όπως του John Murray, ο εκδοτικός οίκος του οποίου ασχολήθηκε κατ' αποκλειστικότητα με το έργο του Byron και μετά το θάνατο του μεγάλου φιλέλληνα προχώρησε στην εμπορευματοποίηση των περιηγητικών του κειμένων για τη βρετανική αρχικά και σταδιακά όλη την ευρωπαϊκή αγορά. Το 1840 θα εκδώσει τον πρώτο ταξιδιωτικό οδηγό ειδικά για την Ελλάδα, ενώ ο άλλος μεγάλος Γερμανός εκδότης, Karl Baedecker, ο οποίος είχε συστηματοποιήσει την πληροφόρηση για εξορμήσεις στην Ευρώπη και μέχρι την Ιταλία, θα εκδώσει το 1884 άλλον οδηγό για την Ελλάδα πιο σύγχρονο, αντλώντας πάντως στοιχεία και από τον Murray, εμπλουτισμένα όμως με χάρτες, και επιστημονικές πραγματείες για την ελληνική τέχνη και τη γλώσσα. Λίγα χρόνια αργότερα, θα ακολουθήσει νέα έκδοση με άξονα τις περιηγήσεις στο Ιόνιο, το Αιγαίο, τα νησιά και τις ελληνικές ακτές.[10] Η έκδοση αυτή απευθυνόταν στους ταξιδιώτες της κρουαζιέρας που είχε αρχίσει να χαρτογραφεί νέους τουριστικούς δρόμους.

Κατά την περίοδο της διακυβέρνησης του Χαρίλαου Τρικούπη καταβλήθηκε προσπάθεια η Ελλάδα να πλησιάσει την υπόλοιπη Ευρώπη προβάλλοντας τα εθνικά επιτεύγματα για να επωφεληθεί από τις δυνατότητες δανεισμού που παρουσίαζαν οι διεθνείς χρηματαγορές. Στο πλαίσιο αυτό ξεκίνησε μια συστηματική εκστρατεία προβολής της χώρας δια του τύπου και η καλλιέργεια των διπλωματικών και δημοσιογραφικών επαφών που διέθε-

---

9. Λίγο ενωρίτερα, η πρώτη διεθνής Έκθεση στο Ζάππειο, στην Αθήνα, σήμανε την έναρξη των γεγονότων-ορόσημων που θα συγκέντρωναν ξένους επισκέπτες.

10. Βλ. Margarita Dritsas (2006).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τε ο ίδιος ο Τρικούπης εκτός Ελλάδος. Η περίοδος συνέπεσε με το άνοιγμα των ευρωπαϊκών χρηματαγορών και την εισροή σημαντικών δανειακών κεφαλαίων που επενδύθηκαν σε έργα υποδομών. Ιδιαίτερη ώθηση, όπως είναι γνωστό, δόθηκε στην ανάπτυξη των συγκοινωνιών και ειδικότερα στους σιδηροδρόμους και την ατμοπλοΐα. Και τα δύο αυτά μέσα νέας τεχνολογίας, παρά την καθυστέρηση εισαγωγής τους, θα μπορούσαν να αποτελέσουν για την Ελλάδα ευκαιρία ανάπτυξης του εμπορίου και της πρόθεσης να ενισχυθεί η μεταφορά και εξαγωγή αγροτικών προϊόντων από την περιφέρεια και τις περιοχές παραγωγής στο λιμάνι του Πειραιά, που είχε αρχίσει ν' αναπτύσσεται μετά την παρακμή της Ερμούπολης, του Βόλου ή της Πάτρας. Ταυτόχρονα θα γινόταν ευχερέστερη η εισαγωγή πρώτων υλών και για την εμβρυακή ακόμη ελληνική βιομηχανία. Η κρίση που παρατηρήθηκε όμως στη δεκαετία του 1890, κυρίως στη σταφίδα, επηρέασε και τις προοπτικές του σιδηροδρόμου, ιδιαίτερα στην Πελοπόννησο. Η κατασκευή των ελληνικών σιδηροδρόμων συνδέθηκε άλλωστε πρωτίστως με γεωπολιτικούς σχεδιασμούς, ιδιαίτερα μετά την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος και λίγο αργότερα με τους Βαλκανικούς πολέμους και την προσάρτηση της Μακεδονίας και της Ηπείρου και όχι ως εργαλείο ανάπτυξης. Όπως έχει υπαινιχθεί η σύγχρονη έρευνα, στρεβλώσεις προέκυψαν από την κερδοσκοπική μανία των Ελλήνων και ξένων επενδυτών, των ξένων κατασκευαστικών εταιρειών, καθώς και την έλλειψη κεντρικού σχεδιασμού και ικανότητας των ελληνικών κυβερνήσεων να εφαρμόσουν ένα ορθολογικό πρόγραμμα συστηματικής, οργανικής και ιεραρχημένης ανάπτυξης της χώρας. Οι σιδηρόδρομοι δεν απέκτησαν έτσι ποτέ μεγάλη εμπορική εμβέλεια και πολύ αργότερα, συγκριτικά με τους ευρωπαϊκούς, μεταβλήθηκαν σε επιβατικό μέσο συγκοινωνίας. Γενικώς δεν συνέδεαν συστηματικά περιοχές με περιηγητικό ενδιαφέρον, ενώ και το επίπεδο τεχνολογίας και η ταχύτητα των συρμών παρέμειναν πολύ χαμηλά με αποτέλεσμα ο εκσυγχρονισμός, και πάλι όμως περιορισμένος, να επιχειρηθεί στα τέλη του 20ού αιώνα. Τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν και σήμερα οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι δεν είναι καινοφανή. Εξάλλου, δεν δημιουργήθηκε ποτέ βιομηχανία υποστήριξης ή παραγωγής μηχανών, αμαξωμάτων ή τροχιοδρόμων, ενώ η χρήση ενέργειας παρέμεινε απαρχαιωμένη με αποτέλεσμα η ηλεκτροκίνηση να χρησιμοποιείται σε πολύ μικρή κλίμακα. Ο ελληνικός τουρισμός ήδη από την περίοδο του μεσοπολέμου στηρίχτηκε κυρίως στο οδικό δίκτυο μεγάλο μέρος του οποίου κατασκευάστηκε με εισροή ξένων δανείων.

Μεταπολεμικά, με συστάσεις από Έλληνες και ξένους επικράτησαν νέα

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

πρότυπα κατανάλωσης, το αυτοκίνητο κυριάρχησε ως επιθυμητό αγαθό ευνοώντας τη χρήση υδρογονανθράκων και τη συμπλήρωση του οδικού δικτύου. Η πρώτη και η μόνη για πολλά χρόνια δημιουργία σιδηροδρομικής γραμμής που συνέβαλε στην τουριστική ανάπτυξη ήταν η κατασκευή του σιδηροδρόμου Αθηνών – Πελοποννήσου (ΣΠΑΠ) και από τα τέλη του 19ου αιώνα ο αρχικά ιππήλατος και αργότερα ηλεκτροδοτούμενος σιδηρόδρομος Πειραιώς– Αθηνών που το 1925 επεκτάθηκε μέχρι την Κηφισιά. Οι δύο αυτές γραμμές διευκόλυναν τη μεταφορά Ευρωπαίων επισκεπτών που μέχρι τότε έφθαναν με ατμόπλοια στον Πατραϊκό ή στον Κορινθιακό, στο Φάληρο ή στον Πειραιά και μεταφέρονταν με ιππήλατες άμαξες στην Αθήνα. Μπορούσαν τώρα να χρησιμοποιούν το ταχύτερο αυτό μέσο μέχρι την Ομόνοια και μετακινούνταν από την Κόρινθο στην Αθήνα πολύ ευκολότερα. Στην υπόλοιπη Πελοπόννησο ο σιδηρόδρομος χρησιμοποιείτο κυρίως για τη μεταφορά της σταφίδας (π.χ. στην Κορινθία και την Αχαΐα ή από το Δερβένι και το Αίγιο στο λιμάνι της Πάτρας). Μόνο η γραμμή του οδοντωτού σιδηροδρόμου Καλαβρύτων κατασκευάσθηκε με άλλα κριτήρια, αλλά κάλυπτε πολύ μικρή απόσταση και είχε αποκλειστικά τοπικό χαρακτήρα, αντίστοιχο με το σιδηρόδρομο του Πηλίου που συνέδεε τον Βόλο με τις Μηλιές.

Από τη δεκαετία 1880 είχαν εγκατασταθεί στο κέντρο της Αθήνας ξένα γραφεία ταξιδίων όπως το γραφείο Thomas Cook που αναλάμβανε την οργάνωση των περιηγήσεων και τη μεταφορά των ταξιδιωτών. Μετά τη γενίκευση της αποβίβασης ταξιδιωτών είτε στο Νέο Φάληρο είτε στον Πειραιά, η μετακίνηση γινόταν μέσω της αμαξιτής οδού – σήμερα Λεωφόρος Συγγρού – και ρυθμιζόταν όχι μόνο από το γραφείο Cook αλλά και από το μοναδικό για πολλά χρόνια μεγάλο ξενοδοχείο τύπου Grand Hotel της Αθήνας, τη «Μεγάλη Βρετανία», η οποία είχε δημιουργήσει παράδοση στην υποδοχή επισκεπτών. Το ξενοδοχείο είχε κτιστεί σε εποχή που δεν λειτουργούσε ακόμη ο σιδηρόδρομος, ήταν πολυτελές, βρισκόταν μακριά από το σιδηροδρομικό σταθμό αλλά σχετικά κοντά στην Ακρόπολη και τον γύρω αρχαιολογικό χώρο, στη Βουλή, τα ανάκτορα και στις ξένες πρεσβείες. Άλλα ξενοδοχεία για την υποδοχή επισκεπτών υπήρχαν κατά μήκος της ακτής στο Φάληρο, κοντά δηλαδή στους προβλήτες αποβίβασης, υπακούοντας στην ίδια λογική με εκείνη του Grand Hotel των σιδηροδρομικών σταθμών. Με τη μετατόπιση της πρόσδεσης των επιβατικών ατμοπλοίων στον Πειραιά παρήκμασαν και τα ξενοδοχεία της φαληρικής ακτής. Η «Μεγάλη Βρετανία» προωθήθηκε από τις διάφορες ελληνικές κυβερνήσεις μέχρι και τον Μεσοπόλεμο ως χώρος διοργάνωσης όλων των σημαντικών διπλωματικών διασκέψεων που

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

γίνονταν στην Αθήνα και όλων των μεγάλων γεγονότων με χοροεσπερίδες, συναυλίες και επίσημα δείπνα. Εκεί φιλοξενούνταν όλοι οι ξένοι ηγέτες, οι εστεμμένοι επισκέπτες, οι διπλωματικοί αντιπρόσωποι, αλλά και οι Έλληνες επιχειρηματίες από τις ελληνικές παροικίες του εξωτερικού που από το 1870 κι ύστερα άρχισαν να επισκέπτονται πολύ συχνότερα την Ελλάδα και να επενδύουν στο ελληνικό χρηματιστήριο. Γύρω από την πλατεία Συντάγματος σταδιακά άρχισαν ν' αναπτύσσονται κι άλλες τουριστικές επιχειρήσεις όπως το ταξιδιωτικό γραφείο Γκιολμά (μετέπειτα Γκόλμαν) που συνυπήρξε για πολλά χρόνια με τον Thomas Cook,[11] αργότερα η Chat Tours, ενώ κατά μήκος των οδών Σταδίου και Πανεπιστημίου αναπτύχθηκαν μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, και πολύ περισσότερο μεταπολεμικά, αρκετά ξενοδοχεία, εστιατόρια και εμπορικά καταστήματα που απευθύνονταν τόσο σε ξένους όσο και σε ομογενείς επισκέπτες.[12] Τουριστικό χαρακτήρα μπορεί να υποστηριχθεί ότι διέθετε ο ηλεκτρικός σιδηρόδρομος και για τους Έλληνες επισκέπτες, κάτοικους της Αθήνας και ομογενείς του εξωτερικού, που τον χρησιμοποιούσαν μετά την επέκταση του δικτύου για τη μετάβαση τους προς την Κηφισιά, η οποία προσφερόταν για σύντομες εκδρομές, κυριακάτικες εξόδους και περιπάτους. Αντίστοιχες διαδρομές γίνονταν και προς τον Πειραιά ή το Νέο Φάληρο.

Ορισμένες σιδηροδρομικές γραμμές εξυπηρέτησαν μερικά ιαματικά κέντρα της Ελλάδας, χωρίς ωστόσο να μπορούν να συγκριθούν με τις αντίστοιχες ελβετικές, γαλλικές, αυστριακές ή ιταλικές. Πόλεις όπως η Υπάτη, τα Μέθανα, το Κατάκωλο, το Σιδηρόκαστρο, κατά την εποχή του μεσοπολέμου διέθεταν υποτυπώδη σιδηροδρομική συγκοινωνία που όμως δεν πρόσφερε άνεση ή άλλες υπηρεσίες συναφείς προς την ανάπτυξη του ιαματικού τουρισμού. Οι λουτροπόλεις αυτές δεν είχαν την αίγλη ούτε του Λουτρακίου ούτε ακόμη και της κάπως υποδεέστερης στην αρχή Αιδηψού ή αργότερα των Καμμένων Βούρλων, καθώς απευθύνονταν σε επισκέπτες από τις γύρω περιοχές, χαμηλότερης εισοδηματικής δυνατότητας, οι οποίοι πήγαιναν κυρίως για θεραπεία και πολύ λιγότερο για αναψυχή. Αντίθετα οι αστοί

---

11. Βλ. Κατερίνα Παπαδουλάκη, Ιστορία της Τουριστική Επιχειρηματικότητα στον 19ο και 20ό αιώνα. Ο Ρόλος και η εξέλιξη των Ταξιδιωτικών Επιχειρήσεων στην Ελλάδα, ανέκδ. διδακτ. διατ. ΕΑΠ, 2011.

12. Π.χ. Το κατάστημα «Πανελλήνιος Αγορά» στην οδό Σταδίου, κοντά στην πλατεία Συντάγματος, από το οποίο περνούσε κάθε ξένος επισκέπτης για ν' αγοράσει τα καλύτερης ποιότητας ελληνικά αναμνηστικά αντικείμενα.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ομογενείς της Αιγύπτου και άλλων ελληνικών παροικιών προτιμούσαν το πιο κοσμοπολίτικο Λουτράκι. Η λουτρόπολη αυτή ήταν η πρώτη που αναπτύχθηκε συστηματικά ως ιαματικό κέντρο στην Ελλάδα. Έτυχε αρκετά νωρίς βασιλικής εύνοιας από τον Όθωνα, ενώ βρισκόταν και πολύ κοντά στον Ισθμό της Κορίνθου και το Καλαμάκι όπου αποβιβάζονταν επιβάτες που διακινούνταν από την Ατμοπλοϊκή Εταιρεία του *Lloyd Triestino*, των *Messageries Maritimes* και άλλων ξένων ατμοπλοϊκών εταιρειών. Πριν τη διάνοιξη του Ισθμού ο αμαξιτός δρόμος για την Αθήνα περνούσε ακριβώς από εκεί. Ήταν ο ίδιος δρόμος που οδηγούσε από την Πάτρα – λιμάνι αποβίβασης ξένων – και το Αίγιο μέσω του Δερβενίου στην Κόρινθο κι ύστερα στην Αθήνα. Το Λουτράκι ήταν από τις πρώτες περιοχές της Ελλάδας που αναφέρθηκε σε ξένο ειδικό σύγγραμμα με καταγραφή και περιγραφή των θεραπευτικών ιδιοτήτων των ιαματικών πηγών της Ελλάδας από τον Φυσικό Επιστήμονα Otto Landerer. Η φήμη του γρήγορα ξεπέρασε τα σύνορα της χώρας καθώς δεν είχε τίποτε να ζηλέψει από τα άλλα ιαματικά θέρετρα της κεντρικής Ευρώπης που συγκέντρωναν μεγάλο αριθμό επισκεπτών για ποσιθεραπεία ή για να πάρουν καθαρό αέρα και να ξεκουραστούν στις υψηλού κάλλους ημιορεινές, ορεινές, περιοχές ή παραλίες όπου βρίσκονταν, κοντά σε δάση και ήρεμα τοπία. Το Λουτράκι, εκτός από τους εύπορους Αθηναίους ή Βαυαρούς, συγκέντρωνε μεγάλο αριθμό ομογενών από την Αίγυπτο και την Κωνσταντινούπολη, επιχειρηματιών, τραπεζιτών, προξένων, πλουσίων εμπόρων, οι οποίοι έρχονταν με τις οικογένειες τους για αναψυχή κατά τους ζεστούς μήνες του χρόνου. Ένας άλλος λόγος που προτιμούσαν τα ιαματικά κέντρα ήταν διότι εκεί συγκεντρωνόταν η οικονομική και πολιτική ελίτ της Αθήνας κι αυτό τους επέτρεπε να αποκτούν ενημέρωση για τις πολιτικές και τις διεθνείς εξελίξεις, την οικονομία και τις τράπεζες, να συγκροτούν χρήσιμα δίκτυα με άλλους παράγοντες της οικονομίας και της υψηλής κοινωνίας της Αθήνας, να κλείνουν συμφωνίες για δουλειές. Γρήγορα το Λουτράκι απέκτησε ευρωπαϊκή αίγλη, μεγάλα ξενοδοχεία, ιδιωτικές εξοχικές κατοικίες πολιτικών, τραπεζιτών, εμπόρων και βιομηχάνων. Αργότερα, μιμούμενο τα πρότυπα των ξένων ιαματικών κέντρων, απέκτησε καζίνο με τυχερά παιγνίδια. Η ελκυστικότητά του ήταν τόση, που είχε δημιουργηθεί ειδική σιδηροδρομική γραμμή για την ταχεία μεταφορά εύπορων Αθηναίων (*τραίνο των γλεντζέδων*), ενώ όλοι οι κομματικοί ηγέτες και βουλευτές ήταν τακτικοί πελάτες στα μεγάλα ξενοδοχεία και θαμώνες στα πολλά εστιατόρια και άλλα κέντρα διασκέδασης μέσα στην πόλη ή στα περίχωρα, όπου βρίσκονταν οι

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ιαματικές πηγές.[13] Στην περίπτωση αυτή, η εταιρεία σιδηροδρόμου ενεπλάκη επίσης σε τουριστικές εγκαταστάσεις και επενδύσεις. Το Λουτράκι επωφελήθηκε επίσης από σχεδόν όλες τις κυβερνήσεις, βενιζελικές και αντιβενιζελικές που το ενίσχυσαν, ενώ ειδική επιτροπή για τη συγκέντρωση χορηγιών είχε επιτρέψει και την ανοικοδόμησή του μετά τους σεισμούς της δεκαετίας του 1920. Είχε μεταβληθεί σε μικρή πόλη που διέθετε όλες τις απαραίτητες υποδομές για μεγαλύτερη ανάπτυξη. Καθώς στη μεταπολεμική περίοδο το τουριστικό ενδιαφέρον μετατοπίστηκε προς τα νησιά και τις μονάδες μαζικού τουρισμού, σταδιακά άρχισε να ενισχύεται ο χαρακτήρας του ως περιοχή δευτερεύουσας (εξοχικής) κατοικίας λόγω της εγγύτητας στην Αθήνα. Έτσι, στους παλιούς τραπεζίτες, πολιτικούς και επιχειρηματίες προστέθηκαν πολλοί ομογενείς του εξωτερικού αλλά κυρίως Αθηναίοι αστοί και μικροαστοί, οι οποίοι οικοδόμησαν στην αρχή εξοχικές κατοικίες και αργότερα πολυκατοικίες. Αν και ο σιδηρόδρομος είχε συμβάλει αποτελεσματικά στον πλούτο και την ανάπτυξη του Λουτρακίου, υπέστη μεγάλο πλήγμα και μαζί του ολόκληρη η πόλη από πολιτική παρέμβαση: την απαγόρευση λειτουργίας του καζίνο προσωρινά κατά τη δεκαετία του 1930, οπότε καταργήθηκε και η σιδηροδρομική γραμμή. Ο Μεταξάς είχε εντάξει το Λουτράκι στην εκστρατεία πάταξης της διαφθοράς των ηθών στην περίοδο ευθύς μετά την οικονομική κρίση και τη γενίκευση των μέτρων οικονομικής αυτάρκειας. Η αίγλη της πόλης υποχώρησε, ενώ μετά την εισαγωγή από την κυβέρνηση Μεταξά της πρώτης συστηματικής νομοθεσίας για την ενθάρρυνση της λειτουργίας ιαματικών κέντρων και πηγών δημιουργήθηκε επίσης ανταγωνισμός από άλλα θέρετρα. Τότε αναπτύχθηκαν πολλά άλλα κέντρα λουτροθεραπείας κυρίως, τα οποία επίσης συνδυάσθηκαν με την εισαγωγή του συστήματος κοινωνικών ασφαλίσεων. Λόγω της οικονομικής κρίσης λίγα χρόνια ενωρίτερα, καθώς η είσοδος ξένων επισκεπτών και ομογενών από τις ΗΠΑ είχε περιοριστεί, είχε αρχίσει να γίνεται αντιληπτή η δυνατότητα αξιοποίησης του εσωτερικού τουρισμού κατά τα πρότυπα ανάλογων κινήσεων στην Κεντρική Ευρώπη. Χιλιάδες φυσιολατρικοί σύλλογοι στην Ελλάδα είχαν αρχίσει από την πρώτη ήδη δεκαετία του 20ού αιώνα να διατρέχουν τη χώρα αξιοποιώντας όσες σιδηροδρομικές γραμμές λειτουργούσαν ανακαλύπτοντας το φυσικό κάλλος, τον πλούσιο πολιτισμό, την αρχαία και τη βυζαντινή κληρονομιά, ενώ συστηματική εκστρατεία προβολής είχε αναληφθεί με

---

13. Βλ. Κ. Ανδρουλιδάκης, *Οι Σιδηρόδρομοι της Πελοποννήσου 1832-1962*, Καλαμαριά 2004, σ. 66.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τη συμμετοχή διανοουμένων, αρχαιολόγων και καλλιτεχνών τόσο από τον ελληνικό τύπο όσο και από τις υπηρεσίες του νεοσύστατου Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού και αργότερα του Υφυπουργείου Τουρισμού.[14]

Η περίοδος του Μεσοπολέμου υπήρξε καταλυτική για τον ελληνικό τουρισμό και τους σιδηροδρόμους καθώς επιλέχθηκε τελικά η ανάπτυξητων οδικών δικτύων ως στρατηγικός αναπτυξιακός στόχος, κυρίως από την κυβέρνηση Βενιζέλου αλλά και από μεταγενέστερες κυβερνήσεις. Η διαπλοκή συμφερόντων κατασκευαστικών εταιρειών με ξένους δανειστές και πολιτικούς, καθώς και με το εμπόριο πετρελαίου και την έναρξη της εισαγωγής αυτοκινήτων στη χώρα, δεν άφησε περιθώρια για μια ορθολογικότερη ανάπτυξη βασισμένη σε σύγχρονο σιδηροδρομικό δίκτυο. Έτσι, η μεταπολεμική αλματώδης τουριστική ανάπτυξη, με νέους προορισμούς τα νησιά και τις παραλίες αφενός και την προσέλκυση μαζικού τουρισμού αφετέρου, θα πραγματοποιηθεί μέσω της κατασκευής νέων δρόμων και υποστήριξης της ακτοπλοϊας. Ο περιηγητικός τουρισμός περιλήφθηκε κι αυτός στον οδικό τουρισμό . αρχικά με λεωφορεία και στη συνέχεια με το ιδιωτικό αυτοκίνητο.

Ο σιδηρόδρομος πέρασε έτσι, χωρίς να έχει ολοκληρώσει ούτε στο ελάχιστο τον προορισμό του, στην ιστορία ως μάλλον ατυχές μέσο, αν και διατήρησε κάποια υπολείμματα νοσταλγίας για λίγους ρομαντικούς ταξιδιώτες και ερευνητές που αναζητούν τα παλιά βαγόνια του τρένου και την ιστορία ανάμεσα στις Μηλιές του Πηλίου και τον Βόλο ή στο τρενάκι της Χαλκίδας ή στον οδοντωτό στα Καλάβρυτα. Σχετικά πρόσφατα η συζήτηση επανέφερε το θέμα της αρνητικής επίδρασης του αυτοκινήτου στη διαχείριση του περιβάλλοντος και της ανωτερότητας της επιλογής μέσων συγκοινωνίας σταθερής τροχιάς. Κάθε απόπειρα ωστόσο επέκτασης και εκσυγχρονισμού του σιδηροδρομικού δικτύου προσκρούει στο μεγάλο ύψος των επενδύσεων που προϋποθέτει και στο κόστος της εισαγωγής νέας τεχνολογίας. Αντίθε-

---

14. Ο ΕΟΤ ιδρύθηκε το 1927 και ανέλαβε συστηματικά την προβολή της Ελλάδας στο εξωτερικό και το εσωτερικό. Στη δεκαετία του 1930 αναδιαρθρώθηκε ενώ υφυπουργείο τουρισμού λειτούργησε ως τμήμα του υπουργείου Προεδρίας, καθώς ο τουρισμός επί Μεταξά απέκτησε ιδεολογικό περιεχόμενο και στόχο. Βλ. Tourism in Greece during the 20th century: A way to what sort of development? στο L. Tissot (ed.), *Development of a Tourist Industry in the 19th and 20th century: Technology, Politics and Economy. International Perspectives*, Ed. Alphil, Neuchatel 2003, p. 187-210. Επίσης Margarita Dritsas, «Tourism and Business during the Twentieth Century in Greece. Continuity and Change» in L. Segreto, C. Manera & M. Pohl (eds), *Europe at the Seaside. The Economic History of mass tourism in the Mediterranean*, Berghan Books, N.Y./Oxford 2009.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τα, τα οδικά δίκτυα και η χρήση αυτοκινήτων θεωρούνται ευκολότερες και επομένως επιθυμητές επιχειρήσεις για το κράτος: ενίσχυσε την καταναλωτική πολιτική που εφαρμόσθηκε την τελευταία τριακονταετία και μετακύλησε πολύ ευκολότερα το βάρος και την ευθύνη στους πολίτες ως καταναλωτές. Μεταπολεμικά, η μαζική μεταφορά τουριστών από το εξωτερικό βασίστηκε κυρίως στην ανάπτυξη των αεροπορικών συγκοινωνιών, ενώ λόγω της ιδιαιτερότητας της Ελλάδας με τα 3.000 νησιά επικράτησε τόσο η αεροπορική επικοινωνία όσο κυρίως η ακτοπλοΐα. Σήμερα και σε αυτούς τους τομείς εμφανίζονται σοβαρά προβλήματα και ίσως δεν θα ήταν ουτοπικό να ελπίσει κανείς ότι στα επόμενα χρόνια θα επιλεγεί η στροφή στο σιδηρόδρομο ακόμη και για τα μεγάλα νησιά, όπως η Κρήτη, η Εύβοια, η Ρόδος. Αξίζει να επισημανθεί ότι στην Κρήτη ειδικά, ήδη στις αρχές του 20ού αιώνα, υπήρχαν σχέδια για την ανάπτυξη σιδηροδρόμου, αλλά δεν δόθηκε ποτέ συνέχεια στο σχέδιο αυτό μετά την ένωση του νησιού με την Ελλάδα.

Από την ανασκόπηση που προηγήθηκε προκύπτει ότι ο ελληνικός τουρισμός βασίστηκε σε συνδυασμό μεταφορικών μέσων λόγω της ιδιαιτερότητας της χώρας αλλά και λόγω συγκεκριμένων πολιτικών επιλογών σε περιόδους κρίσιμες για την οικονομική ανάπτυξη. Ο σιδηρόδρομος, λόγω των μεγάλων επενδύσεων που απαιτούσε και της συγκυρίας την οποία συνάντησε στην Ελλάδα, δεν απέκτησε ποτέ ιδιαίτερη δυναμική, ούτε συνέβαλε στην τεχνολογική αναβάθμιση του τομέα, όπως συνέβη στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες.

Abstract

TRANSPORT AND TOURISM DEVELOPMENT HISTORICAL OBSERVATIONS

Transport and communication development, along with social and economic changes produced by the industrial revolution were fundamental conditions for the growth of modern tourism in the leader European countries which functioned either as senders or hosts of visitors. Greece was incorporated in the new market and tourism industry as a destination and host country in the 19th century and followed similar trends with Italy and other regions. These included the development and innovations introduced in transport and communications.

In this article, Greek tourism development and its relation with transport

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

and communications is compared to the rest of Europe. Shipping, road, railways but also travel book publication are examined and assessed, whereas social and political factors as well geographic specificities are also considered. It is argued that in contrast to tourism leading European countries, e.g. Switzerland or Italy, Greece has lagged behind. One of the main factors was the inadequacy of railways which remained antiquated and were never integrated into a systematic plan of economic and tourism development. Due to this policy inefficiency, they failed to contribute to the revaluation of those regions with rich natural endowment and generally to the enhancement of tourism services in most destinations. Due to their quick decline only certain local railways remained marginally functional, having been transformed to antique tourism attractions.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΜΝΗΜΗ

ΠΕΤΡΟΣ ΜΑΤΣΗΣ

Ο Πέτρος υπήρξε από τους παλαιότερους συνεργάτες του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού. Βρέθηκε εκεί μετά τις σπουδές του στη Φιλοσοφική Σχολή, όταν διευθυντής ήταν ο Γ. Κόλιας και το Κέντρο στεγαζόταν στην οδό Πανεπιστημίου. Δουλειά του τότε ήταν η αποδελτίωση υλικού που κυρίως αναφερόταν στη Μακεδονία. Όταν η διεύθυνση πέρασε στα χέρια του Ε. Πρεβελάκη, ο Πέτρος ανέλαβε τη βιβλιογράφηση των δημοσιευμάτων που διέθετε η βιβλιοθήκη του Κέντρου, αλλά και γενικότερα των δημοσιευμάτων που αναφέρονταν στην ιστορία του νεότερου ελληνισμού. Η βιβλιογράφηση στηρίχθηκε σε έναν ιδιαίτερο, αναλυτικό Κανονισμό που συνέταξε ο Πρεβελάκης και που προέβλεπε πολλαπλές αποδελτιώσεις του κάθε έργου, ονοματολογικές, χρονολογικές και κυρίως πραγματολογικές (πράγμα που αποτελούσε και την καινοτομία του προγράμματος). Βάση της βιβλιογράφησης ήταν όχι μόνο τα τυπικά αλλά τα ουσιαστικά στοιχεία του δημοσιεύματος, όπως αυτά προέκυπταν μετά από εξέταση των περιεχομένων του. Πέρα από το φιλόδοξο σχέδιο της συγκρότησης μιας γενικής βιβλιογραφίας της περιόδου, το όλο εγχείρημα απέβλεπε να διευκολύνει κατά το δυνατόν τους ερευνητές, σε μια εποχή χωρίς υπολογιστές, να βρούν το δρόμο τους σε έναν λίγο πολύ αχαρτογράφητο χώρο.

Για τον Πέτρο η βιβλιογραφία έγινε σκοπός της ζωής του και ο Κανονισμός, στη σύνταξη του οποίου συμμετέσχε με παρατηρήσεις του, δεύτερη φύση του. Αφιερώθηκε στο έργο αυτό, παρά τις ταλαιπωρίες της υγείας του, και εξελίχθηκε ο ίδιος με την εκπληκτική μνήμη που διέθετε σε μια τράπεζα πληροφοριών, στην οποία όλοι καταφεύγαμε για να ρωτήσουμε πού είχε δημοσιευθεί κάποιο άρθρο του οποίου είχαμε λησμονήσει συγγραφέα και τίτλο και θυμόμαστε μόνο μια λεπτομέρεια, ή τί είχε γραφεί σχετικά με το όποιο θέμα μάς ενδιέφερε. Εκείνος θα μάς παρέπεμπε π.χ. σε κάποιον τόμο του Δελτίου της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας του 1889, με τη μεγαλύτερη φυσικότητα.

Με την ίδια αμεσότητα έλυνε ο Πέτρος και κάθε απορία μας γλωσσική. Γιατί, εκτός από «Πάπας της βιβλιογραφίας», όπως τον λέγαμε, ήταν παράλληλα και Πάπας των ελληνικών. Σε αυτόν στρεφόμαστε για να ρωτήσουμε

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

πώς γράφεται η ευκτική του τάδε ρήματος, πόσα λ θέλει το τάδε ρήμα στον τάδε τύπο, πού οξεία και πού περισπωμένη αν είχαμε να κάνουμε με δίχρονα κ.ο.κ.

Όλοι οι συνεργάτες του Κέντρου μαθήτευσαν κοντά στον Πέτρο για μεγάλο διάστημα. Η θητεία αυτή ήταν μια γραμμή του Κέντρου, προκειμένου να βοηθηθεί το έργο της βιβλιογράφησης και να εξοικειωθεί το προσωπικό με τις πηγές και με το σύστημα ταξινόμησης. Έτσι, περάσαμε ώρες ολόκληρες με τον Πέτρο δάσκαλο. Τα πάντα άρχιζαν και τελείωναν με τον Κανονισμό και αλλοίμονό μας αν παραστρατούσαμε. Το μεικτό αλφάβητο, η αντιστροφή των κυρίων ονομάτων (π.χ. Μπρίτεν Γκρίτεν του λέγαμε για να τον πειράξουμε για τη Μ. Βρετανία), η θέση της δασείας στο Η, τα διαρθρωμένα λήμματα, η έρευνα για τα τυπικά αλλά και τα ιστορικά στοιχεία του κάθε βιβλίου, το πού θα βάλουμε κόμμα, παύλα, μπάρα. Όλα έπρεπε να γίνουν απολύτως σωστά. Διότι, εξυπακουόταν ότι ο Κανονισμός ήταν περίπου σαν την Βίβλο στον τομέα της βιβλιογραφίας. Το αθώο, παιδικό πρόσωπο του Πέτρου συννέφιαζε στις αντιρρήσεις και πόσο μάλλον στις αυθάδειες και το ιδιαίτερο χιούμορ του τον εγκατέλειπε.

Στις ώρες αυτές, πέρα από το «Ελλάς - πολιτική ζωή - πολιτικά κόμματα», μαθαίναμε για τα παρασκήνια των εκλογών παλιών πανεπιστημιακών καθηγητών, ή τους λιβέλλους που είχαν ανταλλάξει, ή την πολιτεία τους επί Μεταξά κατά προτίμηση. Ο Πέτρος ήταν αστείρευτη πηγή πληροφοριών στο θέμα και εμπλούτιζε συστηματικά τις γνώσεις του εντρυφώντας στη σχετική πολεμική φιλολογία και αυτομάτως αποτυπώνοντας την τελευταία της λεπτομέρεια.

Πηγή αστείρευτη πληροφοριών ήταν ο Πέτρος και για την ιστορία της Αριστεράς στην Ελλάδα. Είχε πληρώσει και ο ίδιος τη δραστηριοποίησή του στον χώρο αυτόν. Η συμπαράσταση του Ε. Πρεβελάκη υπήρξε αποφασιστική για προβλήματα που ο ίδιος είχε αντιμετωπίσει στη διαδικασία μονιμοποίησής του στο Κέντρο. Ο «Ριζοσπάστης» και όλα τα αριστερά βιβλία συνόδευσαν τη ζωή του ολόκληρη. Ένα μεγάλο μέρος από τα τελευταία ο Πέτρος το έκαμε δωρεά στο Κέντρο, στα μεγάλα του χρόνια πιά.

Κάποτε οι υπολογιστές ανέλαβαν να κάνουν τη δουλειά που είχε οραματισθεί ο Ε. Πρεβελάκης για τα βιβλία και που υπήρξε το κατ' εξοχήν έργο του Πέτρου και μια άσκηση στην επιστημονική σκέψη και πειθαρχία για εμάς τους υπόλοιπους. Έτσι, τα δελτία του, η ζωή του εντέλει, κατά κάποιο τρόπο, μπήκαν αυτόματα στο περιθώριο. Απέκτησαν ιστορική σημασία, όπως θα έλεγε κανείς. Όμως, όπως όλοι μας καταλάβαμε εκ των υστέρων, αυτός

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ο αργός χρόνος που περνούσε κανείς σκυμμένος στο έντυπο, σε διαλεκτική σχέση μαζί του, άλλοτε μηχανικά κοιτάζοντάς το και άλλοτε προβληματιζόμενος, είχε και αυτός τη σημασία του.

Ο Πέτρος συνέχισε να έρχεται στο Κέντρο και να βιβλιογραφεί, αμισθί, τα βιβλία μέχρι σχεδόν το τέλος. Ήταν ογδόντα, βάδιζε με το μπαστούνι, τον βλέπαμε να κλυδωνίζεται στο δρόμο δεξιά αριστερά, ασταθής, και φοβόμαστε μή σωριαστεί, μην τόν χτυπήσει κανένα αυτοκίνητο. Όμως ήταν εκεί, πιστός, από τις 8 το πρωί ώς τις 12 το μεσημέρι, κάθε μέρα, γιατί η βιβλιογραφία στο Κέντρο ήταν η μία πτυχή της ζωής του. Η άλλη πτυχή ήταν η γυναίκα του η Μαρίνα. Όταν έφυγε εκείνη, ο Πέτρος την ακολούθησε χωρίς καθυστέρηση και τόσο αθόρυβα, που οι συνεργάτες του στο Κέντρο πληροφορήθηκαν το θάνατο του πιστού και αγαπητού του μέλους, ενός από τους αφανείς θεράποντες της επιστήμης και της έρευνας, μήνες μετά.

Η ευαισθησία του Πέτρου και ο συναισθηματικός πλούτος που ο ίδιος έκρυβε μέσα του φαίνονται καθαρά στο βιβλίο που εξέδωσε το 2001 για τα Τσαμαντιώτικα Δημοτικά Τραγούδια. Με το πανόραμα αυτό της λαϊκής σοφίας στην αντιμετώπιση των ποικίλων όψεων της ζωής αλλά και του θανάτου, ανέδειξε με τον πιο παραστατικό τρόπο τη γενέτειρά του, τον Τσαμαντά Θεσπρωτίας, που τόσο υπέφερε στα μετακατοχικά Πέτρινα Χρόνια. Τα χρόνια αυτά φαίνεται ότι σφράγισαν κυριολεκτικά και τη μετέπειτα ζωή του Πέτρου. Ο ίδιος είχε αναφέρει στον πρόλογο του παραπάνω βιβλίου του ότι κατέγραψε και τις δικές του αναμνήσεις, εν είδει απομνημονευμάτων, από τη γέννησή του το 1930 έως τη φυγή του από την Ήπειρο το 1948 για να εγκατασταθεί μόνιμα πλέον στον Πειραιά και αργότερα στην Αθήνα. Ευχής έργο θα ήταν οι αναμνήσεις αυτές να γίνουν ευρύτερα γνωστές.

Κάλλια Καλλιατάκη
Χρήστος Λούκος

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΕΛΕΝΗ ΜΠΕΛΙΑ

Στις 19 Σεπτεμβρίου 2012 πέθανε μετά από ασθένεια η Ελένη Μπελιά, ιστορικός, ερευνήτρια και πρώην Διευθύντρια του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών. Γεννήθηκε στην Αθήνα και στα παιδικά της χρόνια βίωσε έντονα τις εμπειρίες της Κατοχής. Με τα παιδικά της χρόνια συνδέονται επίσης ζωηρές αναμνήσεις από τη ζωή της μητρικής της οικογένειας στη Ζάκυνθο. Οι συνέπειες των σεισμών του '53 στο αγαπημένο της νησί, καταστροφικές για την οικογένεια και την πολιτιστική κληρονομιά, καθόρισαν τη στροφή της από πολύ νωρίς προς τη μελέτη και διάσωση της συλλογικής μνήμης. Σπούδασε αυτό που από πολύ νωρίς είχε επιλέξει, ιστορία και αρχαιολογία στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας, ενώ το μεγαλύτερο μέρος της επαγγελματικής της σταδιοδρομίας το πέρασε ως ιστορικός, ερευνήτρια στο Κέντρο Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, από το διορισμό της το 1971 μέχρι τη συνταξιοδότησή της το 2005, αρχικά ως ερευνήτρια και από το 1994 ως Διευθύντρια του Κέντρου.

Ο πρώτος σημαντικός σταθμός στη μακρά ερευνητική της σταδιοδρομία ήταν η εκπόνηση της διδακτορικής της διατριβής με θέμα *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν και την Μεσσηνίαν κατά την Καποδιστριακήν περίοδον: 1828-1832*. Η εμπειρία της από τη σύνταξη της διατριβής της και την απόκτηση του τίτλου ανέδειξε δύο βασικά χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς της: τη μεθοδική έρευνα και τον τολμηρό χαρακτήρα της: Μπροστά στα εμπόδια που συνάντησε τη δεκαετία του '60 στη Φιλοσοφική Σχολή της Αθήνας, η Ελένη δεν δίστασε να αποσύρει την υποψηφιότητά της και να καταθέσει τη διατριβή της στη Φιλοσοφική της Θεσσαλονίκης, από όπου και τελικά πήρε τον τίτλο. Αν αναλογιστεί κανείς πόσο βαθύ ήταν το ιδεολογικό χάσμα που χώριζε τότε τις δύο σχολές, το τόλμημα ήταν ακραίο. Τη θερμή υποδοχή και την ευτυχή κατάληξη που είχε αυτή η περιπέτεια η Ελένη δεν έπαυσε να αναγνωρίζει ότι την όφειλε στο μεγάλο δάσκαλο πολλών γενεών ιστορικών, τον καθηγητή Απόστολο Βακαλόπουλο, προς τον οποίο διατηρούσε σε όλη της τη ζωή μεγάλο σεβασμό και αισθήματα ευγνωμοσύνης.

Η Πελοπόννησος, τα Επτάνησα, η Ελληνική Επανάσταση και η παιδεία αποτέλεσαν τα σημαντικότερα ερευνητικά της ενδιαφέροντα, ιδωμένα από την οπτική της συγκρότησης και επέκτασης του εθνικού κράτους στον αιώνα του εθνικισμού. Πολλά θα μπορούσε να πει κανείς για το επιστημονικό της έργο, το οποίο επικεντρωνόταν, αλλά δεν περιοριζόταν στον 19ο αιώνα

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

και τις αρχές του 20ού. Από το διορισμό της στο Κέντρο προστέθηκε και το ενδιαφέρον της για ζητήματα μεθοδολογίας επεξεργασίας των πηγών, καθώς το Κέντρο είναι προσανατολισμένο κυρίως στην εκπόνηση έργων υποδομής. Η Ελένη αποτέλεσε ένα από τα βασικά στελέχη του πολύχρονου συλλογικού προγράμματος του Κέντρου *Επιτομαί εγγράφων του Βρεταννικού Υπουργείου των Εξωτερικών: γενική αλληλογραφία: Ελλάς*. Αφετηρία και επίκεντρο της ερευνητικής της δραστηριότητας ήταν πάντα η αρχειακή τεκμηρίωση και οι μελέτες της καρπός συστηματικής έρευνας κατά κύριο λόγο στις συλλογές των Γενικών Αρχείων του Κράτους και στο Αρχείο του Ελληνικού Υπουργείου των Εξωτερικών. Σε πολλά δημοσιεύματά της ασχολήθηκε με την κρατική πολιτική την περίοδο του Καποδίστρια και τα πρώτα χρόνια της Βαυαροκρατίας. Την απασχόλησε ιδιαίτερα η ελληνική πολιτική στη Θράκη για την οποία έγραψε αρκετά άρθρα και τη μονογραφία *Εκπαίδευση και αλυτρωτική πολιτική: η περίπτωση της Θράκης, 1856-1912*. Καρπός των ερευνών της για τη δράση των συλλόγων ήταν και η μονογραφία της *Η ιστορία του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ωφελίμων Βιβλίων*. Η ιστορία την έφερε στην ιστοριογραφία και στην έρευνα ιδιαίτερα των επτανησιακών ιστοριογραφικών καταβολών, στον Παναγιώτη Χιώτη και τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο. Οι έρευνές της γύρω από τα ζητήματα της συγκρότησης του κράτους την οδήγησαν και στη μελέτη ορισμένων φυσιογνωμιών που συνέβαλαν στη διαμόρφωσή του, φυσιογνωμιών όπως ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος και ο Κωνσταντίνος Λομβάρδος, μελέτες τις οποίες δεν πρόλαβε να ολοκληρώσει.

Ξεχώρισε όχι μόνο ως ερευνήτρια, αλλά και ως συνάδελφος. Με την ευρυμάθειά και το ζωηρό της ενδιαφέρον για το έργο και την πρόοδο των νέων συναδέλφων ήταν πολύτιμος σύμβουλος των νεότερων και αφιέρωνε πολύ από τον προσωπικό της χρόνο για να τους βοηθά.

Υπερασπίστηκε με σθένος τις απόψεις της για την έρευνα και τη θέση του ερευνητή. Πάντα εργατική, πάντα με το θάρρος της γνώμης της αλλά και με σεβασμό στην αντίθετη άποψη, πρωτοστάτησε στον εκσυγχρονισμό της θέσης των ερευνητών της Ακαδημίας, αλλά και της ερευνητικής φυσιογνωμίας του Κέντρου. Ως Διευθύντρια εισήγαγε, μεταξύ άλλων, την ψηφιακή τεχνολογία στην ερευνητική πρακτική του Κέντρου, μερίμνησε για την εξωστρέφειά του, οργάνωσε συνέδρια, καθιέρωσε την έκδοση του περιοδικού του.

Η Ελένη ξεχώριζε για τη μαχητικότητα και για την κοινωνική της ευαισθησία: συνειδητή κάτοικος του κέντρου της Αθήνας σχεδόν μέχρι το θάνατό της, αναμείχθηκε ενεργά στα κοινωνικά του προβλήματα, πολεμώντας όσο μπορούσε τη φτώχεια, τη βία και τον κοινωνικό αποκλεισμό κοιτάζο-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ντας κατάματα την πραγματικότητα του δρόμου και όχι καταφεύγοντας στο πεδίο του σχεδιασμού.

Ο τομέας όπου το ενδιαφέρον της για την ιστορία τεμνόταν με το ενδιαφέρον της για την κοινωνία ήταν η παιδεία. Πριν αρρωστήσει είχε τη χαρά να δει να πραγματοποιείται ένα έργο, η ιδέα του οποίου ήταν δική της σύλληψη: μία εκπαιδευτική εφαρμογή που δημιουργήσαμε στο Κέντρο με θέμα "Ελληνική Επανάσταση: από αγωνιστής πολίτης". Η εφαρμογή αυτή συνοψίζει άριστα τις προσωπικές της επιστημονικές, ιδεολογικές και κοινωνικές επιλογές: το επιστημονικό της ενδιαφέρον για την Ελληνική Επανάσταση, την πίστη της στην αξία της παιδείας και του ορθού λόγου και την αφοσίωσή της στο σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Ελένη Γαρδίκα - Κατσιαδάκη

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ
ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ τόμος τρίτος

ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ, ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ
ΣΤΟ ΑΤΕΛΙΕ ΓΡΑΦΙΚΩΝ ΤΕΧΝΩΝ «ΣΤΟΙΧΕΙΑΓΡΑ» Αφοι ΠΑΠΑΔΑΚΗ ΕΠΕ
ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ISSN 1791-4698

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ